

РИДЕР ЗА ПРИПРЕМУ ПРИЈЕМНОГ ИСПИТА

СТУДИЈСКИ ПРОГРАМ СОЦИЈАЛНОГ РАДА - ДРУГИ ЦИКЛУС

СПИСАК ТЕМА ЗА ПРИЈЕМНИ ИСПИТ

1. Основни појмови из социјалне политике (Социјална политика, социјална сигурност, социјалне потребе, социјални случај, социјални проблеми, социјална заштита, социјално осигурање)
2. Социјална политика као наука: предмет и основни научни методи
3. Општи принципи социјалне политике (солидарност, узајамност, хуманизам, социјална правда)
4. Основни фактори социјалне политике
5. Социјално-политичке доктрине и теорије (социјално-политичка доктрина државе благостања; неолибералистичке социјално-политичке теорије)
6. Модели социјалне политике (неолибералистички модел социјалне политике, социјалдемократски модел социјалне политике, корпоративистички модел социјалне политике)
7. Социјална политика земаља у транзицији
8. Сиромаштво као најтежи социјални проблем
9. Социјална заштита као подручје социјалне политике
10. Утицај психоаналитичке теорије на социјални рад
11. Интервју као метод науке и праксе социјалног рада
12. Вриједносне основе и принципи социјалног рада
13. Етичка начела и стандарди социјалног рада
14. Процјена породице и породичних односа
15. Интерперсонално посредовање у социјалном раду
16. Вјештине социјалног рада
17. Објаснити настајање групне средине
18. Објаснити однос радне групе са групама основних претпоставки
19. Описати особине једног од карактеристичних популарних пацијената у Терапијској заједници алкохоличара
20. Традиционална схватања заједнице
21. Социолошка типологија локалних заједница
22. Теоријске контраверзе око социјалног рада и однос социјалног рада у заједници са социјалним радом с појединцем
23. Превенција насиља у школи
24. Појам, врсте и узроци насиља у породици
25. Основе програма рада социјалног радника у школи
26. Појам социјалне укључености и искључености
27. Дјеца, адолесценти и одрасли са посебним потребама
28. Социјални рад у превентивној геронтологији и рехабилитацији старих
29. Тимски рад у социјалном раду
30. Адолесценција и ментално здравље

Сваки појам повезан је са другим појмовима и стога је веза, однос и прелаз у друге појмове. Настојање да се сагледају и протумаче појаве, процеси и њихове међусобне везе довела је до стварања система чињеница и ставова о појединим категоријама и аспектима појава и процеса у природи и друштву, као и до изграђивања посебне методологије за то, односно до наука диференцираних у научне дисциплине. Једна од њих, којом ћемо се бавити у овој књизи, јесте СОЦИЈАЛНА ПОЛИТИКА.

2. Шта је социјална политика?

Појам "социјална политика" први пут је употребљен 1851. године, у делу Вилхелма Хајнриха Рила – *Природна историја народа као основа немачке социјалне политике*. Као део глобалне политике и као практична делатност, социјална политика се јавља у свим организованим државама и на свим степенима развоја људског друштва. Први осмишљени системи социјалне политике јављају се у античкој Грчкој, у виду заштите војних инвалида, ратних ветерана и сиромашних, развијајући се кроз различите епохе и носећи њихова обележја и омеђеност нивоом знања, материјалних могућности, доминантне идеологије и друштвених вредности. У савремено доба социјална политика јесте део глобалне политике свих организованих држава, али су њени модалитети у смислу циљева, принципа, садржаја, вредносне, идеолошке и политичке основе различити. У теоријском смислу, за нешто више од једног и по века како се појавила синтагма "социјална политика" није постигнута сагласност у њеном појмовном одређењу, односно дефинисању. Отуда су логични покушаји да се објашњењем саставних делова синтагме дође до, макар делимично, универзално прихватљивог појмовног одређења. Тако полазимо од два питања: шта је социјално и шта је политика?

2.1. Шта је социјално?

Етимологија је утврдила да појам "социјално" потиче од латинске речи *sociālis*, што значи друштвени, који се тиче друштва, отуда и термин *societas* – који значи друштво. Jones² сматра да реч

² Цитирано према: В. Пуљиз, *Сустави социјалне политике*, Студијски центар социјалног рада Правног факултета Свеучилишта у Загребу, Загреб 2000

"социјално" има у основи две конотације. Прва се односи на друштво као целину, његову структуру, процесе, интеграцију и кохезију, док се друга односи на међуљудску размену, помоћ, великодушност и алтруизам

Из корена речи "социјално" настали су термини као што су: социјалне науке (друштвене науке), социологија (наука о друштву), социјални развој (друштвени развој), социјална зрелост (друштвена зрелост), социјална средина (друштвена средина) и др., што значи употребу тог појма у ширем смислу речи.

У области социјалне политике, односно у ужем смислу, термин "социјално" подразумева комплекс појава и околности које се односе на животне и радне услове појединаца, друштвених група и читавог друштва. Схваћено у најужем значењу термин "социјално" обухвата само појаве које се односе на животне тешкоће људи проузроковане социјалним случајевима као што су: материнство, рођење детета, болест, инвалидност, незапосленост, старост, смрт и слично, којима се угрожава задовољавање егзистенцијалних животних потреба, па и сам опстанак људи.

2.2. Шта је политика?

Прве асоцијације, које се по правилу јављају у додиру са појмом политика, јесу моћ, владавина, владање, власт и сила. А сама реч "политика" је старогрчког порекла првобитно је означавала полис – град, државу сведену на град са ближом околином, а затим и јавне послове такве државе, дакле државне послове. Касније се јавила и у латинском језику, преко којег је постала интернационална, са другачијим, ширим, али не и јединим значењем, како у свакодневном споразумевању тако и у науци.

Политика као појам обухвата средства и начине на које се користи власт (моћ) у сферама активности везаних за владавину, одређујући њихов обим и садржину. Међутим, област политичког простире се и шире од државних институција и прожима друштво и његове функције, утичући на целокупан живот.

О појму политика постоје многобројне дефиниције које изражавају различитост основних приступа и схватања политике, као што су:

Прво – политика је друштвена делатност која се састоји у одређивању циљева друштвене делатности и средстава за њено остваривање и постоји у свим сферама друштвеног, па и личног живота индивидуе.

Друго – политика је активност окупљања више људи ради заједничког остваривања неког циља (бави се стварањем и одржавањем људских заједница – путем вршења државне власти);

Треће – политика подразумева остваривање циљева глобалног друштва ради постизања одговарајућих заједничких, класних, групних и других интереса;

Четврто – политика је друштвена делатност којом се решавају сукоби, противречности и конфликти у друштву – што је узрок постојања и одржавања државе;

Пето – политика је регулисање друштвених односа независно од начина, односно изједначава се са нормативистичком делатношћу;

Шесто – политика је вршење власти у друштву – државне, породичне, црквене.

Према *Shorter Oxford English Dictionary* политика је "смер акција које следи и спроводи нека влада, странка, владар, државник итд".

Према *Petite Larousse* политика је управљање државом и одређивање облика њене активности.

"Политиком се обично сматра нешто што је "веће" од индивидуалних одлука, али "мање" од општих социјалних покрета".³

Ричард Титмус види политику као усмерену акцију на одређене проблеме. Она одговара на питање: "како, зашто и с којим последицама држава води неку посебну акцију, или пак од ње апстинира".

Радослав Ратковић сматра да је политика област друштвених збивања, друштвених односа и облика, у којој се решавају питања управљања друштвеним пословима. Сферу политике чини онај део надградње који се назива политичка надградња – где се врше активности управљања заједничким друштвеним пословима, значајним за друштвену целину, и организовања друштва за обављање тих послова.

Конкретизација политике остварује се у друштву кроз политичке појаве у које спадају:

1. "Друштвене активности усмерене на управљање општим друштвеним пословима";
2. "Социјални корени и фактори који ове активности изазивају";

3. "Свест којом се ове активности руководе (и процеси стварања те свести, процеси интегрисања појединачних воља у заједничку вољу)";

4. "Организације и установе преко којих се врши друштвено управљање и њихово деловање".⁴

За дефинисање појма политике значајни су и следећи чиниоци:

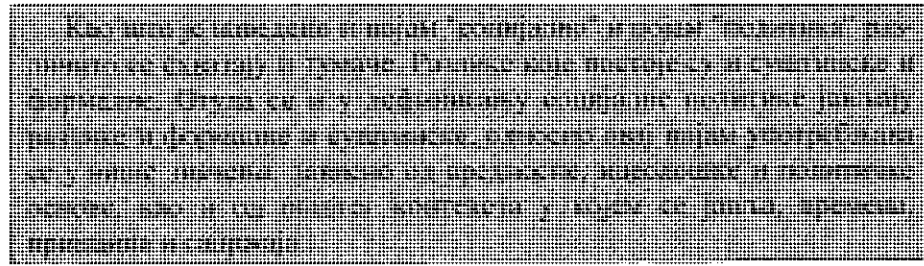
- политика је трајни процес и активност;
- она је рационална са унапред одређеним даљим, ближим и конкретним циљевима;
- она подразумева и постојање инструмената – средстава за остваривање циљева;
- она нужно установљава потребну организацију друштва у складу са основним потребама друштва на датом степену развоја и
- она има своје специфичне методе дејства.

Политика се може дефинисати и као свесна и слободна друштвена делатност усмеравања друштва у одређеном правцу. Произлази да ова дефиниција има пет конститутивних елемената:

1. политичка делатност (указује на то да је политика динамичка категорија и да се остварује као процес усмеравања других друштвених делатности у којем се непрекидно смеђују спонтане и организоване активности, рационалне и емоционалне, прогресивне и традиционалне);
2. политички субјекти (као покретачи иницијатива и активности јављају се појединци, друштвене групе, друштвене институције);
3. људска делатност као предмет усмеравања (указује да се политика јавља у области стварног људског живота, као и да је област људске свести друго основно подручје њеног јављања);
4. правац – циљ усмеравања (овај елеменат чини суштину политике што значи да друштвене снаге – политички чиниоци – када задобију одређену моћ настоје да усмере друштво ка одређеним циљевима, односно пожељном стању);
5. средства којима се усмеравање врши (деле се на средства материјалне и духовне природе, а као значајна наводе се економска средства, државни апарат, право и пропаганда).

³ Несло, 1972 цитирано према В. Пуљиз, *Сустави социјалне политике*, Студијски центар социјалног рада Правног факултета Свеучилишта у Загребу, Загреб, 2000.

⁴ С Милосављевић, И Радосављевић, *Основи методологије политичких наука*, Службени гласник, Београд, 2003.

2.3. Социјална политика

Социјална политика као практична делатност решавања социјалних проблема и задовољавања људских потреба и интереса присутна је у свим организованим заједницама, а први осмишљени системи ове делатности јављају се у античкој Грчкој у виду заштите војних инвалида, ратних ветерана и сиромашних. Као научни појам, социјална политика се јавља први пут средином XIX века у наслову дела Вилхелма Хајнриха Рила – Природна историја народа као основа немачке социјалне политике. У њему он анализира проблеме и процесе изазване индустријализацијом који су везани за распад традиционалних веза и односа у друштву. Заустављање тих процеса, по њему, могуће је заснивањем одговарајуће социјалне политике која треба да се бави целином друштвених процеса и односа у укупној друштвеној структури. Такво схватање садржаја социјалне политике, у Немачкој прихватило је Удружење за социјалну политику, које је основано 1873. године. Ово удружење је сматрало да социјална политика треба да делује и у правцу интеграције радничке класе у постојећи друштвени систем.⁵

Од краја XIX века до данас, у оквиру грађанске теорије јављају се различита схватања појма социјалне политике. Као најважнија, Д. Лакићевић издваја следећих шест:

- 1) то је посебна грана државне делатности којом се ублажавају класне супротности, а нарочито у области расподеле;
- 2) социјална политика је израз и потврда солидаризма и сарадње друштвених класа чија је функција неутралисање конфликта и противречности у друштву;
- 3) социјална политика идентификује се са социјалном економијом;

⁵ С. Пејановић, *Социјална политика*, Дефектолошки факултет Универзитета у Београду, Београд, 2004

- 4) то је законски заснована интервенција државе у области расподеле, усмерена на обезбеђење и корекцију животних и радних услова појединаца и друштвених група;
- 5) социјална политика је интегрални део опште политике, економије и културе;
- 6) социјална политика се бави животним питањима људи у заједници.⁶

Након Другог светског рата, социјална политика као практична делатност постаје значајан чинилац укупног друштвеног развоја, што доводи, шездесетих година XX века, до заснивања посебне теоријске дисциплине – социјалне политике као науке. Њен предмет проучавања је социјална политика као практична делатност, а циљ критичка анализа праксе, њено објашњавање, тумачење и указивање на путеве решавања социјалних противречности и обезбеђивања социјалног развоја. Проучавање социјалне политике као значајног дела државне политике која се остварује у свим организованим државама са различитим циљевима, принципима, садржајима, вредностима, идеолошком и политичком основом, учинило је да ни данас нема јединственог схватања, ни универзалне дефиниције социјалне политике ни на домаћем, ни на међународном плану.

Поред наведених схватања грађанских теоретичара истичемо и следећа, новија:

- За Ричарда Титмуса социјална политика подразумева социјална давања, она је редистрибутивна и има како економске, тако и некономске циљеве.⁷
- В. Деасон пише: "За социјалну политику битан је механизам трансфера дохотка посредством потпоре запослених онима који су искључени из рада због доби, болести, обитељских одговорности и неуспеха на тржишту."⁸
- За В. Пуљиза "социјална политика превладава социјалне ризике, ублажава социјалне неједнакости и друге негативне последице на тржишту. Она потиче друштвену солидарност и интеграцију, амортизира социјалне сукобе, те омогућава нормално функционисање и развој друштва."⁹

⁶ Д. Лакићевић, *Социјална политика*, Савремена администрација, Београд, 1991.

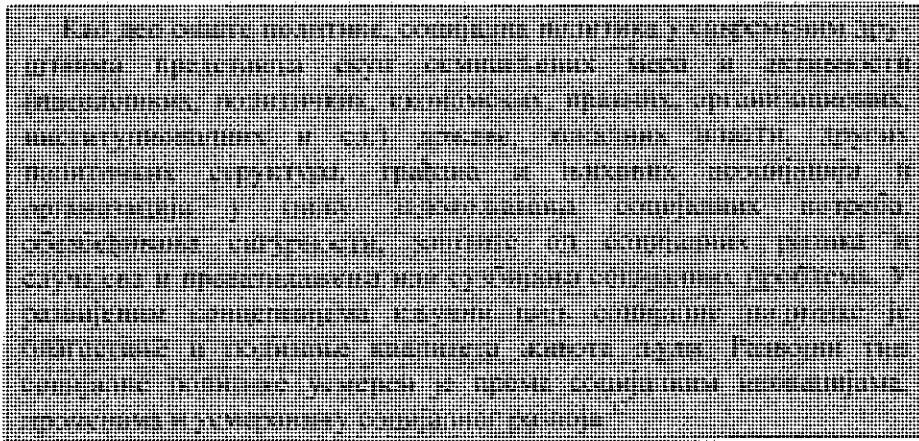
⁷ Р. Титмус, цитирано према В. Пуљиз и други, *Сустави социјалне политике*, Студијски центар социјалног рада Правног факултета Свеучилишта у Загребу, Загреб, 2000

⁸ В. Деасон, цитирано према истом

⁹ В. Пуљиз и други, *Сустави социјалне политике*, Студијски центар социјалног рада Правног факултета Свеучилишта у Загребу, Загреб, 2000

У југословенској стручној литератури, такође, постоји више гледишта о социјалној политици:

- По Б. Шеферу, социјална политика се изједначава са "друштвеном политиком", политиком развоја друштва, тј. са развојем свих сфера друштва и друштвеног, изузев економског, коме је социјално пандан.¹⁰
- Д. Лакићевић сматра да социјалну политику можемо дефинисати као свесну и слободну практичну друштвену делатност, која се бави животним и радним условима људи и друштвених група.¹¹
- М. Милосављевић даје следећу дефиницију социјалне политике:

У савремено доба постоје различите концепције и модели социјалне политике и њихове научне класификације. У пракси се посебно примењују: неолибералистичка, држава благостања и корпоративистичка, а најчешће се срећу комбиновани модели (или прагматична решења) који су условљени различитим циљевима, принципима, садржајима, вредностима и политичком основом.

Социјална политика је и наставна дисциплина на многим високошколским институцијама и универзитетима у Европи и Америци скоро један век.

¹⁰ Д. Лакићевић, *Социјална политика*, Савремена администрација, Београд, 1991

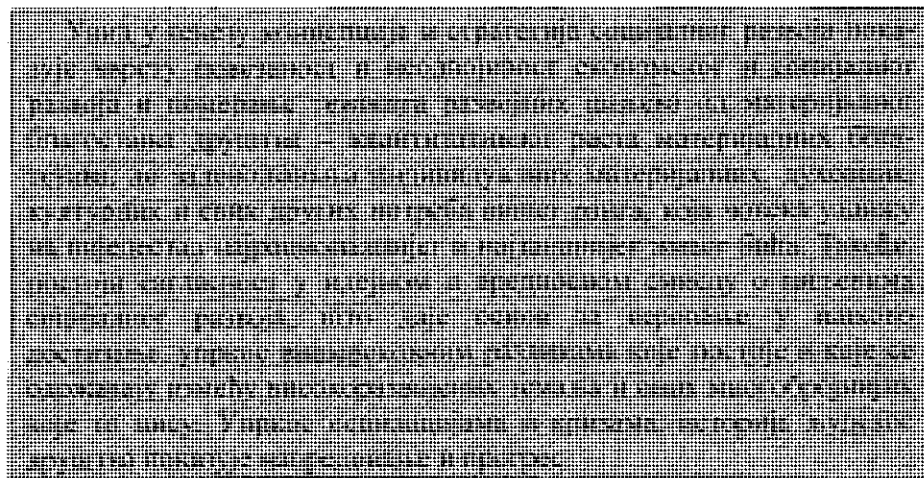
¹¹ Исто

¹² М. Милосављевић, ауторизована предавања, Филозофски факултет у Бањој Луци, 2001

3. Социјални развој

Иако је имплицитно својство сваког друштва у свим друштвеним епохама, појам "социјални развој" појавио се почетком педесетих година XX века у Уједињеним нацијама, а значио је изражавање новог схватања о потреби и начинима бржег економског и друштвеног развоја новоослобођених, а привредно недовољно развијених земаља, које треба да санирају нагомилане и тешке социјалне проблеме и обезбеде бржи излазак из опште неразвијености. Постизање промена у условима живота укупног становништва, а не само његових најугроженијих делова, циљ је и основна одредница појма "социјални развој". Он је битан сегмент укупног друштвеног развоја, који обухвата комплекс економских, технолошких, образовних и других процеса и односа. Када се употребљава у ширем значењу, "социјални развој" има третман синонима у односу на друштвени развој. Југословенски теоретичари (мисли се на СФРЈ) такође су појам "социјални развој" схватили у ширем смислу и одређивали га као процес квантитативног раста и квалитативних промена које се одвијају у области животних, радних и друштвених услова људи. Тако, на пример, Берислав Шефер сматра следеће: "...Развој је у друштвеном смислу врло сложен процес; тако је то и са социјалним развојем. Развој се одвија увек под утицајем разних друштвених противречности. Кад је реч о социјалном развоју, онда се те противречности јављају како у односу на економску сферу, тако и унутар саме социјалне сфере. Развој није дакле линеаран – бесконфликтан процес. То је експеримент: откривање новог у борби човека за бољи и хуманији живот. Развој је стога у жичи човекових стремљења и његових напора, он је превазилажење хиљада тешкоћа и препрека. Сваки развој има своје одговарајуће законитости, па и социјални. Стога се социјални развој, као систем међусобно повезаних и условљених квантитативних и квалитативних промена, одвија пре свега на бази деловања инхерентних друштвених законитости. Ове законитости су зависне од карактера продукционих односа па не делују универзално у свим друштвено-економским системима. Но, само спонтано деловање друштвених законитости, слепа стихија њиховог дејства, не обезбеђује оптимално коришћење материјалних и људских ресурса за социјални развој, који би значао стални и стабилни напредак општег благостања људи и његов праведнији распоред, боље радне услове и све веће укључивање милионских маса радних људи у доношењу одлука о развоју...", и

ника и животни стандард. Извештајима, које подnose све земље, и на основу ових индикатора оцењује се напредовање у остваривању социјалног развоја. У Извештају за 2003. годину оцењено је напредовање 175 земаља света и констатовано да се свет суочава са "акутном кризом" у којој сиромашне земље стално трпе социјално и економско опадање.

4. Социјална сигурност

"Сигуран живот представљао је обележје комунистичког система. Био је то ропски, затворски, али безбедан живот. Сваки сузањ је добро знао где ће спавати и шта ће јести. Живот у условима слободе истовремено је и ризичан живот. Наш јучерашњи сузањ данас је слободан, може да се радује свету без затворских решетки, али га брине то што не зна где ће спавати и шта ће јести".¹⁶

И човек и друштво имају потребу за сигурношћу.

Према Абрахаму Маслоу, потреба за сигурношћу је основна потреба и у хијерархији потреба овог аутора сврстана је одмах иза физиолошких потреба. Будући да се физиолошке потребе задовољавају, потребе за сигурношћу постају доминантне и оне могу, слично као и физиолошке потребе, да овладају човеком, његовим

¹⁶ Михњик, 1995, цитирано према С. Михаиловић, Осећање (социјалне) несигурности – доминантно расположење грађана у друштвеним променама, у књизи *Социјална политика у транзицији*, Центар за проучавање алтернатива Београд и Социјална мисао, Београд, 1998

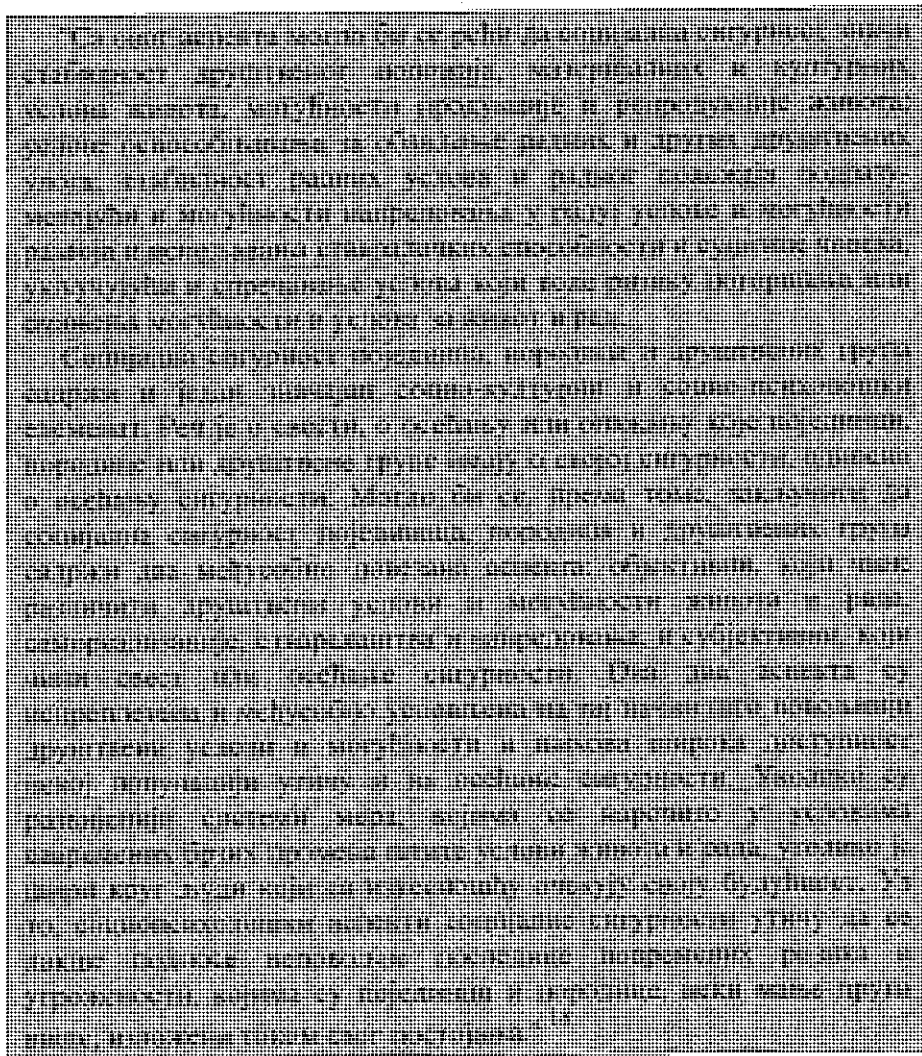
понашањем и деловањем. Људи воле сигуран, срећан и предвидљив свет у којем се промене одвијају еволутивно, без неочекиваних удара, хаоса и неизвесности. Потреба за сигурношћу у високом степену утиче на понашање људи и активирање њихових капацитета. У том смислу, цео организам човека може да се опише, како наводи Маслоу, као механизам који трага за сигурношћу.

Социјална сигурност изражава потребу човека да ради и делује и да у интеракцији са другим људима, у ужој и широкој социјалној средини, остварује своју слободу, своју генеричку суштину и своју достојанствену егзистенцију. Иако је социјална сигурност једно од питања које заокупља савремени свет, у дефинисању тог појма не постоје јединствени ставови. Различити друштвени системи и различити степен развоја условљавају различита значења. На пример: за социјализам социјална сигурност била је и вредносна и материјална категорија. Вредносна јер се узимала као основа укупног друштвеног развоја, проистицала је из самог система, а њен гарант била је држава. У транзицији и у капитализму, социјална сигурност се везује за тржиште и породицу, она проистиче из способности сваког појединца, док се на општем плану остварује у садејству са државом – држава осигурава тржиште и слободу иницијатива и деловања, пружа једнаке шансе и има легитимитет, а појединац има слободу избора да у складу са мерилима потражње на тржишту, у широком смислу речи, оствари своју сигурност. При томе, у тржишном систему није загарантован статус друштвених група – он је несигуран и неизвесан и подлеже променама.

Социјална сигурност, према схватању М. Милосављевића, може се дефинисати са аспекта друштва, аспекта односа и положаја појединих делова друштва у социјално диференцираним друштвима каква су сва савремена друштва, са аспекта појединаца, узетих *in abstracto*, или конкретних живих људи, и са аспекта друштвених група, слојева и класа, имајући у виду друштвену слојевитост, као обележје модерних глобалних система. У зависности од тога шта се узима као основа одређивања социјалне сигурности, често се прибегава дефинисању социјалне сигурности у ширем и ужем смислу. У ужем значењу она подразумева тенденције савременог социјалног осигурања да прерасте у социјално обезбеђење целокупног становништва дате земље. У ширем смислу схваћена, социјална сигурност подразумева скуп друштвених мера и акција ради гарантовања животних услова

људи поводом социјалних случајева као што су: материнство, болест, инвалидност, незапосленост, старост и сл.¹⁷

Исти аутор сматра, међутим, да се социјална сигурност може дефинисати полазећи од појединаца, породица и других друштвених група.

Социјална сигурност је релативна категорија и зависи од развијености производних снага, односно националног дохотка дате земље, економског и политичког система, стратегије економско – социјалног развоја, односно социјалне политике дате земље. Она је мера животног стандарда.

Социјална сигурност, која се гарантује путем социјалних права, различито од земље до земље, заснива се на принципима солидарности, узајамности, хуманизма, толеранције и одговорности.

Основни елементи социјалне сигурности су: заштита здравља, запосленост, зарада, заштита на раду, право на образовање, право на стан, осигурање за случај болести, материнства, инвалидности, старости, незапослености, смрти храниоца и социјална заштита (мере превентиве и куративе) породице, деце, остарелих, инвалидних, материјално необезбеђених, за рад неспособних људи.

У међународним документима потенцира се социјална сигурност:

- у Универзалној декларацији о правима човека УН наводе се и права која обезбеђују социјалну сигурност човека, достојанство и благостање. То су право на социјално осигурање и привредна, друштвена и културна права неопходна за људско достојанство и слободан развој сопствене личности (право на рад, здравље, праведну накнаду, стандард, образовање, разоноду, одмор итд);
- у Међународном пакту о економским, социјалним и културним правима човека, са аспекта социјалне сигурности наводе се безбедност и хигијенски услови рада, могућност унапређења, стално побољшање животних услова и право на социјално обезбеђење и социјално осигурање;
- у Декларацији о социјалном напретку и развоју социјална сигурност се перципира у међузависности која постоји између економског и социјалног развоја, као циљ развоја одређује се подизање материјалног и духовног стандарда свих чланова друштва и социјална заштита неспособних за рад, а државама се утврђује обавеза да стварају економске и друге услове чији је циљ унапређивање животних и радних услова, ублажавање и смањивање неједнакости.

Социјална сигурност у схватањима југословенских теоретичара:

- Ив Недељковић (Зборник појмова):
- социјална сигурност – друштвено стање да створи неку врсту гаранција против одређених ризика који стоје пред сваким

¹⁷ М Милосављевић, *Социјална сигурност у самоуправном друштву*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1984

¹⁸ Исто

човеком, као што су: болест, материнство, инвалидност, старост, незапосленост, елементарна несрећа, несрећа на раду итд.

- социјална сигурност – целовит систем и саставни део економске и социјалне политике
- у ужем смислу – врста социјалног осигурања
- социјално-политичка функција – здравствено осигурање, право на рад, деčју заштиту, запошљавање, стан, социјалну заштиту итд.
- Душан Лакићевић:

уже схватање: тенденције социјалног осигурања да прерасте у социјално обезбеђење

шире схватање: шири скуп мера ради гарантовања животних услова људи поводом социјалних случајева, односно ризика.

- Берислав Шефер:

Социјална сигурност твори осећај човека да може бити сигуран у своју економску, социјалну и друштвено-економску позицију, сигуран и за своју породицу, са уверењем да постоји механизам који осигурава појединцу и породици да не погоршавају постигнути економски и социјални статус, или да се путем одговарајућих промена тај статус може побољшати.

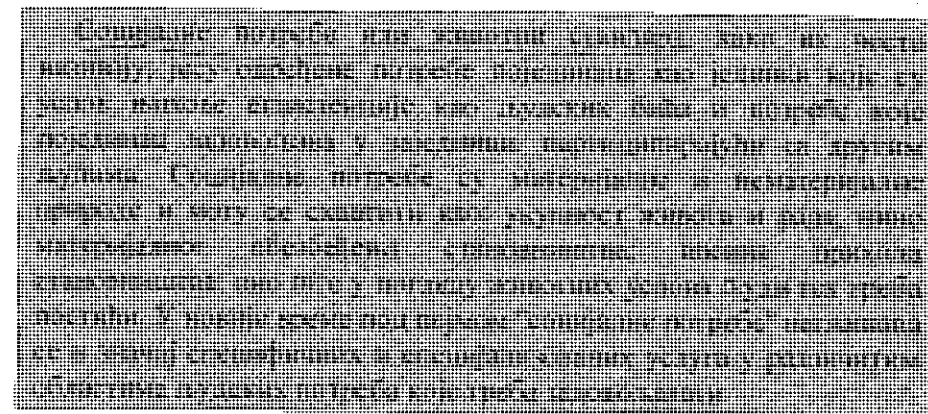
Најзначајнија подручја: област запошљавања, сигурност на раду, сигурност дохотка, минимум животног стандарда

- Еуген Пусић:

– "позитивно стање добробити" – пуни развој индивидуалних способности, задовољавајући људски односи

5. Социјалне потребе

Једно од основних питања, на које социјална политика треба да одговори, је проблематика људских потреба: потреба појединаца које су услов њихове егзистенције као људских бића; потреба које појединац може задовољити у заједници партиципирајући са другим људима; дефинисање стратегије задовољавања потреба, основних принципа, начина, средстава и носилаца активности у задовољавању људских потреба. Иако је човек биће потреба и једини у живом свету који је у могућности да вреднује сопствене потребе, све индивидуалне потребе нису предмет бављења социјалне политике.

Потребе су динамична категорија – мењају се и развијају, зависно од цивилизацијског напретка и достигнутог нивоа културе. Тако се, на вишим ступњевима развоја људског друштва, поред биолошких потреба, јављају и многе друге: психолошке, потребе за образовањем, професионалним остварењем, учешћем у бројним друштвеним активностима, културне потребе, потребе за здрављем и друге. Свако друштво производи нове потребе, како индивидуалне тако и друштвене, обогаћујући истовремено постојеће потребе. Уствари, и развој човека и развој друштва огледају се у основи у задовољавању потреба човека и у квантитативном и у квалитативном смислу, при чему је квалитет задовољавања потреба одлучујући чинилац развоја.

Иако изражавају потребе појединачних људи, социјалне потребе не подразумевају сваку потребу сваког појединца, нити збир појединачних потреба, већ просек потреба људи у једном друштву које се сматрају друштвено нужним потребама и које се задовољавају на друштвени начин, преко одговарајуће институције. Такве потребе истовремено представљају и друштвене вредности и постају основа за утврђивање и осмишљавање циљева којима се тежи ради унапређивања личног и колективног живота. На пројектовање друштвене праксе и друштвених циљева одлучујуће утичу политика и идеологија датог друштва, а пре свега производња као темељ настанка и стварања људских потреба. Кроз предметну делатност "човек се формира и развија као људско друштвено биће, настају одређене потребе, развијају се и мењају. У том процесу човек успоставља однос не само према предметима, стварима и оруђима него и према другим људима – други човек постаје потреба и предмет његове потребе. Тако су потреба и предмет у узајамном односу. Потреба је увек потреба за неким предметом, било у физичком или

духовном смислу, као и у човековом предметном деловању, његовој усмерености. Потреба ствара предмет, а предмет – потребу. Та корелација остварује се производњом која ствара нове предмете, али истовремено и нове потребе, као и средства помоћу којих се задовољавају те потребе".¹⁹

Човек као биће потреба испољава се вишедимензионално и вишесмерно, што значи да нема неку општу, апстрактну потребу, већ конкретне потребе, потребе различитих врста, које се углавном задовољавају у предметном свету и помоћу предмета, па је неопходно да тај предметни свет буде и произведен. У условима ниског животног стандарда материјалне потребе имају приоритет. Када се оне задовоље, на значају добијају нематеријалне потребе. Проучавајући промене у структури расхода у зависности од пораста породичних прихода, седамдесетих година XIX века, ову појаву запазио је немачки статистичар Ернест Енгел. Он је запазио да између висине дохотка и његовог дела који се троши на исхрану постоје законити односи – порастом породичних примања издаци за исхрану се апсолутио повећавају, али релативно опадају. Смањење породичних прихода показује супротну тенденцију – издаци за исхрану релативно расту уз апсолутни пад. До тога долази због тога што је исхрана егзистенцијална потреба и што њено задовољавање има приоритет у односу на друге потребе, као и због ограничености људског организма да конзумира храну. На високом нивоу породичних (и личних) прихода, трошкови исхране се стабилизују у укупним трошковима живота. Ова појава назива се "Енгелов закон".

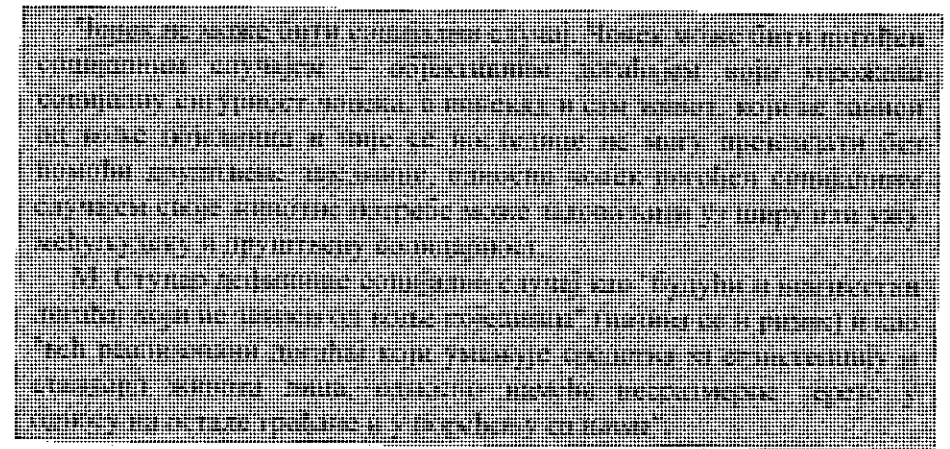
Задовољавање социјалних потреба зависи од материјалне производње, социјалних и економских циљева датог друштва. Такође је битно и утврђивање критеријума за одређивање нужног и пожељног нивоа ових потреба као и приоритета у њиховом задовољавању, што јесте суштинско питање социјалне политике. По схватању задовољавања социјалних потреба разликују се концепције и модели социјалне политике савремених друштава.

¹⁹ С Пејановић, *Социјална политика*, Дефектолошки факултет Универзитета у Београду, 2004.

6. Социјални случај

За појам "социјални случај" неки теоретичари сматрају да је превазиђен, да изражава одређене карактеристике социјалног осигурања, да не обухвата све друштвене групе и слојеве који се налазе у стању социјалне потребе и да не изражава све релевантне елементе социјалне ситуације, која се може сматрати неповољном и угрожавајућом

Па ипак, овај појам се често употребљава у социјалној заштити, мада је настао у социјалном осигурању. Као синоним за њега користе се и појмови "социјална незгода" и "социјални ризик", а неретко и појам "социјална необезбеђеност". Свим овим појмовима заједничко је то што подразумевају стања и ситуације изазване објективним догађајима који угрожавају задовољавање животних потреба човека, његову социјалну сигурност, напредовање у животу, а понекад и сам живот.

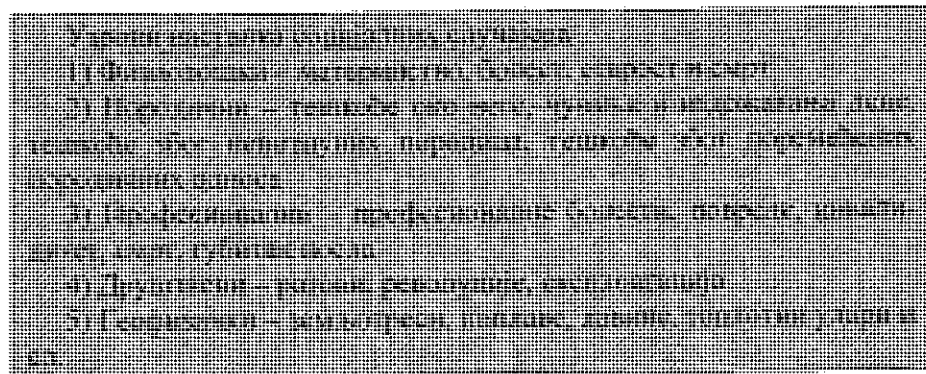
Иако се за стања, односно објективне догађаје који угрожавају социјалну сигурност човека, а понекад и сам живот, користе као синоними већ поменути појмови (социјална незгода, социјални ризик и социјални случај) међу њима постоје одређене разлике. Тако се сматра да "социјална незгода" или "несрећан случај" обухватају појаве неповољне за човека као што су болест, инвалидност, смрт. "Социјални ризик" се чешће употребљава у осигурању имовине и лица и означава догађаје чији настанак производи одређена права по основу осигурања. "Социјална необезбеђеност", пак, подразумева такву ситуацију у којој је угрожена или у којој постоји вероватноћа

да може бити угрожена основна сигурност појединаца или друштвених група.

Појам "социјални случај" није статичан, развојем материјалне основе и културе друштва шири се значење овог појма. Отуда и разлике између друштава у дефинисању елемената који се сматрају социјалним случајем као и мера социјалне политике којима ће се деловати на проблеме изазване социјалним случајем, односно тим поводом.

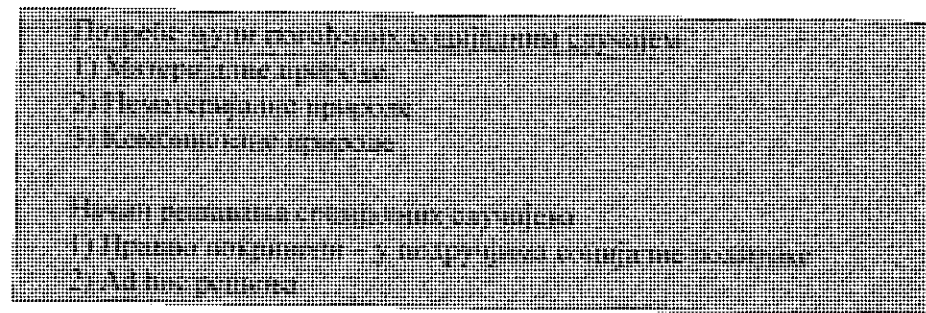
Социјални случајеви могу се класификовати на различите начине – према узроку настанка, према потребама људи погођених социјалним случајем и према начину решавања.

У "Зборнику појмова из социјалне политике", Александар Бећин наводи квалитативне и квантитативне стране овог појма: "... у социјалном случају као предмету третмана могу се разликовати: а) карактеристике стања социјалне потребе у сваком датом случају, тј. суштина (квалитет) животних тешкоћа једног човека или једне породице, подручја или аспекти њиховог живота на којима се одступање од нормалног непосредније испољава и врсте потреба чије задовољавање је угрожено или осујећено датим стицајем околности, с једне стране, а затим, б) обим и тежина (квантитет) социјалног случаја, тј. број угрожених чланова породице, број и животна значајност потреба чије задовољавање је угрожено или осујећено, јачина и трајност по угрожена лица или друге људе у друштву и компликованост могућих решења, с друге стране..."

Настајање социјалних случајева у природи је самих ствари – у природи човека, друштва и дате физичке средине. Неки се социјални случајеви могу спречити, а неки не. Постоје и социјални случајеви

узроковани кумулацијом објективних неповољних догађаја – социјалних случајева

Одлика савремених друштава је тежња да својим члановима гарантују социјалну сигурност поводом настајања социјалних случајева, утврђивањем одређених социјалних права.

7. Социјални проблеми

У стручној литератури појму "социјални проблеми" придаје се различито значење, зависно у којој дисциплини се користи – социологији, психологији, медицини, социјалној патологији, социјалној политици и др., али не постоји општеприхваћен или доминирајући научни приступ или теоријско објашњење његовог значења. Такође, нема ни сагласности око његовог дефинисања.

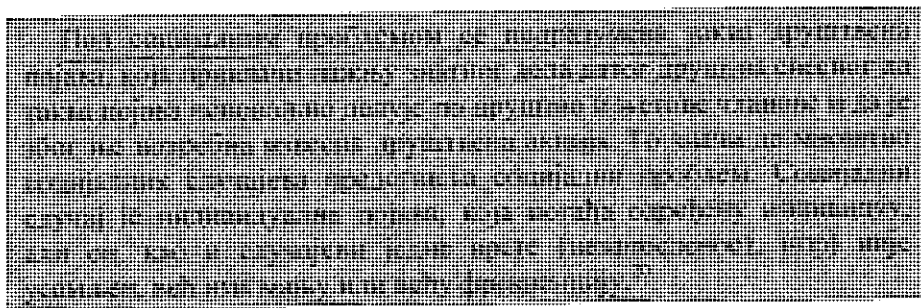
Иако су социјални проблеми иманентна својства свих организованих друштвених заједница, настанак појма "социјални проблеми" везује се за социјалну медицину и органицистичкопозитивистичку социологију, у оквиру којих је постао заједнички именилац за оне масовне органске или друштвене болести (алкохолизам, туберкулоза, потхрањеност, заразне болести) чији су узроци, пре свега, у неповољним друштвено-економским и социјалним условима живота. Сличан приступ у погледу основног садржаја имали су и мислиоци класичног марксистичког учења. Међутим, они су се знатно разликовали од осталих учења у објашњавању њихове природе и узрока настанка.

Карл Маркс се више бавио теоријским објашњењем узрока социјалних проблема које је видео, пре свега, у природи свих друштава чији су односи засновани на приватној својини. Он је односе у капиталистичком индустријском друштву посматрао са аспекта

дистрибуције власништва и моћи између оних који имају и оних који немају. Сиромаштво је при томе видео као основни заједнички именилац социјалних проблема и као нераздвојну последицу економских и социјалних система, који се заснивају на приватном власништву.

За разлику од њега, Енгелс је дао темељне емпиријске анализе конкретних социјалних проблема грађанског друштва.

У дефинисању појма "социјални проблеми" у социјалној политици доминирају схватања према којима се социјални проблеми одређују њиховим довођењем у непосредну везу са социјалним случајевима.

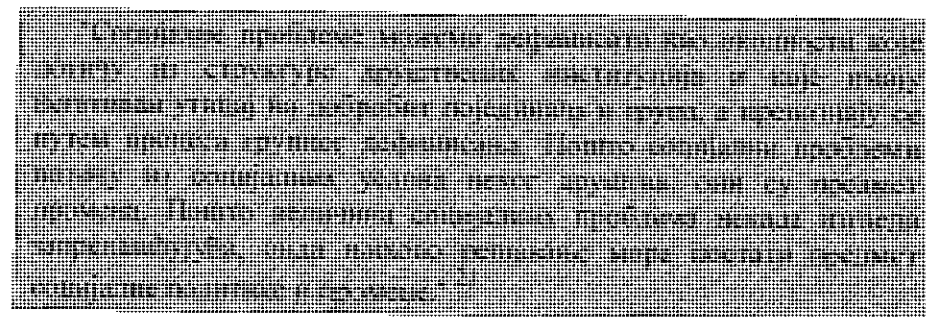
У погледу узрока који доводе до појаве социјалних проблема, у овим схватањима примењују се становишта иста као и за настајање социјалних случајева, односно узроци настанка социјалних проблема су: физиолошки, породични, професионални, друштвени и геофизички.

Довођење социјалних проблема у везу са социјалним случајевима у оквиру социјално-политичких теорија, значи уствари да се социјални проблеми посматрају као објективни догађаји и ситуације који неповољно делују на животне и радне услове људи, да су нормална појава везана за природу човека и друштво. Ови приступи садрже још и социјални активизам, што значи да се сматра да се они могу предупредити, неки од њих и сузбити, а у сваком случају организованом друштвеном акцијом могу се спречавати неповољне последице које настају њиховим дејством. Део наведених схватања су и идеје о социјалним реформама и програмима превенције и превазилажења социјалних проблема, што, посматрано дугорочно, обезбеђује сталну мотивацију за проналажење адекватних социјално-политичких одговора на старе и нове социјалне проблеме, мада

²⁰ Д. Лакићевић, *Социјална политика*, Савремена администрација, Београд, 1991

постојећа класификација узрока не обухвата неке класичне, а у савремено доба нарочито распрострањене социјалне проблеме какви су сиромаштво и незапосленост.

Слична схватања садржана су и у следећој дефиницији:

У овој дефиницији социјалних проблема акценат је на њиховој сложености, немогућности постојања универзалних и једноставних решења, тешкоћама у њиховом разумевању и комплексним и дугорочним мерама социјалне политике за њихово решавање.

У оквиру појмовног одређења социјалних проблема нужно је навести и функционализам, као једну од најутицајнијих социолошких теорија. Полазећи од принципа функционалног јединства делова социјалног система, ове теорије "своје интересовање односа човек – друштво, примарно усмеравају према деловању друштвених фактора на прилагођавање или неприлагођавање појединаца неким друштвеним нормама и идеалима (читати: нормама владајуће класе)"²² За неприлагођеност опште усвојеним нормама и стандардима, која угрожава стабилност система, појединци се механизмима социјалне контроле враћају у оквире пожељног и допуштеног. Социјална контрола је у функцији одржавања равнотеже супротних интереса. Анализа функционалистичких теорија показује да њих нису интересовале глобалне и системске противречности грађанског друштва, у којем су настајале с циљем његове одбране, па су отуда изостале и анализе социјалних проблема као исходишта тих противречности.

²¹ F. Scarpat, M. Z. Andersen, L. O' Toole, 1996 – цитирано према М. Милосављевић, *Девацијације и друштво*, Драганић, Београд, 2003

²² М. Милосављевић, *Девацијације и друштво*, Драганић, Београд, 2003

И кад је реч о критеријумима за дефинисање социјалних проблема, наводимо становишта Роберта Мертона из 1971. године. "Критеријуми су:

- значајан раскорак између друштвених стандарда и друштвене стварности (између друштвених циљева или вредности и легитимних средстава за њихово остваривање);
- друштвено порекло (узроци) социјалних проблема;
- постојање оних који у име друштва суде о томе која појава је социјални проблем;
- постојање манифестних и латентних проблема;
- друштвено опажање неке појаве као проблема и јавно присутно уверење у могућност поправљања неке неповољне социјалне ситуације као део обележја социјалних проблема".²³

Схватање социјалних проблема у новијим теоријама (Sogaka и Врџак), такође су у оквирима функционализма, што конзервира деловање на последице друштвених противречности уместо његовог усмеравања на отклањање друштвених узрока.²⁴

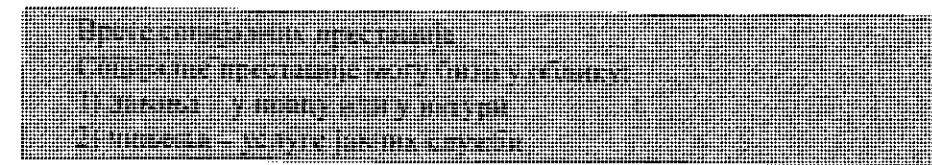
8. Социјалне престације

Када су унапред познате и прописима одређене, социјалне престације су правно покривене, углавном путем социјалног законодавства. Утврђивањем права на престације установљавају се и дефинишу социјална права грађана, чиме се конституише социјално обезбеђење као основни елемент социјалне сигурности појединца и друштвених група. Ниво и квалитет социјалног обезбеђења дате земље изражавају се правном покривеношћу социјалних случајева, односно обухватом појединаца и друштвених група правом на различите врсте социјалних престација, када се нађу у стању социјалне потребе.

²³ Исто

²⁴ Исто

Циљ социјалних престација је да људима, који се налазе у стању социјалне потребе, обезбеде средства за егзистенцију, да смање тешкоће у којима се налазе и да им врате шансе за напредовање у животу.

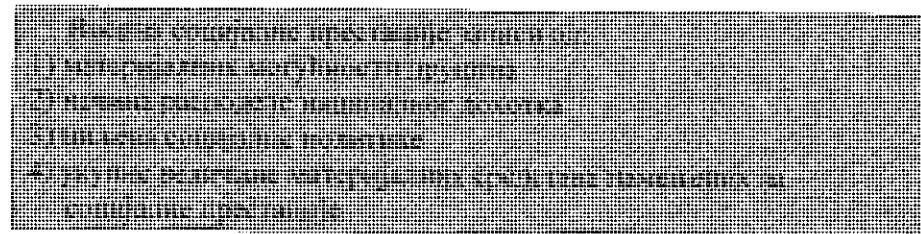
Пошто је новац еквивалент свих роба, он се даје корисницима социјалних престација онда када они треба да задовоље своје материјалне потребе. Када корисник социјалних престација треба да задовољи своје потребе употребом унапред познате и постојеће ствари (разна помагала, лекови и сл), може се применити давање у природи, односно давање конкретне потребне ствари. Давања у природи могу бити и у облику хране, одеће, обуће и сл., у посебним случајевима који нису унапред идентификовани као мера социјалне заштите, а за којима се утврди постојање потребе.

Чињење у облику услуга јавних служби примењује се као социјална престација у случајевима када се корисници налазе у стању нематеријалне социјалне потребе.

Постоје ситуације које захтевају кумулацију социјалних престација или њихово комбиновање.

Ефикасност социјалних престација зависи од висине, када су у питању давања, односно од професионалне оспособљености, инвентивности и одговорности јавних служби, када се ради о социјалним престацијама у облику чињења.

Висина социјалне престације је једно од примарних питања социјалног права.

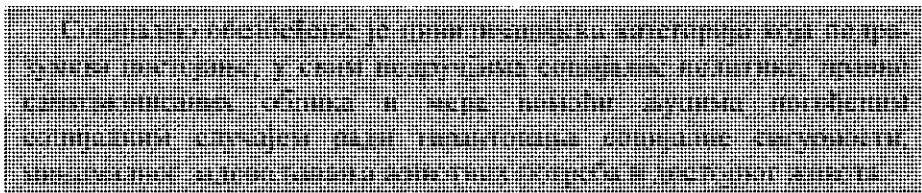
Код одређивања висине социјалне престације треба настојати да она буде толика да обезбеди бар минимум потребе, да не делује

гарантује и обезбеђује основну социјалну сигурност свим својим припадницима у интересу њих самих и те заједнице".²⁸

По овом аутору, систем социјалног осигурања треба да испуњава следеће услове:

- да се системом мера обухвата укупна популација, независно од тога да ли је у процесу рада и независно од индивидуалних и друштвених својстава;
- да се путем мера гарантује и обезбеђује основна социјална сигурност;
- да се основна социјална сигурност остварује кроз систем богатијих и разноврснијих мера које су прилагођене специфичним потребама сваког појединца, друштвене групе или скупине;
- да се кроз такав систем мера успоставља материјална и морална веза између друштвене заједнице и њених чланова, а преко различитих облика самоорганизовања и институција које су под надзором корисника којима се обезбеђује материјална, морална и социјално-правна сигурност и уважава достојанство личности.

И на крају, по нама, социјално обезбеђење може се дефинисати на следећи начин:

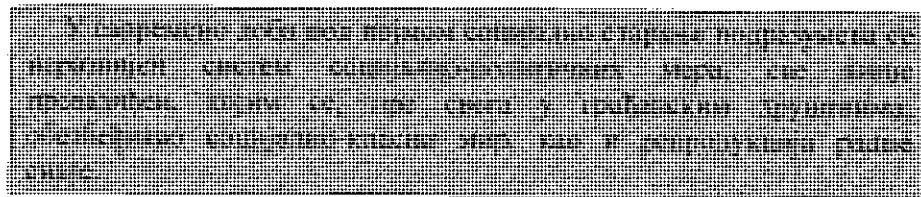

11. Социјално старање

Социјално старање је историјска, променљива и конвенционална категорија. Бројна и различита истраживања првобитне заједнице упућују на закључак да је социјално старање као социјално-политичка пракса било функција генса – рода и да је оно постојало кроз читаву историју људског друштва. Мењали су се садржаји, обим и носиоци, идејна и вредносна основа, али је постојање помоћи онима

²⁸ М Милосављевић, *Социјална сигурност у самоуправном друштву*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1984

који нису могли да обезбеде свој опстанак константа људског друштва на свим ступњевима развоја.

Социјално старање има најчешће следећа обележја:

- не обухвата целокупну популацију;
- обухвата само најтеже "социјалне случајеве";
- мере и облици социјалне заштите су сиромашни по садржају и висини давања;
- социјално-правни положај корисника је несигуран;
- социјалним старањем обухваћени су само они грађани који немају право на заштиту по основу социјалног осигурања, односно социјалног обезбеђења;
- социјалним старањем обухватају се грађани који су материјално необезбеђени, за рад неспособни и који немају сродника који би, према одређеним прописима, били обавезни да се о њима старају.

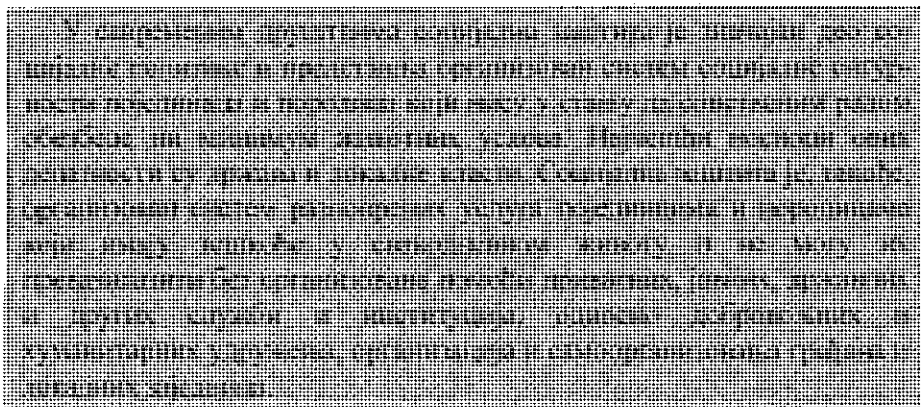
У савременом вокабулару овај појам се ретко употребљава због тога што постоје развијенији облици заштите људи који се налазе у стању социјалне потребе.

12. Социјална заштита

Социјална заштита (лат. *socialis* – друштвени) је историјски условљена друштвена делатност, настала као вид добровољног и мило-срдног помагања убогим, немоћним, сирочади и ратним ветеранима и другим социјално угроженим, од стране појединаца, породица, економски и политички моћних, примарних људских заједница, религијских институција и, потом, државе. Као институционално-правни систем и осмишљена функција државе социјална заштита се први пут јавља почетком XVII века у Енглеској, у виду неразвијеног социјалног старања о немоћним и сиромашним (*Poor laws*) у коме се садржаји и облици "помоћи" комбинују са социјалном контролом и принудним радом у кућама и заштитним радионицама за сиромашне.

У грађанским друштвима социјална заштита је, уз социјално и здравствено осигурање, важан део социјалне политике, али и средство социјалне контроле маргинализованих појединаца, друштвених група и скупина. Свој зенит у грађанском друштву социјална заштита достиже у оквиру социјално-политичке концепције државе благостања. Она у овим друштвима најчешће обухвата различите програме, садржаје и активности усмерене према контроли и сужавању сиромаштва, помоћи угроженима, мигрантским и мањинским групама, заштити физички и психички хендикепираних, старих, немоћних и инвалидизираних особа и контроли и социјалној рехабилитацији девијаната.

Социјалистичка друштва су идеолошки резервисана према социјалној заштити и социјалној политици, као "буржоаским творевинама", али из прагматичних разлога примењују различите садржаје и облике социјалне заштите, усмерене минималним социјалним давањима деловима популације изван процеса рада, као и другим социјално угроженим појединцима и породицама.

Садржаји, облици и мере као и круг корисника социјалне заштите су различити и разноврсни и зависе од карактера друштвено-економских, политичких и социјалних односа, вредносног система и циљева сваког конкретног друштва. Најчешће се сврха социјалне заштите остварује путем селективних и цензусно одређених натуралних или новчаних давања, док се на неки трајни начин не реши проблем социјалне угрожености појединаца или породица, или путем разноврсних услуга социјалних радника, психолога, педагога, здравственог или сличног особља, правника и других стручњака, укључујући и различите видове самопомоћи, узајамне заштите и подршке од стране суседа и других добровољаца и непрофесионалаца, било спонтано или организовано

кроз различите форме удруживања грађана. По правилу, корисници социјалне заштите су грађани који су изван процеса рада и система сигурности заснованих на раду (социјално осигурање), не поседују минималне приходе ни имовину, нити су њихови сродници у могућности да их издржавају или на други начин помогну; грађани, друштвене групе или скупине које имају специфичан друштвени положај и неповољан социјални статус (избеглице, расељена лица, мигранти, етничке, верске, расне или неке друге мањине); појединци са посебним или специфичним потребама или тешкоћама (ометени у физичком и психичком развоју, инвалиди, душевно оболели, стара самохрана лица, деца без родитеља или родитељског старања и сл.); породице које имају посебне проблеме или поремећаје у односима, функционисању или структури; лица са девијантним склоностима, навикама или понашањем (алкохоличари, зависни од дрога, криминалци по изласку из правосудних институција, особе које се баве проституцијом или неким другим видовима девијантних активности и сл.).

У модерним системима социјалне заштите као њихов предмет јављају се савремени социјални проблеми међу којима сиромаштво, бескућништво, незапосленост, алкохолизам, зависност од дрога, малолетничко преступништво, неписменост, еколошка загађеност и сл. У њима се развијају и различите концепције и пракса превенције социјалних проблема

13. Социјално осигурање

Социјално осигурање се сматра највећом тековином социјалне политике с краја XIX и читавог XX века. Њиме су на одговарајући начин решени сви главни социјални ризици – болест, незапосленост, старост, инвалидност и смрт. Његово оснивање везује се за Ото фон Бизмарка, односно тзв. Бизмаркове социјалне реформе у Немачкој, где је 1881. године донет први Општи закон о социјалном осигурању. На основу овог закона донети су и посебни, и то: 1883. године о обавезном осигурању индустријских радника за случај болести; 1884. године за случај несреће на раду; 1889. године о обавезном осигурању радника за случај инвалидности и старости. Као претече увођења система социјалног осигурања наводе се Сидни и Беатриса Веб, из круга Фабијанског покрета у Великој Британији, радови Маркса и Енгелса, организован раднички покрет и његова борба за социјална права радника. Развоју система социјалног осигурања у XX веку допринели су и хуманистички

оријентисани појединци – Гунар и Алва Мирдал у Шведској, лорд Беверидж и Кејнс у Великој Британији, Пјер Ларку у Француској итд. Посматрано у целини, може се рећи да су искуства великих економских криза и двају светских ратова, као и доминантна доктрина државног привредног и социјалног интервенционизма и пуни просперитет и запосленост, допринели да се у XX веку развију јавни системи социјалног осигурања у Европи, Америци и другим развијеним деловима света.

Међутим, у дефинисању система социјалног осигурања постоје разлике међу научницима, а оно што је најчешће заједничко је правни приступ и нормативно одређивање његовог карактера и садржине. Тако, најчешће дефиниције одређују социјално осигурање као законом установљено обавезно материјално обезбеђење и здравствену заштиту радника и чланова њихових породица за случајеве утврђене прописима. Или, "социјално осигурање је дио социјалног права који има за циљ заштиту осигураних лица од социјалних ризика када наступи осигурани случај".²⁹

Указујући на непотпуност оваквих дефиниција, јер не указују на нека битна својства социјалног осигурања – као што је његов однос према социјалној политици и основ на којем се заснива, Д. Лакићевић сматра да би општа дефиниција могла да гласи:

Социјално осигурање је обавезно материјално обезбеђење и здравствену заштиту радника и чланова њихових породица за случајеве утврђене прописима.

Анализа ове дефиниције показује да она има пет конститутивних елемената, који истовремено чине и основне карактеристике социјалног осигурања.

- 1) Социјално осигурање је област социјалне политике, увек је део социјално-политичких мера, извире из социјално-политичких циљева и непосредно се заснива на социјално-политичким принципима.
- 2) Корисници система социјалног осигурања су осигураници – запослени и чланови њихових породица. Осигураници осигуравају себе и чланове својих породица од одређених социјалних случајева, плаћањем доприноса за своје осигурање.

²⁹ Ж. Мирјанић и С. Савић, *Социјално право са основама права*, Филозофски факултет Бања Лука, Бања Лука, 2003

³⁰ Д. Лакићевић, *Социјална политика*, Савремена администрација, Београд, 1991

- 3) Социјално осигурање се установљава и спроводи за унапред предвиђене социјалне случајеве – болест, инвалидност, старост, смрт и незапосленост.
- 4) Садржај социјалног осигурања чине материјално обезбеђење и право на заштиту здравља на терет фондова осигурања.
- 5) Основна начела социјалног осигурања су: обавезност, солидарност и узајамност

Ови видови социјалног осигурања остварују се кроз посебне подсистеме у нормативно-правном, организационом и институционалном смислу, као што су здравствено осигурање и здравствена заштита и пензијско-инвалидско осигурање. Здравствено осигурање уређује право на здравствену заштиту и друга права у вези са здравственом заштитом осигураних лица, пензијско осигурање уређује права и положај осигураних лица која су због старости престала да раде, а у случају њихове смрти, права и положај чланова њихових породица, док инвалидско осигурање уређује права и положај осигураних лица у случају њиховог инвалидизирања.

Основни циљ социјалног осигурања је обезбеђивање социјалне сигурности запослених и њихових породица за очување и унапређење здравља, као основне претпоставке за обнављање живота (заснивање породице и рађање), за рад и за обезбеђивање одређених материјалних средстава када су запослени привремено или трајно спречени да раде. Случајеви, услови, начин остваривања социјалне сигурности по основу социјалног осигурања уређују се законима и другим прописима.

Социјално осигурање може бити обавезно и добровољно, а са становишта обима разликује се потпуно, непотпуно и проширено осигурање. Потпуно и непотпуно осигурање обухвата лица која су према законским прописима обавезно осигурана.

Социјално осигурање може бити обавезно и добровољно, а са становишта обима разликује се потпуно, непотпуно и проширено осигурање. Потпуно и непотпуно осигурање обухвата лица која су према законским прописима обавезно осигурана.

II

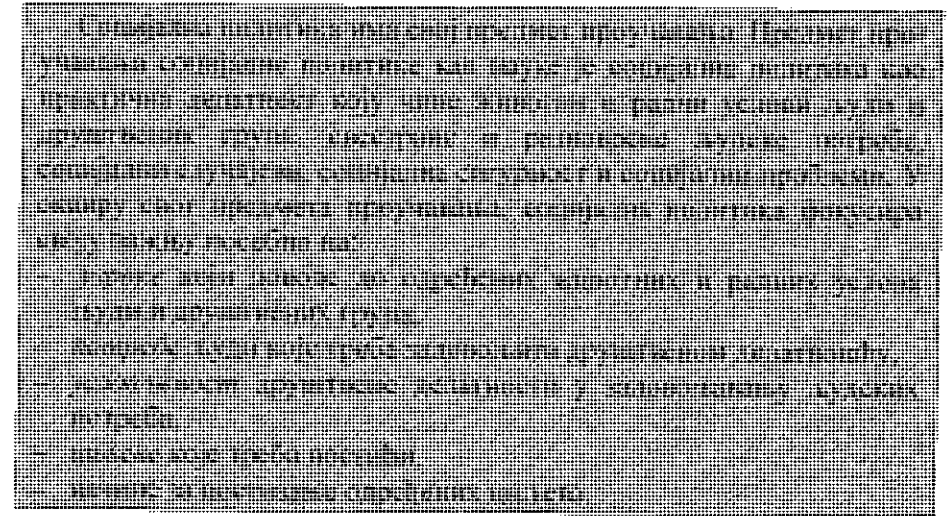
**НАУКА О СОЦИЈАЛНОЈ
ПОЛИТИЦИ**

II. НАУКА О СОЦИЈАЛНОЈ ПОЛИТИЦИ

1. Предмет социјалне политике као науке

Да ли је социјална политика наука?

Одговор на ово питање можемо тражити, пре свега, у схватању саме науке. А наука мора имати предмет свог проучавања, теоријско мишљење, методе емпиријског истраживања, анализу података и логичку процену чињеница, како би дошла до одређеног квантума знања о појави коју проучава с циљем да може да је опише, објасни и предвиди њен будући развој.

У проучавању свог предмета, наука о социјалној политици користи методе и методске поступке других друштвених наука — општефилософски метод, опште научне методе и методске поступке или технике истраживања.

Истовремено са настанком социјално-политичке праксе, односно појавом социјалног старања као начина изражавања социјалне политике, настаје и прва мисао о социјалној политици. У литератури се наводи да је то било још пре нове ере у Израелу, а античка мисао поставила је постулате и вредности у социјалној политици који нису

превазиђени ни до данас – држава је дужна да брине о својим грађанима, а најважније вредности су биле праведност, слобода и демократија, одговорност, узајамно помагање, солидарност, заштита сиромашних. Од ових вредности полазило се и у социјалним реформама тога доба. Од тог доба развојне карактеристике мисли о социјалној политици су: дуго је егзистирала у оквиру дргих наука, пре свега филозофије; имала је неуједначен ток у погледу степена развијености садржине и концепције као и значаја, и није имала континуиран развој. Због тога је и данас неразвијена и заостаје за друштвеном праксом социјалне политике.

Предмет проучавања науке о социјалној политици је сложен због тога што га узрокују бројни фактори (економска основа, идеологија, политика, историјско наслеђе, морал, обичаји, религија, спољашњи утицаји итд.) и што појаве које проучава повратно утичу на своје узрочнике. Предмет науке о социјалној политици изучава се и у оквиру других научних дисциплина – социологије, економије, политике, медицине и др., што је за њу респектабилно, помажуће, али и сложено због дистинкције у начину проучавања и примени методологије сазнавања. Такође, наука о социјалној политици залази у једно наглашено политички и етички осетљиво подручје друштвене делатности, она производи импликације на друштвену праксу и истовремено трпи утицај те праксе и друштвене културе.

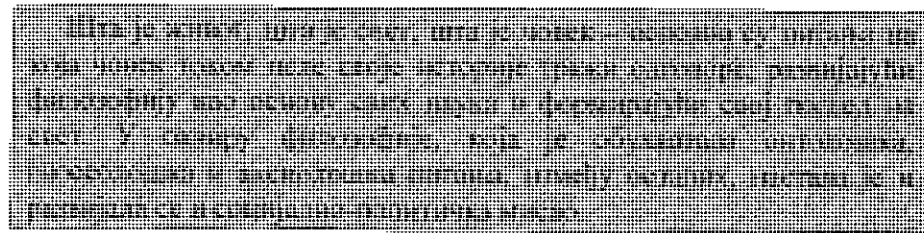
2. Односи социјалне политике са другим наукама

Предмет проучавања социјалне политике – скуп осмишљених мера и активности државе (идеолошких, политичких, економских, правних, организационих, институционалних и сл.) локалне самоуправе, других политичких структура, грађана и њихових асоцијација и организација у циљу задовољавања социјалних потреба, обезбеђивања сигурности, заштите од социјалних ризика и случајева и превазилажења или сузбијања социјалних проблема, је веома сложен и повезан са предметом проучавања других друштвених наука, које се, свака са свог становишта, баве проучавањем одређених питања из домена социјалне политике. Због тога наука о социјалној политици мора бити мултидисциплинарна, што значи мора уважавати и ослањати се на сазнања других наука.

Социјална политика, као практична делатност, је, такође, сложена друштвена делатност, зависна и условљена економском основом,

идеологијом, политиком и свим другим облицима друштвене наградње што упућује на потребу синтетичког проучавања – са филозофског, социолошког, економског, правног и политичког становишта. Отуда је значајно размотрити однос социјалне политике и других друштвених наука које су у додиру са њом.

2.1. Однос социјалне политике и филозофије

У временима успона и процвата, као што су античка Грчка, хуманизам и ренесанса, буржоаске револуције, револуционарни раднички покрети, велике филозофске мисли, које су утицале на стварање и развој филозофских система, давале су општи оквир посебним аспектима разумевања света и друштва, па и социјално-политичким. Својим схватањима човека и његовог положаја у друштву значиле су одређено поимање социјалне политике, па чак и прве доктрине, на основу којих су спровођене одређене друштвене акције које су одређивале положај човека у друштву и ублажавале велике социјалне неједнакости и сиромаштво. У крилу филозофије заснована су полазишта социјално-политичке мисли, пре свега у домену дужности, обавеза, правде и правичности. Тако, прве развијеније социјално-политичке мисли налазимо у учењима античких филозофа: Хесиода, Платона, Аристотела, Солона, Ликофрона, Зенона, Антифонта и других. Иако су и филозофска учења одраз свог времена и као таква превладавају се и мењају, њихов утицај се не губи и она представљају део свеколике човекове баштине, битно усмеравајући и мисао и праксу у времену и простору.

Поред филозофије као најопштије науке која самопоима себе, а потом разумева друге науке и теорије, развијена је и филозофија религије, посебно хришћанске и исламске, као облик друштвене свести, која је пресудно утицала на социјално-политичку мисао и која је заснивала релативно богату социјално-политичку праксу користећи је као средство утицаја и владања.

и објашњава природу и могућности социјалног рада као и природу појава којима се социјални рад бави.

David How социјални рад дефинише на следећи начин:

"Делић света за који су социјални радници заинтересовани јесу људи – људи који су у невољи или људи који су повод невољи.

То је нарочито сложено подручје на коме се треба ангажовати. Осећања се узбуркају, а мишљења се сукобљавају. Док покушавају да се ухвате у коштац са последицама сиромаштва или поремећеном децом, социјални радници трагају за објашњењима, желе да знају, шта је то што "покреће" људе и зашто има немаштине у богатству. Социјални радници говоре и чине одређене ствари и мере њихов учинак на друге људе. Они спроводе одређене акције и поступке у нади да ће имати предвидљив ефекат на понашање и услове својих клијената.

Да би свој посао урадили добро, социјални радници желе да знају шта се дешава, а када се нађу у тој позицији, онда су већ у области теорије. Они траже обрасце и путеве кроз ток догађаја који их опседају и збуњују. Теорије помажу у усмеравању нашег понашања.³⁴ Међутим, пошто постоје различите теорије о друштву, човеку, социјалним проблемима и социјалним случајевима, ни теорија социјалног рада нема јединствено гледиште о појавама којима се социјални рад бави, па ни о самом социјалном раду.

Социјална политика, као што је већ речено, бави се проучавањем одређених социјалних појава и проблема везаних за животне и радне услове људи и њихову социјалну сигурност.

С обзиром да је социјални рад саставни део социјалне политике, односно практична делатност која се одвија радом с појединцем, радом са групом и радом у друштвеној заједници и у основи значи спровођење концепта и принципа социјалне политике, произлази да је однос социјалне политике и социјалног рада однос општег, односно целине, према посебном, односно према једном свом саставном делу. Са становишта односа и утицаја, то значи да су социјална политика и социјални рад веома повезани, да се додирују и преплићу, да су међуусловљени и међузависни.

0,05
0,05

³⁴ David How, *Увод у теорију социјалног рада*, Научно-истраживачки центар за социјални рад и социјалну политику ФПН, Београд, 1997

3. Методе истраживања социјалне политике

Реч "метод" потиче од грчке речи "methodos" и значи истраживање, испитивање, пут и начин испитивања. Метод је начин испитивања, начин мишљења и начин рада.

Свака наука одређена је својим предметом проучавања и начином на који проучава предмет којим се бави, односно својим методом. Метод изучавања састоји се из три димензије, односно има три аспекта који су међусобно нераздвојно повезани и условљени. Те димензије су следеће:

- а) теоријска
- б) логичка и
- в) техничка

- а) *Теоријска димензија или приступ (аспект)* подразумева претходно знање о предмету (појавама) којег треба даље и дубље истраживати и које омогућава да се поступак сазнавања у што већем степену прилагоди предмету, како би овај био што потпуније спознат. Теоријски приступ утиче на начин истраживања најнепосредније преко избора хипотеза којима свако научно истраживање почиње.
- б) *Логичка димензија* значи примену правила истинитог мишљења и закључивања, *логике* као филозофске дисциплине, која упућује на редослед радњи које у истраживању треба предузети да би се дошло до истине о предмету проучавања. Логичка димензија у истраживању је пут од познатог ка непознатом, које треба спознати, односно проверити и доказати постављене хипотезе као истините или нетачне.
- в) *Техничка димензија* или техника истраживања значи практичне радње – поступке који се примењују у процесу истраживања, нарочито емпиријских, и који омогућавају рационално долажење до сазнања о предмету проучавања. Постоје различите технике за прикупљање, класификовање, приказивање и тумачење прикупљене грађе и оне се понекад називају и "методе у ужем смислу".

Социјална политика као наука проучава једно широко, сложено и осетљиво подручје друштвене делатности – радне и животне услове људи и друштвених група и у томе примењује основне методе

друштвених наука, опште научне методе и посебне научне методе и поступке.

3.1. Основне научne методе
3.1.1. Позитивизам
3.1.2. Метод рачуналике
3.1.3. Контрак-индикативне методе
3.1.4. Математички структурални и функционални
3.1.5. Компаративни метод

3.1.1. Позитивизам

Позитивизам као научни метод у друштвеним наукама
Оснивач позитивизма
Принципи позитивизма
Метод позитивизма
Класификација позитивизма
Значај позитивизма

Оснивач овог метода је Огист Конт (1798–1957), који је, под снажним утицајем природних наука – физике и биологије, развио и основне принципе овог научног метода.

- 1) предмет свих емпиријских наука су емпиријске чињенице, оне које се могу опажати и на њима изводити судови о чињеницама, па се сугерира посматрање друштвених чињеница на исти начин како се посматрају и ствари;
- 2) субјекти сазнања констатују емпиријске чињенице у судовима опажања;
- 3) емпиријске чињенице схватају се у смислу емпиријских ствари што значи да се и друштвене науке заснивају на основама природно-научног сазнања и на језику физике као јединственом и прецизном језику свих учења и сазнања.³⁵

За Конта је аналитичко-дидактичка метода најопштија и најважнија метода од које треба поћи у сваком истраживању.

³⁵ Д Лакићевић, *Социјална политика*, Савремена администрација, Београд, 1991

"У истраживању социјалних феномена треба поћи од најопштијих и најпростијих да би се стигло до најкомпликованијих или најособенијих: јер је овај ред општости заснован на непрекидној зависности социјалних феномена."³⁶ По њему, социолошко сазнање мора бити засновано на директним посматрањима феномена који се изучавају. Признају се чињенице, тј. само они подаци који се могу чулима дознати, опипати и видети. Ова оријентација добила је нарочито екстреман облик у тзв. операционализму, који друштвене појаве своди само на оно што се мери конкретном истраживачком операцијом (интелигенција – тестом, морал – питањима из упитника, класе – оним што истраживач мери својим показатељима). Искључена је свака теоријска концепција, вредносни судови, па и појам узрочности.

Последица оваквог поимања истраживања друштвене стварности била је радикална оријентација на фактографију, сабирање огромног броја атомизираних детаља и њихово описивање, у уверењу да ће се из те гомиле чињеничног материјала допрети до истине, односно научног сазнања.

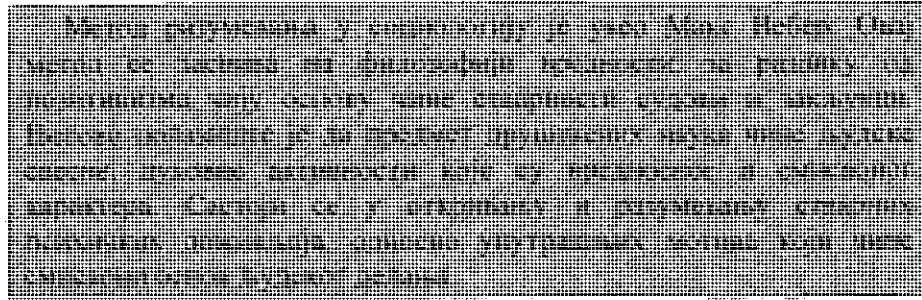
Позитивизам као метод карактеришу и одређени рационални елементи: настао је као протест против спекулација и апстракција које се никако не могу проверити, а које су доминирале у филозофији тога доба; инсистирање на чињеницама које су доступне посматрању; захтев за прецизношћу исказа и дефиниција; развијање технике посматрања, прикупљања чињеница и поступака за њихову класификацију и анализу.

Међутим, социјална политика као наука не може се заснивати на позитивистичком методу, јер сазнајни процес није само резултат сазнавања позитивних чињеница, него логичко-емпиријског сазнања о социјално-политичким садржајима и њихових комбинација у широј, теоријској равни схватања и тумачења комплексних појава, делатности и односа. Ако се тежи квантификацији свих појава, и оних које су изразито квалитативне, ако квантитативне скале скривају квалитативно различите ствари и појаве, ако се то не преводи на језик друштвених односа, резултат може бити удаљавање уместо приближавање објашњењу друштвених појава.

Позитивистички метод и његове принципе могуће је само делимично примењивати у социјално-политичким истраживањима.

³⁶ О Конт, *Курс позитивне филозофије*, Култура, Београд, 1962

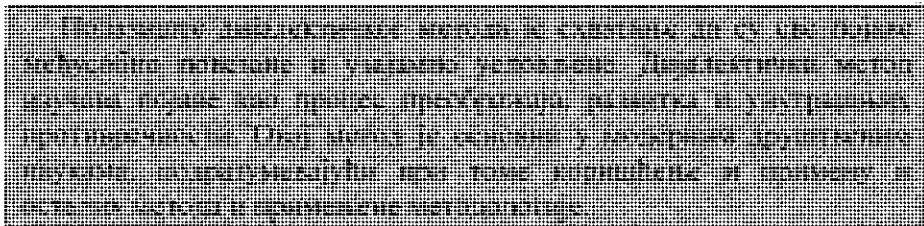
3.1.2. Метод разумевања

Разумевање, дакле, претпоставља истоветност субјекта и објекта сазнања, а од других сазнања разликује се по томе што има највиши степен јасности и извесности. Разумевање је метод сазнања који је својствен само друштвеним наукама. Нема самосталну улогу, већ представља средство помоћу кога се могу поставити научне хипотезе, док основни принцип научног објашњења остаје ипак принцип узрочности.

Метод разумевања је примењив у науци о социјалној политици, због тога што су садржаји социјалне политике смисаоног и вредносног карактера.

3.1.3. Дијалектички метод

Дијалектички методолошки правац има своје корене у античкој филозофији, а током развоја дијалектичког схватања света и приступа промишљању и истраживању друштва развиле су се многе његове варијанте. Најзначајније међу њима су: *дијалектика античког доба*, *идеалистички дијалектички правац* и *материјалистички дијалектички правац*.

Дијалектика античког доба

Основне карактеристике дијалектике античког доба су неодређеност, апстрактност и идеализам. Најзначајнији представник античке дијалектике је Хераклит (око 500. год. пре н.е.). Његово основно становиште је: Биће је једно, оно што је прво; друго јесте битисање. Дијалектику схвата као. а) спољашњу, свестрано размишљање, без рашчлањивања душе саме ствари; б) иманентна дијалектика предмета, која спада у субјективно посматрање; в) објективитет који саму дијалектику схвата као принцип ...

Он сматра да је истинито бивање као процес, кретање а не биће. Он такође тврди да се супротности налазе на једном истом – као биће и небиће. Део је нешто различито од целине, а такође је једно исто што је и целина; супституција је целина и део.

Суштинско се састоји у томе да свако различито, посебно, јесте различито од нечега другог, али не од било којег другог, већ од својег другог. Свако посебно постоји само уколико се његово друго садржи по себи у његовом појму. Субјективност је друго, а друго је објективност."³⁷

Хераклит је тврдио да је време прва форма онога што постаје, а реална форма процеса је ватра која је апсолутно укидање постојања, нестајање другог и ње саме. Чулно опажање, ако је одвојено од ума није истинито. Предметну форму сматрао је ипак значајном у процесу сазнања.

Идеалистички дијалектички правац

Идеалистички дијалектички правац, чији је главни представник Георг Вилхелм Фридрих Хегел, открива противречност као битно својство сваког друштвеног реалитета, природног и друштвеног процеса или појаве, мишљења и замисли, знања и сазнања. "Она није само спољашња између појединих целина или целовитих делова, већ је унутрашње својство свега. По дефиницији противречност је борба најјачих супротности које се међусобно искључују и међусобно поништавају, те се сукоб разрешава превазилажењем противречности. Једном превазиђене противречности нису заувек превазиђене, већ се током кретања јављају нове противречности.

³⁷ С. Милосављевић и И. Радосављевић, *Основи методологије политичких наука*, Службени гласник, Београд, 2003 стр. 353 и 354

Унутрашње противречности су аутентични самосвојни покретачи сваког кретања, промене и развоја.

Све процесе и појаве Хегел схвата као развојне, а развој се одиграва дијалектички; све се преображава и прелази из једног у друго. С обзиром да се као покретач развоја утврђује унутрашња противречност, сам развој се одиграва превазилажењем противречности.

Дијалектичка противречност је битна одредба свих процеса и појава.³⁸

Битним чиниоцима сазнања Хегел сматра појам и идеју и формира тријаду о појму чији су чланови субјективност, објективност и идеја. Појам се развија и ту нема прелаза из једног у друго, идеју схвата као нешто што садржи у себи сву одређеност, природа и дух су уопште различити начини њеног постојања, а филозофија је највиши начин схватања апсолутне идеје.

За метод мишљења и истраживања, који има веома значајно место у његовом учењу, Хегел сматра да је "метода не само највиша сила, или, штавише, једина и апсолутна сила ума, већ такође његов једини и највиши начин, да сам собом у свему нађе и сазна сама себе."

Иако је Хегелов дијалектички метод основа марксистичког конкретног дијалектичког метода, сматра се да је он идеалистички спекулативан, полазиште му је у читавом мишљењу, а све је изведено из појма. Ентитет света је дух, а природа је "отуђена идеја".

Најважније категорије Хегеловог метода, осим оних садржаних у тријадама, су биће и небиће, дијалектичко јединство, промена, прелаз, рефлексија, развој, унутрашња противречност, супротност, превазилажење, појам идеја, апсолутни дух и апсолутна идеја.

Материјалистички дијалектички правац

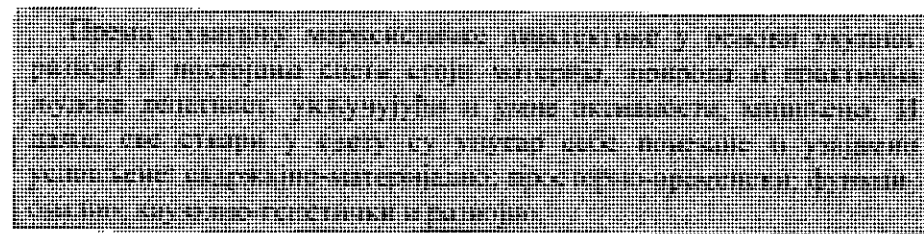
Оснивачи овог правца су Карл Маркс и Фридрих Енгелс. Основна поставка ове методе је схватање да је основа свега материја и да се она јавља у разним комбинацијама.

"Људско друштво је такође специјална комбинација материје, али је оно настало практичном људском делатношћу појединаца, њихових група и организација. Практична људска делатност подразумева њихова специјална својства и способности, међу којима су најважнија: истовремена природност и друштвеност, самородност,

стваралаштво, рад. Сваки човек је, по том схватању, тоталитет за себе, непоновљив и самосвојан, али и део других тоталитета."³⁹

Карактеристике марксистичког метода:

- 1) Дубока анализа сваке реалности долази до противречних елемената (на пример: позитивно и негативно, пролетаријат и буржоазија, биће и небиће);
- 2) Инсистира на реалности, до које се долази анализом и која се успоставља излагањем (синтетичким) и увек је једна реалност у кретању;
- 3) Инсистира се на особености (квалитативној) сваке врсте предмета који се проучавају, па чак и сваког предмета – научник треба да дође до властитог закона тог предмета: до његовог развоја.⁴⁰

Када су у питању друштвене науке, овај метод има својих специфичности које су изражене у методу историјског дијалектичког материјализма.

Историјски материјализам заснива се на принципима:

- универзалног историјског детерминизма;
- друштвено биће људи одређује друштвену свест;
- примарног значаја и улоге друштвено-економске структуре у целокупном животу друштва;
- класне борбе као једном од основних чинилаца и покретачких снага историје класног друштва

Значење принципа

- 1) Принцип универзалног историјског детерминизма:
 - све појаве у друштву настале су као резултат историјског кретања
 - све појаве у друштву постоје у одређеној историјској ситуацији и подложне су променама и нестајању, зависно од промена и нестајања узрока и услова.

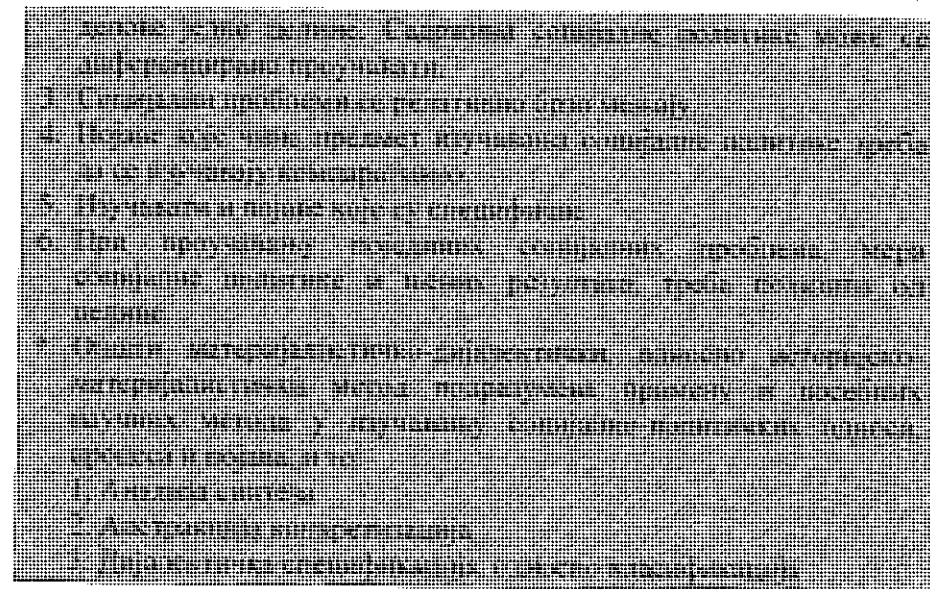
³⁹ Исто

⁴⁰ Исто

³⁸ Исто

"Ништа није вечно сем вечно променљива, покретна материја и закони по којима се она креће и мења" (Енгелс, *Дијалектика природе*)

- 2) Принцип – друштвено биће људи одређује њихову свест.
 - негира значај идејних друштвених снага као силе која покреће развој друштва, истиче узрок који ове снаге покреће,
 - производња и расподела материјалних добара, у крајњој инстанци, одређује друштвену свест,
 - под "друштвеним бићем" се подразумева материјална основа.
- 3) Принцип – примаран је значај друштвено-економске структуре у целом друштву, а то су:
 - производња и расподела материјалних добара и
 - одговарајући односи који из тога произилазе
- 4) Принцип – класна борба – један од основних чинилаца који покреће снаге историје класног друштва:
 - "Историја сваког досадашњег друштва (изузев првобитне заједнице) јесте историја класних борби"⁴¹
 - Кроз класну борбу, односно због класних односа, манифестују се економски фактори

3.1.4. Методолошки структурализам и функционализам

Иако се поједини елементи структурно-функционалне методе, односно анализе, налазе у многим наукама од почетка њихове теоријске изградње, као основна општа метода истраживања друштвених појава она се развила тек после Другог светског рата. Њено полазиште је схватање да се све сложене ствари и појаве састоје од више простих елемената и да се научно објашњење сваке ствари и појаве састоји из открића њихових саставних делова (простих елемената), односно структуре, а затим у утврђивању функција сваког елемента и њихове међусобне повезаности и односа.

Са становишта примене овог метода на друштво, као посебан динамички систем, у литератури се наводе следећи основни теоријско-методолошки задаци социолошких истраживања:

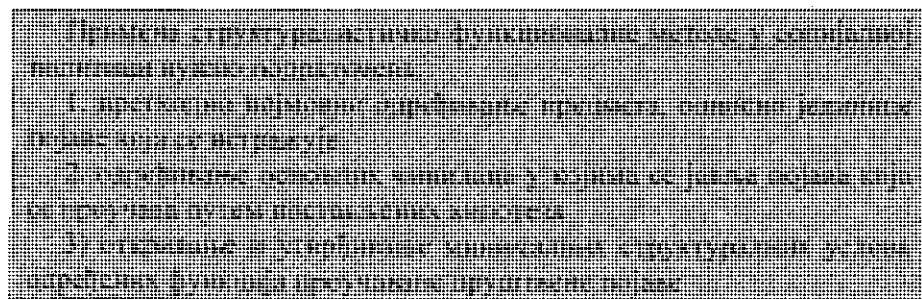
1. истражити структуру и све чиниоце, делове и органе друштва;
2. истражити функцију сваког чиниоца, дела и органа друштва, као и функционисање друштвеног система уопште, и
3. извршити истраживања настанка и развитка друштвених структура.⁴²

⁴¹ Манифест комунистичке партије – цитирано према. Д. Лакићевић, *Социјална политика*, Савремена администрација, Београд, 1991

⁴² Б. Шешкић, *Основи методологије друштвених наука*, Научна књига, Београд, 1978

По Роберту Мертону парадигме структуралистичко-функционалне анализе су следеће:

- 1) Детаљан опис структуре друштвене појаве, нарочито друштвених група, њихових чланова, њихових друштвених позиција и функција морају се прецизирати и забележити као протоколарни ставови истраживања;
- 2) Избор, анализа и опис не само типичних и стандардних него нарочито атипичних и нестандартних функција, односно понашања сваког члана друштвене групе. Нарочито су важна запажања "алтернативних понашања" јер се на основу њих може одредити разноликост једне друштвене појаве, која се истражује, а тиме и "дијапазон променљивости" те појаве, на пример породице или радне групе, или групе криминалаца итд.
- 3) Утврђивање значаја функције појединаца или групе или група у одређеној друштвеној заједници, на основу критеријума вредносних норми делања и понашања које важе у тој заједници или групи. Ово је моменат утврђивања или одређивања вредности, ранга, значаја функције коју обавља или понашања чланова групе.
- 4) Откриће, утврђивање и уношење у протокол истраживања свих уочених мотива, како конформистичког тако, нарочито, неконформистичког и девијантног понашања чланова друштвених група.
- 5) Уочавање и издвајање општих правилности, односно законитости одређених друштвених функција чланова друштва, посебно откривање дејства латентних функција (Мертон је увео, поред појма "функција" и појмове "дисфункција" и "латентна функција").⁴³

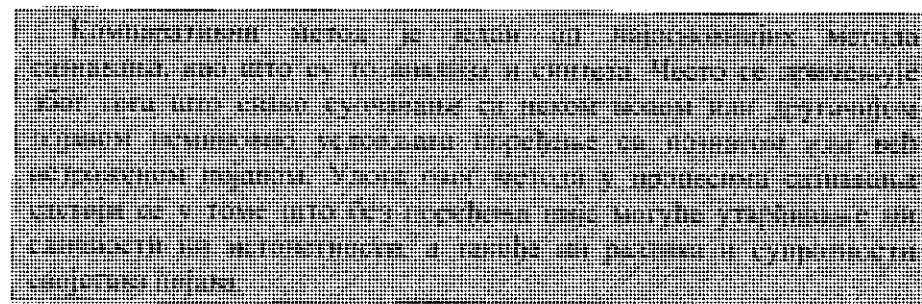
Као постулати структуралнофункционалне методе наводе се:

- 1) стандардизоване проучаване друштвене активности морају бити функционалне за цео дати систем;
- 2) сви посматрани видови друштвених појава морају вршити одређене друштвене функције и улоге;
- 3) такве друштвене функције су неопходне за одржавање датог друштвеног система.

Ови постулати примењују се у анализи парцијалних друштвених структура, микро и макро, као и глобалних друштвених структура.

Основна критика структурално-функционалне методе истраживања указује да се у њеној примени сматра најважнијим задатком истраживање функционалне зависности, односно условљености друштвених појава, а да се најчешће запоставља или изоставља истраживање узрочних односа, прелаза и развоја друштвених појава.

3.1.5. Компаративни метод

Примена компаративног метода могућа је у условима постојања сродних или сличних појава разних врста једног рода појава. Он се може применити и у истраживању различитих родова, односно различитих врста, мада се у таквим случајевима не постижу ефекти као код поређења сличних појава

Примена овог метода претпоставља:

- 1) утврђивање основних сличности и истоветности социјално-политичких садржаја;
- 2) постављање основних хипотеза, тако да нова појава има слична својства, сличну структуру, организацију, облике, везе, процесе, односе и понашања;
- 3) повезаност постављене хипотезе, као и претпостављене сличности;

⁴³ Исто

- 4) систематско и што потпуније упоређивање својстава од раније познатих појава и појаве која се истражује;
- 5) класификовање нове појаве у оквиру или систему прошлог сазнања.

Зависно од тога да ли се пореде поједини делови две појаве или појаве у целини, постоје парцијалне и глобалне компаративне анализе.

У примени компаративног метода најважнији циљеви су:

- 1) Опис структуре, функције и понашања двеју или више појава које се истражују, при чему треба открити сличности и различитости тих појава, затим, ако је могуће на основу поређења открити природу нове појаве, као и предности и недостатке појединих аспеката појава које се упоређују;
- 2) Класификација ново сазнате појаве и одређивање места (систематизација) свакој од ових појава, односно врста појава у систему тих појава.
- 3) Откриће или праћење развоја, односно еволуције, стагнације или регресије одређене врсте појава.

Компаративни метод индиректно доприноси генерализацији, научном објашњењу и научном предвиђању.

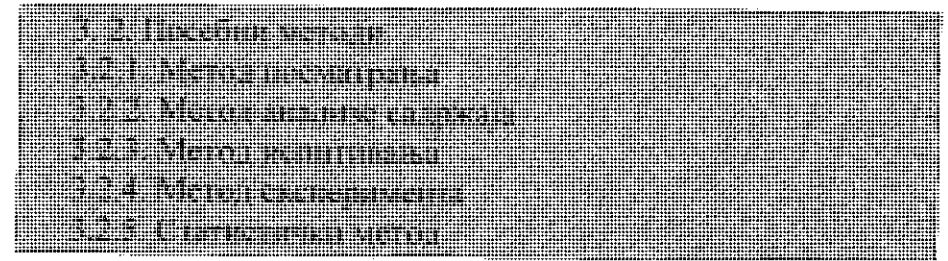
Компаративни метод има и одређене недостатке и ограничења. И Станојчић, у својој расправи "Компаративно-историјски метод у социолошким и политиколошким истраживањима", наводи следеће недостатке овог метода:

- 1) Његово претерано ослањање на еволуционистичке теорије које су доживеле оправдане критике, док се у друштвено-историјским истраживањима полазило од унапред усвојених еволуционистичких схема за које се тражила потврда у емпиријском материјалу, који је често био непоуздан и непотпун;
- 2) Недостатак "теоријске издржљивости" у прављењу генерализација и постављање недовољно основаних закона развоја појава које се истражују;
- 3) Неосноване и претеране наде да ће се бројним најновијим истраживачким поступцима (техникама) и без општег и посебних

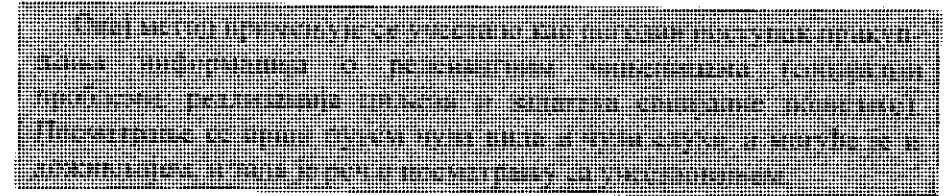
социолошких метода бити у стању да се продре у суштину изучаваних социјалних феномена и процеса.⁴⁴

Као ограничења наводе се. полагање од, или коришћење, неадекватних, непоузданих и недовољних емпиријских података о појавама које се упоређују, потпуно или делимично погрешно утврђене полазне аналогије, недовољно критичко постављање и коришћење хипотеза о сличности или различитости својстава појава које се истражују, извођење неоснованих или претераних хипотетичких генерализација о аналогијама појава, а из наведених могућих ограничења могуће су и погрешке у класификацијама и систематизацији појава.

И поред наведених недостатака и могућих ограничења, компаративни метод има широку примену у изучавању упоредних система и садржаја социјалне политике.

3.2.1. Метод посматрања

За успешну примену овог метода потребна је израда протокола посматрања, чиме се унапред дефинише шта ће се посматрати, како ће се посматрати и време посматрања. Ограничења овог метода су: могу се истраживати актуелне појаве, а протекле само на основу опажања и сећања других који су појаву посматрали у тренутку дешавања; за одређење предмета посматрања могућности су

⁴⁴ Цитирано према: Б. Шешиф, *Основи методологије друштвених наука*, Научна књига, Београд, 1978.

друштвених група не постоје само између различитих друštava него и између различитих фаза развоја istih друštava.

Универзализацији социјалне политике значајан допринос дају Уједињене нације и њене агенције, својим документима и својим активностима. Од докумената треба посебно истаћи:

1) Универзалну декларацију о правима човека (1948) у којој се, поред природних, политичких, економских и културних, наглашавају и социјална права. Тако се, на пример, у члану 22 наводи следеће: "Свако, као члан друштва има право на социјално осигурање и право да остварује привредна, друштвена и културна права неопходна за своје достојанство и за слободан развој своје личности, уз помоћ државе и међународне сарадње, а у складу с организацијом и средствима сваке државе."

У члану 25 се каже:

(1) Свако има право на стандард живота који обезбеђује здравље и благостање, његово и његове породице, укључујући храну, одећу, стан и лекарску негу и потребне социјалне службе, као и право на осигурање у случају незапослености, болести, онеспособљавања, удовиштва, старости или других случајева губљења средстава за издржавање, услед околности независних од његове воље.

(2) Мајке и деца имају право на нарочито старање и помоћ. Сва деца, рођена у браку или ван њега, уживају једнаку социјалну заштиту."

У Декларацији се истиче и право на образовање, право на рад, на задовољавајуће услове рада, на праведну и задовољавајућу накнаду, као и на заштиту од незапослености.

2) Пакт о економским и културним правима човека (1966), којим се социјална права прецизирају и потенцирају, а сама природа овог документа (државе га потписују и ратификују) има правну снагу у смислу обавезе спровођења од стране држава потписница.

3) Декларација Организације уједињених нација о социјалном напретку и развоју (1969).

4) Конвенција о правима детета (1989), која прокламује и комплекс социјалних права детета и која ратификовањем постаје саставни део унутрашњег правног поретка земаља потписница

5) Резолуција 35/56 Генералне скупштине о међународној стратегији развоја за трећу декаду УН за развој (1980)

6) Декларација за социјални развој и Програм акције усвојени на Светском самиту за социјални развој одржаном 1995. године у Копенхагену, затим други Светски самит за социјални развој одржан у Женеви 1999. године, на којем је извршена евалуација постигнутих резултата између два самита итд.

Веома су значајне и непосредне акције ОУН и њених агенција у остваривању социјалне сигурности људи и социјалног развоја у земљама у развоју.

Наведеним документима и активностима су комплементарне и светске конференције о становништву, животној средини, сиромаштву и положају женске популације и акције које су уследиле.

У оквиру Европске уније, социјална политика је значајно подручје активности, а документа на којима се заснива су: Бела књига, Повеља Уније о основним социјалним правима и Акциони програм. За спровођење социјалне политике на нивоу Уније и пружање финансијске подршке формиран је Европски социјални фонд.

Универзализацији социјалне политике свакако доприноси технолошки прогрес и развој који условљавају велику покретљивост радне снаге, а последично – билатералне и међународне уговоре у области рада, и глобализација као светски процес, који значи све ширу и све дубљу повезаност и међузависност све већег броја друштava, нове облике организације, моћи, утицаја и хијерархије. Настаје нови свет – постиндустријско друштво које доноси многе трансформације и које ће, верујемо, донети и промене у сфери социјалне политике не мењајући чињеницу да је она универзална категорија.

5. Општи принципи социјалне политике

Од карактера конкретног друштвеног система и концепције социјалне политике зависе њени општи принципи. Они одражавају конкретан вредносни систем, што значи да су под утицајем филозофских схватања, морала, религије, идеологије. Иако у крајњој инстанци представљају интересе и циљеве владајућих структура, део су цивилизацијских тековина и универзалне баштине човечанства.

У различитим друштвима ови принципи имају различито значење, карактер и функцију. То је последица различитих економских, продукционих, идеолошких, политичких, културних, етичких односа, историјских услова, друштвених односа и стремљења.

Постоје и други принципи социјалне политике:

- принцип субвенционости
- принцип личне слободе
- принцип личне одговорности
- принцип кохерентности делова система социјалног обезбеђења

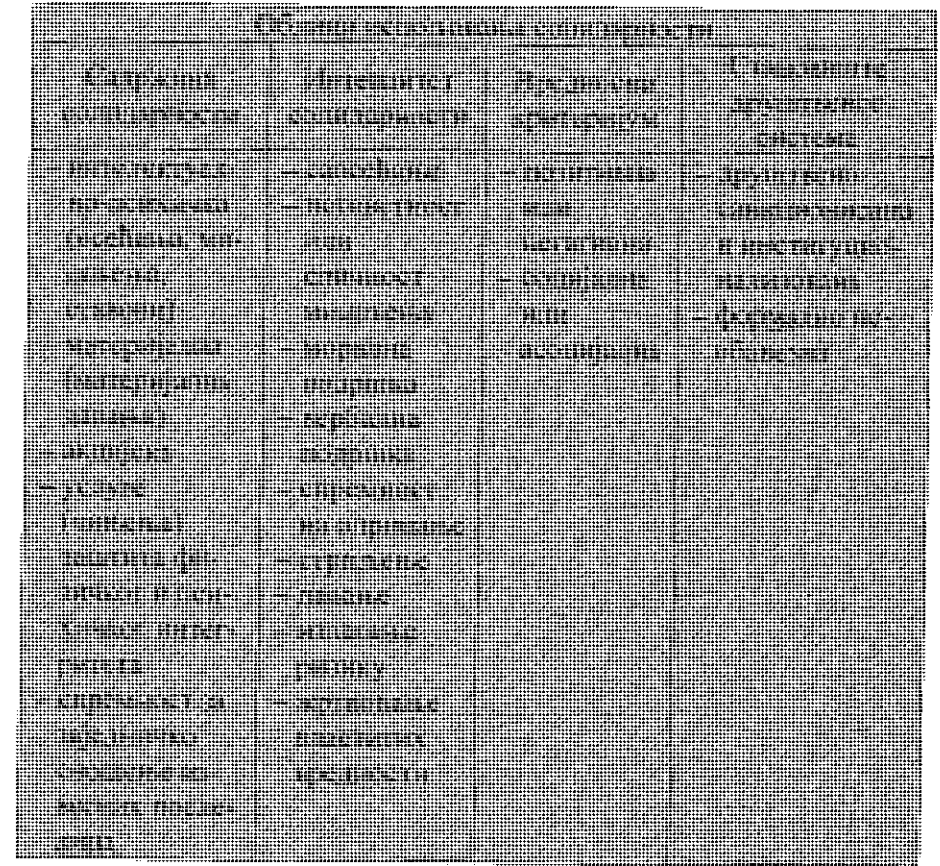
5.1. Солидарност

У борби за свој опстанак, човек је од најранијег доба упућен на друге људе, на успостављање веза и односа који значе давање и примање, ослањање и међусобно помагање. На раном ступњу развоја, све до појаве рада, ти међусобни односи ослањања и помагања били су нагонског карактера, условљени инстинктом сопственог одржања и одржања врсте. Развојем људског друштва и настанком велике поделе рада на сточарство и земљорадњу и везивањем човека превасходно за једно место, почиње и обликовање друштвене организације родовског типа, а у оквиру ње јавља се и солидарност унутар рода. За родовску солидарност се сматра да је била механичка и да се није односила на припаднике другог рода. Шири простор за развој солидарности отворен је настанком држава и сложенијих услова који су утицали и на обликовање солидарности, на развој различитих садржаја солидарности, као и на њен значај и значење.

Термин "солидарност" је латинског порекла, а његова појава везује се за римско облигационо право у којем је изражавао међусобни однос већег броја дужника према повериоцу. Чланови групе дужника међусобно су се налазили у односу *in solidum*, што је значило да су солидарно одговарали за дуг, односно међу њима је важило правило: "Један за све – сви за једнога".

Термин "солидарност" има више значења, и то:

- 1) једнодушност, заједничко мишљење, заједничка мишљења
- 2) заједничке обавезе, узајамна одговорност, свест о потреби узајамне одговорности
- 3) осећање повезаности међу људима
- 4) стабилност, чврстина, постојаност
- 5) сложеност и смисао за заједништво

У теорији су од краја XIX века развијени бројни приступи и гледишта о појму солидарност и његовој функцији. Он се јавља и разматра у оквиру права, социологије, психологије, економије, политикологије и социјалне политике, па се, с обзиром на различите предмете проучавања ових научних дисциплина и методе које оне примењују, различито дефинише и тумачи.

Д. Лакићевић истиче три најважнија гледишта о солидарности, и то: органско-солидаристичко у крилу филозофије хришћанства, Диркемово функционалистичко гледиште и марксистички приступ са становишта учења о разотуђењу човека.⁵²

На аксиолошко одређење солидарности указује Снежана Пејановић, истичући: "У аксиолошком смислу солидарност се може одредити као духовни и морални принцип, начело норма, под којим се подразумева деловање и усмереност појединаца ка сједињавању с другим људима и заједницом, уз истовремено превазилажење партикуларности, егоизма и личних интереса, респектујући битна начела хуманитета и темељних вредности. Тако схваћена солидарност темељи се на слободном опредељењу и деловању људи и израз је њихове аутономне вољне одлуке, свести и савести. У том смислу може се рећи да солидарност представља општу вредност, јер је као начело прихватљива за све људе који стоје на становишту да је живот човека и његов развој могућ једино у заједници с другим људима, при чему је потпуно ирелевантно да ли су "корисници" знани или незнани. Основа солидарности је у емоционалновредносном ставу да је дужност човека да пружи моралну, материјалну и друге облике подршке и помоћи онима којима је неопходна, а да при томе не очекује никакав реципроцитет."⁵³

У савременој социјалној политици солидарност се схвата као категорија која припада вредносном систему датог друштва, док у социјалној политици као практичној делатности представља темељан принцип, који је углавном друштвено санкционисан и институционализован. Савремени системи социјалне сигурности заснивају се на овом принципу.

5.2. Узајамност

Појам "узајамност" често се употребљава уз појам "солидарност", као пратећи, а понекад и као синоним. Означава однос међу људима, интеракције у заједници. У покушајима дефинисања овог појма, углавном му се дају три значења:

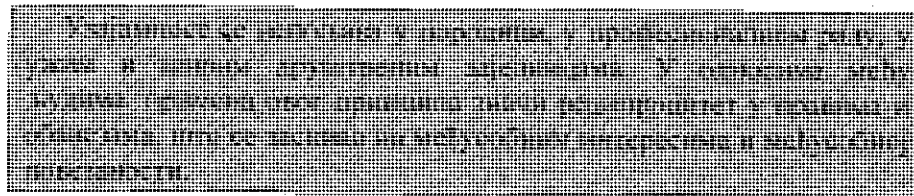
- 1) поистовећује се са појмом солидарност
- 2) даје му се шире значење од солидарности

⁵² Д. Лакићевић, *Социјална политика*, Савремена администрација, Београд, 1990.37

⁵³ С. Пејановић, *Социјална политика*, Дефектолошки факултет Универзитета у Београду, 2004.38

3) даје му се уже значење од солидарности

Према ужем значењу, узајамност је такав међусобни однос међу људима, који означава узајамна – реципрочна права и дужности, наизменичан однос. По дефиницији "*Лексикона свезнања*" (Београд, 1974. год.), узајамност је "особина оног што је од два дела, једно за другим, с једне или друге стране или обрнуто, особито у времену – што иде, збива се узаstopце једно за другим".

Узајамност има своје друштвено-економске, идејно-вредносне, политичке и правне димензије. Као и солидарност и узајамност се испољава и као друштвена свест о потреби обезбеђивања социјалне сигурности за све чланове заједнице, као осећање моралне дужности у погледу потребе узајамног помагања и као осећај заједништва и саосећања са оним члановима сопствене или неке друге заједнице који су погођени неким неповољним околностима или догађајима и који живе у неповољним условима.⁵⁴

Узајамност се испољава и кроз делатност различитих субјеката у оквиру друштвене организације, посебно у оквиру система социјалног осигурања, и има одређене садржаје, нормативно санкционисане, чији је циљ обезбеђивање основне социјалне сигурности људи, односно задовољавање потребе људи за сигурношћу и квалитетом живота примерених људском достојанству.

У социјалној политици као практичној делатности, узајамност је незаобилазни принцип, посебно у систему социјалне сигурности.

5.3. Хуманизам

Термин "хуманизам" потиче од латинске речи *humanitare* што значи:

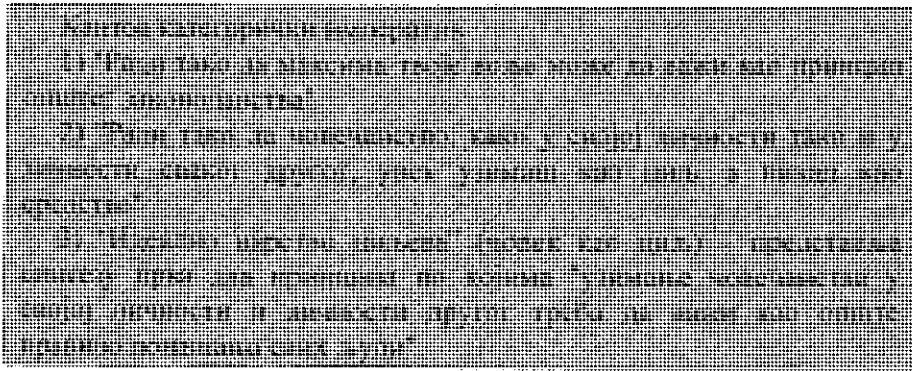
⁵⁴ М. Милосављевић, *Социјална сигурност у самоуправном друштву*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1984

- почовечити
- дати облик и природу какви људима доликују
- начинити човечним
- уљудити, уљуђивати

У енциклопедијском одређењу значи још и гносеолошко учење да је целокупно наше сазнавање, по својим побудама, као и по свом обиму и циљевима, вазда само човечанско, и да се не може дићи изнад човечанског, јер га и стварају и условљавају човечанске потребе. У политикологији значи учење које истиче човека као највишу вредност.

Као културни и филозофско-етички покрет јавља се у XIV веку, у Италији, у време када је почео наговештај нове друштвене епохе – капитализма. Био је то отпор на догматска учења хришћанске религије и готово општу окренутост богу као апстрактном духу, а не човеку као конкретном био-психичком бићу. С позивом на античку и римску филозофију и културу, хуманизам је, заједно са ренесансом, отворио ново поглавље у историји људског друштва, прожимајући већ више од шест векова и науку и праксу човековог живљења, непрекидно ширећи и померајући границе свог домета.

Развијању етичко-филозофске основе хуманизма, значајан допринос дао је немачки филозоф Емануел Кант својим категоричким императивом, као моралним законом људског понашања.

Значајан допринос развоју хуманизма као покрета дали су Маркс и Енгелс својим учењима о путевима и начинима за остваривање стварне хуманизације друштва. Од човека као циља и врховне вредности у идејама, у филозофији, етици, социјално-политичким теоријама, уметности и култури, они су указали на потребу измене

продукционих односа, укидање експлоатације човека над човеком и отуђења човека од свог рада, од себе самог и од друштва као услова за остваривање хуманистичког покрета у друштвеној стварности. Само на тај начин, сматрали су марксисти, могао би се остварити циљ – изградња хуманог друштва у којем човек може остварити своју генеричку суштину и у којем би истинско добро било уткано у целокупан живот – у материјалној производњи и друштвеној надградњи.

Социјална политика је по природи своје делатности – радни и животни услови људи и друштвених група, инструмент за остваривање хуманизма. Она обезбеђује задовољавање основних животних потреба, социјалну сигурност, помоћ у случајевима постојања социјалних ризика и стања социјалних потреба. Усмерена на добробит човека, социјална политика је прожета хуманизмом, хуманизам као принцип је њено извориште и исходиште.

Многи аутори истичу да је напредна социјална политика, коју карактерише хуманизам као основни принцип на коме се заснива, неодвојива од опште хуманизације друштва и да се истински може остварити само у слободном и демократски уређеном друштву.

5.4. Социјална правда

Изучавањем и дефинисањем правде баве се различите научне дисциплине – филозофија, социологија, политикологија, право, економија, психологија. Као синоним, термин "правда" употребљава се за термин "праведност". Међутим, између њих постоје разлике. Праведност је израз тежњи појединца за самореализацијом, самопотврђивањем, за достојанством.

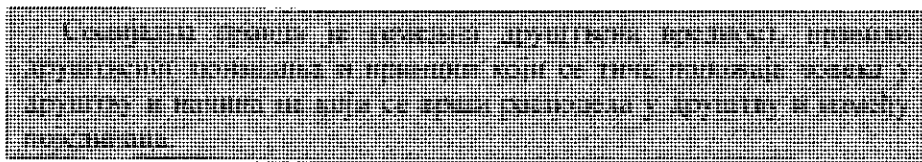
У литератури се могу наћи одређења правде као друштвеног стања у коме свако добија оно што му по заслуги или закону припада, при чему се полази од претпоставке да су закони постављени на принципима праведности и поштовања човековог интегритета и достојанства.

"Праведност је, наводи Блох, остварење правде 'одоздо', док је правда нешто што је прописано 'одозго', наметнута праведност, било да је израз уверења, да је израз природног закона, божанске воље или

практични захтев и производ друштveno организоване активности заједнице, државе, класе итд." ⁵⁵

Правда се дефинише, у неким случајевима, као захтев "да свако добије оно што му припада" ⁵⁶.

За Платона правда је утемељење људског и политичког поретка који одговара природи. Природа човека, по Платону, није чулна већ умна, отуда све друштвене творевине треба да буду у интересу не појединаца или делова, већ за добро свих грађана. ⁵⁷ По Аристотелу човек је биће средине, јер се налази испод бога а изнад животиња. Његов циљ је заједница (у његово време то је био полис као заједница живота), а праведност се остварује у заједници. Праведност је, каже Аристотел, изражена у пропорцији, односно једнаким односима, а правду схвата као дистрибутивну, која не дели свима исто већ према друштвеном положају (достојанству), и комутативну правду која влада у међуљудским односима. За разлику од Аристотела, стоичка филозофија (Зенон) не посматра човека као биће политике, већ као биће заједнице, што значи да су индивидуалност и лична слобода подређени колективу. ⁵⁸

Кад је реч о положају човека у друштву, принцип социјалне правде значи постојање истих слобода и права за све грађане, без обзира на њихову националну, расну, социјалну, верску или политичку припадност и једнакост пред законом, без обзира на то што се појединци међусобно разликују физички и психички, што имају различите способности и таленте, различите потребе и аспирације и што различито доприносе друштву. У расподели, социјална правда има за циљ спречавање крајње неједнакости међу људима. Остваривање тог циља преузима држава – социјална држава која

⁵⁵ Е. Блох, цитирано према. С. Пејановић, *Социјална политика*, Дефектолошки факултет Универзитета у Београду, Београд, 2004

⁵⁶ *Социолошки лексикон*, Савремена администрација, Београд, 1980

⁵⁷ Цитирано према. Д. Кочовић, *Социјална политика*, Београд, 2000

⁵⁸ Исто

гарантује основну (егзистенцијалну) сигурност својих грађана, путем социјалне политике као практичне саставне делатности државе. Заснована на принципу социјалне правде, социјална политика подразумева да друштво – држава ствара све услове појединцу да развије своје способности, да у сарадњи са другима остварује своју професионалну активност и да за то добија све оно што му припада као накнада за уложени рад којим врши своју друштвену функцију. Социјална правда се нарочито испољава у томе да у расподели друштвеног производа грађани учествују према сопственом доприносу, али да свима мора бити обезбеђен минимум неопходан за задовољавање основних потреба.

Различити политички и идеолошки системи прокламују различита начела расподеле друштвених добара, односно остварења социјалне правде. У Западној Европи, идеја социјалне правде посебно је дошла до изражаја крајем Другог светског рата у облику теорије и праксе државе благостања. Њен носилац је социјалдемократски покрет, а полазна теза заступника доктрине државе благостања је постизање општег благостања у друштву с обзиром на достигнут ниво материјалног богатства и велике економске могућности индустријски развијених земаља. Суштина концепта државе благостања је уствари редистрибуција (прерасподела) друштвеног богатства, његова праведнија расподела, која се постиже интервентном улогом државе. Ангажовањем државе у економској и социјалној сфери (у прерасподели друштвеног богатства) постиже се динамичнији економски и социјални развој, стабилност и просперитет друштва. Држава благостања треба да значи нов квалитет у односу на претходна историјска раздобља – хармонично, бесконфликтно друштво у којем су неправде, неједнакости и неслободе бесповратна прошлост.

Супротно социјалдемократским покретима, односно доктрини државе благостања, неолибералистички покрет, односно неолибералистичке доктрине оспоравају принцип социјалне правде и пропагирају принципе индивидуализма, слободног тржишта и слободне конкуренције. По њима, улога државе у социјалној сфери ограничава се само на заштиту ужих друштвених група које су тржишно инфериорне и без породичне заштите.

IV

**ОСНОВНИ ЧИНИОЦИ (ФАКТОРИ)
СОЦИЈАЛНЕ ПОЛИТИКЕ**

IV. ОСНОВНИ ЧИНИОЦИ (ФАКТОРИ) СОЦИЈАЛНЕ ПОЛИТИКЕ

1. Егзогени (међународни) чиниоци

Фактори који утичу на социјалну политику бројни су и различити, међусобно повезани, испреплетани и условљени. Међу њима, значајно место припада егзогеним (међународним) чиниоцима чији значај, од Другог светског рата, све више расте и развија се. Такав тренд условљавају савремена кретања у техничком, технолошком и научном развоју, растућа повезаност националних привреда као резултат деловања међународне трговине, инвестиција и финансијског капитала, напредак у области саобраћаја, телекомуникација и информатике, што доприноси превазилажењу државних граница, географских удаљености и временских разлика. Такође, глобализација, као светски феномен, нуди нови контекст у коме се одвијају економски и социјални развој.

"Глобализација није више једна од многих тема, већ једноставно најважнија, она је коначно постала начин да се чита светска динамика и процес светске историје."⁵⁹

Глобализација доноси многе промене у економском, социјалном и културном развоју, у политичком организовању и управљању системима националних држава.

Социјална политика држава, као систем мера, акција и институција којима се задовољавају одређене потребе људи и којима се гарантује одређена социјална сигурност, све више је под дејством глобалних промена и процеса. Питање је: како реформисати социјалну сферу и који су путеви најбољи, посебно у земљама у транзицији, а да се осигура раст животног стандарда и оствари концепт јединственог економског и социјалног развоја, односно развоја који ће у центар пажње ставити човека и задовољавање његових потреба?

⁵⁹ В. Копчау, 1994.8, цитирано према А. Чекеревац, *Социјалне реформе у контексту глобализације, Социјални рад и социјална политика*, Зборник радова IV, Факултет политичких наука у Београду, Београд, 1998.

Велики утицај на социјалну политику држава, врши Организација уједињених нација посредством својих специјализованих агенција и својим документима – декларацијама, резолуцијама и конвенцијама, који постају извор стратешких опредељења, односно, када се ратификују, део унутрашњег правног поретка

Директну и растућу улогу у конципирању и креирању социјалних политика држава, имају нови актери глобализације – Међународна банка за развој, Међународни монетарни фонд, Светска трговинска организација, мултинационалне компаније и др.

У грађанској науци, која се бави изучавањем међународних чинилаца социјалне политике, наводи се пет основних мотива који условљавају међународну сарадњу и утицаје у овој области:

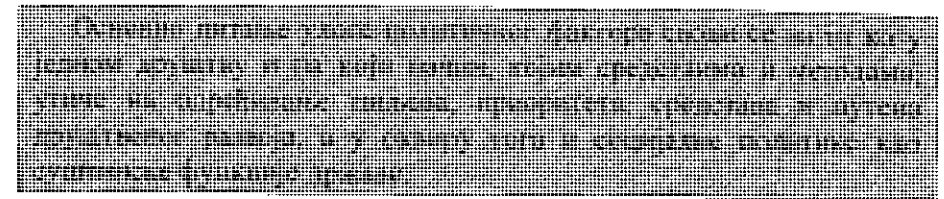
- 1) *Конкурентност* – због тога што је неопходно знати које социјалне бенефиције терете цену производа и колико се цена може смањивати да би се постигла већа конкурентност на светском тржишту;
- 2) *Социјално-етички мотив* – садржи идеју социјалне правде која не може бити ограничена само на једну земљу и која је постала саставни део друштвене свести и социјалне акције;
- 3) *Продуктивност* – зависи од позитивних ефеката социјалних мера, а значајан је чинилац успешности привређивања;
- 4) *Развојно-политички мотив* – заснива се на потреби бројних нових држава насталих после Другог светског рата, којима је потребна међународна подршка, помоћ и сарадња;
- 5) *Миграције* – велика покретљивост радне снаге, заштита миграната, због тешких услова живота и рада, као и немогућности повратка у домовину. Актуелизују се развојем демократије и афирмацијом људских права.

Уопште, економски развој није више могућ без економске повезаности земаља, нити је могућ без респектовања социјалне сфере.

2. Ендогени чиниоци (карактеристике друштвеног система)

Политички фактор је изузетно значајан за социјалну политику јер битно одређује:

- облик својине над средствима за производњу
- начин и услове њиховог коришћења

Питање карактеристика друштвеног система као фактора социјалне политике треба посматрати са следећих аспеката:

- Ко доноси социјално-политичке одлуке?
- Како се оне доносе?
- Ко их спроводи?
- Колико корисници имају утицаја на одлуке, односно колико су они објекат, а колико субјекат социјалне политике?

Улога политичког фактора може се сагледати и кроз анализу политичких односа, односно дистрибуцију политичке моћи, полазећи од чињенице постојања плурализма и противречности интереса појединих друштвених слојева и друштвених група. С обзиром на утицај друштва и његових водећих снага и институција на апарат јавне власти, разликују се два основна типа друштвено-политичких режима:

- 1) Демократски – ако постоји институционализован облик утицаја друштва на апарат јавне власти, на државу и државну политику, и
- 2) Аутократски – ако не постоји контрола друштва над апаратом државне власти и над државном политиком.

Шире посматрано, политички систем представља организовану целину политичких делатности и односа, политичких организација и институција и политичке културе, а укупност деловања политичких чинилаца представља оквир у коме се одвија политички живот глобалног друштва, па и његова социјална политика. Међутим, и социјална политика утиче на друштвени систем и налази се у односу интеракције, међуусловљености и међузависности са њим. То значи да је социјална политика део, али и фактор друштвеног система и да и сама носи карактеристике датог система.

2.1. Економски односи, процеси и систем

Економски систем једног друштва чине производне снаге (материјална средства за рад и људи као произвођачи) и институције и механизми за доношење и имплементацију одлука, које се односе на производњу, расподелу и потрошњу. Економски систем се различито дефинише, а са становишта потреба овог штива, наводимо следеће дефиниције:

Пол Самјуелсон дефинише економски систем "као начин на који се друштво организује да би се одговорило на нека темељна питања:

- 1) Која добра и услуге треба произвести?,
- 2) Како их треба произвести?,
- 3) За кога их треба произвести?"

Зомбарт и Перу дефинишу економски систем као "комбинацију једног одређеног духа који прожима економску активност и извесних средстава, односно комбинацију – техничких елемената производње и институционално-правних елемената, односно комбинацију техничких елемената производње и друштвено-институционалних елемената"⁶⁰

И у једној и у другој дефиницији уочава се, као конститутивни елемент, сврха производње, односно њена повезаност са друштвено-институционалним елементима. Повезаност и међуусловљеност економске основе друштва и њене социјалне политике није потребно посебно доказивати. Економска основа утиче на социјалну политику и посредно и непосредно.⁶¹

Посредан утицај се изражава на тај начин што производне снаге, у крајњој линији, одређују развитак друштва, продукционе, политичке и друштвене односе, док политички односи најнепосредније опредељују социјалну политику.

Непосредан утицај манифестује се кроз задовољавање потреба људи, унапређивање њихових радних и животних услова, смањивање социјалних неједнакости и ниво социјалног обезбеђења. Економски развој је претпоставка за остваривање социјалних циљева, мада не постоји аутоматизам у томе, на шта указују и ставови ОУН који су се, када су у питању економски и социјални развој, мењали – од

прокламовања балансираног економског и социјалног развоја, педесетих година прошлог века, преко интегралног економског и социјалног развоја шездесетих година, до јединственог економског и социјалног развоја седамдесетих година прошлог века, до стављања човека у центар развоја и међународне сарадње, крајем прошлог века (Светски самит за социјални развој, Копенхаген 1995).

У савремено доба улагања у образовање су најисплативије инвестиције, а богатство друштава данас цени се према стању њихових људских ресурса: са становишта образовања, здравља и демографске ситуације. Историјски осврт на развој мисли и праксе социјалне политике такође показује међузависност, међуусловљеност и комплементарност економске и социјалне политике, па је нужно да се оне непрекидно усклађују

2.2. Демографски процеси

Као једно од три конститутивна елемента државе (пored територије и политичког уређења), становништво се стално налази у фокусу пажње и политике и науке. Како је социјална политика као практична делатност део свеукупних делатности државе, а као наука, за свој предмет проучавања има радне и животне услове људи и задовољавање њихових појединачних и заједничких потреба, јасно је да је становништво један од битних чинилаца социјалне политике. У преиндустријском друштву становништво није имало ни друштвени ни научни значај какав има данас. Због недовољне развијености производних снага, због ретке насељености и због карактеристика самог становништва, производна функција одвијала се у кругу породице, па су се и потребе задовољавале унутар ње. Патријархални начин живота значао је обављање најважнијих функција породице – економске, васпитне, образовне, заштитне и репродуктивне, без

⁶⁰ Цитирано према: А. Чекеревца, *Упоредна и међународна социјална политика*, Савез друштава социјалних радника Републике Србије, Београд, 1999

⁶¹ Д. Лакићевић, *Социјална политика*, Савремена администрација, Београд, 1991.

помоћи шире друштvene заједнице. Репродукција становништва одвијала се према потребама патријархалног начина живота и уз присуство велике смртности, што је на агрегатном нивоу значило спори раст становништва. Интерес друштва за развитак становништва био је, углавном, мотивисан војним потребама и фискалним разлозима.

Према проценама демографа, на почетку наше ере на Земљи је живело око 250 милиона становника. Због сурових услова живота, велике смртности и аутархичности породице, која је била основна произвођачка и потрошачка јединица, број становника се споро повећавао. Тек крајем XVI века тај број се удвостручио и достигао цифру од око 500 милиона људи. Промењени услови живота, темпо развоја и све веће овладавање природом од стране човека, убрзали су промене и у демографским процесима, које су, тада, само за сто година, довеле до поновног удвостручавања, односно до броја од милијарду становника на Земљи. До следећег удвостручења прошло је само 45 година, што је почетком XX века довело до "демографске експлозије", коју илуструју следећи показатељи: 1930. године на Земљи је било две милијарде људи, 1960. године три милијарде, 1974. године четири милијарде, да би већ 1987. године број људи на планети порастао на пет милијарди, а у јулу 1999. године премашен је број од шест милијарди. Очекује се да ће број од седам милијарди бити сигурно достигнут, али како ће се становништво света даље увећавати зависиће од предузетих мера популационе политике на планетарном, регионалном и националном нивоу, од индивидуалних одлука, али и утицаја нових и непредвидивих догађаја. (Према средњој демографској пројекцији, становништво планете достићи ће осам милијарди 2025. године)

Иако се, посматрано у целини, од средине XX века, становништво планете брзо увећава, у развијеним земљама света и земљама у транзицији друштвено-економског система присутан је обрнут процес – пад нивоа рађања са незабележено ниским стопама фертилитета, крајем тог и почетком овог века, продужавање људског века и прогресивно повећање удела старијих генерација у укупној популацији.

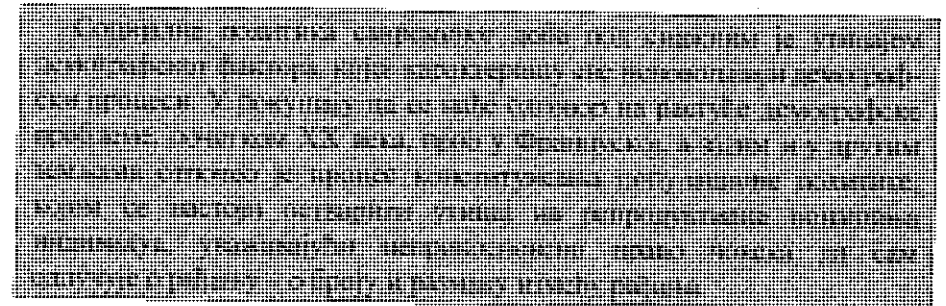
Дакле, становништво планете развија се по дуалном типу репродукције у којем су присутна оба непожељна екстрема – недовољно и прекомерно рађање, са дугорочно негативним импликацијама.

Друга битна карактеристика становништва света је промена старосне структуре, односно продужавање људског века (на шта утиче и смањена стопа смртности), који се кроз историју кретао овако:

В р е м е	Просечан животни век
Стари век	18 година
Средњи век	15 година
Крајем средњег века	20 година
XVII век	25 година
Крајем XVIII века	30 година
Крајем XIX века	40 година
Почетком XX века	46 година
Средином XX века (Европа и САД)	70 година
Крајем XX века (Европа и САД)	Очекивано трајање живота око 76 година – мушкарци, и око 80 година – жене

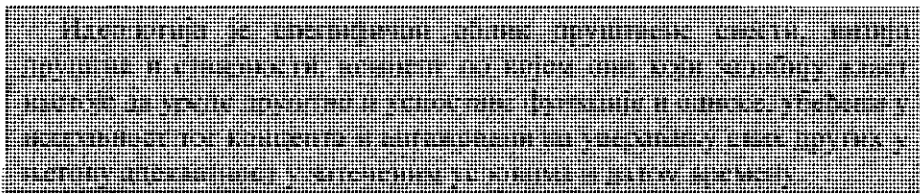
Повећање удела старих у укупној структури становништва у развијеним индустријским земљама и земљама у транзицији одвија се истовремено с врха старосне пирамиде (повећање удела старих) и од њене базе (смањење удела младих). Процес старења становништва значи повећање издржаваног становништва, а с обзиром на савремене карактеристике породичног начина живота, значи повећање издатака и отварање читавог низа потреба старих, које ће морати да решава социјални сектор

За социјалну политику, кад је реч о демографским процесима, значајно је напоменути да су и миграције једна од изражених карактеристика које се одвијају из различитих разлога, а најчешћи правци су: неразвијена подручја – развијена подручја; село – град; "одлив мозгова"; присилне миграције и др.

Социјална и популациона политика су међусобно повезане, испреплетане и делују заједнички. Стога, без обзира на резултате популационе политике, који углавном нису допринели мењању стања у повољном правцу, услед веома сложене детерминистичке основе недовољног рађања, може се закључити да демографски процеси представљају све сложеније питање које социјална, популациона и друге политике треба у будућности да решавају.

2.3. Идеологија

Идеолошка свест настаје и формира се на два начина: стихижно и организовано. Стихијно настаје код људи, на основу сопственог промишљања, знања и искустава, и диференцира се према диференцијацији људи у друштву по свим критеријумима – на свим нивоима. Те различите свести нису довољно изнијансиране нити искристализоване, иако се међу собом разликују, и не артикулишу се у смислу целовитог поимања стварности и придобијања што већег броја људи, што је услов да се по њој може уређивати живот. Супротно стихижном, настајање идеологије на организован начин одвија се тако што се унутар друштвених група или класа које постоје у друштву, па и њихових делова, издвајају групе људи које раде на њеном формирању и пропагирању. У томе се користи и идеологија која настаје стихижно – повезивањем, селекционирањем и организовањем у одређене целине, којима се изражава један финији и сложенији поглед на свет, у облику етике, религије, науке. Политичким деловањем те групе настоје да придобију људе, односно да у процесима избора власти добију већину, а тиме и мандат да уређују и развијају друштво у складу са својом визијом – идеологијом.

У сваком друштву постоји више идеолошких праваца, који се међусобно разликују, сукобљавају и такмиче, и они углавном одражавају реалну друштвену структуру и примарну друштвену стратификацију.

Основни носиоци организованог настајања идеологије су политичке партије, које, кад задобију власт, спроводе акцију усмеравања друштва ка одређеном циљу, односно у складу са својом идеологијом. Идеологија се остварује бројним средствима и методама, а држава и право су најзначајнија и најосновнија.

Д. Лакићевић наводи да се термину идеологија придају два основна значења:

- 1) Идеологија се дефинише као целовит систем психичког одражавања објективне стварности света од стране људи и појединих друштвених скупина, као укупност друштвене свести одређених облика друштвеног обједињавања (класе, нације, друштвени слојеви, организације и др). У том значењу, које је доста непрецизно, говори се о класној свести, националној свести и идејној надградњи.
- 2) Идеологија се дефинише као специфична појава друштвене свести која је мање или више нетачна и ограничена – "крива свест" о објективној стварности до које долази услед поделе рада на физички и умни, отуђења производа рада од човека као ствараоца и антагонизма друштвених класа.

У нејединственом друштву, положај различитих друштвених група је неједнак, што доводи до формирања њихове различите друштвене свести, јер се поглед на свет формира и са становишта сопствених интереса. Због тога се сматра да је тако парцијализована друштвена свест мање или више нетачна и замагљена.

По овом схватању, ако идеологија одражава интерес већине људи датог глобалног друштва и ако води прогресу, онда је она ближа истини и обрнуто.⁶²

После Другог светског рата на Западу се појавила теорија краја идеологије. Њен творац је Рејмон Арон, француски социолог, који је тврдио да је време великих идеологија прошло и да је потребан дијалог око суштинских питања људског друштва. И други научници придружили су се овом схватању, истичући да су се идеологије истрошиле и доказујући своја схватања радикално промењеним приликама – држава благостања, плуралистичка моћ, мешовити тип привреде итд.

Идеологија има велики и непосредан утицај на социјалну политику, јер садржи ставове према човеку и вредносну оријентацију.

⁶² Исто

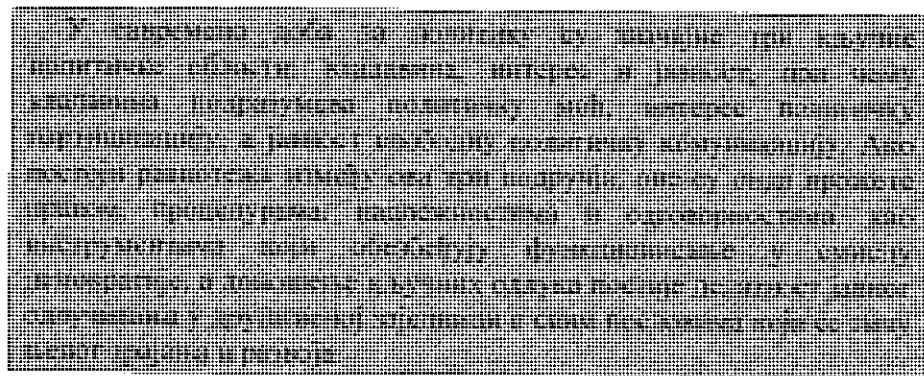
У социологији се истиче вишеструкост улога идеологије, и то: интегративна улога, улога оријентације, улога прилагођавања, превратничка улога, улога идентификације, улога контроле, експресивна улога. Такође се наводи и да су друштвене последице идеолошког начина мишљења многобројне и да имају различито дејство на живот друштвене заједнице – рационализацијом парцијалних интереса они се изводе на глобални ниво и обезбеђује се њихово задовољавање. Зато се у јавности ствара подозрење. У човеку идеологија производи ограничења, самоконтролу и сужава простор за креативно деловање. Идеологија нема у опцији појединца.

Када се говори о великом и непосредном утицају на социјалну политику, треба имати у виду да је социјална политика нужно идеолошки детерминисана и да је за њу право питање о каквој и чијој се идеологији ради, при чему су свакако прихватљивија она одређења која социјалној проблематици приступају целовитије, тражећи решења примеренија реалним животним потребама појединаца и друштвених група.

2.4. Политички чиниоци социјалне политике

О појму политика говорили смо у првом поглављу, а у оквиру теме "Ендогени чиниоци социјалне политике – карактеристике друштвеног система" о значају политичког система за доношење одлука у друштву, као и о основним типовима политичких система. Због међусобне повезаности и условљености свих чинилаца социјалне политике тешко је рангирати појединачни значај сваког од њих. Међутим, како је политика у извесном смислу начин остваривања идеологије, или како је политика доминантно одређена идеологијом и како врши и пресудан утицај на економску сферу, јасно је да је и за социјалну политику, која се бави радним и животним условима људи, политика изузетно значајан фактор. Степен значајности процењује се према томе у којој мери политички систем омогућава грађанима, као носиоцима суверенитета, власти и одлучивања, да учествују у свим процесима друштвеног одлучивања који су од судбинског значаја за све људе и будућност друштва. Аутократски политички системи такву улогу грађана не омогућавају и настоје да оспоре и зауставе процесе промена таквог стања, пошто актерима са врха друштвене пирамиде одговара да задрже своје привилеговане положаје и своју економску и социјалну позицију. Супротно, демократски политички системи институционализују облике утицаја друштва на државу и

државну политику, односно обезбеђују учешће и утицај грађана у процесима доношења свих значајних одлука.

Поред тога, кад је реч о политичком фактору, треба имати у виду да он није у потпуности аутономан, већ да је изложен снажном утицају, па и притисцима спољних политичких чинилаца који нису увек усмерени позитивним променама, већ често крију у себи интересе носилаца економске и политичке моћи у свету. Ако се има у виду економска и свака друга повезаност света, утицаји спољашњих политичких чинилаца добијају све више на значају.

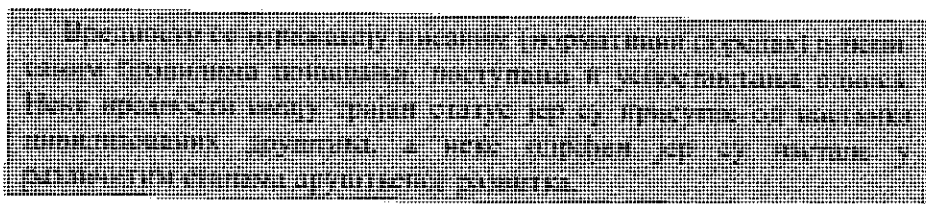
Социјална политика као део глобалне политике директно зависи од политике, односно укупног контекста у коме се у савременом тренутку налази политички фактор. Због свега тога суштинско питање политике као чиниоца социјалне политике јесте стварни и истински развој демократије, остваривање људских права и примена универзалних, цивилизацијских принципа у положају грађана и обезбеђивању њиховог достојанства и сигурности.

2.5. Систем вредности

Све друштвене науке користе одређене вредносне категорије, односно полазе од најопштијих критеријума за процењивање постојеће стварности и људског деловања. Социјална политика, такође, полази од одређених друштвених вредности. Вредностима се изражавају тежње, намере, пожељна стања итд. У одређивању циљева друштва, полази се од вредности. Вредностима се усмеравају људи да реализују одређену друштвену праксу, а истовремено вредности служе као критеријум за оцену ваљаности одређене праксе. Неке од

вредности имају значај парадигме и без њих није могуће градити социјалну политику као теоријску дисциплину, а ни као практичну делатност.

Појам вредности је апстрактан. Његова конкретизација се врши кроз праксу. Од концепције одређене социјалне политике зависи и становиште о томе шта се сматра вредностима социјалне политике, односно које су то аксиолошке категорије парадигматске за социјалну политику, а нарочито шта се у садржајном погледу подразумева под одређеном вредносном категоријом. Разлике су условљене интересима и уверењима појединих социјалних групација и њиховим утицајем у грађењу одређене теоријске концепције и праксе социјалне политике. Према томе, аксиолошке претпоставке социјалне политике, на темељу којих је могуће градити њену парадигму су, с једне стране, потребе, и, с друге стране, одређени број вредности.⁶³

Обичај је неписана норма, дуготрајни, устаљени начин понашања у одређеним ситуацијама, који се остварује у једном формално неинституционализованом и неорганизованом колективитету и за чије се непридржавање носе, такође, неинституционализоване санкције разних врста – моралне, мистичне, сатиричне, па и физичке, које примењује друштвена група, па је појединцу тешко да се од њих заштити. Обичај је изразит традицијски образац, мада је традиција шири појам од обичаја и обухвата и друга правила, веровања и знања. Друштва у којима је понашање регулисано претежно традицијом, називају се традиционална друштва, а традиционализам као вредносна оријентација постоји и у модерниим друштвима. Обичаји и традиције помажу одржавању друштвеног и духовног континуитета, па и културног идентитета.

Постоји више врста обичаја:

1) Обичаји уз послове – моба, прело, посело итд.

⁶³ С Пејановић, *Социјално-политичка пракса и проблем конституисања социјалне политике као науке*, Социјални рад и социјална политика – Зборник радова V, Факултет политичких наука у Београду, Београд, 2002

- 2) Медицински обичаји – намењени очувању здравља и лечењу од разних болести справљањем тзв. народних лекова или и бајањем, ношењем амајлија итд
- 3) Верски обичаји – обраћање светим бићима у разним приликама, а нарочито поводом важних догађаја (славе, свадбе, крштења, сахране и др.)
- 4) Друштвени обичаји – намењени регулисању односа унутар и између друштвених група и појединаца (зборови, сабори, посете, гостопримство, кумство итд.)
- 5) Правни обичаји – намењени очувању установљеног традиционалног поретка

Постоје и друге класификације обичаја. Обичаји се развијају и мењају, а модеран начин живота убрзава промене и доноси нове садржаје и технике, мада њихова регулативна снага све више опада.

Морал је активно човеково обликовање и оцењивање себе и других људи као добрих и злих.⁶⁴

Радомир Лукић дефинише морал на следећи начин: "Морал је друштвена духовна творевина, то јест скуп, сплет друштвених процеса општења међу члановима друштва помоћу одређених материјалних знакова, који (знаци), својом релативном трајношћу и услед одређеног друштвеног притиска, омогућују да ови процеси имају увек релативно исту садржину, то јест да се њима саопштавају иста значења."⁶⁵

У процесу развоја личности у одређеној друштвено-културној средини, појединац интериоризује одређене моралне норме и вредности тако да морал делује изнутра на свест човека и без обзира на санкције постаје усвојен начин понашања. Повреда моралних норми подлеже одређеним санкцијама, које спонтаним реаговањем примењује друштвена заједница.

Морал чине три основне компоненте.

- 1) Морална норма – садржи исказ пожељног понашања у датој ситуацији
- 2) Морални суд – садржи процену понашања појединаца или друштвених група

⁶⁴ В Павићевић, *Основи етике*, БИГЗ, Београд, 1974 цитирано према. М Мишковић, *Социологија*, Службени гласник, Београд, 2003

⁶⁵ Исто

3) Морална санкција – примењује се према појединцу и друштвеној групи као бојкот, прекор и сл.

Морал има класни карактер, односно носи обележја друштвене стратификације.

Обичаји и морал утичу на солидарност међу људима и на њихов међусобни однос поводом животних тешкоћа, што се нарочито изражава у односима и делатностима поводом социјалне сигурности људи. Њихов утицај је битно различит у појединим друштвено-историјским фазама развитка, због њихове садржине која се и сама мења, али и због тога што у оквиру једног истог друштва постоји више међусобно различитих обичајних целина и морала. У друштвеним групама које вежу узајамна осећања и непосредни интереси, утицај морала је већи. Утицај моралних норми, као што су правичност, човечност и др. у многим цивилизованим друштвима налаже моралну дужност да се људи међусобно помажу, што позитивно утиче на социјално-политичку делатност државе.

2.6. Религија

Религија је друштвени феномен, виши облик погледа на свет, и друштвена свест коју карактерише разноликост уверења и организација, што проузрокује тешкоће у њеном јединственом дефинисању. Ипак, свим религијама је заједничко веровање да "поред" и "изнад" стварног света природе постоје и нека "натприродна", "онострана" (и света) бића, која управљају светом и која су га "створила", иако је наука утврдила да се материја и природа не могу створити ни уништити, већ да могу да мењају своје облике.

Религија садржи четири основна међусобно повезана елемента.

- 1) сазнајни (догматски) који обухвата "систем веровања" о постојању натприродних бића;
- 2) осећајни (емоционални) који значи постојање осећања зависности, страха и дивљења;
- 3) практични (ритуални) којима се придобија наклоност "вишег бића" (верски обреди, молитве, жртве и сл.);
- 4) институционални (црква) као посебна организација која се брине о веровању (теологија) и извођењу његових ритуала.

Ђуро Шушњић дефинише религију на следећи начин: "Религија је свако веровање у апсолутну моћ од које човек зависи и која карактерише његов живот и смрт, али на коју може утицати ако се понаша на строго одређене начине; своја искуства са том моћи човек може да изражава на когнитиван, емоционалан и практичан начин, то јест у облику учења, обреда и организације; стицање и изражавање искуства са том моћи има за њега одређено значење, а за заједницу одређени значај, јер без тих искустава његов живот и живот заједнице изгледао би другачије".⁶⁶

Е. Гиденс истиче да су социолошки приступи религији још увек под великим утицајем три "класична" теоретичара социологије: Маркса, Диркема и Вебера, којима је заједничко то што су веровали да је религија, у суштини, илузија, и да ће се значај религије у модерно време смањивати.

У оцени њихових учења, исти аутор истиче "да је Маркс у праву кад тврди да религија често има идеолошке импликације и да служи интересима владајућих група на терет других – о чему сведочи безброј случајева у историји (на пример утицај хришћанства у напорима европских колонијалиста да потчине друге културе)... Вебер је у праву кад наглашава у неку руку превратничко и, често, револуционарно деловање религијских идеала кад је реч о постојећем друштвеном поретку... Диркем, пре свега, ставља акценат на њену улогу у унапређивању друштвене кохезије и, још више, на значај ритуалног и церемонијалног".⁶⁷

У свом развоју, религија је прошла одређене фазе и облике који се одликују пре свега тиме како нека религија замишља натприродно биће. С обзиром на то разликују се следећи облици религије:

- 1) анимизам – веровање да у свету постоје духови и да они управљају појединим стварима и догађајима;
- 2) тотемизам – веровање да дух умрлих предака борави у одређеним предметима, биљкама или животињама (тотем – симбол у виду одређених предмета, биљака или животиња);
- 3) теизам – веровање да поједини духови управљају читавим групама сродних ствари или догађања, али не више у самим стварима, већ на посебним местима (на планинама, на небу). Овако замишљени духови названи су боговима.

⁶⁶ Ђ Шушњић, *Знати и веровати*, Гледишта 34/1984.

⁶⁷ Е. Гиденс, *Социологија*, ЦИД Подгорица, Романов Бања Лука, 2001

Теизам се развио у два правца: политеизам – веровање у више богова, и монотеизам – веровање у једног бога. Монотеизам се поклапа са настанком робовласничких империја.

Најпознатије монотеистичке религије су: хришћанство, ислам, будизам, јеврејство, хиндуизам, таоизам, конфучијанизам.

Према статистичким изворима САД из 1994. године⁶⁸, верска припадност становништва света 1993. године била је:

Ред. број	Религија	Број	Процент
1.	Хришћани		
	– Римокатолици	1.869.282.470	33,5
	– Протестанти	1.042.501.000	18,7
	– Православни	382.374.000	6,9
	– Англиканци	75.847.000	3,1
	– Остали хришћани	195.000.470	3,5
2.	Муслимани	1.014.372.000	18,2
3.	Нерелигиозни	912.874.000	16,4
4.	Хиндуисти	751.360.000	13,5
5.	Будисти	334.002.000	6,0
6.	Атеисти	242.852.000	4,3
7.	Кинеске народне религије	140.956.000	2,5
8.	Нове религије	123.765.000	2,2
9.	Племенске религије	99.736.000	1,8
10.	Сики	19.853.000	0,4
11.	Јевреји	18.153.000	0,3
12.	Остали	49.280.000	1,0

Функција религије је вишеструка, а по мишљењу Ђ. Шушњића, она представља снажан фактор социјалне интеграције, како на личном, тако и на групном или глобалном нивоу. На личном плану религија ослобађа човека потиснутих страхова, жеља, анксиозности, даје мир, самопоуздање и охрабрење. На групном плану, задовољава потребе за статусом и признањем и за учешћем у друштвеном животу, док се на глобалном плану интегративне функције религије огледају у објашњењу порекла и вредности најопштијих друштвених циљева, у изналажењу облика окупљања људи у велике групе у

⁶⁸ Исто

којима се учвршћују уверења у изузетну вредност тих циљева за одржавање заједнице, нуди конкретан однос према тим циљевима и вредностима и обезбеђује социјална контрола над својим припадницима.

Религија може имати и дезинтегративну функцију, која се огледа у сукобима између различитих религија, између религијских и нерелигијских институција, у манипулисању стварима и међуљудским односима.⁶⁹

По истом аутору функције религије су још и: сазнајна, компензаторска, комуникацијска, регулативна, емотивна, профетска, легитимацијска и функција идентификације.

Религија има утицај на социјалну политику, а степен тог утицаја зависи од могућности друштва да преко световних институција решава најважнија социјална питања и обезбеђује задовољавање примарних потреба људи. Уколико је социјална политика државе развијенија и боље осмишљена, утолико су потребе за ослањањем на религијске вредности, норме и институције мање. Велике друштвене кризе, потреси и ратови потенцирају значај религије, посебно са социјално-политичког становишта, пошто се, осим налажења духовног мира и сигурности, религијске институције ангажују и на решавању практичних социјалних потреба и пружању практичне социјалне помоћи.

Поред тога, религија врши утицај на социјалну политику и преко свог система вредности из кога се изводе одређени модели практичних делатности, као и одређени обрасци понашања у циљу очувања датог друштва и његовог поретка.

2.6.1. Социјално-политичка мисао и пракса хришћанства

Хришћанство је настало крајем старе ере на Блиском истоку, тако што се из крила старојеврејске религије издвојила једна верска струја коју је убрзо почео предводити Исус Христос, по коме је читав тај нови покрет и назван. У својој суштини то је била реакција на сурове услове робовласничког друштвеног поретка, па су га прихватале масе сиромашног становништва. У робовласничком Риму појавило се крајем првог века нове ере, али га је римска држава забрањивала, све до 313. године, да би га 381. прихватила као своју званичну религију.

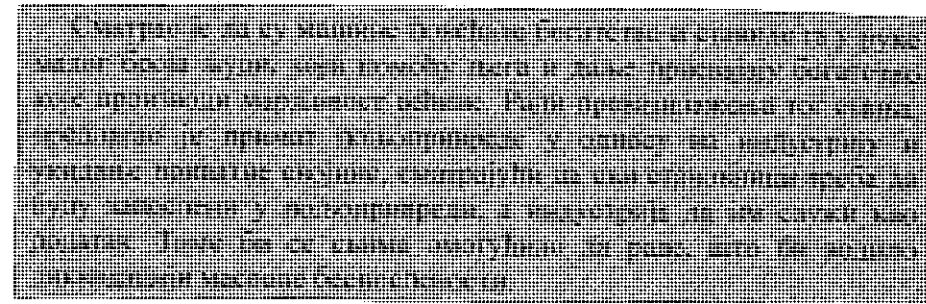
⁶⁹ Ђ Шушњић, *Знати и веровати*, Гледишта 34/1984

- Радници су плаћали скромне кирије;
- Организовао је друштвену исхрану радника и магацине за снабдевање животним намирницама, одећом и кућним потрепштинама;
- Организовао је просторије и терене за рекреацију, одмор и забаву;
- Основао је прву фабричку установу за дневни боравак деце својих радника;
- Организовао је институцију за образовање и васпитање радничке омладине (Институт за формирање карактера);
- Исплаћивао је наднице и за време четворомесечног престанка рада фабрике због недостатка сировина;
- Скратио је радни дан од 14 часова, прво на 11 и 45 минута, а потом на 10,5 сати.

Све ове мере донеле су повећање продуктивности и добити фабрике. За тринаест година, вредност предузећа је више него удвостручена. Међутим, тај успех није могао остати трајан јер није било друштвених претпоставки за то.

Критикујући тадашње друштво и залажући се за његове реформе, своја схватања објавио је 1812. године под насловом "Нови поглед на друштво". Критиковао је темеље буржоаског поретка: приватну својину, религију и постојећи облик брака, сматрајући да те институције онемогућавају остваривање једнакости и правде у друштву. Ставовe о реформи друштва изразио је на следећи начин. "Када се становит број људи удружи на основу принципа који још не утичу на начин живота осталог дела човечанства, тада је због дужне пажње према мишљењу других потребно јавно тумачити циљ њихова удруживања, њихове принципе и њихове намере. Наш циљ је циљ свих разумних бића – срећа. Наши принципи: једнакост права свих пунолетних особа, без обзира на пол или положај; једнакост обавеза, зависно од физичке и психичке примерености; кооперативно удружење, у послу и разоноди; заједница добара; слобода говора и деловања; искреност у свим нашим поступцима; добронамерност у свим нашим акцијама; учтивост у свем нашем опхођењу; ред у свим нашим пословима; здравствена заштита; стицање знања; производња и употреба свега најбољег на најкориснији начин; покоривање закоинима земље у којој живимо."⁸³

⁸³ Р. Овен, *Нови поглед на друштво и остали радови*, Школска књига, Загреб, 1980

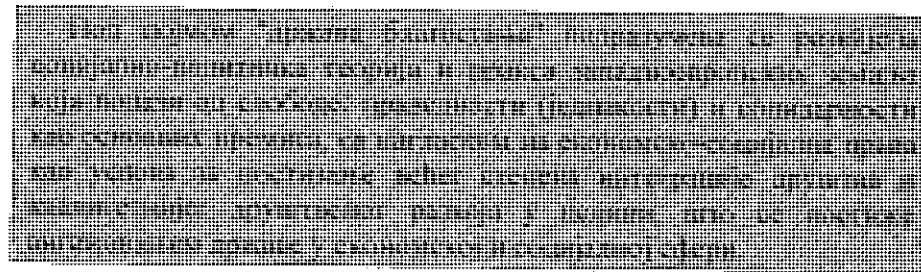
Бојкот буржоазије био је одговор који је уследио, што је уништило његове фабрике. Није успео ни његов покушај у САД да реализује кооперативну комунистичку комуно (1826 – 1827), примењујући у њој комунистичко начело "расподеле према потребама".

3. Модерне социјално-политичке доктрине и теорије

3.1. Социјално-политичка доктрина државе благостања

3.1.1. Појам државе благостања

Енглески економиста, професор Пигоу Артур Сесил (1877 – 1957) први је употребио појам "држава благостања" у свом делу *Економика благостања*, које је објављено 1920. године. У њему је анализирао економске и друштвене проблеме, посебно проблем незапослености (о којем је написао "Теорију незапослености") и дао је значајан допринос развоју државе благостања и економско-социјалној мисли.

Доктрина "државе ноћног чувара" која је била доминантна у периоду либералног капитализма овим је замењена јер је уочено да

тржишни механизми и породица нису довољни да обезбеде социјалну заштиту и социјалну сигурност грађана. Полазна теза доктрине државе благостања је достигнути степен економске развијености и материјалног богатства, као и велике економске могућности савремених индустријски развијених капиталистичких земаља, што пружа могућност за постизање општег благостања у друштву и повећања стандарда свих друштвених слојева, уз активно учешће државе у прерасподели дохотка.

Зачетак доктрине државе благостања и праксе коју је она развила јавља се много раније и везује се за Фабијански покрет, односно учење Фабијанског друштва, основаног у Лондону 1884. године, велику социјалну реформу канцелара Бизмарка у Немачкој 1881–1911, настанак социјалдемократије и скандинавско искуство тридесетих година прошлог века, када социјалдемократске странке освајају власт на демократским изборима, као и за утицај организованог радничког покрета и његову борбу за социјална права радника

3.1.2. Прагматички корени државе благостања

Фабијански покрет је покрет интелектуалаца, који никада нису били присталице Марксових идеја о револуционарним променама друштва. Њихово опредељење је градуализам, односно постепене, еволутивне промене у друштву, мирне и компромисне економске и социјалне реформе помоћу државе. Они сматрају да је структура друштва сложена и да се састоји од различитих класа и група чији су интереси у сукобу, али за разлику од Маркса, не сматрају да је класни сукоб примаран. По њима, само се истраживањем конкретне ситуације може утврдити који је од тих сукоба најзначајнији. Сматрали су и да није прихватљива теза о неспојивости интереса буржоазије и пролетаријата. Велико поверење имали су у државу, за коју су сматрали да је творац и реализатор реформи којима се друштво трансформише у правцу социјализма. Она је релативно независна институција и функционише независно од главних друштвених противречности. "Држава је, писао је Тони, веома важан инструмент, отуда борба да се она контролише. Али, она је инструмент и ништа више. Будале ће је употребити, када могу, за будаласте циљеве, криминалци за криминалне циљеве. Разумни и

честити људи ће је употребити за циљеве који су разумни и честити."⁸⁴

За Фабијански покрет је карактеристично и то што су своје опредељење за социјализам заснивали на моралним разлозима и покушали, за разлику од марксистички опредељених мислилаца који су се изјашњавали за научни социјализам, да формулишу једну врсту етичког социјализма.

"Капитализам је као систем неправедан и значи неслободу за огромну већину припадника друштва, јер производи огромне неједнакости у богатству, моћи и угледу. Капитализам производи и тешке социјалне проблеме као што су беда и сиромаштво, незапосленост, бескућништво, болест и необразованост и друге. Капитализам је противан правој људској природи, јер подстиче у људима најниже нагоне и својства. Због свега тога капитализам је нехуман и неморалан. Социјализам је пак, политички покрет и програм за хуманизацију друштва, али не путем револуционарне класне акције, како то хоће марксисти, већ путем убеђивања и реформи "одозго". Фабијански покрет изражава огромну веру у политичку ефикасност рационалног аргумента и гаји пуно оптимизма у погледу хармоније интереса коју би промовисале социјалне реформе."⁸⁵

Фабијански покрет дао је значајан допринос емпиријским истраживањима друштвених институција, посебно социјалних проблема. Запажена су истраживања Сиднија и Беатрисе Веб о питањима социјалне сигурности радника и сиромашних, као и њихова хуманитарна активност. Једно истраживање Беатрисе Веб, 1889. године, о животу и раду сиротиње у Лондону, условило је интервенцију владе на унапређивању система социјалне заштите. Брачни пар Веб, у Извештају мањине и Извештају краљевске комисије поводом Закона о сиротињи, указао је на велике размере беде у Великој Британији, критикујући владу због тога и залажући се за побољшање социјалне заштите.

У литератури се истиче да је фабијанско наслеђе неодвојиво уграђено у основе државе благостања, кроз следеће ставове:

" – Класна подела у друштву постоји, али класна борба није непомирљив сукоб; класни компромис је могућ, чак је и пожељан;

– држава је аутономни актер способан да изврши (чак и дубоке) промене у друштву;

⁸⁴ С Недовић, *Држава благостања – идеје и политика*, Драганић, Београд, 1995

⁸⁵ Исто

– трансформација друштва у социјалистичко је морално легитимна, а може се извршити постепено, реформама "одозго" (посебно кроз државну активност која треба да се заснива на знању и саветима стручњака);

– ову трансформацију може извршити социјалистички одређена влада уколико има довољно снажну подршку бирача (односно довољну парламентарну већину);

– парламентарна демократија је једини облик политичког уређења који може довести до оваквог исхода; насилна револуција је морално неприхватљива, а у демократским условима она је и непотребна."⁸⁶

Теоријска учења Фабијанског друштва чине идеолошку основу британског радничког покрета, који почива на синдикално организованом радништву које је колективно учлањено у Лабуристичку партију. Ова партија дала је значајан допринос установљавању концепта државе благостања изражен и након Другог светског рата.

Бизмаркова социјална реформа представља у основи негацију схватања о спонтаном развоју друштва и државе као "ноћног чувара". Она показује нужност организованог предузимања мера, и конституисања социјалне политике као посебне гране државне политике. Успостављањем система осигурања за најтеже социјалне ризике – болест, несреће (смрт), инвалидност и старост, откривен је модел за решавање ових проблема који концептуално није промењен ни до данашњих дана, иако су у периоду дужем од једног века, од када овај модел функционише, једино промене константна категорија.

Социјалдемократске партије формирају се у западноевропским земљама у другој половини XIX века. Марксово учење било је идејна и теоријска основа њиховог деловања, посебно она која се тиче једнакости и класне солидарности. Њихова основна активност била је усмерена на побољшање услова живота радничке класе, како са економског, тако и са образовног и културног становишта. Ове партије спроводе и практичне активности – формирају фондове, а синдикалном организовању као облику борбе за права радника придају нарочиту пажњу. Током XIX века у социјалдемократским партијама доминантно је уверење да ће радничка класа парламентарним путем добити власт и трансформисати капитализам, односно организовати социјалистичко друштво. У идејном смислу промене се одвијају у напуштању концепта класне једнакости, а

пропагира се једнакост целокупног становништва и инсистира на становишту да се до социјализма може доћи само мирним демократским пробрајајима. Социјалдемократске партије удружују се у социјалистичку радничку интернационалу. Прва интернационала, на свом конгресу 1866. године, прокламовала је ограничење радног дана, и предложила осам часова рада као законску границу рада. Значајне су активности социјалдемократских партија у појединачним земљама (Француска, Немачка, Русија и др.) и социјална права која су се установљавала, нарочито она везана за осигурање и побољшање услова рада.

Први светски рат и Октобарска револуција довели су до подела у радничком покрету. Друга интернационала се распала у току Првог светског рата, а покушаји њеног обнављања (у Берну 1919, у Бечу 1921) коначно су резултирали оснивањем Социјалистичке радничке интернационале, 1923. године. У Москви је основана Трећа интернационала, позната као Комунистичка интернационала (Коминтерна). У периоду између два светска рата западноевропска социјалдемократија није успела да формулише заједничку социјалну платформу, нити да оствари циљеве које је најављивала, али се јасно диференцирала од Комунистичке интернационале. Овом приликом неће се разматрати разлози који су утицали на неостваривање социјалистичких циљева, али треба напоменути да су то свакако долазак фашизма на власт, перманентна хајка милитантног антисоцијализма широм Европе и др.

Међутим, Шведска је изузетак, и у њој је социјалдемократска партија дошла на власт 1933. и добијала поверење пуне 44 године. Одмах по доласку на власт социјалдемократи почињу остваривање својих идеја, што ће трасирати пут настанка и развоја државе благостања. Још 1938. године између конфедерације радничких синдиката и конфедерације послодаваца закључен је споразум који је, поред одредаба о заједничком договору о платама радника и условима рада, садржавао и одредбе о мирном решавању конфликта који би се појавили на тржишту радне снаге, али без уплитања владе или парламента. Овај споразум наговестио је разграничавање области одлучивања у индустријским односима од области политичког одлучивања и принцип мирољубивог и споразумног решавања сукоба као трајно одређење шведских социјалдемократа. Опсежне социјално-политичке мере спровођене су у здравству, образовању, становању, социјалној сигурности, а укључивале су и изградњу инфраструктуре.

⁸⁶ Исто

Послератни програм економског просперитета и социјалне сигурности заснивао се на: државној контроли над економијом, одустајању од национализације, државној интервенцији само у области расподеле, солидарној политици најамнина и акценту на инвестиције и запошљавање.

"У том смислу, Валтер Корпи тврди да је 'историјски компромис рада и капитала' у Шведској и био могућ захваљујући раздвајању политичке од економске моћи које је последица социјалдемократске владавине. Овај компромис је почивао на основној формули сарадње радничког покрета и заступника капитала у циљу поспешивања економског раста. Економске одлуке у области производње остале су углавном у рукама капитала, док је раднички покрет преузео одговорност да, посредством владе, политичким средствима врши расподелу све већих средстава сагласно начелима друштвене правде."⁸⁷

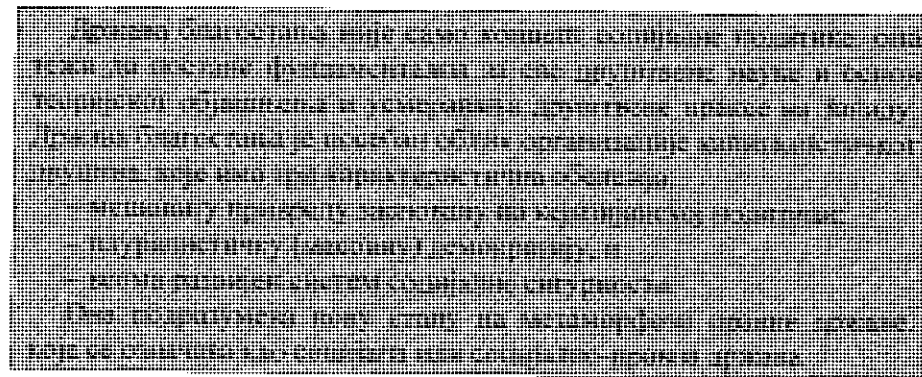
Шведску државу благостања посебно обележава политика пуне запослености, а концепт социјалне политике је продуктивистички и превентиван. Главни издаци су усмерени на инвестиције у запошљавање, мобилност запошљавања, образовање одраслих, програме преквалификације. Током година шведски концепт државе благостања успешно се развијао:

- педесетих година конфедерација радничких синдиката усвојила је тзв. солидарну политику најамнина, што је значило једнаку плату за једнак рад, независно од пословног успеха предузећа, односно централизовано уговарање најамнина и мере активне политике запошљавања;
- шездесетих година прокламују се нове реформске иницијативе социјалдемократије означене као "офанзива у индустријској политици", а значиле су низ мера којима је влада проширила контролу над економским развојем у целини;
- седамдесетих почиње фаза тзв. индустријске демократије, што је значило да се питања индустријских односа не решавају путем споразума између радника и послодаваца, већ путем закона и партиципације радника у одлучивању;
- у другој половини седамдесетих година реформски захтеви се померају са индустријске ка економској демократији, односно учешћу радника у расподели профита (фондови запослених);

⁸⁷ Исто

- у осамдесетим одржава се стабилност шведског модела мирољубиве сарадње и консензуса заснованог на обостраном поштовању правила понашања утврђених још тридесетих година;
- деведесетих, Шведска има индустрију која је међу првима у свету, веома високу конкурентност својих производа и социјалну политику без премца у свету, пуну запосленост и бруто национални доходак по глави становника међу највишима у свету.

Шведски систем социјалног благостања показује изузетну виталност и способност да се прилагођава времену, да превладава све кризе и изазове и да континуирано обезбеђује напредак и развој.

3.1.3. Социјална политика државе благостања

Социјална политика државе благостања заснива се на принципима једнакости, социјалне правде и солидарности.

Принцип једнакости, при томе, не своди се на екстремни егалитаризам који би држава успостављала политичким инструментима. Социјалдемократски теоретичари сматрају такође да једнакост у смислу политичке једнакости, како то сматрају теоретичари грађанске демократске оријентације, није довољна. Једнакост, по њима, може постојати ако сваки члан друштва, независно од свог социјалног порекла, занимања и места у друштвеној структури, има једнаке могућности да развије и искористи своје физичке и интелектуалне способности, и да без обзира на природне разлике које међу људима постоје има једнако право и могућност за испољавање и коришћење својих способности

Држава благостања има за циљ да обезбеди једнакост људи у њиховим политичким, економским и социјалним правима.

Социјална правда је такође темељни принцип социјалдемократије, а неретко овај појам се користи као синоним за појам једнакост. Социјална или дистрибутивна правда, како се још назива, треба да реши конфликт између приватне економије и расподеле, на начин који ће омогућити релативно уједначавање економских, политичких и социјалних права и слобода грађана и такве односе у друштву у којима сви грађани могу равноправно конкурисати за остваривање права на различите престације. Социјална правда, у најопштијем смислу, значи такву позицију човека у друштву у којој ће се комплементарно остваривати лична, грађанска, политичка, економска и социјална права.

Солидарност је следећи основни принцип социјалне политике, који је и етичка категорија, али и коректив за неостварена два претходна принципа. "Солидарност, по мишљењу Вајдлинга и Вика, социјалдемократских теоретичара, значи давање приоритета сарадњи – а не надметању, дужности – а не праву, алтруизму – а не себи-чности."⁸⁸

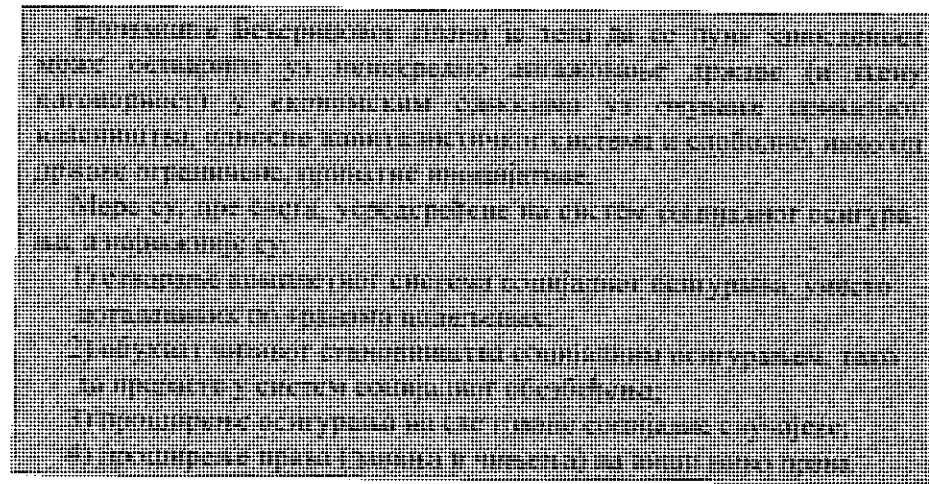
Да би се ови принципи остварили држава је та која треба да конципира социјалну политику и социјалне службе и обезбеди редистрибуцију добара. Редистрибуција се постиже прогресивним опорезивањем, при чему је потребно водити рачуна о акумулацији и инвестицијама како би се обезбедио развој друштва и раст његовог богатства. Дакле, држава као наткласна институција редистрибуцијом добара обезбеђује истовремено остваривање једнакости и правде на једној страни и раста и развоја на другој страни, као општег циља друштва.

Иако су парадигме државе благостања јединствене, а социјално-политичка питања концептуалио идентична, садржаји и пракса социјалне политике разликују се међу различитим државама.

Са изузетком Шведске, у којој је држава благостања почела да се остварује од доласка на власт социјалдемократа, 1933. године, настанак државе благостања везан је за време пред крај и након Другог светског рата, прво у Великој Британији, а затим и у другим индустријски развијеним земљама.

Извештај и план Лорда Бевериџа (1879 – 1963)

Кад је Други светски рат већ почео, 1941. године у Великој Британији је формирана специјална комисија на челу са професором либералне оријентације Вилијамом Бевериџем, да припреми извештај о социјалним проблемима у земљи и предложи план мера за обезбеђење веће социјалне сигурности, а у циљу постизања веће мобилизације народа за остваривање ратних циљева и обезбеђења услова за економски развој. Комисија је 1942. године поднела извештај и предлог плана који је у литератури и науци познат као "Извештај и план Лорда Бевериџа". Овај јединствени документ, који је прихваћен у Парламенту једнако од свих партија – лабуриста, конзервативаца и либерала, дао је за право држави да предузима економске и социјално-политичке мере у интересу свих грађана, па су, с обзиром на то, грађански теоретичари и политичари сматрали да имају право да државу која га спроводи назову "држава благостања".

Овим мерама смањене су социјалне неједнакости и успостављен је већи степен националне солидарности, што треба да омогући већи степен интеграције и стабилности друштва. После рата на власт су дошли лабуристи, који су донели више законских аката којима су проширили државну интервенцију. Најважнији закони који су донети од 1946. до 1951. године су: Закон о националном осигурању, Национални програм здравствене заштите, Програм породичних давања, посебно породицама са малом децом итд. Тиме је заокружена социјална политика државе благостања у Великој Британији.

⁸⁸ Исто

Гунар Мирдал (1898), шведски социјалдемократа, економиста, професор, истакнути теоретичар државе благостања, такође сматра да држава треба да врши прераспodelу дохотка, на тај начин што ће захватати један део дохотка путем пореза и расподељивати га праведније, на благостање свих. Она треба да обезбеди социјалне службе за спровођење социјалне политике и повољну потрошњу, посебно издржаваног становништва. Сматрао је да су сиромаштво и напредак кумулативне појаве и на основу тога развио тезу о кумулативном расту и кумулативном заостајању, указујући на значај деловања бројних фактора који доводе до заостајања или до развоја. За објашњење појаве кумулативног раста и кумулативног заостајања увео је термине "ефекат замаха" и "ефекат заостајања" доказујући да су они резултати интеракције свих друштвених – економских фактора, који у одређено време доводе до економског раста или опадања.

"Кад нека компанија подигне фабрику целулозе у неком малом граду, почиње процес кумулативног раста у целој области око ње. Долази до пораста нивоа запослености, повећања промета трговачких и транспортних предузећа, имиграције, лакшег добијања кредита, пораста локалних пореза иа доходак, итд. Људски, друштвени и економски фактори, комбиновани и испреплетени изазивају ефекат замаха и иницирају процес пораста, који, кад једном започне, одржава самог себе. Због тога, тврди Мирдал, прераспodelом дохотка могу се елиминисати неповољне последице заостајања једне друштвене средине, те да је не само могуће, него и нужно да то држава чини, чиме она првенствено повољно утиче на даљи економски раст. То је, по њему, могуће у богатом друштву, где је расподела дохотка праведнија него у сиромашним друштвима."⁸⁹

Својом теоријом кумулативног раста и кумулативног заостајања, Мирдал је указао на међузависност економског и социјалног развоја и улогу државе у томе, која прераспodelом дохотка обезбеђује развој и благостање свих.

Дон Кејнз Мајнард (1883 – 1946), познати енглески економиста и теоретичар. У свом делу "Општа теорија запослености, камате и новца" (1936) критиковао је либералистичку економску политику због тога што не може да обезбеди нормалан ток репродукције и стање пуне запослености. Његово полазиште заснива се на тези да доходак зависи од обима запослености, а потрошња од укупног

⁸⁹ Д. Лакићевић, *Социјална политика*, Савремена администрација, Београд, 1991

дохотка и запослености. Сматрао је да је незапосленост највећи непријатељ капитализма и доказао нужност потребе да држава одржава пуну запосленост и прераспodelу националног дохотка. Изучавајући економију са макроекономског становишта, развио је теорију о укупним привредним величинама и њиховом међусобном односу, у којој указује на посебан значај људског фактора производње и положај човека у друштву. Плански развој друштва, уз значајну улогу државе у економско-социјалној сфери, може обезбедити успешан друштвени развој. Деловањем слободног тржишта и спонтаним токовима не могу се решавати друштвени проблеми. Кејнз је својим учењем дао велики допринос развоју савремених капиталистичких земаља.

Ричард Титмус је такође један од најугледнијих заступника доктрине државе благостања. Он сматра да постоје три модела социјалне политике:

- 1) резидуални (селективни)
- 2) индустријски и
- 3) редистрибутивни

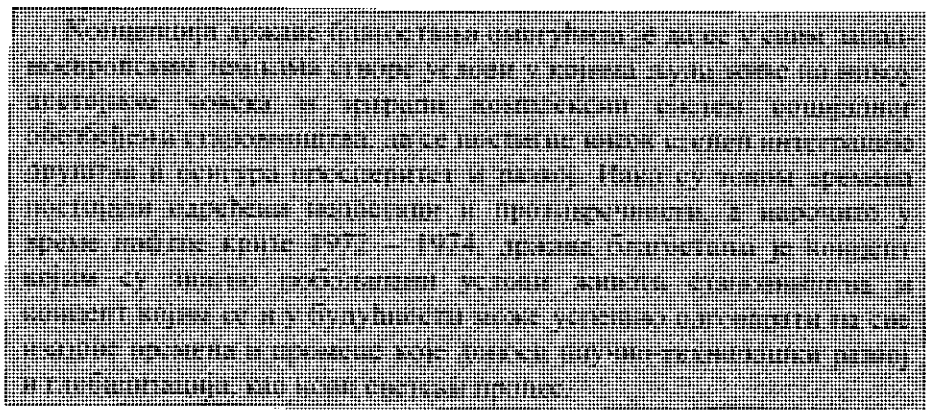
- 1) Резидуални (селективни) модел почива на становишту да се све људске потребе задовољавају у породици и на тржишту, а када то није могуће – путем социјалне заштите, као традиционалне функције државе и друштва.
- 2) Индустријски модел настаје у индустријском друштву у којем социјална политика добија шири садржај и већи значај, постаје "додатак економије". Људске потребе се задовољавају по основу њиховог рада непосредно или посредно и путем социјалног старања и коришћења услуга социјалних служби.
- 3) Редистрибутивни модел подразумева задовољавање људских потреба изван деловања тржишних законитости. Тиме се помаже интеграција друштва, превентивно се делује на социјалне случајеве и проблеме, повећава продуктивност, утиче на демографске промене и обезбеђује благостање за све грађане, на принципима солидарности и узајамности.

Економија треба да обезбеђује материјалну основу за пуну запосленост, социјалну сигурност и благостање.

Теодор Рузвелт је за време светске економске кризе у САД спровео веома широке економско-социјалне мере. Донео је програм под

називом Њу дил, 1932. године, којим је утврдио практичне мере за решавање социјалних проблема. Отворио је могућност за покретање јавних радова, који су деловали на решавање проблема незапослености. Године 1941. у САД је донет Закон о зајму и најму, у којем битно место заузимају социјално-политички садржаји. Рузвелтов Њу дил је уствари концепт интервентне државе ради решавања проблема у социјалном положају људи и њиховој социјалној сигурности.

Године 1941. Рузвелт и Черчил су донели Атланску повељу, којом су указали на неопходност да се посредством државе обезбеди друштвени просперитет и бољи живот свих људи.

3.1.4. Критика социјалне политике државе благостања

У времену свог настанка (током и након Другог светског рата), држава благостања је имала подршку готово свих идеолошких и политичких опција, потврђујући у деценијама које су уследиле, да се њеном применом обезбеђује висок степен интеграције друштва, просперитет и развој. У функционисању тог концепта први знаци кризе јавили су се седамдесетих година, односно када је свет захватила нафтна криза и када се појавио пад тзв. "златног стандарда". У то време у развијеним западним друштвима одиграло се и приметно померање тежишта теоријског разматрања и политичке стратегије ка ономе што уобичајено носи предзнак "нео" – ново. Критике државе благостања јавиле су се и са леве и са десне, односно и са позиција марксистичке и са позиција неолибералне и неоконзервативне стране.

Марксистичка критика упућује се држави благостања са различитих аспеката. Једна од првих је критика Џона Севила, која указује на следеће: 1) да држава благостања није продукт социјалдемократских партија; 2) да држава благостања није довела до значајне модификације капитализма, и 3) да она није означила "пола пута", ако не и "čitав пут" ка социјализму. Према његовом схватању, држава благостања је последица следећих фактора: борбе радничке класе против експлоатације, захтева индустријског капитализма за високо продуктивном радном снагом и признавања власничких класа да се за политичку стабилност мора платити одговарајућа цена.⁹⁰ Образлажући значај наведених фактора, Севил истиче да је редистрибуција извршена хоризонтално (унутар класа), али не и вертикално (између класа), пошто социјалне службе финансира у великој мери сама радничка класа.

"Држава благостања је, закључује Севил, овековна верзија викторијанског идеала самопомоћи ... сада држава "штеди" за радничку класу и преводи ту штедњу у социјалне службе."⁹¹

Клаус Офе указује на то да без обзира на то што држава благостања показује патерналистички однос према нижим класама, предузећа ипак од државе извлаче пропорционално знатно већу корист, путем субвенција, позајмица и др. Она се уствари, по мишљењу овог аутора, не бави непосредно задовољавањем људских потреба, нити решава старе социјалне проблеме, она само настоји да компензира нове проблеме које производи убрзан индустријски раст. Држава благостања не успева да испуни своја обећања у погледу једнакости и сигурности, па када су у питању њене границе, тврди овај аутор, или ће одбацити своја обећања, или ће их остварити истинским револуционарним променама у економском и политичком систему. Капитализам, сматра Офе, не може коегзистирати са државом благостања, али не може ни егзистирати без ње.

Јирген Хабермас истиче да су успеси социјалне државе били резултат њене интервенционистичке политике којом је успевала да у дужем периоду обузда приватни капитал и да су каснокапиталистичка друштва, због тренутних противречности капиталистичког система угрожена најмање једном од могућих кризних тенденција: економска криза – економски систем не производи потрошне вредности у потребној мери; криза рационалности – администра-

⁹⁰ С Недовић, *Држава благостања – идеје и политика*, Драганић, Београд, 1995.

⁹¹ Исто

тивни систем не доноси потребну меру рационалних одлука; криза легитимације – легитимацијски систем не прибавља у потпуној мери генерализоване мотивације и криза мотивације – социокултурни систем не генерише у довољној мери свест која би мотивисала на деловање.⁹²

Хабермас указује и на једностраност социјалног пројекта државе благостања и погрешног уверења о неограниченој моћи буџета којим се финансира огроман број корисника. Такав приступ довео је до умножавања закона и служби, односно туторства над светом живота што сужава простор за индивидуално самоостварење и спонтаност.

Хабермас види излаз у успостављању једне нове равнотеже између три ресурса којима располажу модерна друштва: новца, моћи и солидарности, која је сада поремећена у корист новца и моћи.

И други теоретичари марксистичке или неомарксистичке оријентације критикују државу благостања сматрајући да она не води друштво у социјализам, она је капиталистичка држава чија је преокупација одржавање и репродукција капиталистичких друштвених односа.

Неолиберална критика долази од више аутора, од којих већина делује у САД, чији је економски и политички систем близак њиховим концепцијама друштва и односа у њему. Најистакнутији међу њима су Фридрих Хајек и Милтон Фридман, па ћемо у наставку изложити њихове критике.

Неолиберализам прокламује право на живот, право на својину и право на слободу као природна права сваког човека. Најважнијим од наведених права неолибералистички теоретичари сматрају слободу, па је отуда главна мета њихове критике државе благостања усмерена на њене вредносне парадигме (једнакост, социјална правда и солидарност) и интервенционистичку улогу државе у прерасподели националног дохотка којом се угрожава слобода. Слобода коју истичу неолиберали је слобода појединца да максимално искористи своје способности и шансе, у складу са сопственим знањем и умећем. Слобода се, по њима, може остварити само у условима слободног предузетништва подложног законитостима тржишта и свођења државе и њене интервенције на минимум.

Хајек истиче да се држава благостања претерано меша у економски живот друштва и у индивидуалне послове појединаца које би они боље обављали без уплитања државе. "Тржиште је место, каже Хајек, где се одиграва процес смењивања иницијатива и грешака. То је

⁹² Исто

поступак откривања оптималних решења и селекције елите, а без елите нема друштвеног прогреса."⁹³

Неолиберали су оштри критичари и егалитаризма и социјалне правде. Једини облик једнакости који је за њих прихватљив, и који води слободи, јесте једнакост општих законских прописа и њихове примене и једнакост грађанских и политичких права. Када је реч о правди, Хајек сматра да нема усаглашених критеријума дистрибутивне правде којима држава треба да се руководи при одлучивању о алокацији средстава. Такође, идеја социјалне правде противречи идеји слободе. "Политика социјалне правде би, наиме, нужно захтевала чврсто руковођење од стране централне власти, што Хајека наводи да изјави да је вера у социјалну правду вероватно најозбиљнија претња већини других вредности слободне цивилизације и да ништа није толико допринело уништавању правних института заштите индивидуалне слободе као та тежња ка фатаморгани социјалне правде."⁹⁴

За социјалну политику сматрају да треба да буде усмерена на решавање проблема на индивидуалном плану, индивидуалном акцијом и променом, а не средствима владине политике. У њиховој опцији нису социјални проблеми, јер их потпуно одбацују.

Неолиберали посебно критикују и синдикате, сматрајући да треба да буду организовани само на нивоу предузећа како не би утицали на неоправдано повећање најамнина, инвестиције и мобилност радне снаге.

Неоконзервативна критика или *критика нове деснице* усмерена је на предимензиониран социјални програм и амбицију државе да буде одговорна за све. Држава благостања преузела је на себе све што по традицији припада породици, цркви и другим организацијама. У објашњење за такву улогу државе, неоконзервативци уводе категорију "политичко тржиште", подразумевајући под тим однос између демократије и економске и социјалне стабилности. Демократија генерира притиске који су неспојиви са тржиштем. Конкуренција између политичких странака и њихова борба за гласове бирача шири некритички њихове програме и изборна обећања, што има за последицу велика очекивања гласача и обавезу владе да та обећања испуни, јер је то услов останка на власти. Указује се и на јачање државне бирократије, у чијој је искључивој надлежности да

⁹³ Исто

⁹⁴ Исто

спроводи инструкције легислативних органа. Наиме, док легислативни органи утврђују шта ће се радити, државна бирократија утврђује како ће се радити, што јој даје могућност да се непрекидно увећава, да утиче на квалитет остваривања социјалних права. Она постаје самосвојни апарат који је тешко контролисати.

Критика бирократије наишла је на велику подршку јавности и сматра се једним од узрока пораста популарности неоконзервативизма. У арсеналу критика важно место припада и критици тзв. нове класе у коју теоретичари нове деснице сврставају пропоненте тзв. "непријатељске културе" – модерне литературе која афирмише личност у односу на друштво и друштвена ограничења, удаљавање од обичног живота, породице, суседа и обичних, рутинских послова. Затим, критика се упућује и новим интересним групама – за заштиту жена, за права етничких мањина и против расне дискриминације и др. Држава благостања, по њима, подрива и темеље породичног и полног морала, јер озбиљно угрожава традиционални модел патријархалне породице.

Један од најпознатијих теоретичара неоконзервативизма, Нејтан Глејзер, сматра да држава треба да решава само нека социјална питања, која се не могу на други начин успешно решити, као што су пензијско и здравствено осигурање и одређене облике социјалног старања, а друга социјална питања треба да решава приватни сектор, локална заједница и добровољне организације. Он такође сматра да, и када би било могуће успоставити мере државне интервенције, то би се претворило, у крајњој линији, у неправедност.

Нова десница се залаже за смањење издатака за социјалне потребе – смањењем броја услуга државе, њиховог садржаја и обима њихових корисника, за реприватизацију знатног дела услуга и свођење финансијских помоћи на неопходни минимум.

"Везу између захтева економске и социјалне политике логично успоставља Џон Хоскинс:

- да бисмо имали више инвестиција морамо смањити порезе;
- да бисмо смањили порезе, морамо смањити јавне расходе;
- да бисмо смањили јавне расходе, морамо смањити незапосленост;
- да бисмо смањили незапосленост морамо снизити наднице;
- да бисмо смањили наднице морамо утврдити нову границу сиромаштва засновану на стварним потребама, односно морамо смањити потпоре."⁹⁵

⁹⁵ Исто

Критика неоконзервативаца показује да они желе даљу експанзију капитализма, али без модернизма и без промена традиционалног начина живота.

3.2. Неолибералистичке социјално-политичке теорије

Поникла у САД, неолибералистичка доктрина социјалне политике добија присталице и у другим земљама света, све више подржавана актерима новог светског поретка. Њено основно становиште је слобода, индивидуализам и неједнакост. Они потпуно одбацују идеју социјалне правде, за коју Фридрих Хајек, утемељивач ове теорије, сматра да је то потпуно испразан појам без значаја.

Слобода је за теоретичаре неолиберализма централна вредност, коју Хајек дефинише негативно – као одсуство присиле. Да би се поседовала индивидуална слобода, услов је да постоји слободно друштво у коме је присила сведена на минимум, што значи да је нешто присиле допустиво ако је она искључиво у домену правне државе, ако се спроводи у складу са законом и у циљу спровођења закона. Дакле, слободно је оно друштво у којем се влада у складу са законима и у коме функционише слободно тржиште. Свако мешање државе у слободно функционисање тржишта значи и ограничавање индивидуалне слободе. Ако је неко погођен односима као последицом дејства тржишта, то је природно и држава не треба да интервенише, јер је сваки покушај интервенције чињење неправди, пошто се од неког одузима да би се другом дало.

"Као либерали, ми сматрамо слободу појединца, или можда породице, највишим циљем према којем процењујемо друштвено уређење, писао је Милтон Фридман. Слобода о којој је реч, јесте слобода појединца да максимално искористи своје способности и шансе, у складу са сопственим знањем и умећем".⁹⁶

Друга темељна вредност за неолиберале је индивидуализам, што значи схватање друштва као скупа појединаца у којем се друштвене појаве, па и друштво у целини, свде на интеракције у које појединци слободно ступају и граде односе са другим појединцима. У обичном животу индивидуализам значи да свако има могућност да иде напред, па ако пропадне, кривица је његова ("свако је ковач своје среће"). По

⁹⁶ Исто

овом схватању, друштвени услови и друштвене претпоставке потпуно се искључују из посматрања и све се приписује појединцу.

Идеологија индивидуализма била је основ за појаве тачеризма у Великој Британији и реганизма у САД, осамдесетих година XX века, а које су значиле покушај елиминисања већине института државе благостања. Полазећи од индивидуализма, Маргарет Тачер објашњава њену супериорност тиме што она полази од појединца са његовом јединственошћу, његовом одговорношћу и његовом способношћу да бира, а то обезбеђује бржи економски развој Запада.

За неолибералне теоретичаре неједнакост је пожељна и неопходна. Међу људима постоје природне разлике, па је неједнакост нужна последица тога. Интервенција државе да изједначи људе (осим у случају стварања једнаких шанси), дестабилизује друштвени развој, делује контрапродуктивно на систем вредности и поткопава моралне стандарде јер онемогућава индивидуални развој. За њих су неједнакост и правда исте категорије, па су одбацивали и правду као принцип и полазиште у уређивању друштвених односа.

Упоредо са наведеним неолибералним теоријама, настајале су и другачије теорије, које, такође, припадају либералној оријентацији и које су респектабилне и утицајне и у свету и САД. У чему су оне другачије? Разлике су испољене у схватањима основних вредносних категорија – правде, једнакости и слободе, што имплицира и разлике у поимању социјалне политике. Теоретичари о којима је реч су Џон Ролс и Мајкл Волзер.

Џон Ролс сматра да је правда "прва вредност друштвених установа, као што је истина мисаоних система. Било која теорија, ма колико да је елегантна и економична, мора да буде одбачена уколико није истинита; исто тако, закони и установе, ма колико делотворни и добро уређени, ако нису правични морају да се реформишу или напусте. Чак ни добробит целокупног друштва не може да превагне над неповредивошћу личности која је заснована на правди. Стога, правда не признаје да се губитак нечије слободе може оправдати већим добром других људи. Она не дозвољава да одрицања неколицине буду оправдана већом укупном добити коју уживају многи. Због тога се у праведном друштву полази од тога да су слободе једнаких грађана утврђене, права заснована на правди не могу бити предмет политичког преговарања или рачуна друштвених интереса. Једини разлог због којег можемо да прихватимо погрешну теорију јесте тај што не знамо за бољу; аналогно томе, неправда се може трпети само уколико је то нужно да би се избегла још већа

неправда. Будући да су истина и правда прве вредности људског делања, оне су неприкосновене."⁹⁷

Ролс даље наводи шта треба да садржи једно друштво да би било добро уређено – то је друштво које не само да омогућава свим грађанима да остваре оно што је за њих добро, већ и када њиме стварно влада јавно схватање правде. "То ће рећи, то је друштво у којем (1) свако прихвата и зна да други прихватају исто схватање правде, и (2) основне су друштвене установе углавном сагласне и опште је познато да су сагласне са тим начелима."⁹⁸ Дакле, добро уређено друштво је оно у којем постоји сагласност о основним питањима и принципима правде и у којем су помирили принципи индивидуализма и једнакости. Правично друштво преко својих начела штити основне слободе грађанина (приватно власништво, слободу мишљења) али – слобода једних не сме истовремено да буде неслобода других, односно слобода свих неостварљива је без једнакости свих и то тако што ће се веће богатство једних оправдати бољим животом других. Његова теорија залаже се за дистрибутивну правду коју су људи сами изабрали у "првобитном стању" (идеално стање у којем би сви актери били ослобођени предрасуда које произлазе из различитог имовинског стања, физичке и интелектуалне способности и сл.), које подразумева такву ситуацију у којој нико не зна своје место у друштву, свој класни положај или друштвено стање, као ни то колико је имао среће у расподели природних дарова и способности, односно нико унапред нема сазнање о могућем исходу. Једино што свака рационална особа зна јесте могућност избора различитих опција, у чему сви имају једнаке могућности, јер су једнако слободни да теже оним циљевима за које сматрају да су најбољи.

На социјалном плану правда се огледа у следећем:

- сваки појединац има максимално право на слободу која је сагласна са сличним слободама других;
- да социјалне неједнакости буду од користи свакоме, а нарочито онима који су у најлошијем положају;
- да свако има могућност једнаких шанси.

Примена наведених принципа не елиминише неједнакости, јер циљ друштва и није да уведе једнакости, него да неједнакости не иду на штету мање успешних, него на добробит свих, пошто успешни више

⁹⁷ Џон Ролс, Теорија правде, (I), Часопис *Наше теме*, бр 5, Загреб, 1990

⁹⁸ Исто

доприносе општем друштвеном прогресу. Имовинске неједнакости су природне, као што је природно наслеђивање интелигенције и имовине. У погледу стицања добара, моћи и социјалног статуса, принцип правде се задовољава ако је све то пропорционално способностима појединаца и њиховим талентима, с тим што Ролс сматра да држава има право да у име правичности врши одређене корекције неједнакости, као резултата већег талента појединца, јер он као део заједнице треба да допринесе бољитку свих људи. То значи да се таленат и способности сматрају као "заједничка својина".

Свако друштво има за циљ да омогући људима задовољавање основних животних потреба, али принцип правде не претпоставља једнакост у томе, него неједнакост. Ако су потребе свих задовољене, свака друга имовинска разлика је безначајна, а свако је слободан да увећава економско благостање изнад својих стварних потреба, на рачун своје удобности и слободе живљења. Сам ће увидети да је то ирационално кад досегне одређени ниво задовољавања својих економских и социјалних потреба.

Принцип једнаких шанси и његово уверење да принцип неједнакости има покретачку снагу развоја само ако је то корисно за све, представљају критику неолибералног становишта о социјалној правди. Међутим, његово схватање о почетном стању – да сви под једнаким условима учествују у тржишној утакмици и да имају једнако поштене почетне шансе, представља идеалну конструкцију, илузију о друштву у којем постоје класне супротности.

Мајкл Волзер у својим разматрањима правде, једнакости и слободе, критикује неолибералну концепцију правде, али и екстремни егалитаризам. Прву због тога што настоји да елиминира принципе и сваку праксу једнакости, а другу због становишта да се сва добра расподељују према истим принципима, односно свима подједнако.

Волзер је поставио своју теорију дистрибутивне правде, по којој друштвена добра треба да се расподељују у складу са принципима који владају у одређеним областима – здравству, школству и сл., при чему не би требало да се преливају из једне сфере у неку другу. Одређена одступања од овог принципа су могућа, али тако да се не угрози, аутономност одређене сфере, нит морална аутономија појединца, нити пак може постојати критеријум по коме би се могла вршити свака дистрибуција.

Слобода се по њему може сматрати као универзална вредност, као и сам људски живот, и односи се на све људе, без обзира на разлике међу њима. Правда и једнакост су, за разлику од слободе, променљиве

категорије пошто су културно и историјски условљене. То значи да у различитим друштвима постоје различити критеријуми и мерила по којима се врши расподела добара. Ако се она врши на начин који одражава заједничка схватања чланова тог друштва и ако их изражава и у погледу организације живота, онда се може говорити о праведном друштву.

3.3. Критичке и радикалне концепције социјалне политике

Не постоји јединствено, универзално гледиште о социјалној политици, ни у стручној, идејнополитичкој и другој литератури.

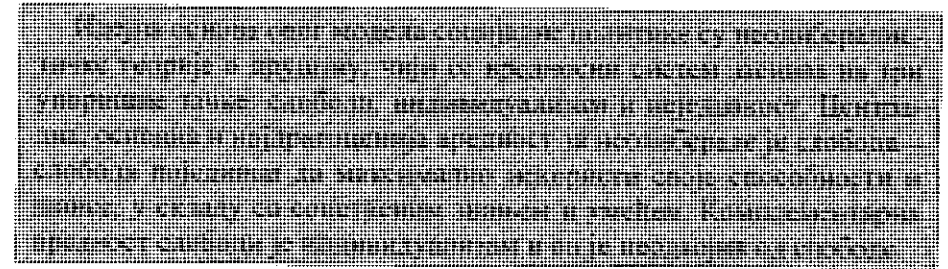
Разлози за то су у следећем:

- социјална политика обухвата веома широко подручје човековог деловања,
- социјална политика обухвата разне променљиве, међусобно повезане, и, по правилу, узајамно зависне области друштвеног живота,
- социјална политика се заснива на филозофским, социолошким, политичким, економским и другим теоријама,
- социјална политика је под утицајем друштвено-економског и политичког уређења,
- социјална политика зависи од друштвено-економског уређења и степена развијености друштва.

VI. МОДЕЛИ И КОНЦЕПЦИЈЕ СОЦИЈАЛНЕ ПОЛИТИКЕ

7

1. Неолибералистички модел социјалне политике

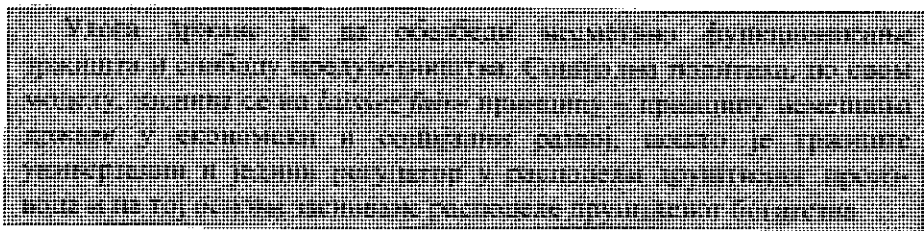

Индивидуализам истовремено представља и теоријски основ за објашњење друштва, скуп политичких правила о уређењу друштва и скуп идеолошких премиса и норми понашања појединаца. Као теорија о друштву, индивидуализам види друштво као скуп појединаца и њихових понашања. Друштвене појаве, па и друштво у целини, свде се на интеракције у које појединци слободно ступају, опредељујући се за односе и процесе сарадње или сукоба са другим појединцима. Одбацују идеју о друштву као ентитету *sui generis*, које би постојало независно од појединаца који га сачињавају. Њихова концептуализација човека је изражена апстрактним појмовима: људи имају жеље, инстинкте, интересе и слично, који су унапред дати и претходе њиховој конкретној друштвеноисторијској ситуацији.

Неолиберали су категорично против егалитаризма и егалитаристичких политичких мера. Тежња ка једнакости, истиче Карл Попер, иако сама по себи привлачна и пожељна, може угрозити слободу. Слобода је вреднија и важнија од једнакости. Социјалистички сан о једнакости већ у самом покушају остварења може разарати слободу, "а када је слобода изгубљена, тада неће бити ни једнакости међу неслободнима".⁹⁹

⁹⁹ Цитирано према. С. Недовић, *Држава благостања – идеје и политика*, Драганић, Београд, 1995

Тржиште, као природни механизам, регулише односе у друштву, а по Хајеку односи на тржишту су друштвено природни закони слободе положаја појединца, па се положај појединца, у условима тржишта, не може разматрати са становишта правде и правичности. Ономе ко трпи последице деловања тржишта може се помоћи, али не правичношћу, него великодушностју и милосрђем.¹⁰⁰

Уколико механизми тржишта, породица или неки други облици милосрђа или добровољне солидарности не елиминирају сиромаштво или друге социјалне случајеве због неповољног положаја појединца или друштвених група на тржишту, само онда могу да делују државне социјалне службе. Дакле, државна интервенција долази на крају и своди се на спорадичну и минималну.

"У осамдесетим годинама XX века неолибералистичке тенденције јачале су у целом свету. У вези са развојем слободног тржишта стављале су нагласак на израженију одговорност за будућност, сопствену и своје породице. Њихови заступници (нпр. Светска банка и Међународни монетарни фонд) наглашавају улогу приватног осигурања у обезбеђењу грађана и развој приватноправних пензијских фондова, које држава не гарантује, као допуну основних система социјалног осигурања угрожених инфлацијом (мерено мером накнаде последњих достигнутих плата). Легислатива за увођење таквих допунских пензијских фондова била је донета у то време у Мађарској, Чешкој, Словачкој и Албанији, припремала се у Русији, прибалтичким републикама и Пољској".¹⁰¹

На основу анализе кризе социјалног благостања, неолиберални теоретичари су закључили да она нема никакву перспективу и тражили су "мање владе", "мање бирократије" и "ренесансу етике рада

¹⁰⁰ Б. Шефер у: *Социјална политика у транзицији*, Социјална мисао и Центар за проучавање алтернатива, Београд, 1998.

¹⁰¹ I Tomeš, *SOCIALNI POLITIKA – TEORIE A MEZINARODNI ZKUŠENOST*, SOCIOKLUB, PRAHA, 2001

на приватном тржишту", као и приватизацију социјалних служби. Доказивало се да државна бирократија нуди скупе, неефективне, неосетљиве социјалне службе и да конкретне потребе људи може боље да задовољи слободно тржиште и приватни сектор. Ове тенденције довеле су до нове појаве у европској социјалној политици – contracting out или opting out, односно алтернативни избор. У пракси то је значило могућност алтернативног избора социјалног осигурања, а у социјалним услугама уведен је нови облик организације, који се огледа у томе да држава плаћа, али приватни субјект пружа социјалну услугу.

Искуства из САД и Велике Британије показала су да приватни субјект за мање пара може да понуди већи ефекат, али и да обезбеђење од великих ризика не могу преузети приватни субјекти – здравствено и социјално осигурање.

Резултат неолибералистичке критике социјалне државе била је и идеја *социјалне мреже*. Светска банка је, после проблема са структуралним реформама у Азији, дефинисала теорију по којој је један од предуслова економске реформе правовремено стварање социјалне мреже, која би ублажила последице трансформације и тиме економску реформу учинила социјално "пријатељскијом" и политички проходном. Ово је актуелизирано и у земљама у транзицији, а значи да држава мора да направи неопходна социјална обезбеђења како би обезбедила оне грађане који су највише погођени економском трансформацијом, а немају снагу и способност да брину о себи (стари и инвалидни, велике породице и сл.). Решења треба тражити у активној политици запошљавања као најделотворнијој социјално-политичкој мери, развоју социјалног осигурања које плаћају осигураници и њихови послодавци и помоћима из државних извора онима који нису обезбеђени из средстава социјалног осигурања.¹⁰²

У наставку наводимо основне карактеристике модела социјалне политике САД, као земље неолибералне социјалне политике:

- 1) Неповерање и неприхватање програма социјалне политике које обезбеђује држава и који би били јединствени за целу државну територију;
- 2) Синдикално организовање радника има утицај на настајање и развој најважнијих социјалних института, али не онолико колико је то изражено у Европи, поготово не онолико колико је било снажно у време настанка државе благостања;

¹⁰² Исто

- 3) Политички систем и његово функционисање (висок степен децентрализације са федералне на државе чланице) смањује универзализацију социјалних мера;
- 4) Међу носиоцима социјалне политике посебну улогу имају локалне заједнице и приватни сектор, чија су улагања у појединим сегментима социјалне политике знатно изнад јавних (здравство);
- 5) Систем социјалне сигурности остварује се преко два основна вида: социјалног осигурања и социјалног старања;
- 6) Основе система социјалног осигурања установљене су федералним законом, 1935. године, након велике економске кризе када су економске, политичке и социјалне прилике биле веома заоштрене;
- 7) У време увођења, систем социјалног осигурања су чинили пензијско осигурање и осигурање за случај незапослености, а касније су ови системи дограђивани укључивањем чланова породица осигураника, инвалида рада и њихових издржаваних чланова. Извесно здравствено осигурање уведено је крајем шездесетих година, чиме је заокружен целокупан систем социјалног осигурања;
- 8) Носиоци одговорности и реализација система социјалног осигурања подељени су. Тако је, на пример, осигурање за случај незапослености у надлежности држава чланица;
- 9) Систем социјалног старања састоји се из читавог низа програма помоћи појединцима и породицама као што су: програм старања о деци самохраних родитеља, помоћ породицама у којима је један од родитеља инвалидно лице, помоћ породици уколико је отац незапослен, програм помоћи старима изнад 64 године и др. Средства за финансирање ових програма обезбеђују се из федералног буџета, али и буџета савезних држава, а на основу пореских давања. Деца која су обухваћена овим програмима су до 18 година старости, а висина помоћи и време исплата утврђују се посебним критеријумима;
- 10) Обезбеђење од ризика болести је најизраженији ризик за већину грађана, али национални систем здравствене заштите и свеобухватног здравственог осигурања није уведен и поред неколико покушаја;
- 11) На нивоу федералне државе, надлежност за здравствени систем своди се на ограничене облике планирања здравствене службе за запослене у њеној администрацији и кориснике из система социјалног старања, на истраживања и развој науке, као и на сузбијање заразних болести и епидемија;

- 12) Одређене мере предузимају се и у области становања – доношењем посебних програма за финансирање изградње станова, давањем кредита с повољним каматама, субвенционирањем станарина и др. Посебно је значајан програм *Хабитат* који се спроводи од почетка осамдесетих, а има за циљ превазилажење социјално-економских и расних подела у области становања и грађење заједничких интереса;
- 13) Област рада и запошљавања у целини је децентрализована, држава одређује само минималне оквири, а све остало уређује се на нивоу предузећа преговарањем синдиката и послодаваца. У оквиру тога примењује се теоријски модел поделе профита Роберта Вајцмана, према којем радници учествују у деоби профита (порастом профита аутоматски се повећавају и наднице, падом профита оне се споразумно смањују, затим, обострано прихватање кризних програма за опоравак компаније без отпуштања радника);
- 14) Систем помоћи незапосленима оријентисан је пре свега на њихово што брже запошљавање, а што мање на накнаде по основу осигурања или других социјалних програма. Подручје запошљавања ангажује многе друштвене чиниоце – цркву, хуманитарне организације, удружења грађана и сл., а држава подстиче, а делом и партиципира у остваривању различитих програма за запошљавање. У томе, препозната је и значајна улога локалне заједнице, а стратегија њеног развоја подразумева преузимање и бројних послова из домена социјалне политике.¹⁰³

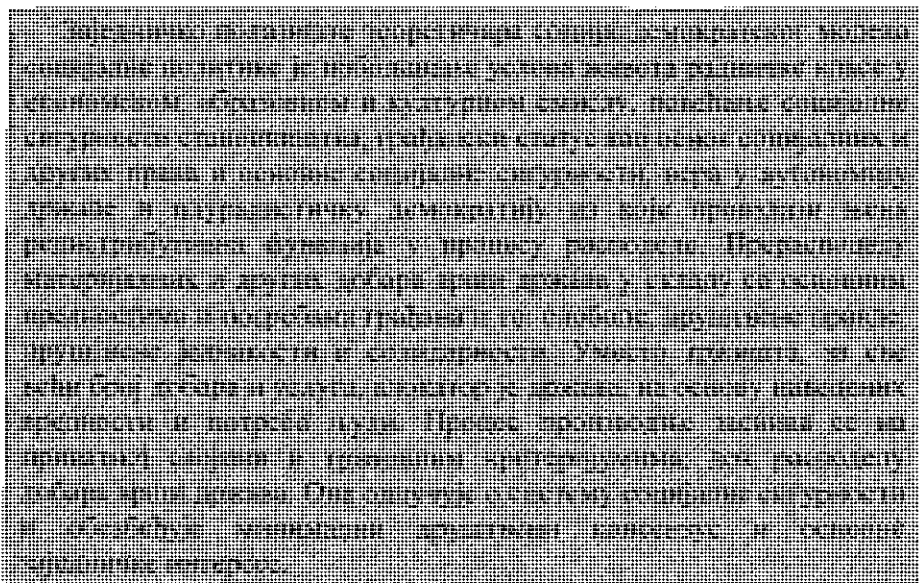
Иако неолиберални модел социјалне политике почива на принципу немешања државе, у САД, а и у другим земљама исте идејне оријентације, држава ипак све више интервенише у овој области и све више коригује дејство тржишта и тржишног аутоматизма, нарочито у заштити незапослених, сиромашних као и обезбеђењу грађана од најтежих социјалних ризика.

2. Социјалдемократски модели социјалне политике

Теоријска основа социјалдемократских модела социјалне политике налази се у Фабијанском покрету и Марксовом учењу о једнакости и

¹⁰³ Д. Вуковић, *Системи социјалне сигурности*, Факултет политичких наука у Београду и Институт за политичке студије – Центар за социјалну политику, Београд, 1998

класној солидарности, као темељним социјалним вредностима. О изворима социјалдемократских доктрина и теоријским утемељењима у схватањима Лорда Бевериџа, Гунара Мирдала, Џона Мајнарда Кејнса и Теодора Рузвелта, говори се на страницама ове књиге.

Носиоци овог модела социјалне политике су социјалдемократске партије и покрети, мада се успостављени модели социјалне политике у западним земљама битно не мењају променом власти.

Иако засновани на социјалдемократским теоријама и доктринама, модели социјалне политике разликују се у садржајима и програмима од земље до земље, као и у различитим временским периодима у појединим земљама.

Као пример једног социјалдемократског модела социјалне политике наводимо основне карактеристике социјалне политике Немачке:

- 1) Закони о осигурању прво су донети у Немачкој (Закон о општем социјалном осигурању 1881. године, на основу кога су донети: Закон о обавезном осигурању индустријских радника за случај болести, 1883; Закон о обавезном осигурању радника за случај несреће, 1884; Закон о обавезном осигурању за случај старости и инвалидности, 1889. године. Сви ови закони кодификовани су 1911. године);
- 2) Постојећи систем социјалне сигурности развијао се у неколико фаза, које су у већој или мањој мери биле под утицајем карактера

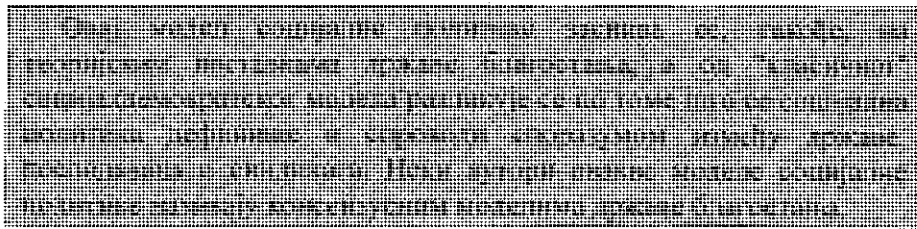
и циљева владајућег политичког и економског система, и то: фаза почетка државне социјалне политике која је трајала до краја Првог светског рата; фаза Вајмарске републике (1919–1932); фаза Трећег Рајха (1933–1945) и фаза од краја другог светског рата;¹⁰⁴

- 3) У последњу фазу развоја социјалне политике Немачка је ушла са веома великим економским и социјалним проблемима: разрушена привреда и привредна инфраструктура, немогућност запошљавања, недостатак станова, збрињавање породица погинулих у рату, масовна инвалидност, заштита деце без родитеља и самохраних родитеља и др;
- 4) Теоријски заснован на социјалној држави, модел социјалне политике Немачке развијао се доношењем низа системских закона, којима су се уређивали односи из појединих подручја социјалног осигурања, социјалног обезбеђења и заштите;
- 5) Социјално осигурање подразумева обавезно законско осигурање по основу рада, при чему постоји директна повезаност између издвајања осигураника и послодаваца и висине права која се на тај начин остварују;
- 6) Системом обавезног социјалног осигурања покривени су следећи ризици: старост, инвалидност, незапосленост и смрт. Обавезним осигурањем обухваћени су и чланови породице, уколико не остварују приходе изнад одређене границе. За оне који прелазе утврђене границе обавезног осигурања постоји додатно добровољно осигурање;
- 7) За случај болести, 90% становника обухваћено је законским осигурањем, које је организовано у преко хиљаду независних каса осигурања. (Поред општих, месних и регионалних, постоје и касе осигурања на нивоу предузећа са преко 450 запослених, као и седам каса за службенике). Социјална сигурност за случај спречености за рад услед болести остварује се у оквиру целокупног система здравствене заштите;
- 8) Систем пензијског осигурања радника односи се на давања за случај професионалне неспособности, неспособности за рад, као и стицање права на уживање пензије, под условима који се тичу годна стажа, односно старости;

¹⁰⁴ X Ламперт, цитирано према Д. Вуковић, *Системи социјалне сигурности*, Факултет политичких наука у Београду и Институт за политичке студије – Центар за социјалну политику, Београд, 1998

- 9) Осигурањем за случај несреће и повреде на раду, односно инвалидности која по том основу може да наступи, покривени су радници, незапослени, земљорадници, артисти, деца у обданишту, ђаци и студенти, а по том основу остварују се одређена права за случај повреде, потребе медицинске и других видова рехабилитације, као и издаци који произлазе из стања инвалидности, односно професионалне неспособости радника. Породица инвалидног лица има права на одговарајућа примања (за негу инвалида или пак инвалидску пензију);
- 10) Осигурање незапослених је специфично због природе предвиђених права и циљева које овим системом треба постићи, а који се свде на отклањање стања незапослености. Отуда су и права усмерена на оспособљавање за рад, посредовање при запошљавању, преквалификацију, доквалификацију и др. Новчане накнаде за случај незапослености остварују се под веома прецизно дефинисаним условима;
- 11) У систему осигурања остварује се и право на додатак на децу и друга породична давања;
- 12) У организационом смислу, систем социјалног осигурања је веома компликован и разуђен, а у органима надлежним за управљање системима осигурања налазе се представници радника, послодаваца и државе;
- 13) Систем обезбеђења није условљен радом и доприносом лица које се налази у стању социјалне потребе. Системом обезбеђења гарантује се социјална сигурност жртава рата, нека права из стамбене политике као и у области школства, а финансирање се врши из буџетских средстава која се убирају преко пореза.¹⁰⁵

3. Корпоративистички модел социјалне политике

¹⁰⁵ Д. Вуковић, *Системи социјалне сигурности*, Факултет политичких наука у Београду и Институт за политичке студије – Центар за социјалну политику, Београд, 1998

У његовој примени полази се од потребе координираног економског и социјалног развоја, пошто међу њима постоји снажан утицај. Политика пуне запослености, односно одржавања незапослености у подношљивим социјалним оквирима, повезује се са одговарајућом контролом зарада, односно посредовањем државе између кључних интересних група – радништва, запослених уопште и власника капитала – послодаваца, нарочито крупног капитала, чиме се постиже баланс у расподели друштвеног богатства између плата и акумулације као неопходног услова за инвестиције, односно економски развој.

Начин функционисања овог модела подразумева да се ангажовање послодаваца одвија преко њихових комора и разних других облика удруживања, док је за синдикат репрезентативност неопходан услов који мора испунити. Битна претпоставка за успешност примене овог модела је спремност њених носилаца на компромисе и постојање међусобног уважавања и одговорности. Инструменти договарања су друштвени договори, споразуми и уговори.

Корпоративистички модел социјалне политике је углавном успешно функционисао и успевао да издржи ударе економских криза које су се јављале, посебно крупне међународне кризе седамдесетих година. Као пример земаља које примењују овај модел социјалне политике наводе се Шведска, Аустрија и Јапан. Њихова успешност у постизању високог нивоа социјалног благостања изражава се бројним социјалним индикаторима, а за Шведску се још посебно истиче податак да је у свакој години, од када у области социјалне политике примењује модел државе благостања (1933), обезбеђивала раст друштвеног производа, док је за Јапан карактеристична веома ниска стопа незапослености током читавог периода од завршетка Другог светског рата. Међутим, постоје и одређене сумње у способност овог модела да издржи изазове које доноси убрзан развој технологије, растућа незапосленост, сиромаштво које се, такође, шири, старење становништва, криза пензионих фондова, повећање тражње здравствених услуга, растући трошкови образовања, угроженост еко система и нагомилани социјални проблеми у урбаним срединама.

Посуштајање државе благостања огледа се, по мишљењу многих аутора, у високом проценту друштвеног производа који се троши за социјалне сврхе; у високом опорезивању које смањује конкурентност на тржишту; у нарастању државног апарата који одређује права, усмерава и контролише средства и троши значајан део средстава прикупљених порезима за своје издржавање; у вештачком нарастању

потреба за raznim uslugama koje su za korisnike "besplatne" (obrazovanje, zdravstvo); u nezadovoljavajućoj efikasnosti javnih službi i dr.

Путеви за превазилажење ових проблема траже се у већем степену интеграције економске и социјалне политике.

4. Социјално-политички модел уговорне државе благостања

Као и корпоративистички, овај модел почива на теоријским основама државе благостања, односно на следећим битним премисама:

- Економијом доминирају монополи – крупан капитал, који инвестиционе одлуке доноси самостално;
- Крупан капитал сарађује са државним службама за планирање, које олакшавају одлучивање о приоритетима и инвестицијама;
- Одговорни представници синдиката сучелују консултативно у планирању развоја, водећи посебно рачуна о платама и социјалној позицији запослених, нарочито радништва;
- Систем контроле цена и плата усмерен је према контроли инфлације и других неповољних економских ефеката кризе;
- Социјални програми су под контролом, у циљу елиминације економски нестимулативних ефеката;
- Политичке одлуке почивају на принципу консензуса, подједнако и оне које се тичу социјалних права, што омогућава контролисани плурализам интереса који омогућава да се различити интереси у политици испоље, али се одлуке доносе у складу са заједничким интересима.

Полазећи од наведених постулата, социјална политика се не посматра одвојено од економије, већ се сматра да су оне међусобно повезане и условљене. Таква позиција социјалне политике обезбеђује се консензусом у политичком одлучивању. На основу консензусно дефинисаних циљева и принципа, држава има значајну улогу у реализацији социјалних циљева. Дакле, овај модел полази од идеје да постоји могућност интеграције друштва на бази договора, компромиса и консензуса, посебно између глобалних интереса капиталистичке и радничке класе. Тржишна економија, као циљ власника капитала и високо развијен систем социјалних права и

социјална политика, као интерес и потреба радничких слојева, могу функционисати једино уколико постоји сарадња и сагласност између различитих друштвених група и слојева, у чему држава има улогу медијатора.

Политика прихода и расподеле препуштена је договору представника послодаваца и запослених, док ће држава старати о контроли њихове реализације, као и о основној социјалној сигурности оних који су изван система производње и рада.

У систему политичких односа постоје формални механизми, односно институције које настоје да институционално обезбеде консензус и сарадњу, по правилу на принципу репрезентативности.

У новије време говори се о "социјалном партнерству", које подразумева и узајамну одговорност за економски и социјални развој.

Као пример државе која примењује овај модел социјалне политике може да послужи *Норвешка*:

- 1) У првом периоду индустријализације (1840–1870) започела је општа промена структуре привредног живота, али на социјалном плану још се нису искристалисале идеје о једнаким условима живота и о благостању;
- 2) У периоду од 1870 до 1918. године промене у привреди су се одвијале таквим темпом да су захтевале већи квалитет радне снаге. Та потреба се задовољавала приливом радне снаге са села, побољшањем образовног система и јачањем домаћинстава давањем жени улоге "домаћице".
- 3) Утицај марксистичке теорије на радничку класу био је велики, што је условило снажнији притисак радничке класе. Штрајкови и други облици непослушности били су честа појава;
- 4) У периоду од 1918. до 1945. године тржишна економија је доживљавала брз развој, а у Радничкој партији напуштено је марксистичко становиште о потреби за револуционарним променама у друштву и прихваћене су идеје о мирном развоју социјализма. Дошло је до приближавања грађанских и социјалдемократских промена, односно до "стапања либералног и социјалдемократског мишљења у социјално-политичкој области."¹⁰⁶
- 5) Године 1945. норвешки Парламент је усвојио Програм општег ослобађања од оскудице, који је значао активну економску поли-

¹⁰⁶ Сенип, цитирано према: М Лисестол, *Будућност државе благостања*, Социјални рад и социјална политика, Зборник радова VI, Факултет политичких наука Универзитета у Београду, Београд, 2004.

целини позитиван ниво животног стандарда (једна студија ОЕСДа је показала да је синтетички индекс животног стандарда био повољнији у земљама социјализма, него реални домаћи друштвени производ) - нису повољне перформансе за промене и реформе које треба спровести. Ово нарочито због тога што садашње стање карактерише међународна презадуженост, још дубљи раскорак између економских могућности и установљених социјалних права, пад животног стандарда, велика економска и социјална диференцијација, незапосленост и опште осиромашење. Неповољну ситуацију у социјалној сфери додатно отежава и недостатак новог модела социјалне политике, јер нема ни историјског искуства о тако наглom распаду једног друштвено-политичког система. Капитализам је настајао поступно, па је имао могућност да проналази одговоре на испољене друштвене противречности и проблеме. Земље у транзицији морају у ходу градити нов модел социјалне политике, примењујући теорије, доктрине и принципе који су већ дали позитивне резултате и ослањајући се на способност водећих снага у друштву да промене изведу, промовишу и афирмишу. Искуства других могу се користити, али се не могу пресађивати, јер би се тиме негирало све оно што је наука о социјалној политици већ спознала као чиниоце и као принципе социјалне политике. Модели социјалне политике у земљама у транзицији не могу претендовати да одједном превазиђу неповољну социјалну ситуацију. Они треба да имају карактер динамичких категорија, које ће се заснивати на међузависности и комплементарности циљева, принципа, пројеката и резултата опште, економске и социјалне политике и гарантовања минимума социјалне сигурности сваком грађанину. То се може остваривати на принципима опште друштвене солидарности, уважавајући демографске карактеристике становништва и допринос изградњи дате земље генерација које нису више радно активне;

б) У конкретизацији полазних принципа за реформу социјалне политике наводимо схватања Б. Шефера:¹¹¹

– Реформа социјалне политике мора се извести из чињенице да се врши власничко реструктурирање, да је мотив привређивања

¹¹¹ Б. Шефер, "Социјално стање, социјална политика и транзиција у тржишну привреду" и "Транзиција социјалне инфраструктуре", Социјална политика и социјални рад, Зборник радова I и III, Факултет политичких наука у Београду, 1995. и 1997. и "Економска транзиција и социјална политика" у Зборнику Социјална политика у транзицији, Центар за проучавање алтернатива и Социјална мисао, Београд, 1998.

профит и да се социјална праведност мора осигурати изван процеса привређивања, а то значи да је предузеће, пре свега, основна економска, али и социјална институција;

- Социјална политика у земљама у транзицији мора се дефинисати и спроводити у границама економских могућности, она мора да подстиче привредни развој и развија социјално оријентисану тржишну привреду;
- Социјална политика земаља у транзицији мора да уважава историјско наслеђе, да гради нове институције и механизме, користећи постојеће;
- Социјална политика земаља у транзицији мора полазити од основне премисе да је у стварању услова за виши степен благостања пресудна самоодговорност појединца и породице, како за текући ниво живота тако и за социјалну сигурност у току и после радног века;
- С обзиром да су и појединац и породица веома осетљиви на промене у социјалној политици, неопходно је да буду упознати са садржином промена, нужношћу њиховог увођења и ефектима које ће произвести;
- Наслеђене институције социјалне политике морају такође претрпети промене у складу са променама у целини друштвеног система;
- Земље у транзицији, при дефинисању социјалне политике, треба да утврде приоритете у решавању социјалних проблема међу којима су, свакако, сиромаштво, незапосленост, криминал;
- У реформи социјалне политике нужно је обезбедити сарадњу свих субјеката социјалне политике, сарадњу са међународним агенцијама и организацијама, активирати локалну заједницу, верификовати научно-истраживачку делатност у области социјалне политике, успоставити мрежу социјалних служби и развијати сарадњу међу земљама у транзицији ради размене искустава у изграђивању новог модела социјалне политике.

Многи аутори указују и на потребу редифинисања права и услова за њихово остваривање, као и на потребу децентрализације и стварања активног друштва у којем ће поред државе и њених институција, социјалну сигурност грађана обезбеђивати и други друштвени чиниоци: невладине организације, удружења грађана и друге асоцијације.

VIII

**СОЦИЈАЛНИ ПРОБЛЕМИ –
ПРЕДМЕТ СОЦИЈАЛНЕ
ПОЛИТИКЕ**

VIII. СОЦИЈАЛНИ ПРОБЛЕМИ – ПРЕДМЕТ СОЦИЈАЛНЕ ПОЛИТИКЕ

1. Појам и класификација социјалних проблема

Стални пратилац свих друштвених заједница, на сваком степену њиховог развоја су социјални проблеми. Узроци њиховог настанка и постојања налазе се у противречностима друштвеног кретања и конкретним друштвеним, економским, политичким и културним условима живота појединаца и друштвених група.

О појму "социјални проблеми", критеријумима за њихово дефинисање и дефиницијама, било је речи у првом поглављу ове књиге. За расправу о појединачним социјалним проблемима, који су у савремено доба основна преокупација социјалне политике, истичемо да социјални проблеми погађају многе појединце и друштвена групе, тако што им отежавају или потпуно онемогућавају задовољавање основних животних потреба, угрожавају њихов развој и испољавање стваралачких способности, лишавају их учешћа у процесима рада и вршењу других друштвених улога и ускраћују им коришћење материјалних и других друштвених достигнућа.

Неуважавање и нерешавање социјалних проблема негативно делује на друштвени развој, доводи до угрожавања самих основа друштва и до његове деструкције. За њихово предупређивање, сузбијање и превазилажење потребно је, пре свега, идентификовати узроке њиховог настанка, распрострањеност и карактеристике.

Кад је реч о узроцима, у социјалној политици се сматра да су узроци социјалних проблема идентични узроцима социјалних случајева, односно.

- физиолошки (материнство, болест, старост и смрт);
- породични (проблеми у вези са подизањем деце и структурално поремећених породица);
- професионални (повреде на раду, професионална обољења, смртни случајеви у раду и незапосленост);
- друштвени (ратови и револуције);
- природна околина (земљотреси, поплаве и слично).

Социјалне проблеме узрокују и друштвене кризе. Оне не само да умножавају социјалне проблеме, као што су сиромаштво, појава беде, незапосленост (реална и прикривена), негативне демографске појаве, социјалне болести и сличне појаве, већ доприносе и њиховој масовној распрострањености и немоћи друштвених институција и институционалних система да их превенирају и озбиљније решавају. Такође, социјални проблеми настају и у периодима брзих економских, политичких, технолошких и других промена, пошто је ток промена социјалних структура, односа и институција спорји.

Распрострањеност или обухват социјалних проблема у директној је вези са дубином друштвене кризе, односно, са економским, политичким и културним процесима и односима, док од природе узрока социјалних проблема зависе њихове карактеристике и врста осујећености и ускраћености коју производе.

2. Сиромаштво

2.1. Појам сиромаштва

Сиромаштво као појава стални је пратилац друштва, од његовог настанка до данас. То је проблем који је свакодневна преокупација влада и држава, појединаца и друштвених група погођених њиме. Отуда је и појам сиромаштва у свакодневној употреби и често постоји уверење да је познато шта тај појам значи. Међутим, постоје тешкоће у његовом прецизнијем одређењу и поред доминантно мултидимензионалног концепта сиромаштва, који се јавља у савременој стручној литератури. Ипак, нема универзалне дефиниције сиромаштва, као ни уједначених стандарда његовог утврђивања и мерења. У периоду после Другог светског рата било је запостављено систематско истраживање сиромаштва, јер се веровало да га економски развој аутоматски елиминише. Неки научници говорили су да је сиромаштво као масовна појава превазиђено и да постоје само такозвани "цепови сиромаштва". Али, већ средином педесетих година у Великој Британији се појављују студије које показују да и у држави благостања постоји сиромаштво као масовна појава. За "откривање" сиромаштва у Америци велики значај имала је књига Мајкла Карингтона *Друга Америка*, објављена 1959. године, која је утицала и на другачије поимање сиромаштва у односу на дотадашње. Наиме, сиромаштво се више не дефинише као пуко преживљавање

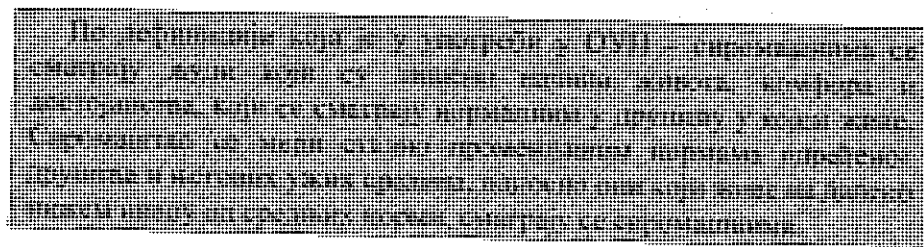
(апсолутно сиромаштво), већ се дефиниција проширује увођењем критеријума просечних могућности друштва и достигнутог квалитета живота.

"Како сиромаштво има своје *објективне* (недостатак средстава, мањак могућности за задовољавање људских потреба, лишавање и недоступност услуга или институција и сл.), тако и *субјективне димензије* (осећај неслободе и спутаности, недостатак достојанства и самоуважавања, постојање специфичних вредности и образаца односа и понашања и сл.), то се његово разумевање мењало током историје, а конкретно дефинисање и друштвени однос зависили су од обичаја, стандарда, вредности и односа моћи различитих друштава и држава."¹³⁵

У развијеним земљама тржишне привреде сиромаштво се јавља у неколико облика: у виду незапослености, материјалне угрожености, стамбене угрожености, здравствене угрожености, селективног образовања итд.

У документима Европске заједнице (сада Европска унија) најчешће се користи следећа дефиниција: "Сиромаштво означава појединце, породице и друштвене групе којима су средства (материјална, културна и друштвена) толико лимитирана да их искључују из минимално прихватљивог начина живота у држави чланици Заједнице у којој они живе".¹³⁶

На Светском самиту за социјални развој, одржаном од 6. до 12. марта 1995. године у Копенхагену, указано је да се сиромаштво испољава преко: мањка дохотка, средстава за живот, глади и лоше исхране, мањка здравствене заштите, бескућништва, социјалне дискриминације и сл.

¹³⁵ М Милосављевић, *Девације и друштво*, Драганић, Београд, 2003.

¹³⁶ Poverty in Figures, 1990. 3, цитирано према М. Лакићевић, *Појам сиромаштва и теорије о сиромаштву*, Социјални рад и социјална политика, Зборник радова III, Факултет политичких наука, Београд, 1997

Бављење проучавањем и дефинисањем сиромаштва на бившем југословенском простору резултирало је социолошким и социјално политичким дефиницијама овог појма. Социолошка дефиниција полази од функционисања и структуре глобалног друштва, од позиција сиромашне популације у систему расподеле материјалних добара, друштвене моћи, политичке партиципације, престижа и разних аспеката друштвене неједнакости, а социјално-политичке указују на утврђивање линије сиромаштва у циљу обезбеђивања помоћи онима који се налазе испод те линије (прага) сиромаштва. Поред тога, Д. Лакићевић говори и о следећим карактеристикама појма сиромаштва:

- 1) релативна трајност, стабилност и препознатљивост;
- 2) одржавање, обнављање и показивање релативно чврсте структуре;
- 3) тенденција ширења из једног подручја живота у друго и доношења са генерације на генерацију;
- 4) масовност – погађа већи број људи датог друштва и 59 неповољно дејство на укупну животну ситуацију и на шансе у животу, односно на квалитет живота сиромашних.¹³⁷

Појам "сиромаштво" означава се и различитим атрибутима: апсолутно, примарно или екстремно сиромаштво, релативно и секундарно сиромаштво, друштвена изолација, беда, пауперизам и ново сиромаштво. У стручној литератури пре Другог светског рата говорило се о појму убоги или социјално слаби, а у савременој литератури користе се и термини социјална угроженост, социјална необезбеђеност, социјална несигурност, стање социјалне потребе и слично.

Покушаји установљавања универзалних стандарда и индикатора за праћење, мерење и смањивање сиромаштва, посебно у оквиру светских финансијских организација, уводе нешто више "реда" у дефинисање тог, очигледно вишедимензионалног појма. У циљу његовог бољег разумевања, па и, на неки начин, класификовања и повезивања синонима, сматрамо да више светла може унети претходно разматрање следећих појмова: *беда или апсолутно сиромаштво, релативно сиромаштво, пауперизам и ново сиромаштво.*

¹³⁷ Д. Лакићевић, *Теорија сиромаштва*, Социјална политика и социјални рад, бр 23, Београд, 1983

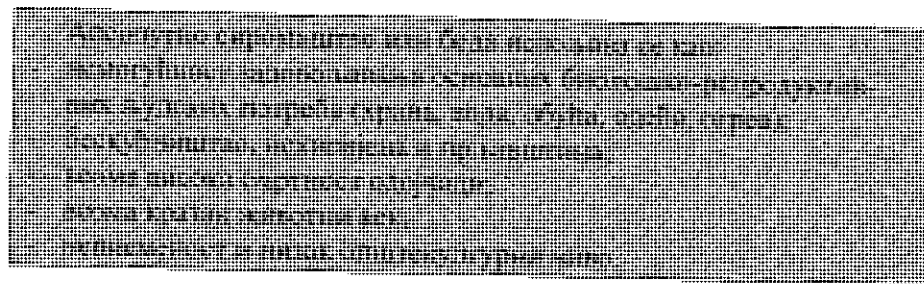
2.2. Беда или апсолутно сиромаштво

Беда или апсолутно сиромаштво, према Енциклопедији Британика, је "стање људи којима недостају средства за задовољење њихових основних животних потреба".

За Мирослава Радовановића беда је "недостатак најнеопходнијих средстава за био-психосоцијалну репродукцију и опстанак човека и његове породице"¹³⁸

За одређивање апсолутног сиромаштва или беде користи се и линија апсолутног сиромаштва, која се утврђује на основу минималне прехранбене потрошачке корпе и минималног просечног дневног износа калорија од 2.288 (у складу са нутриционистичким захтевима FAO). Изражено у висини прихода, према неким документима, линија сиромаштва одређује се на нивоу потрошње од 2,4 долара по особи дневно.

Почетком XX века (1901), у Великој Британији, Rowtree је анализирао услове живота породица у Јорку које су биле примарно сиромашне и утврдио да су њихови приходи били недовољни да подмире минимум егзистенцијалних потреба – исхране, одевања, огрева и становања. Касније, Townsend (1954), Rein (1971) и други истраживачи дефинисали су на сличан начин појам апсолутног сиромаштва.¹³⁹

Екстремно сиромаштво као појам подразумева услове живота који угрожавају биолошки опстанак људи, односно народа. То је вид апсолутног сиромаштва који се испољава драстичније и који значи опстанак људи и народа "на рубу живота". Екстремно сиромашни народи називају се често "четврти свет", свет изразито сиромашних са

¹³⁸ Цитирано према. М. Милосављевић, *Девације и друштво*, Драганић, Београд, 2003.

¹³⁹ М. Лакићевић, *Социјални развој и планирање*, Факултет политичких наука Београд и "Чигоја штампа", Београд, 2001

дохотком испод 200 долара по становнику. Екстремно сиромаштво угрожава опстанак људи и њихово основно право – право на живот. Отуда је борба против сиромаштва од посебног значаја и има карактер приоритета и у тим земљама и у међународним организацијама.

2.3. Релативно сиромаштво

Полазећи од свега тога, он види релативно сиромаштво као "немогућност неких појединаца или група да обављају друштвене улоге, учествују у односима и да следе обичаје и стил живота који се очекује од чланова неке заједнице или друштва."¹⁴²

Енглески научник Питер Таунсенд је крајем седамдесетих година прошлог века под релативним сиромаштвом подразумевао "ситуације у којима појединци, породице и друштвене групе због недостатка средстава не могу да обезбеде исхрану и друге услове живота нити да учествују у активностима које су уобичајене или прихваћене од стране друштва коме припадају".¹⁴¹ Касније (1993. године), дао је нешто другачију дефиницију, полазећи од чињенице променљивости људских потреба и ширег разумевања базичних потреба, различитих манифестација и аспеката сиромаштва, као и немогућности одређивања универзалних критеријума и индикатора.

Полазећи од свега тога, он види релативно сиромаштво као "немогућност неких појединаца или група да обављају друштвене улоге, учествују у односима и да следе обичаје и стил живота који се очекује од чланова неке заједнице или друштва."¹⁴²

Ова дефиниција коришћена је од стране оних који су тврдили да развијена грађанска друштва немају проблем апсолутног сиромаштва, већ релативног, што је била идеолошка злоупотреба. Други критичари указивали су на то да је она преширока и да потенцијално

¹⁴⁰ Мајкл Харингтон, цитирано према. М Милосављевић, *Девизијације и друштво*, Драганић, Београд, 2003

¹⁴¹ Цитирано према. М Милосављевић, *Девизијације и друштво*, Драганић, Београд, 2003.

¹⁴² Исто

обухвата све оне који нису у врху социјално-економске стратификације. Ипак, ова дефиниција указује на потребу изградње различитих стандарда и индикатора сиромаштва, јер се и појам минимума егзистенцијалних потреба, као основни елемент за одређивање сиромаштва, шири цивилизацијским развојем.

Полазећи од свега тога, он види релативно сиромаштво као "немогућност неких појединаца или група да обављају друштвене улоге, учествују у односима и да следе обичаје и стил живота који се очекује од чланова неке заједнице или друштва."¹⁴²

2.4. Пауперизам

Полазећи од свега тога, он види релативно сиромаштво као "немогућност неких појединаца или група да обављају друштвене улоге, учествују у односима и да следе обичаје и стил живота који се очекује од чланова неке заједнице или друштва."¹⁴²

Како ће се уређивати званично признато сиромаштво зависи од карактера политичког, друштвеног и економског система, као и од материјалних могућности датог друштва. Искуства у томе кроз цео XX век су различита, а параметри променљиви, што само потврђује већ наведена схватања да сиромаштво није статична категорија и да се не може дефинисати једном за сва времена.

Пауперизам се најчешће одређује према минимуму средстава неопходних за одржавање физичке егзистенције, према примањима запослених или према материјалном цензусу појединца или породице.

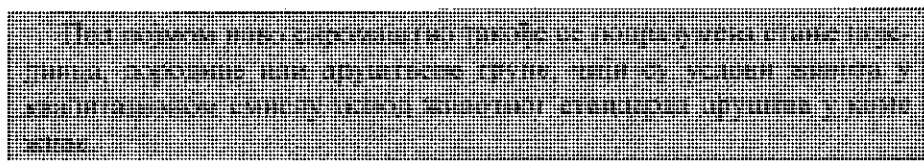
Од 1990. године национална линија сиромаштва у Европској унији одређује се у висини од 50% (раније је било 40%) националног просека прихода, па се породице, појединци или друштвене групе које се налазе испод те границе прихода сматрају сиромашним. Тако одређен праг сиромаштва користи се и као показатељ за сагледавање социјалне стратификације. "Линија службеног сиромаштва у Америци дефинисана је још 1954. године на бази процењеног износа средстава неопходних за минималну здраву исхрану. Пошто су статистичка истраживања показала да просечна породица троши

једну трећину својих прихода за храну, то је буџет за исхрану по најнижим ценама множен са три и тако је одређивана службена линија сиромаштва. Овај принцип задржан је у Америци и данас, с тим што се цена економичног плана исхране умножава три пута и прилагођава величини породице и променама индекса цена потрошње."¹⁴³

У Србији линија сиромаштва одређена је као 2/3 просечне месечне потрошачке корпе у одређеном временском периоду. Она је такође коресподентна са нивоом социјалне сигурности који се, према Закону о социјалној заштити и материјалном обезбеђењу грађана, одређује у односу на просечну зараду остварену у привреди Републике у износу од 50% за појединца, 70% за двочлану породицу, 90% за трочлану, 95% за четворочлану и 100% за петочлану и вишечлану породицу.

Национални просек се користи и као основица за израчунавање националне стопе сиромаштва или коефицијента сиромаштва, који показује процентуално учешће сиромашних у укупном становништву, односно дисперзију сиромаштва.

2.5. Ново сиромаштво

То значи да је ново сиромаштво по одређењу слично релативном сиромаштву. Међутим, сличност је само у настојању да се његова дефиниција не односи само на економске аспекте, већ на укупне услове живота. То потврђују и индикатори ове врсте сиромаштва који се најчешће дефинишу као недоступност услуга институционалног система, смањене шансе за напредовање и достизање бољих друштвених позиција, постојање ризика осиромашења и погоршања друштвеног статуса и психологија и култура сиромаштва.

Као појам користи се од почетка седамдесетих година прошлог века. Односи се на појаве када појединци или породице нису у стању да одрже достигнути ниво животног стандарда, па прелазе из релативно сигурног живота у неизвесност. Ново сиромаштво није

¹⁴³ Skarpati, Anderson, O' Tool, 1997, цитирано према: М. Милосављевић, *Девације и друштво*, Драганић, Београд, 2003

толико видљиво као традиционално, тако да породице погођене њиме могу изгледати уобичајено, као породице без проблема. На појаву овог типа сиромаштва посебно утичу следећи процеси: раст броја појединаца зависних од социјалне помоћи, ширење незапослености и слабљење социјалне заштите, раст броја задужених домаћинстава и појава нових (рањивијих) облика породица.

2.6. Друштвени узроци сиромаштва

О узроцима сиромаштва постоје традиционалне и савремене теорије. Критеријуми који се узимају за класификацију деле теорије према: узроку сиромаштва, распрострањености и могућности решавања.

Кад је реч о узроцима сиромаштва, навешћемо следеће теорије:

Индивидуалистичка – по којој се сматра да је сиромаштво последица урођених недостатака појединаца који их спречавају да се укључе у процесе рада и да самостално обезбеђују егзистенцију себи и својој породици. Недостаци индивидуа могу бити и физички и ментални, односно ради се о неспособним, инфериорним и инертним појединцима, који не могу да се прилагоде, за разлику од више друштвене класе која је способна да се прилагоди захтевима друштва. Сматра се да је ова теорија настала под утицајем социјалног дарвинизма по коме су сиромашни неспособни у процесу прилагођавања сталној борби за опстанак и друштвени развој и по којој се сиромаштво, односно богатство, јавља као неминовна, генетски условљена подела на елиту и сиромашне.

Наука је углавном одбацила ово становиште, али је оно још увек присутно као идеологија у виђењу сиромаштва од стране "обичног света";

Laisser – faire теорија је класична либералистичка теорија чији главни представници, Адам Смит и Дејвид Рикардо, виде сиромаштво као пролазну појаву, коју је могуће елиминисати деловањем механизма слободне привреде. Били су противници било какве интервенције која би могла пореметити механизме слободне тржишне привреде;

Малтузијанство или теорија спонтанизма садржи схватање, чији је творац Томас Малтус, да се развој становништва одвија по геометријској, а производња хране и осталих животних потреба и добара по аритметичкој прогресији, што значи да постоји раскорак између расположивих добара и раста становништва, чија је последица сиромаштво и беда. Сматрајући да раст животних добара, посебно

прехранбених производа, служи као природни регулатор развоја становништва, био је мишљења да није препоручљиво да се држава социјалним мерама меша у тај природни однос и ток;

Марксистичка теорија и истраживања дају свестрану дескрипцију сиромаштва и анализу узрока и последица ове појаве, указујући на путеве за њено превазилажење. По овој теорији, узрок сиромаштва је у самој природи економских, политичких и социјалних односа који почивају на приватном власништву над средствима за производњу, а тиме и над средствима за живот. Маркс је својим анализама радне снаге и односа рада и капитала показао да акумулација капитала ствара "сувишно" становништво из којег се уз лумпенпролетаријат регрутују сиромашни, односно "резервна индустријска армија рада", која омогућава несметано функционисање система производње, оплођавање капитала, очување ниских и конкурентских надница и дисциплиновање запослених. Енгелс је спровео више емпиријских истраживања сиромаштва (*Положај радничке класе у Енглеској*) и развијао методологију истраживања.

Класици марксизма су сматрали да, пошто капиталистички продукциони однос узрокује сиромаштво и беду, једини пут за њихово искорењивање је укидање приватне својине и експлоатације и на њима заснованих односа, као и неправедне расподеле, најамног рада и владавине капитала.

"Неки савремени социолози (Врајт, Дарендорф, Коен) сматрају да је Марксов увид у природу сиромаштва ваљан, али да су неке друштвене промене измениле слику сиромаштва и социјалних односа";¹⁴⁴

Функционалистичке теорије настале су као реакција на марксистичку теорију класа и класне борбе и полазе од става да су неке друштвене улоге више цењене, па тиме повлаче и виши друштвени статус, а неке мање значајне за систем, па су мање уважене и самим тим и мање друштвено вредноване. Сиромашни обављају послове које друге друштвене групе не би никад обављале, ти послови су од заједничке користи за друштво, обављају се по ниским ценама, али сиромашнима омогућавају да не зависе од друштвених институција, по ниским ценама набављају производе и робе који би пропали и тако помажу националну економију. Унутар таквог хармоничног система постоји изражена хоризонтална и вертикална покретљивост, али не и могућност промене самог система.

¹⁴⁴ М. Милосављевић, *Девације и друштво*, Драганић, Београд, 2003

"Низак друштвени статус појединаца и група делује стимулативно на оне који су изнад њих у друштвеној структури да избегну сиромаштво, што мотивише на веће лично ангажовање и прихватање рада и под неповољнијим условима." ¹⁴⁵

Држава благостања као концепт друштва заснива се на идеји да држава врши прераспделу једног дела националног дохотка, кроз социјалне програме, у корист сиромашних и тако постиже два основна ефекта – социјални мир и принцип социјалне правде;

Савремене теорије настоје да сиромаштво ситуирају у целину економских, политичких и социјалних односа глобалних друштава, да пронађу научна мерила и дефиниције сиромаштва с циљем да им то омогући креирање мера социјалне политике и борбе против сиромаштва

2.7. Карактеристични начини односа према сиромаштву

У свету постоје различите реакције на сиромаштво, које се током времена мењају и развијају.

Још пре Другог светског рата земље Запада, а нарочито САД и Велика Британија, објавиле су рат сиромаштву. Оне су прихватиле гледиште да свим људима треба обезбедити минималне услове живота.

Касније, 1964. године, у САД је донет Закон о економским могућностима којим је утврђена доња граница беде на 3.000 долара за породице, односно 1.000 долара за самце. Касније је прихваћена покретна скала, према којој је линија сиромаштва прилагођена величини и типу породице. САД су донеле, затим, план сузбијања сиромаштва који се састојао од више посебних програма:

1) Програм комуналних делатности, с циљем:

- да мобилише и користи јавне и приватне изворе градског и сеоског подручја;
- да ствара и ставља на располагање сервисе, помоћи и слично и у исто време да подржава друге делатности усмерене ка обећаном напретку;
- да у управљању програмом и његовој администрацији узима учешће што више грађана;

¹⁴⁵ Ганс, 1973,1995, цитирано према. М. Милосављевић, *Девације и друштво*, Драганић, Београд, 2003

- да његова управа и администрација усклађује свој рад са државним и приватним агенцијама;
- 2) Програм пословних тела усмерен на образовање и оспособљавање за рад младих од 16 – 21 године живота;
- 3) Програм обласних омладинских друштава намењен школовању тинејџера, од 13 до 19 година, који нису завршили школу;
- 4) Хед старт програм који подразумева социјалне сервисе и лекарске прегледе за сиромашну и предшколску децу;
- 5) Програм за емигранте и сезонске раднике на фармама који треба да пружи помоћ у образовању и решавању личних и породичних проблема и тешкоћа у вођењу домаћинства;
- 6) Програм за старе, намењен запошљавању старих (преко 60 година) са малим приходима, за чување деце.

Поред тога, ангажовани су и волонтери да се боре против сиромаштва. Међутим, овај програм није остварен због заопштравања друштвених противречности и умножавања социјалних проблема, отпора конзервативних снага и сл

У општем смислу, начини друштвене реакције на сиромаштво су и:

- Индиферентност – незаинтересованост, типична за већину грађанских друштава;
- Репресија – спречавање, обуздавање, сузбијање, карактеристична за XVII и XVIII век;
- Либералистички однос – никако се не сме интервенисати у случајевима сиромаштва јер је свака особа одговорна за сопствену судбину;
- Непризнавање постојања сиромаштва и њој сродна идеја о дезалијенацији – карактеристична за бивша социјалистичка друштва, а заснивала се на концепту аутоматизма између економског и социјалног развоја;
- Социјални реформизам – карактеристичан за концепт државе благостања у оквиру којег се путем различитих програма утиче на прераспodelу дохотка у корист сиромашних;
- Концепције посебних програма борбе против сиромаштва које настају у оквиру специјализованих агенција ОУН и одређених асоцијација (*Миленијумски развојни циљеви*, усвојила Генерална скупштина УН, 2000. године; *Декада искорењивања сиромаштва 1996–2007.* – посебан програм УН у којем се планира јачање

међународне помоћи земљама у развоју, Европска унија има своје пројекте борбе против сиромаштва).

Земље са ниским приходима усвајају Стратегију за смањење сиромаштва што подржавају Светска банка и Међународни монетарни фонд. Стратегија смањења сиромаштва је нов концепт, често услов за добијање међународне развојне помоћи, који представља анализу стања, дефинисање реалних краткорочних циљева и приоритета, као и помоћ у изградњи капацитета и организације за имплементацију прихватљивих програма и праћење прогреса на средњорочном и дугорочном плану. Такође је важно да се утврде трошкови појединих програма и да се обезбеди свеобухватни приступ сиромаштву, који укључује повећање економског раста, али и остваривање људских права и ширих процеса интеграције.¹⁴⁶

3. Незапосленост

3.1. Појам незапослености

Рад данас има велико значење за човека. Схватање по коме је рад напор, тешкоћа и посао који се жели смањити, па и избећи, није одавно његово најважније одређење. Радити, или бити запослен, значи имати сигурну егзистенцију и имати самопоштовање. Рад доноси новац којим се решава питање задовољавања животних потреба, рад представља основ за стицање знања, вештина и способности, рад значи богатији садржај живота, утиче на време и доноси контакте и бројне и разноврсне комуникације што повећава степен квалитета човекове друштвености, учвршћује његов идентитет и изражава његову генеричку суштину.

Бити у ситуацији која онемогућава укључивање у процес рада, односно бити незапослен, значи бити погођен једним тешким социјалним случајем који производи негативне последице готово на све аспекте човековог живота. Како се незапосленост у савременом свету јавља у великим размерама и како погађа милионе људи и у индустријски развијеним и неразвијеним земљама света, реч је о

¹⁴⁶ М. Петровић, *Стратегија смањења сиромаштва – концепт, процеси и најновија искуства*, Социјални рад и социјална политика, Зборник радова VI, Факултет политичких наука Универзитета у Београду, 2004

Права од тачке 1) до 7) су права од општег интереса и о њиховом обезбеђивању се стара Република која је за то основала Фонд дечије заштите. О правима од тачке 8) до 10) стара се општина, која може, ако обезбеди средства, утврдити и друга права, већи обим права и повољније услове за њихово остваривање. О правима на материјална давања одлучују центри за социјални рад, у првом степену, а права предшколске деце остварују се у предшколским установама. У другом степену одлучује Фонд за дечију заштиту.

Наведена права су лична и непреносива, а новчана потраживања не могу бити предмет обезбеђења или принудног извршења.

Право на накнаду плате има свака запослена породиља, а право на матерински додатак свака незапослена породиља. Право на помоћ за опрему новорођенчета има свака породиља и то право се обезбеђује у натури, као бебипакет.

Средства за финансирање права у дечјој заштити обезбеђују Република (преко Фонда дечије заштите) и општине преко предшколских установа.

6. Социјална заштита

6.1. Развој и појам социјалне заштите

"Зачеци социјалне заштите као организоване друштвене делатности налазе се у добротним и милосрдним приватним, црквеним и државним акцијама помоћи убогим и немоћним, као и у заштити сирочади и ратних ветерана. Као развијенији друштвеноинституционални и правни систем односа, социјална заштита настаје у буржоаским државама као последица нагомиланих друштвених противречности и социјалних проблема. Као државна функција, социјална заштита се јавља као систем неразвијеног старања о немоћним и сиротињи (Poor Law с почетка XVII века у Енглеској), физички и психички оштећеним, у коме се мере и облици 'помоћи' крећу између милосрђа и кажњавања,"¹⁹⁶

Овај тзв. Стари закон за сиромашне (1601) је увео разлике између "немоћних" (стари, деца, болесни, ментално ретардирани) и "лењих" (радноспособни сиромашни). О првој групи старала се држава, а

друга је помоћ добијала кроз радне и поправне домове, обављајући одређени рад за накнаду. За њих је примање помоћи било повезано с "губитком" слободе, односно обављала се контрола више него што се пружала помоћ. И за прву групу решење је тражено на сличан начин, посебно за ментално оболеле који су смештани у азиле или друге институције, с циљем смањења опасности по друштво од њих. Статус припадника ових група био је уређен законима из 1845. и 1886. године.

У XVIII веку појавили су се многи проблеми у вези са спровођењем ових закона, сиромаштво се ширило, па ни значајан број запослених није успевао да задовољи своје егзистенцијалне потребе. Било је покушаја да се установи линија сиромаштва што је довело до раста пореских оптерећења и до погрешног уверења о преиздашним облицима помоћи.

Због тога је, а и због других слабости, 1834. године донет тзв. Нови закон за сиромашне, којим је направљена битна разлика између институционалне и изванинституционалне помоћи. Пример првог типа помоћи су радни домови који су требали пружити склониште за "лење" и "незаслужене" сиромашне. Та врста помоћи била је стигматизирајућа. Овај закон подржао је државну бригу о сиромашнима, а помоћ је у већој мери постала селективна и унифицирана.

Већина осталих европских земаља следила је пример Велике Британије и уводила помоћи за сиромашне, а помоћ за сиромашне је чешће била натурална него новчана.

Велике промене у систему помоћи за сиромашне догодиле су се на крају XIX и почетком XX века, увођењем система социјалног осигурања, који је директно утицао на смањење броја и састава корисника помоћи за сиромашне. Нарочито је смањен број старих и неспособних међу корисницима помоћи. Дошло је и до термилошких промена – уместо "помоћи за сиромашне" (poor relief) уводи се термин "социјална помоћ" (social assistance). Ова промена је изведена после Другог светског рата (Велика Британија је 1948. укинула дотадашњи Poor Law и заменила га програмом Националне помоћи – National Assistance Act).¹⁹⁷

Заштита материјално необезбеђених у бившој (првој) Југославији била је регулисана Законом о заштити убогих, старих и немоћних из

¹⁹⁶ М Милосављевић, *Социјална сигурност у самоуправном друштву*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1984

¹⁹⁷ З Шућур, *Социјална помоћ*, у. *Систави социјалне политике*, В Пуљиз и остали, Студијски центар социјалног рада Правног факултета Свеучилишта у Загребу, Загреб, 2000.

1922. године, који се више састојао од прокламација о јавном старању – заштити, али не и о субјективном праву на њу.

Закон је установио обавезу општина да се старају о збрињавању убогих, старих и беспомоћних и да у својим буџетима предвиде специјалну ставку за социјалне помоћи.

Облици помоћи састојали су се из давања у новцу, давања у натури, (прехранбени производи, одећа, обућа и огрев) и у услугама (смештај у домове за стара лица или сличне установе). Органима који спроводе ову заштиту (општинска администрација) било је остављено да у административном поступку утврде, зависно од потреба потенцијалног корисника, материјалних и других могућности, по дискреционом праву, не само облик него и висину и дужину примања помоћи.

Подаци и записи о помоћима тога доба показују да је она фактички била у домену хуманитарне делатности засноване на милосрђу, не само када су је остваривале добротворне организације него и општине.¹⁹⁸

У периоду после Другог светског рата (у другој Југославији) социјална заштита је била одређена економским, идејно-вредносним, политичким и демографским факторима. Настала у народно-ослободилачкој борби и конципирана на принципима узајамности, солидарности и хуманизму, била је у почетку оријентисана на збрињавање и заштиту читавог становништва, а нарочито рањеника, болесних бораца, инвалида рата, жртава фашистичког терора, деце без родитеља, породица бораца, палих бораца, становништва угроженог од прогона, рација, пустошења и других видова репресалија окупатора. У том периоду настале су и неке институције (домови за децу без родитељског старања), секције и повереништва.

У периоду после Другог светског рата, социјална заштита имала је осцилације у развоју, своје успоне и падове.

У почетку се веровало у аутоматизам економског и социјалног развоја

Нове идејно-политичке основе концепта социјалне заштите одређене су у Програму СКЈ, усвојеном на VII Конгресу, у Љубљани, 1958. године. Основни циљеви одређени су као побољшање услова живота и рада радника и подизање животног стандарда становништва.

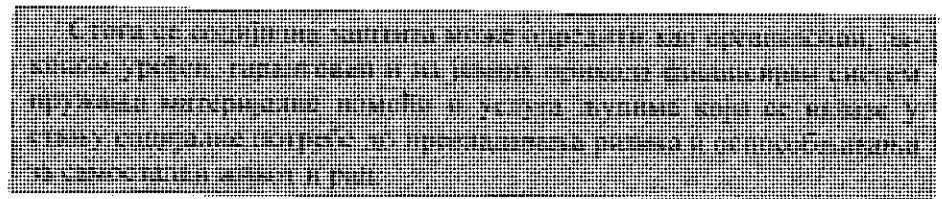
¹⁹⁸ Д. Лакићевић, *Социјална политика*, Савремена администрација, Београд, 1991

Крајем педесетих и почетком шездесетих јављају се значајне новине у развоју социјалне заштите. Формирају се центри за социјални рад, институције за образовање социјалних радника (прва Виша школа за социјалне раднике отворена је у Загребу, 1953.), затим високошколске институције (Љубљана, 1955, Београд и Сарајево, 1957) и установе за праћење и проучавање проблема у области социјалне политике.

Уследиле су промене у друштву (Устав из 1963, Устав из 1974, реформе, самоуправљање, децентрализација и друге) које су се одражавале и на социјалну заштиту. Иако су постојале осцилације у развоју, посматрано у целини, социјална заштита бележила је раст материјалних средстава за задовољавање потреба у овој области, раст броја корисника, облика и садржаја социјалне заштите, настајање нових и модернизацију постојећих услова, пораст броја стручних кадрова и афирмацију у друштву.¹⁹⁹

На крају XX и на почетку XXI века у свим земљама света расте интерес за систем социјалне заштите. Разлози за то налазе се, пре свега, у расту сиромаштва и значајном повећању броја корисника социјалне помоћи. Због социјалне патологије која је, такође, у порасту, расте и потреба за диверзификацијом садржаја социјалне заштите и услуга које пружају установе тог система.

Међутим, нема међународно прихваћене дефиниције социјалне заштите ни социјалне помоћи. Постоје различити приступи у дефинисању тог појма, али сваки има одређене недостатности. Социјална заштита не покрива одређене ризике, она је оријентисана на задовољавање потреба људи који се налазе у стању социјалне потребе, без обзира на узроке.

Према Закону о социјалној заштити Републике Српске ("Службени гласник Републике Српске" број 5/93), социјална заштита је организована делатност усмерена на сузбијање и отклањање узрока и после-

¹⁹⁹ М. Милосављевић, *Социјална сигурност у самоуправном друштву*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1984

дица стања социјалне потребе у свим областима друштвеног живота и рада и пружања помоћи грађанима и њиховим породицама када се нађу у таквом стању. Социјалном потребом сматра се стање у којем је грађанину или породици неопходна помоћ у циљу савладавања социјалних тешкоћа и задовољавања животних потреба.

Носиоци социјалне заштите су Република и општине, а Законом су дефинисане њихове надлежности.

6.2. Основни садржаји социјалне заштите

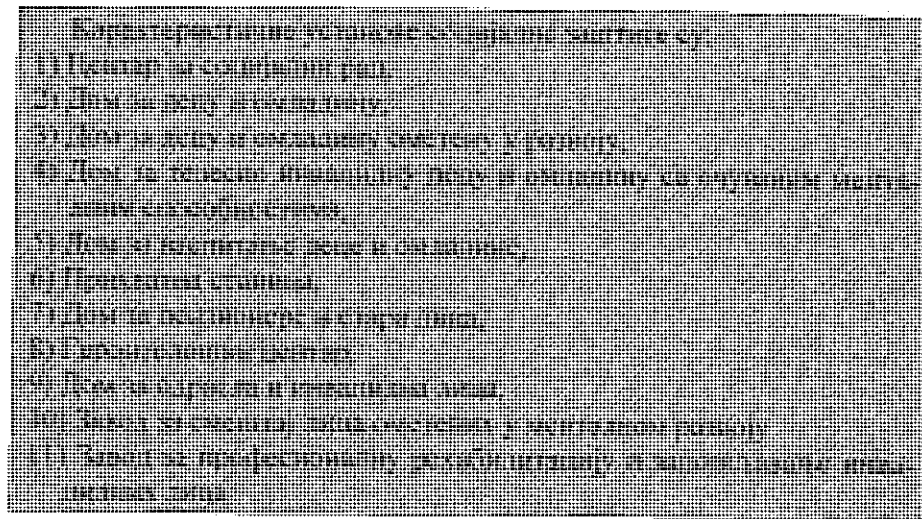
Основни садржаји социјалне заштите дефинисани су као права, везана су за личност и не могу се преносити, нити могу бити предмет извршења.

Права у социјалној заштити су:

- 1) *Право на материјално обезбеђење (социјалну помоћ)* – припада појединцу, односно породици чији су приходи испод утврђеног нивоа социјалне сигурности, под условима да лице које тражи помоћ има пребивалиште или привремени смештај на подручју општине у којој тражи остваривање права, да је неспособно за рад, да нема имовине или да она није довољна за издржавање и да нема лица које је обавезно да га издржава или да оно нема могућности да извршава обавезу издржавања;
- 2) *Право на додатак за помоћ и негу другог лица* – припада материјално необезбеђеном лицу коме је за задовољавање основних животних потреба неопходна помоћ и нега другог лица, под условом да не може да га оствари по другом правном основу;
- 3) *Право на помоћ за оспособљавање за рад деце и омладине* – припада деци и омладини ометеној у физичком и психичком развоју, која се према психофизичким способностима и годинама живота могу оспособити за одређени рад;
- 4) *Право на помоћ у кући, право на смештај у социјалну установу или другу породицу* – припада лицу коме породица не може да обезбеди одговарајућу заштиту и лицу без породичног старања, када се на други начин не може обезбедити одговарајућа заштита;
- 5) *Право на услуге социјалног рада* – припада свим грађанима, а услуге су: превентивна делатност, дијагностика, третман и саветодавно-терапијски рад.

6.3. Карактеристичне установе социјалне заштите

Послове социјалне заштите врше центри за социјални рад и друге установе социјалне заштите.

Установе социјалне заштите могу се оснивати у јавној, приватној и мешовитој својини. Поједине послове из делатности социјалне заштите могу вршити социјално-хуманитарне организације, удружења грађана и поједини грађани, као и друге установе и предузећа.

6.4. Реформе социјалне заштите

У тражењу путева за реформисање социјалне заштите, односно социјалне помоћи често се изражавају мишљења да она треба да почива на четири темељна елемента:

- 1) *линија сиромаштва*, која на основу утврђених средстава, одваја оне који су се квалификовали за социјалну помоћ од оних који нису;
- 2) *утврђивање средстава појединца*, односно породице (means-test) као основе за одређивање оних који су сиромашни;
- 3) *допуњавање средстава појединца*, односно породице до линије сиромаштва, тј. исплата разлике између линије сиромаштва и расположивих средстава појединца, односно породице, из државног буџета;

И у другим земљама, провера ресурса се сматра основним пред- условом за добијање помоћи, при чему се подразумева да су накнаде доступне само онима чији су укупни новчани ресурси, без обзира на њихове посебне потребе, нижи од дефинисаног стандарда сиромаштва. Социјална помоћ представља последњу, или како се још назива у литератури, "секундарну сигурносну мрежу", која се може добити само онда када су исцрпљене све друге могућности обезбеђивања минималног животног стандарда. Такође, указује се и на проверу радне мотивације (work-test) као услова за добијање помоћи (осим у одређеним случајевима) како би се радноспособни упутили на пријављивање за посао и прихватање било ког одговарајућег посла. Одбијање понуђеног посла довело би до губљења социјалне помоћи.

Постоје и приступи који редукују висину помоћи, уводе горњи лимит за помоћ, повећавају разлике између најниже плаћених послова и нивоа помоћи, смањују додатке намењене одређеним категоријама корисника, неке групе искључују из система социјалне заштите, поштравају санкције у случају неприхватања посла, уводе "тест понашања" како би оне који траже помоћ интегрисали у друштво, а неке земље покушавају претворити социјалну помоћ у "билатерални" трансфер који полази од права и обавеза корисника и власти.

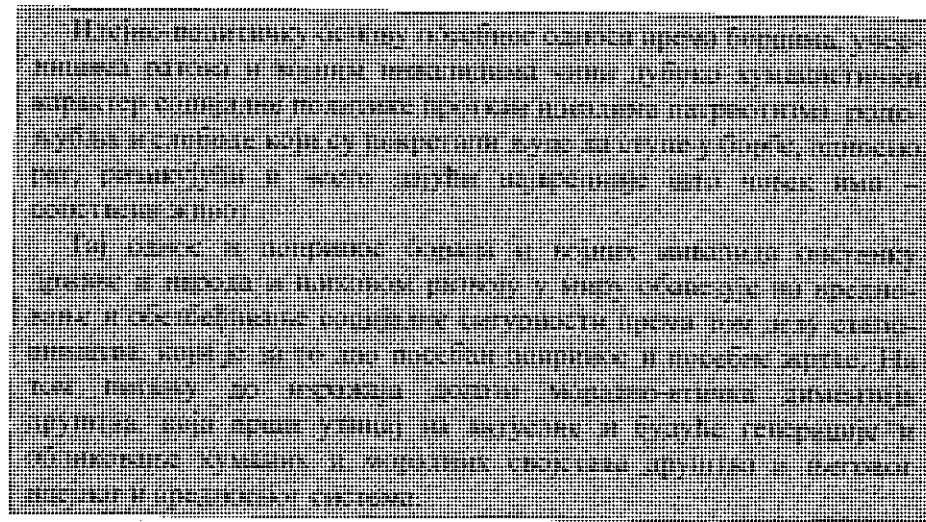
Кад је реч о другим садржајима система социјалне заштите, правци реформе виде се у децентрализацији система, приватизацији установа, активирању локалних заједница, успостављању партнерских односа са цивилним сектором, рационализацији услуга.

У контексту укупне ситуације може се очекивати да ће се реформа одвијати у оним правцима који ће смањити издатке за социјалну заштиту, или, најмање, задржати их на постојећем нивоу, уз повећање квалитета рада и услуга и побољшање положаја корисника.

²⁰⁰ Б. Богићевић, Г. Крстић и Б. Мијатовић, *Сиромаштво у Србији и реформа државне помоћи сиромашнима*, Центар за либерално демократске студије, Београд, 2002.

7. Заштита бивших бораца, војних и цивилних инвалида рата и избеглица

За посебан допринос и жртве у рату, у оквиру социјалне политике конституише се посебно подручје – заштита бораца и војних инвалида, које садржи одређене мере заштите, односно права ових категорија становништва путем којих се задовољавају њихове основне потребе и обезбеђује њихова социјална сигурност.

Дакле, конституисање посебног подручја социјалне политике које се бави заштитом и обезбеђивањем социјалне сигурности бораца и војних инвалида није привилегија, већ компензација онима који су због учешћа у рату остали ускраћени за свој радни и професионални ангажман, напредовање и обезбеђивање егзистенције путем рада. Права (социјална) која се утврде у овом подручју социјалне политике имају за циљ да обезбеде јединствене могућности за нормални радни и друштвени живот ове популације и остварују се на једнаким принципима и једнаким методама за све који имају статус борца или војног инвалида. Конституисање посебног подручја за заштиту бораца и војних инвалида условљено је и немогућношћу других подручја социјалне сигурности да покрију специфичне и сложене потребе и проблеме ове популације који су настали у посебним околностима, а чији се значај не може изразити у традиционалним системима социјалне сигурности. Као такво, подручје заштите бораца

Pomenute i druge ideje psihoanalize imale su i još uvek imaju neposredan ili posredan uticaj na socijalni rad. To se posebno odnosi na teoriju ličnosti i ljudskog razvoja, iako se ne smeju zaboraviti ni stavovi i shvatanja o nenormalnosti, imajući u vidu da je i ona predmet socijalnog rada. Bez posebnih istraživanja teško je oceniti domete i efekte ovih uticaja. U svakom slučaju, u obrazovanju za socijalni rad i u praksi socijalnog rada koriste se posebno psihoanalitički pogledi na psihički determinizam u razumevanju čovekovog ponašanja (podsvest, svest i savest). Ideje o mehanizmima odbrane, koje čovek koristi u situacijama osujećenja, frustracija i sukoba poput potiskivanja, projekcije, cepanja, sublimacije i racionalizacije su posebno popularne, ne samo među socijalnim radnicima

Među psihoanalitičkim i psihodinamskim teoretičarima i praktičarima, koji su posebno uticali na socijalni radu, u literaturi se pominju: Melani Klajn (Melani Klein), Vinikot (Winnicott) i Boulbai (Bowlby). Jedan segment novijih uticaja tiče se bavljenja različitim vidovima gubitaka korisnika (smrt bliskih, gubitak posla ili imovine, teške bolesti i sl.) i socijalnih radnika.

Ima puno smisla da se kao primer psihoanalitičkih uticaja uzme psihosocijalna terapija, pošto je ona imala primarni uticaj na socijalni rad i najčešće i najradije je prihvatana od strane socijalnih radnika. Ovde treba pomenuti Frojgov stav da se psihoanalizom mogu baviti i druge struke, ne samo lekari, pa je otud i među socijalnim radnicima sve više psihoanalitičara. Štaviše, moglo bi se reći da su među početnim podsticajima na praksu socijalnog rada najveći uticaj imale psihoanaliza i druge psihološke teorije iz koje je, u krajnjoj instanci ponikao medicinski model u socijalnom radu.

Psihosocijalna terapija, čije su autorke Vuds (Woods) i Holis (Hollis), nastala je pod najvećim uticajem psihoanalize, ali i ekološke sistemske teorije U knjizi pod naslovom: *Rad na slučaju - psihosocijalni proces*, ove autorke bave se pitanjima primene socijalnog rada na slučaju za koji se često u anglosaksonskoj literaturi koristi pojam klinički socijalni rad. Njih je prvenstveno interesovalo da kroz psihosocijalnu terapiju utiču i poboljšavaju odnose korisnika sa drugim ljudima i njihovim okruženjem. U ovom pristupu psihodinamski uticaji se posebno vide u shvatanju značaja unutarpsihičkih procesa za odnose među ljudima i međudnose sa njihovim socijalnim okruženjem, u čemu se vidi uticaj ekosistemske teorije. Uostalom, ključni polazni stav psihoanalize i jeste da je ljudsko ponašanje rezultat međugre unutrašnjih snaga (impulsi, nagoni, instinkti) koje najčešće deluju ispod nivoa svesti.

Vuds i Holis prihvataju neke ključne pretpostavke psihoanalitičke psihoterapije, koja podrazumeva da terapeut koristi tehniku slobodnih asocijacija, transfera i snova da bi utvrdio pacijentove nesvesne otpore i patogene konflikte, kako bi se putem osvešćenja došlo do ozdravljenja. Kako piše Trebješanin: "Analitičar stavlja u središte psiho-terapije samog pacijenta koji određuje šta će, kako će, kojim redom da pripoveda svoju fiktivnu i stvarnu biografiju, analitičar sluša, pamti i analizira izneti materijal, trudeći se da otkloni svoja subjektivna shvatanja i vrednosti, kao i doktrinarna uverenja, osluškujući pri tome, bez svesnog naprežanja, analizandovo (klijentovo, prim. autora ove knjige) nesvesno". I dalje: "Krajnji cilj psihoanalize je da pacijentov ego ojača toliko da pacijent može slobodno i svesno želiti ono što je ranije potiskivao i da odbaci iracionalne zahteve superega, jednom rečju, da bude u stanju da odista govori u prvom licu jednine, kako to pojedincu i dolikuje." (Trebješanin, 2003:218-219).

Polazeći od ovih opštih ideja, socijalni rad na slučaju je posebno usmeren ka problemima koji potiču iz neravnoteže između ljudi i njihovog okruženja. Unutrašnje frustracije i stresovi i pritisci na korisnika iz okruženja dovode do problema u životnoj

situaciji, koji zahtevaju intervencije socijalnih radnika. Pritisци mogu poticati iz različitih sistema (porodični, radna organizacija, susedstvo), a mogu biti i isprepleteni. U svakom slučaju psihosocijalna terapija ima za cilj da utiče na stavove i reakcije klijenata i na menjanje njihovih odnosa sa okruženjem.

U principu, teškoćama u životnoj situaciji korisnika socijalnog rada najčešće pogoduju:

1. *Pritisци iz okruženja u aktuelnoj životnoj situaciji* su deo svakodnevnice ljudi, koji u kombinaciji sa osujećenjima i stresovima dovode do poremećaja u ponašanju pojedinaca i problema u odnosima sa drugim ljudima i okruženjem.

2. *Nezrelo funkcionisanje ega ili superega*, zbog nasleđenih ili razvojnih problema, što uslovljava neadekvatna i nerealna očekivanja i nerazumevanje od strane okruženja.

3. *Suviše rigidni mehanizmi odbrane ili funkcije superega*.

Dok je prva grupa uzroka, manje, više jasna i odnosi se na različite faktore u socijalnoj sredini, koji dovode do osujećenja, frustracija i stresova, druga grupa pritisaka vezana je za nerazvijenost dela ličnosti (ego) koji, kontroliše skup poriva i instinktivnih nagona (id), predstavlja skup ideja, stavova, shvatanja i iskustava koji pomažu da se odnosi sa drugim ljudima i okruženjem odvijaju normalno. U suštini, nezrelo funkcionisanje ega i superega dovodi do regresije, odnosno vraćanja na obrasce ponašanja iz ranije razvojne faze, često vezane za ranō detinjstvo, što znači da ličnost, u osnovi, reaguje nezrelo. Nerazvijenost ega i regresija u razvoju izvor su posebnih pritisaka i sukoba sa drugim ljudima i okruženjem.

Sa druge strane, mehanizmi odbrane, koji predstavljaju način neracionalnog i nezrelog reagovanja na anksioznost izazvanu pritisциma iz okruženja i nespremnošću pojedinca da se realno suoče sa životnom situacijom ili problemom (projekcija, cepanje, potiskivanje, sublimacija, racionalizacija), dovode do problema, jer u suštini, ne predstavljaju pravi odgovor na izazove sredine. Tome doprinose i rigidni standardi ponašanja i preveliki pritisци iz dela ega i super ega, koji predstavljaju savest. Rigidni i nekompromisni zahtevi iz okruženja (na primer, roditelja) u kombinaciji sa isključivom upotrebom mehanizama odbrane, umesto racionalne reakcije i rešenja, dovode do ličnih i pogoršanja problema u odnosima sa okruženjem.

Psihosocijalni rad na slučaju ima nekoliko međusobno povezanih faza. Prva faza, označena kao *psihosocijalno proučavanje*, koja se još naziva i pojmom diferencijalnog dijagnosticiranja, ima za cilj da se istraže i utvrde najznačajniji uzroci životnih problema korisnika, bilo da su u pitanju oni zbog kojih se on obraća socijalnom radniku, ili su skriveni i tek nakon ove faze mogu biti identifikovani. Pošto je ovo početna i veoma važna faza, za ukupan uspeh terapije, veoma je bitno da socijalni radnik uspostavi otvoren i dobar kontakt sa korisnikom, uz podsticanje njegovog aktivnog učešća u komunikacijama. Ova faza uključuje posmatranje, ispitivanje i dedukciju postojećih i skorašnjih odnosa i događaja u klijentovom životu i u okruženju relevantnih za problem. Pored ostalog, posebna pažnja poklanja se ranoj istoriji porodice, obrascima i komplementarnosti odnosa i komunikacija u porodici. U ovom smislu, dinamičko razumevanje služi shvatanju, definisanju i pokušaju objašnjenja klijentovog problema. Posebno je značajno da socijalni radnik (terapeut), iz ugla osnovnog pristupa ovom tipu terapije, proceni korisnikovu sposobnost da normalno i dobro funkcioniše, uspostavlja odnose sa okruženjem i prevāzilazi životne teškoće. To uključuje i utvrđivanje karakternih i drugih psihosocijalnih osobenosti korisnika. Definisanje problema služi izboru prioriteta prema kojima će se fokusirati tretman.

Na osnovu psihosocijalnog proučavanja (diferencijalne dijagnoze) pristupa se sledećoj fazi, koja se odnosi na *izbor ciljeva tretmana*. Ona obično sadrži definisanje dugoročnih ciljeva, kao što su poboljšanja u ličnom i društvenom životu korisnika, i kratkoročnih ciljeva, koji čine segmente ili korake koje treba preduzeti kako bi se ostvarili dugoročni ciljevi. Naravno, obe vrste ciljeva definišu se u odnosu na ključni problem i karakteristike korisnika i socijalnog okruženja. Socijalni radnici moraju, pritom, voditi računa o stvarnim mogućnostima izvođenja nekih promena, bilo da je u pitanju korisnik, njegova porodica ili socijalno okruženje. Značajno je, takođe, da se identifikuju prepreke i otpori koji potiču iz ličnih i psihosocijalnih karakteristika korisnika.

Najzad, treća faza je sam *proces tretmana*, koji obuhvata mnoge procedure tretmana, poput podrške, direktnog uticaja, ventiliranja, razvojnih refleksija, odraza osobe u situaciji i komunikacija. Tako je, na primer, cilj *podrške* smanjivanje anksioznosti, loše slike o sebi i niskog samopouzdanja korisnika, što se postiže prihvatanjem, ohrabriranjem, spremnošću da se pomogne i razumevanjem od strane socijalnog radnika.

Direktni uticaj usmeren je ka podsticanju i podršci prihvatljivim ponašanjima klijenta, tako što se podržavaju prihvatljiva ponašanja, usmerava, iznose mišljenja i saveti, ali se donošenje odluke prepušta klijentu, na osnovu razmišljanja i samoizbora.

Ventiliranje služi da se shvati klijentovo viđenje situacije, problema i sebe samog, što je prevashodno cilj psihosocijalnog proučavanja, ali se nastavlja kao deo tretmana, tako da se, iznošenjem besa, mržnje, tuge, i anksioznosti na svetlost dana smanjuje njihov uticaj na dalje ponašanje klijenta.

Razvojna refleksija omogućava uvid u klijentovo razumevanje uticaja prošlosti na njegovo aktuelno ponašanje i životnu situaciju, s tim što se ovde manje obraća pažnja na regersivna ponašanja, a više na odnose između socijalnog radnika i korisnika (uticaj ekosistemske perspektive).

Odras osobe u situaciji služi poboljšanju klijentovog razumevanja drugih (spoljnog sveta), sopstvenog ponašanja i posledica ponašanja na sebe i druge, razumevanju uzroka problema ili situacija koji izviru iz interakcija sa drugim osobama ili okruženjem, vršenju samoevaluacije i razumevanju socijalnog radnika i procesa tretmana.

Komunikacija, kao procedura u tremanu, služi razvoju odnosa sa drugima, na osnovama koje važe za odnose terapeut-klijent. Obično se počinje razvojem odnosa i komunikacija sa bliskim i srodnim osobama, da bi se dalje širili ka drugim pojedincima i kolektivitetima. Sve u svemu, svi ovi postupci i procedure više su usmereni prema uticaju i menjaju korisnika uključenog u terapiju, nego što to važi za intervencije i promene u socijalnom okruženju, institucijama ili zajednicama (Vid. det. Woods&Hollis, 1900; Payne, 2001).

U oceni uticaja psihoanalitičkih pogleda na praksu socijalnog rada treba reći da je on išao u pravcu stvaranja različitih modela tretmana pojedinaca, poput prikazanog psihosocijalnog rada na slučaju, ali i na druge vidove terapijskog rada, kao i na model psihoanalitičke porodične terapije, što može zvučati paradoksalno, jer su mnogi modeli porodične terapije i nastali u suprotstavljanju psihoanalitičkim pogledima.

O dobrim stranama psihosocijalnog rada na slučaju može se suditi na osnovu njegove uspešnosti u praksi, što je nesumnjivo dokazano njegovim korišćenjem, ne samo od strane socijalnih radnika već i drugih struka (terapeuta). On je omogućio da se u tretman duševnih poremećaja i poremećaja odnosa sa okruženjem ugradi uticaj nesvesnih i podsvesnih svojstava ličnosti, jer se jedino tako može uticati na njihove uzroke (kada oni izviru iz ovih segmenta ličnosti).

Početni značajni uticaj psihoanalitičkih pogleda i drugih srodnih psiholoških teorija, koncepcija i terapija na praksu socijalnog rada delimično je smanjen uticajem sistemskih, kritičkih i radikalnih teorija, da bi ponovo doživeo svoj rast posle osamdesetih godina XX veka, doduše u modifikovanom vidu i uz uticaja i drugih, ne samo, psiholoških gledišta.

Glavni problem i ograničenje psihosocijalnog rada na slučaju potiče iz nedostataka polazne teorijske perspektive, a to je posebno psihoanaliza. Tako Vuds i Holis dominantnu pažnju posvećuju pojedincu i sukobima između ega i superega, a manje uzrocima poremećaja korisnika koji potiču iz okruženja. U tome slede Frojda, koji smatra da je pojedinac zavistan od socijalnog okruženja, nalazeći se stalno u borbi protiv društvenih zahteva za izuzetnom kontrolom i sužavanjem nagona libida i agresivnih podsticaja. ~~U krajnjem rezultatu, uz sve doprinose nauci i civilizaciji, Frojd~~ je posvetio najviše pažnje ispitivanju razloga zbog kojih su psihički poremećaji i duševne bolesti rezultat nesposobnosti pojedinca da uspešno upravljaju suprotnostima između želja (zadovoljstva) i njihovih ograničenja od strane socijalnog okruženja. Najzad, kada se stvari realno pogledaju, Frojd je iskazivao svoju sumnju u emancipatorske potencijale čoveka, čime je, u stvari, naglašavao superiornost društva i socijalnog okruženja u odnosu na pojedinca.

No, uz razne moguće kritike, psihosocijalni rad na slučaju i druge koncepcije socijalnog rada, ponikle na osnovama psihoanalitičkih teorija, nemaju samo svoju prošlost i sadašnjost, već pokazuju svoju vitalnost i prilagodljivost, što ih čini potencijalno upotrebljivim i u budućnosti.

Mladen Knežević
Sveučilište u Zagrebu
Pravni fakultet
Studijski centar socijalnog rada

PSIHOANALITIČKA TEORIJA SIGMUNDA FREUDA U SOCIJALNOM RADU

Pregledni članak
Primljeno: rujan, 2006.
UDK 364.01:159.964.2

SAŽETAK

Ove godine se navršava 150 godina od rođenja jednog od najznačajnijih mislilaca, osnivača psihoterapije, Sigmunda Freuda. Njegovo djelo je u teoriji i praksi socijalnog rada ostavilo neizbrisiv trag. Psihoanalitička teorija zapravo je prvi konzistentan teorijski korpus koji je utjecao na razvitak kako teorijske baze socijalnog rada, tako i praktične primjene tih znanja i taj se utjecaj vidi sve do danas. Prikazani su neki najznačajniji koncepti koje nalazimo u psihoanalitičkoj teoriji i njihova važnost u teoriji ali i praksi socijalnog rada. Posebna je pozornost posvećena najbitnijim metodološkim posljedicama integriranja temeljnih zasada psihoanalitičke teorije u teoriju i praksu socijalnog rada.

Ključne riječi: teorija socijalnog rada, praksa socijalnog rada, psihoanaliza, psihosocijalni rad.

UVOD

Ova je godina obljetnica trojice velikana ljudskog stvaralaštva, Wolfganga Amadeusa Mozarta, Nikole Tesle i Sigmunda Freuda. Sigmund Freud je jedan od onih znanstvenika čije je djelo neizbrisivo obilježilo socijalni rad u svim dimenzijama, u području teorije socijalnog rada, obrazovanja stručnjaka – praktičara, svakodnevnih prakse, pa i budućeg razvoja discipline. I još je jedna, za socijalni rad u Hrvatskoj vrlo važna, prigoda za obilježavanje Freudove obljetnice. Ove godine je objavljen natječaj za poslijediplomski studij iz područja psihosocijalnog rada, studij ustrojen prema zahtjevima Bolonjske deklaracije o sustavima visokog obrazovanja u Europi. Naziv ovog studija u dubokoj je vezi s ocem psihoanalitičkih teorija čovjekove ličnosti, čiju smo 150. godišnjicu rođenja obilježili 6. svibnja ove godine.

Pojam psihosocijalni uvela je u socijalni rad Florence Hollis svojom knjigom *Casework: a psychosocial therapy* (Hollis, 1964.) objavljenom prvi put 1964. godine u New Yorku, od strane izdavača Random House. Objavljivanje te knjige značilo je početak uvođenja tzv. psihosocijalne terapije, niza postupaka koji se u socijalni rad uvodi sve do današnjeg dana pod vrlo različitim oblicima, ali i vrlo različitim nazivima. Osnovni koncept i temelj tog djelovanja, kako ga je predstavila Florence Hollis, zasnovan je na psihoanalitičkom teorijskom modelu. Razvijanje, širenje i produbljivanje prakse socijalnog rada, njena diversifikacija, ali i specijalizacija u pojedinim područjima, doveli su do povećanja interesa za psihoanalitičkom orijentacijom (Goldstein, 1995.; Payne, 1991.).

PSIHOANALIZA U SOCIJALNOM RADU

Mnogi koncepti ove teorije obogatili su ne samo psihologijske discipline, nego i sve drugo ljudsko znanje o čovjekovoj prirodi. I ne samo to, mnogi koncepti u tolikoj su mjeri proželi naš život da su postali i dijelom svakodnevnog govora. Mnogi ljudi, ne samo intelektualci, u svom svakodnevnom govoru upotrebljavaju termine kao što su Ego, podsvijest i slične. Čak i onda kada je upotreba tih termina neprecizna pa i potpuno pogrešna, govori nam o dubokom prodoru ove teorije u sve pore čovjekova življenja. Kada je, pak riječ o utjecaju ove teorije na

socijalni rad, neki su teoretičari čak ustvrdili kako je ona ne samo imala odlučujući utjecaj u socijalnom radu, nego je izmijenila i sam socijalni realitet socijalnog rada (Wood, prema Greene, 1991.). Ova tvrdnja napisana prije više od 15 godina, postala je realitet socijalnog rada posebno u SAD-u među onim socijalnim radnicima koji su se odlučili za privatnu praksu u socijalnom radu. Prema podacima iz mnogih studija o privatnom socijalnom radu, najveći broj socijalnih radnika-privatnika kao svoju temeljnu teorijsku i praktičnu orijentaciju naveo je upravo psihoanalitičku teoriju (Knežević, 1996.).

Povijest socijalnog rada kao profesionalne prakse počela je godine 1917. objavljivanjem knjige Mary Richmond *Social Diagnosis*. Socijalni rad i Freudova teorija na neki su način u tom povijesnom smislu vršnjaci. Socijalni rad na pojedinačnom slučaju ili popularni *casework* koji je Mary Richmond započela, bio je zapravo utemeljen na medicinskom modelu mišljenja. Zbog toga je i više nego razumljivo da je psihoanalitička teorija tako široko prihvaćena u socijalnom radu i da je sve do danas jedan od dominantnijih teorijskih pravaca čiji utjecaj možemo nedvosmisleno identificirati u teoriji i praksi socijalnog rada. Utjecaj psihoanalitičke teorije u socijalnom radu bio je tako dubok i snažan da je u proučavanju razvoja teorijskih doprinosa u socijalnom radu David Howe cijeli razvojni period označio psihoanalitičkom fazom razvoja¹ (Howe, 1987.). Taj razvojni period Howe smješta u kronološkom slijedu kao drugi period, odmah iza prvog razvojnog razdoblja (Howe, 1987.:35).

Treba, naravno, napomenuti, kako se psihoanalitička teorija, a i njena praktična primjena, snažno mijenjala od vremena njezina nastanka u Beču, pa je jedna od posljedica ovog procesa zapravo nekoliko snažnih psihoanalitičkih struja, koje su svaka za sebe, ali i sve zajedno kao opći teorijski okvir, ostavile traga i u socijalnom radu. No to je slučaj sa svim velikim teorijama u svim područjima znanosti.

Sigmund Freud, liječnik, bio je rođeni znanstvenik. Potjecao je iz ugledne i bogate obitelji čeških Židova. Kao nadareno dijete, u dobi od osam godina već je čitao francuski i engleski.

¹ Prvi razvojni period nazvan je »istraživačkom fazom«.

Već u 21. godini počinje objavljivati znanstvene radove s područja anatomije i fiziologije živčanog sustava. U svojoj 25. godini postaje doktorom znanosti, a u 29., zbog svojih istraživanja s područja neurofiziologije postaje docentom Sveučilišta u Beču (Klajn, 1979.). Bio je tipično biološki usmjeren u svojim početnim istraživanjima. Na Institutu fiziologa Ernesta Wilhelma Brückea upoznaje svog prvog značajnog suradnika Jozefa Breuera, koji je liječio Anu O., bolesnicu s opsežnom i zanimljivom simptomatologijom hysterije. Ana O., koja će postati slavna upravo po djelu kojim počinje psihoanalitička teorija, zapravo je bila Bertha Pappanheim, koja će u svojoj tridesetoj godini, nakon niza liječenja postati jedna od prvih socijalnih radnica i boraca za ženska prava u Njemačkoj (Young-Eisendrath, 1988.). Breuer i Freud će, prije svega na Freudov poticaj i zahtjev napisati zajednički djelo *Studije o hysteriji*, objavljeno kao knjiga 1895. godine (Klajn, 1979.). U djelu su prikazali, uz opsežnu simptomatologiju i metodu kojom je Breuer liječio svoju pacijenticu, a tu je metodu nazvao **čišćenjem dimnjaka**, a kasnije **katarktičkom metodom** (Klajn, 1979.:11). Ovaj susret i zajednički rad, s jedne strane, te potreba da u privatnoj medicinskoj praksi osigura novac za izdržavanje svoje obitelji s druge, u mnogomu su definirali Freudov daljnji znanstveni razvitak. Iako će čitateljima većina pojmova i struktura koje prikazujemo u ovom članku biti poznati, vjerujemo da ih je u jednom radu ovakve vrste nužno prikazati, upravo radi prikaza cjeline jednog velikog djela, nezaobilaznog u suvremenom socijalnom radu.

NEKI TEMELJNI PSIHOANALITIČKI KONCEPTI I NJIHOVA UPORABA U SOCIJALNOM RADU

Psihoanaliza se razvijala i još se uvijek dinamično razvija u dva osnovna smjera. Prvi je smjer psihoanaliza kao znanstvena disciplina koja se bavi strukturom i procesima čovjekove ličnosti, kako bi se mogli razumijevati i liječiti mentalni poremećaji. U tom svom proučavanju istražuje elemente strukture čovjekove ličnosti, kao i dinamiku promjena u razvojnim procesima.

Psihoanaliza je kao znanstvena disciplina utjecala na mnoge druge znanstvene discipline koje ju, baveći se čovjekom u cjelini, nisu mogle mimoći na svom razvojnom putu. S druge strane i psihoanaliza iz tih područja dobivala korisne i bogate poticaje za svoj vlastiti razvoj. Tako je osnivač psihoanalize i sam ukazivao na inspiracije koje je nalazio u filozofiji,

se principa zadovoljstva (Freud, 1979.b:164). Id je izvor libida³ koji zahtijeva neposredno zadovoljavanje svojih impulsa. Vulgarni **frojdzizam** i mnogi kritičari Freudove teorije Id će svesti samo i isključivo na seksualnost. Istina je da je Freud seksualnosti pridavao ogromno, ključno značenje u razvitku psihičke strukture, međutim, kao dosljedno biološki orijentiran mislilac, razmatrao je prije svega problem **seksualne energije**, a ne seksualnosti u smislu u kojemu se njoj obraća suvremena zapadnjačka kultura kroz prizmu svojeg vrijednosnog sustava. Id je, prema Freudu, energetska baza ličnosti i dodirna točka psihičkog i tjelesnog. Kao čovjek iznimne kulture i erudicije, Freud je ideju Ida, prema osobnom iskazu, našao u filozofiji Friedricha Nietschea⁴ (Freud, 1979.a:162).

Ego (Ja) - sadrži one funkcije koje povezuju psihički svijet osobnosti s realitetom. Ego upravlja voljnim postupcima. Njegova je uloga **samopotvrđivanje i samouvažavanje i to postiže na taj način da iz vanjskog svijeta nadolazeće podražaje prikuplja (u pamćenju), izbjegava suviše snažne podražaje (bijegom), a umjerenima se suprotstavlja i prilagođava i stječe sposobnost mijenjanja vanjskog svijeta sebi u korist** (Bras *et al*, 1986:43). Pojednostavljeno rečeno, Ego je cjelina koja veže porive koji dolaze iz Ida i socijalne zahtjeve koji se nalaze predstavljeni u Superegu.

Superego (Nad-ja) su moralni koncepti okoline i naš ideal sebe. Nad-ja predstavlja jedan **strukturnalni odnos i ne personificira jednostavno neku apstrakciju kao, na primjer, apstrakciju svijesti...Mi smo mu pripisali samopromatranje, savjest i funkciju ideala... Ono je također i nosilac Ja-ideala, s kojim se Ja uspoređuje, koje ono teži dostići...Vjerojatno je pogreška takozvanih materijalističkih shvaćanja povijesti u tomu što podcjenjuju ovaj faktor. Oni ga se otesaju s napomenom da ideologije ljudi nisu ništa drugo no rezultat i nadgradnja njihovih aktualnih ekonomskih prilika. To je istina, ali vjerojatno ne i potpuna istina** (Freud, 1979.a). Superego nije, dakle, samo

³Libido je Freudova oznaka za seksualnu energiju. Freud je u svojoj kasnijoj fazi pojam libida proširio na životnu energiju koja izvire iz instikta života.

povijest razvoja roditelja nekog djeteta, nego i povijest razvoja neke socijalne subskupine. Tako u zahtjevima Superega mogu biti sadržani i zahtjevi neke npr. delinkventne ili ovisničke skupine kojoj su roditelji nekog djeteta pripadali ili još pripadaju. U socijalnom radu ovo je vrlo važan anamnestički podatak i govori nam o mogućnosti nasljeđivanja nekih karakteristika ličnosti i, fenomenološki, oblika ponašanja koje pokazuju naši klijenti. Ovu ideju Superega znatno će proširiti Freudov sljedbenik, a kasnije disident Carl Gustav Jung, koji je uveo pojam **arhetipa** kao kolektivnog nesvjesnog, koje sadrži energetske potencijale kao i organizacijske tendencije (Crain, 1992.).

Ego se u okviru ovog modela pojavljuje kao izvršna funkcija koja povezuje nagonske impulse Ida s moralnim signalima Superega i zahtjevima koje nameće realitet. Slab Ego, koji socijalni radnici često susreću u svojoj praksi, onemogućuje adekvatnu razmjenu energetskih impulsa i otežava prilagodbu realitetu koji okružuje ličnost.

U osnovi je Freudovog teorijskog pristupa nagon koji izaziva osjećaj nelagode i kojeg zbog toga treba zadovoljiti, a način na koji će se to učiniti određuje Ego kroz praćenje zahtjeva Superega i zahtjeva koji se na osobnost nameću iz neposredne okoline.

Nesvjesno

Nesvjesno je jedan od najvažnijih Freudovih teorijskih koncepata. Gotovo cijela Freudova teorijska građevina oslonjena je upravo na taj koncept. I ne samo to. Freudova psihoanalitička terapijska praksa bila je usmjerena svojim najvećim dijelom upravo u smjeru nesvjesnog.

Fromm tako ističe da je riječ o prividnoj diskrepanciji između mišljenja i postojanja. Čovjek, po njemu, misli da je njegovo djelovanje motivirano ljubavlju, odanošću osjećajem dužnosti i

⁴Nietzsche, Friedrich (1844.-1900.), njemački filozof i pjesnik. U svojim filozofskim djelima nadahnuto se bavio i psihologijom. Ljudsko je ponašanje tumačio između ostalog i »željom za moći« i zbog toga bio zloupotrijebljen od strane nacističkih propagatora, koji su mu nepravedno imputirali rasizam, antisemitizam i fašističku ideologiju, čega u njegovim djelima eksplicite nema (The World Book Encyclopedia, vol.14, 1994:202).

sl., a zapravo je motiviran željom za moći, mazohizmom i ovisnošću (Fromm, 1984.). Nije, dakle, riječ samo o **misli**, ideji, o mentalnom procesu u nekom užem smislu, riječ je o cijelom kompleksu čovjekove egzistencije. Odnos između onog što govorimo i onog što doista jesmo, **uronjen** je ne samo u naš uži socijalni i biološki realitet, nego i u cijelu kulturu koja nas određuje. U socijalnom radu osjetljivost na ovu dimenziju od iznimnog je značenja. Potreba za postojanjem u nekom idealnom humanom prostoru potreba je svakog našeg klijenta. Velika razlika koju ponekad možemo uočiti između realiteta i onog što nam u svom iskazu donosi klijent, nije samo odraz njegovih fantazija, nego internalizirani svijet poželjnog izgrađen u našoj, često kažnjavajućoj zapadnjačkoj kulturi.

Fromm ističe kako je »povijesna važnost Freudova shvaćanja nesvjesnog u tomu što se do njega smatralo da su misao i djelovanje identični... Do Freuda, iskrenost se mogla definirati kao govorenje onog što mislimo« (Fromm, 1984.:31). Nakon njega, razlika između ove dvije pojave definirana je novom dimenzijom, dimenzijom naših nesvjesnih vjerovanja i želja. Pri tomu je posebno potrebno naglasiti da odnos između svjesnog i nesvjesnog nije pitanje istine i laži u vrijednosnom značenju ovog termina. Za socijalnog radnika je u prihvaćanju ideje nesvjesnog bitna činjenica **klijentovog sustava značenja** (Saari, 1991.), načina na koji klijent vidi i proživljava realitet, kako svoj osobni, tako i realitet svoje okoline.

Ono u čemu je Freud svakako ograničio svoje teorijske dosege jest činjenica da je potiskivanje u nesvjesno ograničio ako ne u potpunosti, ono barem u dobroj mjeri, na potiskivanje seksualnosti.

»Danas je postalo očito da u gradskoj kulturi seksualnost nije glavni objekt potiskivanja. Budući je masovni čovjek usmjeren na to da postane HOMO CONSUMENS ?, seks je postao jedan od potrošnih artikala (i jedan od najjeftinijih) koji stvaraju iluziju sreće i zadovoljstva« (Fromm, 1984.). Dramatične posljedice osiromašenja vide se na području seksualnog ponašanja. Porast različitih oblika prostitucije i promiskuitetnog ponašanja, govore u prilog ove Frommove tvrdnje o seksualnosti kao jeftinom potrošnom artiklu.

Fromm u svom prikazu Freudova koncepta nesvjesnog, kao teoretičar koji je imao snažan osjećaj za socijalnu dimenziju čovjekove egzistencije, navodi niz tipičnih područja diskrepancija između svjesnog i nesvjesnog, kao npr. **svijest o slobodi - nesvjesna nesloboda; svjesna dobra savjest - nesvjesni osjećaj krivnje; svjesno poštenje - nesvjesno nepoštenje; svijest o moći - nesvjesni osjećaj nemoći; svijest o vjeri - nesvjesni gubitak vjere; svijest o ljubavi - nesvjesna mržnja; svijest o aktivitetu - nesvjesna pasivnost; svijest o realističnosti - nesvjesni nedostatak realizma, itd.** (Fromm, 1984.:33)

Karakter

Do Freuda, karakter je bio predmetom umjetničkih djela, analiza i izražavanja.⁵ Freud ga je učinio jednom od centralnih psiholoških tema, predstavljajući kroz svoj koncept karaktera ljudsko biće kao cjelinu. Freudov pojam karaktera je pojam **permanentne strukture strasti** (Fromm, 1984.:61). Freudov pojam karaktera znači dinamičku, razvojnu strukturu koja na svom putu prolazi pet osnovnih faza, oralnu, analnu, falusnu, fazu latencije i genitalnu fazu. (Fulgosi, 1990.). U čovjekovu razvitku, Freud je osobitu važnost pridavao faktorima **frustracije i prevelikog udovoljavanja**. Oba faktora dovode do poremećaja u razvitku ličnosti. Frustracije znače uskratu, a preveliko udovoljavanje nemogućnost razvitka adekvatne kontrole nad tjelesnim funkcijama (Fulgosi, 1990.). Na svakoj od spomenutih razina razvoja, moguće su tzv. fiksacije, tj. ostajanja na toj razvojnoj fazi, koja se događaju bilo zbog uskrate, bilo zbog prevelikog udovoljavanja. U tom slučaju, karakter osobe je bitno obilježen razvojnom fazom u kojoj je ličnost fiksirana.

Temelj Freudove znanstvene ideologije je svojevrsni monizam (Fulgosi, 1990.), materijalistički pristup u kojemu je energija razvojna i održavajuća konstanta. Takav je pristup omogućio Freudu da i novorođenčce smatra i proučava kao ličnost. U našoj, kršćanskoj kulturi

⁵Prvi pokušaj neke »klasifikacije« na ovom području učinio je, kako se vjeruje, Hipokrat (oko 460.-377. pr. Kr.), koji je tvrdio da se ljudsko tijelo sastoji od četiri humora, kojima odgovaraju četiri različita temperamenta i to: sangvinični, kolerični, flegmatični i melanholični. Povezivanje tjelesnosti i nekih temeljnih karakternih značajki je duboko usađeno u gotovo svim kulturama. Antropolozi smatraju (Južnič, 1993.) da je prevođenje tjelesnog u psihološko uzrokovano spolnim dimorfizmom.

novorođeno je dijete **božji dar** i vrlo se teško može govoriti o tomu kako je zločesto, nestrljivo, kako **maltretira majku ili sve oko sebe**. Teškoće u svezi s tako malim i **nevinim** bićem u našoj kulturi povezat će se mnogo više, lakše i brže s njegovim roditeljima, drugim važnim osobama iz okoline ili pak s bolešću ili **božjom voljom**. Freudov dinamički pristup, posebno elementi ranog psihosocijalnog razvitka, omogućuju doživljavanje, a onda i analiziranje novorođenog djeteta kao člana obiteljskog sustava, u mnogo čemu autonomnog. Tako je moguće izbjeći i vječitu temu roditeljske **krivnje**, tako tipičnu i tako ozbiljnu u našoj kulturi. S druge strane, osobna povijest pojedinca s kojim radimo, postaje kompleksnija i bogatija za jedan važan period u kojemu su se mogle doista dogoditi ključne stvari koje obilježavaju cijeli čovjekov život ili barem neka od najvažnijih područja njegova života.

Prijenos

Ovo je otkriće jedan od velikih Freudovih doprinosa i odnosi se na emocionalnu investiciju klijenta (pacijenta) prema svom terapeutu (Freud, 1979.). Riječ je o investiciji kako **pozitivnih osjećaja**, tako i **negativnih osjećaja**. Prijenos, ili kako se u psihoanalitičkoj terminologiji ova pojava obično naziva, transfer, zapravo sadrži neke generalizirane predodžbe iz osobne povijesti (Hepworth i Larsen, 1993.). Prema Laplančovom psihoanalitičkom rječniku, prijenos znači »upravljanje infantilnih predložaka doživljeno s izrazitim osjećajem aktualnosti« (Laplanche i Pontalis, 1992.:355). Mnogi su teoretičari prepoznavali ideju prijenosa osim u psihoanalizi i u drugim društvenim situacijama (Laplanche i Pontalis, 1992.:355).

Ideja transfera iz psihoanalitičke teorije je prihvaćena u praksi socijalnog rada (ne samo u onom dijelu koji prakticira psihoterapijski pristup kao tretmansku ideju), prije svega kao veza klijenta s njegovim proteklim iskustvima, iskustvima u njegovu djetinjstvu, u obiteljskom krugu (Payne, 1991.). Međutim, osim užeg, psihoanalitičkog značenja, njezina uloga u socijalnom radu omogućuje i povezivanje šire socijalne uloge socijalnog rada i pojedinca. Pri tom posebno mislimo na ulogu koju socijalni rad ima ili mu se, još češće, **nameće**, u području socijalne kontrole. Fromm je, istražujući Freudovo djelo naglasio da je u fenomenu prijenosa **naišao na fenomen od mnogo većeg značenja nego što je sam mislio** (Fromm, 1984.:47). Ako je fenomen prijenosa doista neka dobrovoljna ovisnost jedne osobe o drugoj, koja se

odvija prema modelima rane, primarne socijalizacije, ako tako bespomoćna osoba doista traži (i nalazi) vođu s autoritetom i ako mu se je doista spremna pokoriti u potpunosti, onda u fenomenu prijenosa, u praksi socijalnog rada, ne leži samo mogućnost pomoći, nego i opasnost zloupotrebe ovog fenomena. I na izgled benigno **dođite sutra, danas nije uredovni dan**, u kontekstu odnosa nemoćnog klijenta i socijalnog radnika kao nositelja socijalne i (što je još opasnije) državne funkcije, ima drugačiju dimenziju i težinu, nego u nekom neosobnom šalterskom kontaktu.

Fromm je ustanovio da je i odrastao čovjek, kao i dijete, često bespomoćan kada se suoči s mnogim prirodnim i društvenim silama i da je **društveni prijenos rođen iz istog osjećaja bespomoćnosti kao i psihoanalitički** (Fromm, 1984.:48).

Edipov⁶ kompleks

Suština kompleksa jest privrženost dječaka majci. Nasuprot toj privrženosti stoji otac dječaka, kao rival u realizaciji dječakove sklonosti majci. Razrješenje edipalne krize nastupa interiorizacijom Superega, prihvaćanjem roditeljskih moralnih normi kao svojih (Crain, 1992.). Posljednji korak u razrješavanju ove razvojne situacije jest identifikacija s ocem, prihvaćanje njegovih vrijednosti i oblika ponašanja (Zastrow, 1981.). Freud je razrješenje **edipalne situacije** smatrao ključnom točkom u razvitku ličnosti. Nerazriješena **edipalna situacija**, prema Freudovu se mišljenju nalazi u temelju svake neuroze.

Fromm je, analizirajući značenje Edipova kompleksa i smještajući ga mnogo šire, u socium, ustvrdio kako je suština Edipova kompleksa u općoj bespomoćnosti čovjeka u odnosu na svijet kao cjelinu, pa je zapravo lik majke u konceptu Edipova kompleksa, puno više od privrženosti majci kao osobi (Fromm, 1984.). Majka je u Frommovo interpretaciji Edipova kompleksa temeljni izvor i osjećaj sigurnosti. Ona je, zapravo, sve ono što se gubi odrastanjem i širenjem socijalnog svijeta djeteta izvan dijade majka-dijete.

⁶Edip, legendarni kralj u strogrčkom gradu Tebi; prema priči ubio oca i oženio se vlastitom majkom; u svjetskoj literaturi uzima se Edip kao simbol neumoljivom sudbinom gonjenog čovjeka koji pati za grijehe svojih djedova (Klaić, 1987.:345).

Edipov kompleks će se naći u temelju **muškog rivaliteta** i u odrasloj dobi, prema izvornim Freudovim tumačenjima ovog psihološkog fenomena (Crain, 1992.). U njegovom rivalitetu s drugim muškarcima, uvijek će biti i neki prastari osjećaj krivnje. Čini se da je u ovakvoj interpretaciji Edipova kompleksa, Fromm pronašao svoje uporište za vulnerabilnost odrasle osobe u širem socijalnom okruženju, u nizu obveza koje proizlaze iz svakodnevnog života odraslih ljudi. Freud je smatrao da je u razvitku Edipova kompleksa, a posebno teškoća u odrasloj dobi koje su vezane uz razrješavanje **edipalne krize**, važno kako kasniji životni problemi mogu nastati ukoliko je dijete u edipalnoj fazi iskusilo ekscitivan strah (Crain, 1992.:233). Koncept Edipova kompleksa u psihoanalitičkoj se teoriji naziva i **teorijom konflikta** (Dorfman, 1988.). Uspješno razrješavanje **edipalne faze** je, naime, uvjet za usvajanje onih socijalnih obrazaca ponašanja, koji garantiraju uspješno, kvalitetno razrješavanje mnogih interpersonalnih, ali i socijalnih konflikata u širem smislu. Upravo je zbog toga i Fromm, povezujući psihoanalitičke i sociološke koncepte, mogao interpretirati ovaj konflikt i kao konflikt u patrijarhalnom društvu (Fromm, 1984.:38).

Narcizam⁷

Freudov koncept narcizma znači usmjerenost energije libida prema čovjeku samom. On ga konceptualizira kao sastavni dio instinkta samoodržanja. U razvojnom smislu, narcizam je prije svega usmjerenost novorođenog djeteta na sebe samo, svoje tijelo. Freud je stanje sna opisivao kao temeljno narcisističko stanje, u kojemu se novorođenče osjeća zadovoljno, toplo mu je i nema nikakvog interesa za vanjski svijet (Crain, 1992.:227). Ovaj, rani narcizam uvjet je kasnijeg razvitka koncepta o samomu sebi, svog samopoštovanja, toliko važnog u svakodnevnim socijalnim komunikacijama, stvaranja osobnog identiteta (Giddens, 1991.). Giddens s pravom upozorava da koncept narcizma koji se odnosi na kasnija životna razdoblja nikako ne treba pomiješati sa samoobožavanjem, u biti patološkim oblikom osobnog i socijalnog ponašanja (Giddens, 1991.:170).

⁷Narkissos, lik mladića iz grčke mitologije, koji je odbacio ljubav Eke i bio kažnjen tako da umre ugledavši svoj odraz u vodi. Na mjestu na kojemu je stajao, vile su pronašle prelijepi cvijet narcis. Tako narcizam ima značenje neprirodne zaljubljenosti u samog sebe (Južnič, 1987.:165).

Antropološka dimenzija ove tvrdnje izražena je u misli prof. Južniča:» (...) **čovjek u fiksiranju svog identiteta istovremeno surađuje s društvom i mora priznati njegove sudove, a brani se određenom sebičnošću, pa u tom smislu treba razumjeti i narcizam. Čovjek mora neprekidno braniti svoje tijelo pred opasnostima i grožnjama okoline i u tom smislu njegovo tijelo postaje 'uložak' u kontrastu između čovjekove individualnosti i nužnosti života u društvu**« (Južnič, 1987:165). Fromm je ovu nužnost izrazio na sljedeći način: »Kada čovjek ne bi stavio svoje potrebe i ciljeve ispred tuđih, kako bi preživio?« (Fromm, 1984.:51).

Giddens, analizirajući djelo Christophera Lascha, nalazi da on, prihvaćajući ideju narcizma, misli kako suvremeni uvjeti života dovode do sve veće potrebe za narcizmom. Potrošačko društvo, koje sve više i više alijenira ličnost, čini narcizam zapravo poželjnim rezultatom suvremenog života. To društvo obećava sve što je potrebno nekoj narcističnoj strukturi, poželjnost, ljepotu i osobnu popularnost. **Svi mi, u uvjetima suvremenog života živimo život kao da smo okruženi zrcalima; u tim zrcalima tražimo pojave čistog, socijalno vrijednog Ja** (Giddens, 1991.:172).

Ako je Fromm mogao tvrditi u svojem osvrtu na Freudov koncept narcizma, kako je on s biološkog stajališta poželjan i na neki način legitiman koncept za samoodržanje (Fromm, 1984.), onda je ovo Laschovo stajalište, napisano jedva dvadeset godina nakon izlaženja Frommove knjige, osvrt na suvremeni svijet i produbljenu potrebu za narcizmom u mnogim dimenzijama ljudskog življenja.

Autoriteti obitelji i tradicionalnih vođa, zamijenjeni su **novim paternalizmom**, paternalizmom stručnjaka, eksperata, koji služe potrebama populacije na koju su usmjereni svojim djelovanjem, pa tako ne samo da zadovoljavaju potrebe te populacije, nego i stvaraju nove potrebe koje traže svoje zadovoljavanje kroz djelatnost eksperata (Giddens, 1991.:173). Kod narcistične osobe jedino područje koje njoj izgleda stvarno jest vlastita ličnost. Ovo je temelj kompetencije suvremenih eksperata, ali i jedini način na koji se suvremeni eksperti socijaliziraju i jedini način na koji suvremeni svijet želi njihovo djelovanje. Vrlo je vjerojatno, a u skladu s ranijom raspravom, da nesigurnost čovjeka traži sigurnu zavjetrinu u majčinu

krilu. Dovoljno narcisoidan ekspert je jedini zadovoljavajući nadomjestak. Zato se eksperta niti ne može drugačije zamisliti.

Od posebnog je interesa u socijalnom radu grupni narcizam. Prema Frommovoju tvrdnji, pojedinac svoj osobni narcizam zadovoljava pripadanjem grupi (Fromm, 1984.). **Nije velik on, nitko i ništa, već on, pripadnik najdivnije grupe na svijetu** (Fromm, 1984.:58). U dinamici socijalno neprihvatljivih grupa, narcizam igra posebno važnu ulogu. Grupa, koja pruža utočište, toplinu, sigurnost, koja omogućuje da se njezin član osjeća važnim i u kojoj o sebi može misliti dobro, omogućuje identitet koji se ne odbacuje. Narcizam takve socijalne grupe osigurava lojalnost potrebnu za realizaciju njezinih ciljeva.

Obrambeni mehanizmi

Koncept obrambenih mehanizama je stavljen na zadnje mjesto u ovom dijelu prikaza, iako bi u logičkoj strukturi morao biti postavljen prije. Osnovni razlog ovakvog prikaza je u važnosti koji koncept igra u teoriji i praksi socijalnog rada. Ovo je jedan od najvažnijih koncepata u razumijevanju čovjekovih elemenata socijalizacije i, posljedično, komunikacijskih obrazaca i za socijalne radnike jedan od najvažnijih u razumijevanju mnogih razvojnih pojedinosti i, posebno, odnosa neke osobe s njezinom užom i širom socijalnom okolinom (Payne, 1991.:84). Obrambeni mehanizmi se najčešće definiraju kao obrambeni mehanizmi Ega, koji se u Egu razvijaju kako bi mu omogućili da kontrolira impulse i tako izbjegne ili ublaži anksioznost koja se javlja zbog zahtjeva koji se postavljaju od Ida (Fulgosi, 1990.; Payne, 1991.). Upravo iz razloga te njihove funkcije ove je mehanizme potrebno dobro upoznati, kako bi se njihova uloga u osobnom razvitku mogla naučiti i upotrebljavati pri radu s klijentom. Jednu od najpoznatijih potvrda uloge i vrijednosti ove teorije u socijalnom radu donijeli su nam John Snarey i George Vaillant u svojem istraživanju uloge obrambenih mehanizama u razvoju ličnosti maloljetnih delinkvenata. Istraživanje su utemeljili na psihoanalitičkoj tradiciji koje su i sami dosljedni sljedbenici⁸ (Snarey i Vaillant, 1985.:899). Snarey i Vaillant su ispitivali bivše delinkvente, ali

⁸ Robert Kegan, profesor psihologije na Harvard University je ocjenjujući knjigu Geoga Vaillanta *The Wisdom of Ego* nazvao Vaillanta suvremenom Annom Freud, ukazujući na njegovo djelo na području dječje psihoanalize.

one koji su među njima uspjeli, odnosno uspješno se integrirali u društvo. U tu svrhu ispitivali su ispitanike koje su u svoju čuvenu longitudinalnu studiju zahvatili Sheldon i Eleanor Glueck u svom slavnom istraživačkom projektu *Glueck or Core City sample*, projektu koji je pratio skupinu od 500 maloljetnih delinkvenata iz Bostona kroz gotovo 40 godina njihova života i razvoja. Snarey i Valliant su iz te skupine od 500 ispitanika uspjeli prikupiti znanstveno relevantne podatke za 278⁹ ispitanika. Došli do zaključka da su tri obrambena mehanizma ličnosti koje su upotrebljavali oni koji su napredovali. To su mehanizmi intelektualizacije, anticipacije i altruizma. Oni kojima je uspjelo ostvariti vertikalnu socijalnu mobilnost prema gore, koristili su prije svega mehanizam intelektualizacije. Ovo istraživanje na najbolji mogući način ilustrira činjenicu da »intelektualni« obrambeni mehanizmi, koji omogućuju mentalizaciju problema, djeluju visoko zaštitno i omogućuju učinkovitu socijalizaciju i jednako tako, postizanje zadovoljavajućih rezultata u socijalnoj mobilnosti prema gore (Snarey i Valliant, 1985.). Ovo je vjerojatno jedno od najučinkovitijih oružja osobnosti koje je u svakodnevnoj praksi socijalnog rada nužno identificirati i podržavati.

NEKE METODOLOŠKE KONZEKVENCije PSIHOANALITIČKIH PRISTUPA U PRAKSI SOCIJALNOG RADA

Holistički pristup

Mnogi će biti iznenađeni da se holizam stavlja na prvo mjesto u analizi Freudova djela i povezanosti tog djela s teorijom i praksom socijalnog rada. Međutim, današnja su znanost u cjelini, ali i socijalni rad naučili mnogo toga upravo na suprotstavljanju dogmatskim pristupima svih vrsta, pa se Freuda više ne svrstava bezuvjetno i u potpunosti među konzervativne i »mračne« poklonike nagonske sfere čovjekova postojanja. Iako je u mnogočemu okrenuta porivima, biološkim temeljima čovjekova funkcioniranja, psihoanalitička teorija je holistička u smislu u kojemu pokušava obuhvatiti čovjekovu pojavu u njegovim biološkim, psihološkim i socijalnim dimenzijama postojanja. Koncept Ega je onaj element strukture koji uspostavlja veze

⁹ Koliko daleko je išao projekt koji ovdje opisujemo može se ilustrirati podatkom da je u vrijeme ispitivanja koje su provodili Snarey i Valliant, od 278 ispitanika, čak njih 196 imalo svoju djecu koja su u vrijeme ispitivanja bila starija od 24 godine (Snarey i Valliant, 1985.:901).

među različitim dijelovima humanog postojanja i u tom konceptu nalazimo mnoge elemente jednog od mogućih oblika **regulacijskih subsustava**, kakve će daleko kasnije razviti teorija sustava (Miller, 1978.). **Freud je stvorio koncepciju živog čovjeka, uronjenog u realan svijet i ispunjenog strahovitom dinamikom unutarnjih snaga** (Fulgosi, 1990.:26).

Sigurno je točna primjedba da je holizam psihoanalitičke teorije ograničen prije svega njezinim medicinskim modelom, iz kojeg, uostalom, proizlazi (Payne, 1991.). Međutim, tu primjedbu treba promatrati u funkciji koju psihoanalitička teorija u socijalnom radu može i mora imati. Temeljne zasluge psihoanalitičke teorije u socijalnom radu imaju dvije važne funkcije: jedna je da se unutar teorije socijalnog rada neka znanstvena dostignuća sistematiziraju u skladu s općim zasadama socijalnih znanosti, a druga je uloga da povećavajući opći korpus teorije socijalnog rada svojim doprinosom, omogućuje takav transfer znanja praktičarima, koji će im omogućiti uspješnije djelovanje i veće osobno zadovoljstvo zbog toga.

Holizam psihoanalitičke teorije svakako je ograničen povijesnom distancom, vremenom koje je proteklo od stvaranja temeljnog korpusa teorije. Ograničen je isto tako i temeljnim modelom prije svega samog Freuda, koji se dobrim dijelom zasnivao na porivima i njihovu značenju u ljudskom razvitku, međutim, ono što treba svakako usvojiti, unatoč mnogim prigovorima (a kada je riječ o socijalnom radu posebno, to je ipak relativno siromaštvo **socijalnog** u teoriji) jest opći koncept; holizam kao temeljna ideja.

Uostalom, sa stajališta socijalnog rada, psihoanalitička je teorija samo jedan od mnogih važnih izvora na kojima treba graditi cjelokupnu građevinu znanstvene teorije. S stajališta prakse, ona je onaj teorijski korpus koji je omogućio da se s metode pokušaj-pogreška, prijeđe na strukturiranje pristupe problemima ljudi (Wood, prema Greene, 1991.).

Razumijevanje ličnosti i doživljaj svake osobe kao autonomne

Psihoanalitički pristup je prvi znanstveni pristup čovjekovoj ličnosti. **Freudova koncepcija čovjeka značila je uništavanje svih tradicionalnih vrijednosti, bila je revolucionarna i zbog toga neprihvatljiva za sve one koji su čovjeka izdvajali iz prirodnog reda stvari i iz**

prirodne uzročnosti i determiniranosti (Fulgosi, 1990.:23). Zbog toga je njegova teorija imala snažan utjecaj ne samo u teoriji, nego i u praksi socijalnog rada. Freud je bio prethodnica teorije sustava. On je mislio i djelovao u smislu teorije sustava daleko prije no što se ta teorija uopće pojavila u obliku u kojemu je danas poznajemo. Visoki znanstveni standardi koje je Freud postavio prije svega samomu sebi, a onda i svima koji su pokušali u bilo kojim dimenzijama slijediti njegovo djelo, nužno su našli svog odraza i u praksi socijalnog rada. Razumijevanje ličnosti, njezina determiniranost tjelesnim, ili u širem smislu biološkim činiteljima, ali i socijalnim i psihološkim, temelj su svake ozbiljne edukacije u socijalnom radu. Čovjek je u psihoanalitičkoj orijentiranoj teoriji najviša i najvažnija **jedinica istraživanja**. Psihoanalitički koncepti strukture ličnosti, ali i procesa koji se odvijaju između pojedinih dijelova te strukture, temelj su razumijevanja čovjekova ponašanja i djelovanja.

Psihoanaliza, kao malo koji drugi pristup, ukazuje ne samo na **klijenta**, nego i na **drugu stranu** u tom odnosu, na terapeuta, i znanja do kojih je došla psihoanaliza u razumijevanju tog odnosa od velike su važnosti u procesu edukacije za socijalni rad, ali i u procesu kontinuiranog obrazovanja socijalnih radnika. U odnosu između klijenta i socijalnog radnika, socijalni radnik ne igra samo ulogu nekog tko iz svog položaja određenog ekspertnim znanjem ili socijalnom pozicijom u državnoj strukturi (centar za socijalni rad), ili nekom drugom pozicijom moći (ustanova socijalne skrbi), djeluje na razrješavanje neke teškoće svog klijenta, nego i svojom osobnom strukturom ličnosti sudjeluje u interpersonalnom procesu. Psihoanaliza upozorava i na **kontratransfer**, na to da socijalni radnik na klijentove osjećaje, uzvraća svojim osjećajima, da je i on u istoj mjeri bio-psiho-socijalni sustav u kojoj je to i njegov klijent. Socijalni radnik nema posebnu poziciju **ispitivača problema**, on sudjeluje u procesu komunikacije, u razmjeni materije i energije, kako će kasnije ustvrditi teorija sustava. Ove spoznaje temelj su na kojem se argumentira potreba po stručnoj, visoko profesionalnoj i sustavnoj superviziji u području socijalnog rada. Potreba za supervizijom proizlazi upravo iz Freudovih spoznaja o kompleksnoj strukturi ličnosti i o tegobnom, ali i opasnom putovanju kroz te strukture i istovremenoj potrebi da se podrži i zaštititi one koji na taj put kreću iz svojih vlastitih altruističnih motiva i, istovremene, društvene potrebe da na taj put nekog pošalje.

Ova pozicija socijalnog radnika nije značajna samo sa stajališta odgovornosti, jer svijest, znanje o sebi i svojoj ulozi u svezi s tim nužno podiže prag odgovornosti u nekom procesu, nego je

značajna i zbog doživljaja osobne važnosti. Socijalni radnik nije u odnosu sa svojim klijentom samo predstavnik institucije za koju radi, nego i osoba s autonomnim osobnim sustavom, kojeg treba biti svjestan u svakom trenutku svoje intervencije. Intervencija, pa i ona najjednostavnija nije neosoban produkt djelovanja institucije, nego i osoban produkt znanja i sposobnosti, ali i temeljnih osobina ličnosti.

Važnost ove komplementarne pozicije tijekom intervencije socijalnog radnika, nije samo u »hranjenju narcizma« osobe koja u tom položaju djeluje, nego i u njezinoj stručnoj autonomnosti. Jedino je autentična, samostalna osobnost socijalnog radnika mogućnost za njegovu stručnu neovisnost. Samo svijest i uvjerenje o tomu kako svatko na svoj način može i mora rješavati neki problem, naravno u okviru nekih općih znanstvenih i stručnih zasada, postavlja socijalnog radnika u položaj neovisnog stručnog autoriteta, a ne funkcionalnog privjeska neke ustanove.

Iako su neki od psihoanalitičkih koncepata doživjeli ozbiljne kritike, neki od njih promijenjeni i od samog Freuda, a posebno od nekih nastavljača njegova djela, sveukupan psihoanalitički korpus omogućuje socijalnom radniku relativno jednostavan uvid u temeljne koncepte čovjekove prirode, kako su oni postavljeni u psihoanalizi. Dobro poznavanje temeljnih psihoanalitičkih koncepata omogućuje socijalnom radniku učenje na svakom novom slučaju. Dobro poznavanje ličnosti klijenta, dobro obrazovanje iz područja psihoanalitičke teorije, omogućuje stvaranje specifičnog oblika zajedništva između socijalnog radnika i korisnika njegovih usluga, ono stvara specifičnu **terapijsku kulturu** (Saari, 1991.). Osnovni je sadržaj ove **terapijske kulture** omogućivanje klijentu da stvori takva značenja svojih postupaka i takav uvid u zahtjeve koji mu se postavljaju iz okoline, na temelju čega može svoje važne životne odluke i svoje ponašanje u najvećoj mogućoj mjeri prilagoditi.

Psihoanalitička teorija snažno naglašava autonomnost u razvitku svakog pojedinog ljudskog bića. Njezine temeljne odrednice ukazuju na autonomni razvoj od najranijih dana (npr. kontroli sfinktera). Svi stadiji čovjekova psihosocijalnog razvitka, usmjereni su prema jednom jedinom cilju, autonomiji, a put do krajnjeg stadija je u potpunosti individualan. Iako je teorija stvorila neke opće koncepte osobnog razvitka, svi su oni usmjereni prema svakoj pojedinoj osobi, a ne prema čovjeku kao anonimnom predstavniku vrste.

Ovo inzistiranje na autonomnosti ne znači negiranje različitih okolinskih utjecaja, kako se psihoanalitičkoj teoriji ponekad prebacivalo. Ono znači naglašavanje činjenice da je svaka ljudska egzistencija jedna, jedina i neponovljiva i čini nam se da bi ovu psihoanalitičku maksimu vrlo opravdano mogli smjestiti u neki opći sustav vrijednosti.

Ovakav pristup proizlazi iz činjenice da je psihoanalitička teorija rođena u krilu medicinske mislenosti, usmjerene na bolesnika pojedinca i na brigu o njemu. No to razumijevanje doživljaja autonomnosti svake osobe od ključnog je značaja za teoriju, ali i praksu socijalnog rada. U procesu obrazovanja socijalnih radnika usmjeravanje na doživljaj svakog klijenta kao jedne, jedine i neponovljive osobe je od ključnog didaktičkog značenja, bez obzira na područje socijalnog rada na kojemu se odvija edukacijski proces.

Ovakav, sustavan pristup čovjekovoj ličnosti omogućen je posebno kroz proces strukturiranog učenja koji se nameće sam od sebe kao dominantna metoda i tehnika u pristupu svakom pojedinom klijentu. No, učenje je, osim profesionalcu u tijeku njegove socijalizacije u profesiji, omogućeno i klijentu samom. Socijalni radnik, dobro obrazovan iz područja psihoanalitičke teorije, omogućit će klijentu u svojim kontaktima s njim osvješćivanje mnogih životnih situacija u kojima se nalazi ili u kojima će se tek naći. Mnogi postupci, koji ulijevaju strah klijentu i koje on često ne razumije, postat će mu smisleni, objašnjivi i manje daleki. **Stvaranje smisla** (Saari, 1991.) često je najvažniji dio intervencije socijalnog radnika. I to stvaranje smisla je kontinuum koji se u socijalnom radu proteže često kroz nekoliko generacija. Nije rijedak slučaj da se socijalni radnici susreću u svom profesionalnom vijeku s nekoliko generacija korisnika svojih usluga.

Povećanje klijentove osobne odgovornosti

Odnos socijalni radnik - klijent u mnogim je svojim dimenzijama odnos ovisnosti. Što je teža životna situacija klijenta, to ovisniji on postaje o djelatnosti socijalnog radnika. U najtežim slučajevima (npr. djeca koja ostanu iznenada bez roditeljske skrbi, stare osobe), socijalni radnici gotovo su jedine osobe koje poduzimaju neke korake za razrješavanje takvih teških

problema. Posebno je to slučaj u urbanim sredinama, gdje su različiti oblici neposredne solidarnosti lokalne zajednice rijetki. Ovisnost koja se na taj način uspostavlja kreće se u kontinuumu od gotovo biološke ovisnosti, do emocionalne ovisnosti, posebno kada je riječ o obiteljima u kojima socijalni radnici djeluju kroz nekoliko generacija. Ovisnost je, međutim, uvijek dvostrani fenomen. Jedna strana, koja pokazuje nemoć i traži pomoć, i druga strana, koja tu pomoć može i želi pružiti. Ovaj odnos, koliko god bio socijalno prihvatljiv, podržan, čak i nagrađen, uvijek u sebi krije opasnost patronizacije odnosa, odnosno uspostavljanja takvog stanja u kojemu socijalni radnik teži **regulirati** život svojeg klijenta. Ovakva je situacija za socijalnog radnika prividno **udobnija**, jer klijent **sluša** i najčešće postupa prema uputama socijalnog radnika. Kada, pak, tako ne postupi, socijalni radnik u maniri **velike mame** može slobodno protestirati i tražiti zaštitu **svojih prava**. Tako se često uspostavlja trajna **igra** koja odgovara objema stranama i ne dovodi do razrješenja klijentove situacije. Psihoanalitički koncepti usvojeni tijekom obrazovanja socijalnog radnika, u mnogome će pomoći da se ovakve situacije ovisnosti ne dogode. Socijalnom radniku psihoanalitički koncepti nude prepoznavanje takvih **poziva u pomoć** koji stvaraju dublju ovisnost. Kroz proces strukturiranog učenja, znači omogućavanja klijentu da prepozna svoje potrebe, ova se opasnost dobrim dijelom može izbjeći.

Osim ovih, osobnih razloga, postoje i duboki socijalni razlozi, koji dovode do potrebe za ovisnošću. Što je naglašenija funkcija socijalnog rada kao elementa socijalne kontrole, to će tendencija socijalnog radnika da uspostavi što puniji **suverenitet** nad životom klijenta biti snažnija. Totalne institucije kao što su domovi različitog tipa, bolnice, a posebno penalne institucije, imaju tendenciju potpune kontrole nad svim dimenzijama života njenih korisnika. Suvremeno društvo u sve većoj mjeri neke od oblika brige o ljudima institucionalizira. U suvremenim urbanim sredinama niz obiteljskih funkcija koje su u funkciji socijalizacije, preuzimaju institucije. Od najranije dobi, sve je manje pomoći i podrške neposredne okoline, a sve više institucionalne podrške organiziranih društvenih segmenata. U takvim uvjetima kompetencije pojedinca nad vlastitim životom imaju sve manje prostora. Svijest socijalnog radnika o odgovornosti klijenta za njegov vlastiti život u takvim je situacijama još važnija. U situaciji u kojoj su elementi socijalne kontrole u socijalnom radu **izraženiji**, puno se lakše i brže događa osjećaj onipotentnosti kod socijalnog radnika, jer njegovu djelatnost ne prati

samo njegovo profesionalno znanje, nego i pojačana važnost socijalnih institucija u kojima se odvija socijalni rad.¹⁰

Psihoanalitičko učenje posebno naglašava klijentovu odgovornost za vlastiti razvitak. Cjelokupni psihoanalitički proces, od faze analize ili uočavanja problema, zasnovan je prije svega na klijentovoj odgovornosti za rezultat procesa. Iako socijalni radnik nije psihoterapeut (barem to nije najveća većina socijalnih radnika), uz dobro poznavanje temeljnih psihoanalitičkog principa teže će svoju djelatnost socijalnog radnika ograničiti samo na temeljne funkcije socijalne kontrole, koje su mu ponekad nametnute od strane socijalnih institucija.

¹⁰Kada se govori o socijalnim institucijama, ovdje se ne misli samo na socijalne institucije u »klasičnom« smislu kao domovi i sl., nego sve socijalne institucije koje, među ostalim važnim svrahama, služe i svrhama socijalne kontrole, kao što je npr. javno mnijenje, rodbinske institucije, udruge, cijeli dijapazon onih socijalnih struktura koje imaju i snažnu ulogu socijalne kontrole.

Značaj djetinjstva u čovjekovu razvitku

Nasuprot slike **nevinog djeteta**, Freud je ukazao na to da je malo dijete od samog rođenja obdareno libidoznim porivima pregenitalne naravi (Fromm, 1984.). Ozbiljnost kojom je Freud objasnio slojevitost, kompliciranost i bogatstvo psihološke strukture djeteta od prvih dana po rođenju bio je prvi ozbiljan znanstveni pokušaj da se mnogi događaji iz kasnijeg čovjekova života objasne ranim razvojnim faktorima. Poseban je značaj dao ranim traumatskim događajima i njihovoj važnosti za cjelokupan životni tijek. Tako su mnoga istraživanja osobnih povijesti delinkvenata ukazala na to da su velika većina njih u najranijem djetinjstvu bila izložena ozbiljnim i teškim traumatizirajućim događajima. Kao *par excellence* teoretičar teorije sustava, Freud je naglašavao duboku povezanost najranijih odnosa roditelja i djeteta i razvitka ličnosti, te kasnijih manifestacija tog puta.

U našoj kulturi činjenica da su djeca od najranije dobi manipulirana, usmjeravana, kontrolirana, smatra se normalnom stvari, a dječji bunt, tumači se kao iracionalnost (Fromm, 1984.:73). S druge strane, djeca su **božji dar** i to konstituira gotovo impersonalan odnos i odgovornost prema djeci. Strah, nesigurnost, strepnja koju kod roditelja izaziva dolazak na svijet novog bića određeni su ne samo osobnom ljubavlju, željom za podizanje potomstva ili međusobnom ljubavlju dvoje ljudi, već odnosom prema vrhovnom autoritetu.

Freudov pristup je doveo do mogućnosti i da se razmisli o roditeljima. On je omogućio da se dopusti kako roditeljima dijete može ići na živce ne samo kada se radi o npr. neželjenom djetetu ili o destruktivnim, sadističkim roditeljima već i stoga jer se radi o nespojivim naravima djeteta i roditelja i tako se ovaj odnos ne mora razlikovati od odnosa među odraslim ljudima (Fromm, 1984.:73). Ova je relacija, međutim, moguća, tek kada se dopusti mogućnost da i dijete ima autonoman karakter, kada nije samo **pertinencija** roditelja.

NEKI RAZLOZI NEPRIHVAĆENOSTI FREUDOVE TEORIJE

Vrijeme u kojemu je teorija nastala

Vrijeme nastajanja teorije je kraj viktorijanske ere, ere koja je snažno obilježena konzervativizmom, posebno kada je riječ o čovjekovoj spolnosti. U tom je razdoblju bilo teško moguće i zamisliti da bi jedan teorijski pristup u čijim su temeljima spolni nagoni mogao biti blagonaklono prihvaćen.

S druge strane, neki temeljni Freudovi koncepti isto su tako nužno »obojeni« karakteristikama vremena u kojemu su nastali. Tako su na primjer antropolozi u svojim istraživanjima pronašli takve socijalne zajednice u kojima spolnost ne igra ulogu kakvu je igrala u društvu u kojemu je Freud živio. Malinowski je ustvrdio da se Freudov obiteljski koncept temelji na tipično europskom trokutu oca, majke i djeteta, koji je u nekim kulturama bitno drukčiji, da na primjer ima kultura u kojima je najvažnija muška figura ujak, a ne otac i da najvažniji tabu incesta nije vezan za odnose roditelja i djeteta, nego za odnose između brata i sestre (Zelazo i Barr, 1989.; Crain, 1992.). Freud je, baveći se ljudskom agresivnošću, ustvrdio kako se ona može »konvertirati« i neopasno kanalizirati kroz sportske aktivnosti i da u nacijama koje njeguju agresivnije sportove, ima manje nagona za ratovanjem. Međutim, antropološka su istraživanja pokazala da je upravo suprotno, da nacije koje njeguju agresivnije sportove, imaju ujedno i razvijeniju »želju« za ratovanjem (Kottak, 1991.).

Freud se suprotstavio crkvi svog vremena i religioznosti. To ga je suprotstavilo velikoj socijalnoj organizaciji, strogo vertikalno organiziranoj, moćnoj i utjecajnoj. Freud se vrlo negativno izražavao o religiji, vrlo se aktivno suprotstavljao čovjekovoj religioznosti. Osnova Freudove teorije su nagoni, a posebnu je pažnju poklanjao seksualnom nagonu i načinima na koji on određuje čovjekovu psihičku strukturu. Kako je ovakav pristup u sukobu s nekim od vrlo strogih načela crkve, njegov sukob je bio dubok i nepomirljiv.

No, Freud se suprotstavio i svim drugim oblicima dogmatskog mišljenja, pa ga nisu prihvaćali ni dogmatski ljevičari njegovog vremena, a niti kasnijih vremena. Tako su dogmatski ljevičari Freudovo djelo ocjenjivali kao determinizam koji ne dopušta čovjekovu slobodnu volju, što je do izvjesne mjere točno. Dobar dio Freudova djela posvećen je instinktima, nagonima, onim mračnim i teško shvatljivim silama koje često djeluju protiv naših želja i uvjerenja. Takav opis čovjeka činio se dogmatskim ljevičarima previše »mračan i deterministički« pa je Freud gotovo do Perestrojke bio zabranjena literatura u Sovjetskom Savezu.

Uzroci u Freudovoj ličnosti i njegova nacionalnost

Jedan je od uzroka i sam izvorni tvorac ovog koncepta koji je bio vrlo narcističan, tašt i konzervativan čovjek i sve one svoje sljedbenike koji su imali imaginacije i hrabrosti u krilu Freudove teorije misliti dalje, uglavnom je udaljio od sebe. Ostali su oni koji su slijepo vjerovali **velikom vođi** i papagajski ponavljali ne samo njegove velike dosege, nego i njegove velike zablude.

Drugi dio suprotstavljanja ovom teorijskom pristupu, a povezan je s Freudovom ličnošću, odnosi se na njegov stav prema ženama. On ima posebnu težinu danas, u vrijeme kada se ponekad i agresivnim i neprimjerenim sredstvima pokušava ukazati na položaj žene. Freud je u biti ženu smatrao bićem manje vrijednim od muškarca, pa je čak i ženska psihopatologija siromašniji dio njegova djela. Smatrao je, na primjer, da djevojčice nemajući razloga za strah od kastracije nemaju potrebe razviti snažan Superego. Većina kritičara ocijenila je ovu tvrdnju kao odraz njegovih kulturnih stereotipa, a ne znanstveno utemeljenu tvrdnju (Crain, 1992.).

Freud je bio Židov. Otvoreni antisemitizam dio je vremena u kojem je živio. Svoj je životni put završio kao izbjeglica u Londonu, kamo je pobjegao pred fašističkim divljanjem u Austriji toga vremena. Više ili manje otvoren, više ili manje djelatan, antisemitizam je trajna konstanta naše kulture u ovim prostorima.

Većinu teoretskih konstrukata je vrlo teško operacionalizirati

Freudovi teoretski konstrukti opiru se operacionalizaciji. Prema mišljenju A. Fulgosi, neki su Freudovi koncepti ili vrlo kompleksni i nepodložni takvoj operacionalizaciji, ili nedovoljno jasno definirani (Fulgosi, 1990.:63). Međutim, ova teškoća vezana je dobrim dijelom uz vrijeme u kojemu se teorija pojavila. U to vrijeme eksperimentalna psihološka istraživanja bila su rijetka, psihologijska znanost **metodološki i instrumentalno nezrela** (Fulgosi, 1990.:63) i nije mogla svojim ondašnjim spoznajnim, metodološkim i tehničkim aparatom zahvatiti novu teoriju. Međutim, psiholozi su se ipak upustili u niz istraživanja na

temelju Freudovih koncepata i mnoga od njih pokazala su svoju empirijsku utemeljenost. Tako su neka istraživanja nedvosmisleno potvrdila koncept nesvjesnog (Fulgosi, 1990.), zatim obrambenog mehanizma represije (Fulgosi, 1990.), velik broj istraživanja obavljen je na području snova, jednom od najvažnijih metodoloških područja kojima se psihoanaliza bavi (Fulgosi, 1990.), Edipova kompleksa i straha od kastracije i niza drugih psihoanalitičkih koncepata. Velika većina ovih empirijskih istraživanja potvrdila je utemeljenost psihoanalitičkih koncepata koji su ispitivani.

Psihoanalitičku praksu je teško verificirati

Neki istraživači, kao na primjer Eysenck i Stuart, su istražujući rezultate psihoanalitičke prakse tvrdili kako psihoterapijsko liječenje ne donosi bitna poboljšanja. Štoviše, ti su istraživači, uspoređujući skupinu ljudi sa sličnim teškoćama, koja nije prolazila psihoanalitičku terapiju, ustvrdili da su oni bili čak učinkovitiji u rješavanju svojih teškoća, nego oni koji su prolazili analitičku terapiju. Vjerovali su da je svojevrsna »transferna neuroza« koja prati psihoanalitičko liječenje, prepreka poboljšanju opće psihičke situacije bolesnika. Ova transferna neuroza odvraća pacijenta od težnje da kvalitetnije raspolaze svojim psihičkim resursima (Zastrow, 1981.).

Pristalice psihoterapijskog liječenja, odgovarajući na ove primjedbe tvrde pak da su istraživanja o učinkovitosti psihoterapijskog liječenja krivo prikazala rezultate liječenja zbog toga jer su za ljubav **znanstvene rigoroznosti** propustila mogućnost točnog definiranja terapijskih ciljeva (Saari, 1991.). Tako je zapravo problem vraćen na područje teškoća u operacionalizaciji psihoanalitičkih koncepata, jer se upravo u tim teškoćama nalazi jedan od uzroka rezultata o kojima je ovdje riječ.

Ono što najviše otežava verifikaciju psihoanalitičke prakse je duboko osobna relacija, kako sa stajališta pacijenta, tako i sa stajališta terapeuta. Ne tako rijetko, o njoj se govori i kao o umjetnosti (Saari, 1991.:9) i upravo takav pristup opire se najčešće upotrebljavanim postupcima empirijske validacije.

Psihoanalitički tretman je dug i vrlo skup, a edukacija psihoterapeuta je iznimno duga, specifična i isto tako vrlo skupa

Prosječno liječenje u psihoanalizi traje oko dvije godine s tim da se terapeut i osoba u terapiji nalaze jednom tjedno. Ima poznatih terapija koje su trajale 12 i više godina. Rand i Strunkard su u svojim istraživanjima psihoanalitičkih liječenja našli liječenja u trajanju između 3 i 7 godina (Rand i Strunkard, 1983.). Friedman i suradnici su na temelju svojih istraživanja napravili tri kategorije psihoanalitičkih liječenja kada je riječ o trajanju: one do 6 mjeseci, one od 6 mjeseci do 2 godine i one od 2 godine do 6 godina trajanja (Friedman *et al*, 1998.). Timo je u svojem radu našao trajanja psihoanalitičkih liječenja u rasponu od 6 mjeseci do 6 godina (Timo, 1992.).

Terapijske seanse uglavnom nisu kraće od jednog sata. Zajedno s iznimno skupom edukacijom terapeuta, ovo psihoanalitičku terapiju čini pristupačnom samo za onaj krug klijenata koji sebi mogu priuštiti tako skup i dugotrajan postupak.

Kako je psihoanalitička terapija postupak koji traži iznimno široko obrazovanje i specifičnu radnu i osobnu kulturu, edukacija za terapiju je složen postupak kojem prethodi psihoanaliza terapeuta. Supervizora koji to obavljaju ima relativno malo i edukacija je iznimno skupa. Ovo psihoanalitičku praksu, posebno onu provođenu od strane psihijatar-psihoterapeuta, čini elitističkom.

UMJESTO ZAKLJUČKA

Socijalni rad i psihoanalitička teorija i praksa psihoanalize i njihova veza sa socijalnim radom

Socijalni rad kao relativno mlad oblik profesionalne prakse i socijalni rad kao još i daleko mlađa znanstvena i teorijska disciplina, oduvijek je bio eklektičan. Psihoanalitička teorija je na njega imala i u teorijskom ali i u praktičnom smislu vrlo jak utjecaj. U području *caseworka* taj je utjecaj snažan od samog početka njegova razvitka (a s *caseworkom* je socijalni rad i

počeo kao profesija). U novije vrijeme, prve dvije dekade nakon II. svjetskog rata bile su obojene snažnim utjecajem psihoanalize i na teoriju, ali i na praksu socijalnog rada. Čini nam se da se ovaj snažni utjecaj ponovno vraća, kako na teorijskoj, tako i na provedbenoj razini, ali s bitno različitim uzrocima i u drugačijim dimenzijama. U socijalnom radu se vodi vrlo intenzivna bitka za produbljivanje, ali i proširenje teorijskih temelja socijalnog rada i njegovo što ravnopravnije uklapanje u zajednicu znanstvenih disciplina.

U teorijskim pristupima, čvršći i intenzivniji smjer prema socijalnom radu kao znanstvenoj disciplini zahtijeva dublje teorijsko usmjeravanje i zasnivanje. Mnogi psihoanalitički koncepti su u međuvremenu potvrđeni kroz empirijska istraživanja i predstavljaju dio korpusa znanja o čovjekovoj prirodi. Priroda psihoanalitičke teorije kao koherentnog sustava znanja o čovjeku, svakako je neizbježan sadržaj u bilo kojem pokušaju zasnivanja bilo koje znanstvene discipline koja u središtu svog interesa ima čovjeka kao integralan bio-socijalni sustav.

Raspadom socijalističkog bloka, posebno onog njegovog dijela koji je bio najortodoksniji i »najtvrdi« u svojoj kolektivističkoj¹¹ orijentaciji, pojavljuje se pojačani interes za osobu, pojedinca, za razliku od osobe kao dijela kolektiviteta. Neki »kolektivistički« teorijski pristupi imaju nešto manji utjecaj nego su ga imali do raspada tog sustava.

Na razini psihoanalize kao prakse, pojačani interes se prati gotovo od sredine osamdesetih godina ovog stoljeća. Prvi je razlog u razočaranju u rezultate države blagostanja i u otkriću činjenice da takav koncept države mnoge socijalne probleme ne samo da nije riješio, nego je ~~neke i produbio. Drugi razlog je u neprestanim pritiscima na pojeftinjenju države i reorganizaciji i pojeftinjenju javnih službi, pri čemu obično u prvim koracima reorganizacije i »pojeftinjenja« na red dolaze upravo socijalne službe. Takvi koraci nisu samo kozmetičke naravi, nego su često vrlo radikalni i zadiru u sam sadržaj postupaka struke. Jedan od drastičnijih primjera ovakve vrste našli smo u SAD-u početkom sedamdesetih, kada su iz vrhova sustava socijalne skrbi uklonjeni stručnjaci-socijalni radnici i uvedeni manageri iz~~

¹¹U bivšem Sovjetskom Savezu mnogi su psihijatri potajno proučavali Freuda jer ga dugo vremena u regularnim obrazovnim programima uopće nije bilo.

privatne industrije, poslovnih i administrativnih škola, pa čak i američke vojske (Knežević, 1996.a).

Ovakvi zahvati doveli su do jačanja privatnog sektora u socijalnom radu, onog koji je oslonjen prije svega na korisnike iz srednje klase, koji socijalnim radnicima-privatnicima mogu, ako ne u cijelosti, barem djelomično plaćati usluge. Zbog prirode ovakvog socijalnog rada, većina socijalnih radnika-privatnika, barem prema podacima za SAD, u svom radu polazi od psihoanalitičkih teorija. Prema istraživanju Kimberly Strom, 83% socijalnih radnika-privatnika smatraju se sljedbenicima psihoanalitičke teorije (Strom, 1994.). No, proces privatizacije u europskim uvjetima nije tekao istim smjerom kao u SAD. U Europi su samo neki dijelovi servisa privatizirani, a privatna praksa socijalnih radnika je po svom obimu za sada neznatna.

Psihoanalitička teorija prihvaćena kao temelj prakse socijalnog rada, u ovakvom kontekstu ima barem dva nepovoljna učinka na socijalni rad, čiji utjecaj ne smijemo nikako zanemariti niti podcijeniti.

U prvom redu, diskurs psihoanalitičke teorije je idealan okvir za prebacivanje **krivnje i odgovornosti** za nečiji nepovoljan socijalni položaj na njega samog. Iako u psihoanalitičkoj teoriji takvih eksplicitnih poruka nećemo naći, iako je u njoj i socijalno okruženje prihvaćeno kao varijabla (posebno kod nekih disidenata od osnovnog smjera kao što su, neka spomenemo možda najpoznatije, Jung i Fromm), redukcionističko prihvaćanje teorijskog okvira psihoanalitičke teorije nudi odličan okvir za vraćanje problema osobi koja ih ima, umjesto pokušaja da se uzrok problema nađe u socijalnoj okolini. Iz ove perspektive slijedi u socijalnom radu često niz postupaka koji su u svojoj suštini autoritarni prema osobi prema kojoj se provode, ali duboko liberalni u svom sadržaju i, posebno, relativno neobvezujući kada je riječ o socijalnom okruženju osobe u stanju socijalne potrebe. Najmaligniji oblik ove situacije je prekid svake intervencije »**zbog otpora klijenta**«. Relativno pasivna pozicija terapeuta u psihoterapijskoj terapiji, u kojoj se očekuje da klijentu bude »**dovoljno teško podnositi svoje teškoće**« mehanički prenesena u praksu socijalnog rada, znači prebacivanje cjelokupne odgovornosti na klijenta samog. Pri tom se ovakva ideologija često znade vrlo djelotvorno nadopuniti *self made man* mitom, idejom prema kojoj se svi rađamo u društvu

jednakih mogućnosti i samo su naša osobna imaginacija, radinost, kreativnost, ograničavajući faktori da od »prodavača kokica« stignemo do neslućenih visina financijskih magnata. Pri tomu se zaboravlja da je na primjer, već i niska porođajna težina¹², dakle prvi korak u našem pojavljivanju na ovom svijetu, značajan prediktivni faktor za procjenu pripadanja nižem socijalnom sloju.

Posebno u onim sredinama u kojima su izraziti problemi koji proistječu iz rasnih, vjerskih ili nacionalnih razlika, praksa socijalnog rada značajno utemeljena na psihoanalitičkoj teoriji, vrlo lako »sklizne« u »tretmanske modele« u kojima se razdvaja individua od njezinog socijalnog konteksta i problemi se prebacuju na nju ili u njezin obiteljski krug, umjesto da se identificiraju, a onda i razrješavaju u socijalnoj okolini (Ahmed, 1994.). Daljnja posljedica ovakvog pristupa je diferencirana stigmatizacija pojedinih vjerskih, rasnih ili nacionalnih grupa. Tako Ahmed Shama na temelju svojih istraživanja nalazi da će u američkoj sredini, bijele majke biti za probleme svoje djece »označene« individualno, a crne kolektivno (Ahmed, 1994.:127). Na tragu psihoanalitičkih koncepata ide se i dalje, pa će se tako obitelji čije je porijeklo s Kariba »klasificirati« kao one čija se unutarnja struktura »raspada« zbog pozicije majke koje su »previše čvrste i previše usmjerene na zarađivanje«, a obitelji azijskog porijekla su ugrožene zbog majki čiji je obiteljski položaj vrlo »slab i bez utjecaja na cjelokupnu obitelj«¹³ (Ahmed, 1994.). Budući da je terapijski, psihoanalitički model socijalnog rada zasnovan na ideji podsvjesne motivacije, prekoračivanje okvira socijalnih pravila od strane klijenta, tumači se kao simptom nezadovoljenih emocionalnih potreba i u svezi s time teškoća

¹²Bartley i suradnici su ispitujući engleske građane, rođene 1958. godine, nesumnjivo utvrdili kako je skupina onih koji su pri rođenju težili 2,721 gram i manje, u kasnijem životu imala više financijskih teškoća, lošije uvjete stanovanja, ukratko, više socioekonomskih teškoća nego oni čije su tjeesne težine pri rođenju bile prosječne ili iznad prosjeka. Niska porođajna težina povezana je svakako s niskim socioekonomskim položajem obitelji i to je jedan od vrlo značajnih, ako ne i najznačajniji faktor tijekom gestacije. S druge, pak strane, niska porođajna težina je faktor koji je, između ostalih, vrlo značajno povezan s kasnijim oboljevanjem od kardiovaskularnih bolesti, opstruktivnih bolesti pluća, i dijabetesa (Bartley *et al*, 1994.).

¹³Prepoznajemo ovdje zapravo i utjecaj aktualnih političkih zbivanja u pojedinim društvima, kao mogućnost da se »psihoanalitički« objasni pozicija neke rasne, nacionalne ili druge grupe. Treba posebno naglasiti da je takva upotreba, ili svakako bolje, zloupotreba psihoanalize, moguća zbog njezine vezanosti, u nekim dimenzijama na čovjek u njegovu socijalnom okruženju i da je slična sudbina zadesila ne samo Fretuda, nego i mnoge druge teoretičare, čije su misli zloupotrijebljene u nekoj aktualnoj socio-političkoj situaciji. Iz prirode teorije kao ne samo »skupa tvrdnji«, nego i kao ljudske kulture u najširem smislu riječi, proizlazi mogućnost kako njezine učinkovite upotrebe, tako i dramatične zloupotrebe.

ličnosti u cjelini, a malo se pozornosti pridaje socijalnim i posebno ekonomskim poteškoćama obitelji iz deprivilegiranih socijalnih slojeva.

Drugi je problem, usko povezan s prvim, **preusmjerenje fokusa intervencije na individuu** i ograničavanje djelatnosti socijalnog rada, njegova relativna neodgovornost za šire društvene procese. Na taj način socijalni rad prestaje biti aktivnim korespondentom socijalnoj politici i ne pruža joj niti raspoložive informacije o stanju socijalnih problema, niti joj može

ovaj način, socijalni rad predstavlja zapravo samo vrlo efikasan instrument socijalne kontrole, ponekad i vrlo djelotvorno manipulabilan. Uz pomoć takvog socijalnog rada moguće je osigurati socijalnu kontrolu cijelih vjerskih, etničkih i drugih grupa koje se nalaze u položaju socijalno deprivilegiranih, a da se takva socijalna kontrola s druge strane može prikazati čak i kao human postupak rada sa »marginalnom skupinom«.

LITERATURA

1. Ahmed, S. (1994.) *Anti-racist Social Work*. U: Hanvey, C. i Philpot, T. (ur.); **Practising social work**. London: Routledge
2. Bartley, M., Power, C., Blane, D., Smith, D.G. i Shipley, M. (1994.). **The British Medical Journal**, 309 (6967), 1475-1478.
3. Bras, S., Cvetko, B., Kobal, M., Kostnapfel, J., Lokar, J., Milčinski, L., Pregelj, B., Vitorović, Žvan, V. i Žmuc-Tomori, M. (1986.) **Psihijatrija**. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
4. Crain, W. (1992.) **Theories of development, concepts and applications**. Englewood Cliffs: Prentice Hall.
5. Dorfman, R.A. (1988.) *Clinical social work: The development of a discipline*. U: Dorfman, R.A. (ur.); **Paradigms of clinical social work**. New York: Brunner/Mazel Publishers.
6. Freud, S. (1979.) *Prijenos*. U: Sigmund Freud: **Sabrana djela**. Novi Sad: Matica Srpska.

XII.2. Intervju

Neki autori smatraju da je intervju samo jedan od načina anketiranja i da se suštinski ne razlikuje od upitnika. U suštini, postoje znatne sličnosti između intervjuera i upitnika, pogotovo kada anketar u kontaktu sa anketiranimima postavlja pitanja i registruje odgovore. U pitanju je, takođe, vid komunikacije, koji u ovom slučaju ima neposredni i verbalni karakter, koji prati registrovanje (pisane zabeleške, audio ili audio-vizuelni snimci, elektronske poruke). Međutim, intervju ima neke gnoseološke i metodološke osobenosti zbog kojih se posmatra kao posebna metoda socijalnih istraživanja, kao i istraživanja u drugim oblastima.

Intervju je veoma pogodno sredstvo za ispitivanje raširenosti i prioriteta nekih ličnih, porodičnih ili zajedničkih potreba, subjektivno viđenje nekih socijalnih problema, evaluaciju i opredeljivanje nekih projekata, programa, mera ili socijalnih aktivnosti od strane građana, za ocenjivanje efekata i kvaliteta rada socijalnih službi i zaposlenih u njima.

Pokazalo se, takođe, da su i individualni i grupni intervju veoma podesne metode u akcionim istraživanjima u kojima su, inače, naglašeni subjektivitet i participacija uključenih građana.

U socijalnim istraživanjima koriste se strukturirani, polustrukturirani i nestrukturirani intervjui, koji, pored sličnosti, imaju i neke posebne karakteristike.

U istraživačkoj praksi nastali su i primenjuju se tri tipa intervjuera sa nekim posebnostima, karakteristikama, dometima, prednostima i nedostacima. Prva podela odnosi se na strukturalne karakteristike intervjuera koji se dele na strukturirani, polustrukturirani i nestrukturirani. Druga podela polazi do toga ko su intervjuisani, pa intervjuere deli na individualni i intervju sa grupom. U praktičnoj primeni u socijalnom radu (ne u nauci socijalnog rada) govori se još o dijagnostičkom i terapijskom intervjuu.

Strukturirani (sistematski) intervju široko je primenjivana metoda istraživanja. Terminom sistematski naglašava se činjenica da nije svaki razgovor ili intervju naučni. Sistematski intervju zahteva da se unapred dobro postave njegovi predmet i ciljevi, kao i struktura pitanja. To, pored ostalog, znači da su pitanja precizno definisana, da je određen njihov redosled i da pokrivaju sve aspekte problema o kome se razgovor vodi. Bitni su, takođe, i načini registrovanja odgovora, o čemu se postiže prethodna saglasnost sa ispitivanim osobama.

~~Polustrukturirani intervju se izvodi na osnovu unapred postavljene teme, odnosno izabranog problema o kome se prikupljaju mišljenja i predlozi korisnika ili građana, s tim, što su bazična pitanja i lista pitanja za intervju jednim delom pripremljeni unapred, dok se tokom intervjuera postavljaju dodatna pitanja, potpitanja ili traže objašnjenja određenih stavova ili odgovora. Bitno je, međutim, da se ključna pitanja postavljaju svim ispitanicima, dok je redosled pitanja značajan, ali ne i odlučujući zahtev. Nastoji se da intervju teče normalno, tako da se pitanja povezuju slično svakodnevnim razgovorima.~~

Polustrukturirani intervju je fleksibilniji u pogledu sadržaja, načina vođenja i interaktivnog odnosa intervjuera i intervjuisane osobe. Pogodnosti polustrukturiranog intervjuera leže u mogućnosti pojašnjenja nekih stavova, mišljenja ili predloga i u proveru verodostojnosti i dobre interpretacije dobijenih odgovora. Njegova veća fleksibilnost u odnosu na strukturirani intervju istovremeno je i njegova slabost, jer uvodi u igru mogućnost preterane intervencije i subjektivnosti intervjuera, ali je prihvatljiviji ispitanicima, jer je bliži uobičajenom razgovoru.

Nestrukturirani intervju nailazi na snažne rezerve mnogih istraživača i socijalnih radnika, jer se on po svojoj suštini ne razlikuje bitno od svakodnevnih razgovora. U ovom tipu intervjuja nema prethodno definisanih ili strukturiranih pitanja, jedino se unapred bira tema ili problem, a sve ostalo se odvija u interakciji između intervjuea i ispitanika. Koristeći ovaj tip intervjuja, istraživač (socijalni radnik) priprema listu tematskih područja o kojima će voditi intervju radi njegove bolje sistematizacije i prirodnog toka.

Razlika između nestrukturiranog intervjuja i svakodnevnog razgovora je, naravno, u njegovom cilju, principima na kojima počiva i činjenici da ga primenjuju obučene osobe sa unapred odabranom temom, odnosno problemom, s tim, što se pitanja postavljaju u skladu sa nivoom razumevanja ispitanika i uz neophodna pojašnjenja postavljenih pitanja. Ovaj tip intervjuja koristi se obično kada su u pitanju neke opšte ili svima poznate teme, problemi i potrebe, ali je važno prikupiti što više različitih mišljenja, kako bi se došlo do preovlađujućih ili zajedničkih stavova i predloga. U naučnom smislu, ovaj tip intervjuja je pod velikim znakom pitanja zbog moguće subjektivnosti u samom vođenju intervjuja, u beleženju odgovora i analizama podataka prikupljenih ovim putem.

Grupni intervju može se voditi sa grupama građana, vođama ili istaknutim pripadnicima građana, sa dobrim poznavacima prilika u zajednici ili sa dobrim profesionalcima koji poznaju socijalne odnose i mreže usluga i institucija u zajednici. On predstavlja uštedu vremena i može smanjiti rizik subjektivizma, ali traži veštine vođenja grupnog intervjuja i smisao za komuniciranje. Grupni intervjui su rizični kada se odnose na materiju oko koje postoje podeljena i suprotstavljena mišljenja u zajednici. U tom slučaju relevantnim se mogu smatrati jedino odgovori oko kojih je postignuta saglasnost ispitivane grupe (vidi: Milosavljević, Brkić, 2005).

U praksi socijalnog rada koriste se dijagnostički i terapeutski intervjui.

Za razliku od naučne primene intervjuja, u praksi socijalnog rada najčešće se koriste dijagnostički (osnovni cilj da se utvrdi priroda nekog problema) i terapeutski intervju (usmeren prema tretmanu, podršci i prevazilaženju nekog ličnog problema korisnika socijalnog rada). Iako se u socijalnom radu često koriste i intervju i razgovori, oni najčešće nemaju sistematski karakter, čime se još više uvećavaju njihove poznate metodološke slabosti čiji je osnovni izraz visok rizik subjektivnosti. U svakom slučaju, profesionalci se moraju obučavati za primenu metode sistematskog razgovora i intervjuja, što važi i za druge naučne metode koji se mogu koristiti u nauci, ali i u praksi socijalnog rada.

Pošto zahtevaju više vremena, u poređenju sa drugim metodama i tehnikama, kao i dobro obučene intervjuee, metode intervjuja se, po pravilu, primenjuju na odabranom uzorku građana, korisnika usluga, predstavnika i dobrih poznavalaca prilika u lokalnoj zajednici, ili, čak, za grupni intervju. Osnovna slabost intervjuja jeste rizik subjektivnosti, kako na strani ispitivanih, tako i na strani intervjuea. Intervjuisanje većeg broja građana zahteva više vremena i veći broj anketara, što je takođe, slabost ovog metoda.

Pored dobre selekcije, obuke i pripreme intervjuea, na kvalitet intervjuja značajno može da utiče njegovo ponašanje, način predstavljanja i komuniciranja, pa i sam spoljni izgled anketara. Kako pišu Jegidis (Yegidis) i Vajnbah (Weinbach): „U većini istraživanja u kojima se podaci dobijaju putem neposrednog intervjuja, istraživač ili intervjuear bi trebalo da se pokaže kao kompetentan profesionalac, a ne kao potencijalni prijatelj, kolega student ili u nekoj drugoj ulozi koja može dovesti u pitanje celovitost procesa prikupljanja činjenica. U ovom cilju posebna pažnja mora biti posvećena oblačenju, vrsti komuniciranja, načinu predstavljanja i ukupnom

ponašanju" (Yegidis & Weinbach, 1991: 199). To znači da rukovodilac istraživanja i intervjuer moraju nastojati da maksimalno smanje uticaj subjektivnih svojstava na kvalitet podataka prikupljenih intervjuom.

U mnogim situacijama i sredinama mora se razmotriti i pitanje takvih ličnih karakteristika kao što su pol, uzrast, rasa, etnička pripadnost i slična svojstva anketara u odnosu na populaciju koju treba intervjuisati. U sredinama koje su posebno osjetljive na razlike po ovim i drugim osnovama, određivanje i obuka anketara moraju biti brižljivo urađeni. Na primer, u patrijarhalnim sredinama kontraindиковano je da osoba suprotnog pola od ispitivane bude intervjuer, kao što će intervjuisanje starijih osoba od strane jako mladih izazvati podozrivost.

Bez obzira na tip intervjuja, postoje određena pravila i zahtevi, kao što je neophodna obuka intervjuera. Tako, na primer, pre početka intervjuja intervjuer mora da predstavi sebe i instituciju za koju obavlja intervju, koja je njegova svrha i namena i kako se. Pošto se intervju, po pravilu, obavlja u kući, na radnom mestu ili u nekom javnom pogodnom prostoru, intervjuer vodi računa i o mogućim spoljnim uticajima (buka, prisustvo drugih osoba, slaba zvučna izolacija), kao i o toku odvijanja intervjuja, s tim što svakako izbegava da na bilo koji verbalni ili neverbalni način reaguje i ocenjuje odgovore ispitivanih.

Pitanje registrovanja odgovora, takođe je delikatno, bez obzira na dobrovoljnost ispitivanih za učešće u intervjuu. Kao što ćemo videti kasnije, ovo pitanje se ne postavlja prilikom elektronskog intervjuja. Međutim, kod neposrednih intervjuja ono je jako bitno, kako za prihvatanje tako i za odvijanje intervjuja. Bez obzira da li se odgovori ispitnika beleže u pisanoj, audio ili video formi, uvek je potrebno dobiti saglasnost, uz valjano objašnjenje čemu služi registrovanje odgovora i kako se obezbeđuje zaštita od bilo koje zloupotrebe. U literaturi se nailazi na čitav niz drugih ideja o tome kako održati kontinuitet, pažnju i stimulisati potpuno učešće ispitivanih u intervjuu, kako njihov zamor ili nerazumevanje ne bi uticali na kvalitet i sadržaje odgovora.

Podaci prikupljeni metodom intervjuja, po pravilu se obrađuju i analiziraju kvalitativnim putem, što ne isključuje i statističke obrade kada se intervjuiše veći broj građana. I ovde je očigledno da primarno kvalitativna metoda može da dobije i određena kvantitativna svojstva, kada se podaci prikupljeni tim putem obrađuju i analiziraju i u kvantitativnim aspektima. Od toga koji pristup je primereniji (kod većine intervjuja to je prvenstveno kvalitativni), bitniji je kvalitet, pouzdanost, valjanost i upotrebljivost naučnih činjenica prikupljenih ovom metodom, bilo za aplikativne ili teorijske svrhe, odnosno za uvećavanje naučnih znanja o socijalnim pojavama i problemima.

Mr. sc. NEDRETA ŠERIĆ*

Problemi primjene intervjua u praksi socijalnog rada

Sažetak

U ovom radu autorica prezentira ulogu i značaj korištenja metode stručnog razgovora/intervjua te daje kritički osvrt na analizu jednog dijela neobjavljenih rezultata provedenog istraživanja¹ u 2010. godini na području Kantona Sarajevo. U završnom dijelu na osnovu istraživanja navodi otkrivena i identificirana saznanja koja ukazuju na bitne probleme i teškoće primjene intervjua u praksi socijalnog rada.

Cljučne riječi: metoda stručnog razgovora/intervju, socijalni rad, uloga, značaj, problemi

Uvod

Intervju je jedna od najznačajnijih i neizbježnih metoda pribavljanja podataka u procesu naučnog istraživanja, ali i prakticiranja socijalnog rada. *Najznačajnija* jer bez korištenja različitih tehnika, oblika i tipova intervjua većina aktivnosti socijalnih radnika bila bi nezamisliva. *Neizbježna* zato što je povezana i što prožima sve druge metode, tehnike i postupke u radu socijalnog radnika, ali i činjenice da je neposredna komunikacija između socijalnog radnika i klijenta pojedinca, grupe ili zajednice ostvariva samo verbalnim komunikacijskim procesom. Sama potreba za korištenjem intervjua ogleda se u činjenici da se jedino intervjuom mogu pribaviti relevantni podaci iz ličnog i socijalnog okruženja pojedinca, neophodni za planiranje i način rješavanja konkretnog problema.

* Nedreta Šerić je viša asistentica na Odsjeku za socijalni rad Fakulteta političkih nauka Sarajevo.

Svakodnevno smo u prilici voditi razgovore s različitim motivima, interesima i ciljevima, nekada radi zabave ili težnje da ostavimo dojam na druge radi uspostavljanja kontakta i izazivanja pažnje od drugih, razgovaramo da bismo pokazali srdačnost i prijateljstvo, ali veoma često da dobijemo ili pošaljemo neku informaciju. Svako od nas je bio ponekad "intervjuer" i "intervjuirani", manje-više uspješno. Razgovor je veoma važan u ljudskom životu i predstavlja temelj čovjekove egzistencije jer razgovor stvara², razvija i održava čovjeka, te bez razgovora, odnosno međusobnog razmjenjivanja poruka, ne možemo drugima ništa ni objasniti, posebno u porodici, školi, na poslu itd. Intervju ima širok dijapazon primjene, te se koristi u različitim područjima čovjekova rada i djelovanja, različitim naukama i naučnim disciplinama, zanimanjima, profesijama i djelatnostima.

Primjena metode stručnog razgovora/intervjua u socijalnom radu

Iako je intervju *tehnika metode ispitivanja*, u praksi socijalnog rada se koristi riječ *metoda stručnog razgovora*. Prema Kadushinu, naprimjer, trebalo bi izbjegavati korištenje riječi *tehnika* kada je riječ o pomažućim profesijama, jer to, kada se izgovori, pomalo "neprimjereno" zvuči s obzirom na to da podsjeća na nešto hladno, mehanički rađeno, što svakako ima svoj značaj kada govorimo o korištenja intervjua u praksi socijalnog rada. Međutim, ako pođemo od uobičajene definicije metode (grč. *methodos*) da je to "način, put, postupak koji upotrebljavamo da bismo postigli neki cilj... način, put, postupak koji upotrebljavamo da bismo došli do spoznaje, da bismo otkrili ili izložili istinu" (Filipović, 1989: 209), smatramo da je prikladnije upotrebljavati riječ *metoda* nego *tehnika*. Metoda stručnog razgovora (intervju) u socijalnom radu ima sve bitne elemente naučnog razgovora. Bitna razlika se ogleda u tome što se naučnim razgovorom/intervjuom pribavljaju podaci s ciljem stjecanja naučnog saznanja o određenom predmetu istraživanja, dok se u praksi socijalnog rada podaci pribavljaju s ciljem rješavanja problema, upoznavanjem ličnosti klijenta, njegovog problema i teškoća.

Polazeći od Zvonarevićeve tvrdnje da je svaki intervju razgovor, a da svaki razgovor nije intervju, postavlja se pitanje po čemu se ostale vrste razgovora razlikuju od naučnog razgovora/intervjua? I prije korištenja intervjua u naučne svrhe, s ciljem stjecanja naučnog saznanja, ljudi su vodili razgovore. Svakodnevni obični razgovor podrazumijeva obostrano lično, namjerno i nenamjerno, svjesno i nesvjesno, planirano i neplanirano razmjenjivanje poruka između dvaju ili više učesnika, uz obostrano aktivno

slušanje, primanje i djelovanje poruka u sklopu važnih neposrednih odnosa među ljudima. Intervju se ne može poistovjetiti sa svakodnevnim običnim razgovorom jer su razlike između intervjuja i razgovora višestruke. Prvo, intervju se vodi s ciljem da se dobijena obavještenja upotrijebe u naučne i praktične svrhe, postupak toka intervjuja se odvija po tačno utvrđenom planu. Drugo, u običnom razgovoru osobe koje razgovaraju su međusobno ravnopravne (ali i ne moraju biti), dok u intervjuu ta ravnopravnost izostaje jer se tačno zna ko je intervjuer a ko intervjuirani.

Primjenu intervjuja u socijalnom radu, pokrivajući njime širok spektar klijentovog života, karakterizira lična interakcija, interpersonalni odnos, s akcentom na osjećaje, stavove i mišljenje klijenta. Intervju u socijalnom radu se razlikuje i od svakodnevnih razgovora koji mogu ponekad, kada je riječ o dobrovoljnom socijalnom radu, imati sličnosti s intervjuom koji se koristi u profesionalnoj praksi socijalnog rada, s tim što se razlika ogleda u načinu postizanja cilja, učesću stručne odnosno kvalificirane osobe (socijalnog radnika) te načinu rada s klijentom.

Pored naprijed navedenog, u stručnoj literaturi se javljaju različita shvaćanja da li je intervju vještina, instrument u radu socijalnog radnika, oblik komunikacije ili sve navedeno. Stoga se intervju u stručnoj literaturi shvaća i kao *najraširenija osnovna socijalna vještina* od koje sve komponente procesa socijalnog rada zavise, zatim *temeljna djelatnost socijalnog rada, primarni alat u socijalnom radu, primarni instrument* kojim se socijalni radnici služe da bolje shvate korisnike svojih usluga, da razumiju njihove prilike, s ciljem rješavanja njihovih problema. Intervju je kontekst kroz koji socijalni radnici nude i provode većinu socijalne zaštite (Kadushin, 1997: 3).

Intervju nije samo vještina već predstavlja i jedan od veoma važnih oblika komunikacije između socijalnog radnika i klijenta. Za socijalnog radnika je komunikacija glavno "oruđe" koje primjenjuje u svakodnevnom radu (Urbanac, 2006: 54). Stoga je poznavanje i razumijevanje općeg procesa komunikacije važno i za razumijevanje intervjuja kao njenog posebnog oblika. Čak se na današnjem stepenu razvoja socijalnog rada, za koji se veže epitet savremen, u stručnoj literaturi naglašava da je bez dobrog poznavanja i vladanja osnovnim saznanjima iz različitih teorija komunikacije savremeni socijalni rad nezamisliv. Ako ostvarimo uvid u stručnu literaturu iz oblasti socijalnog rada, objavljenu u zadnjih deset godina na engleskom govornom području, uočiti ćemo nekoliko dragocjenih naslova knjiga koje upravo govore o značaju komunikacije te važnosti poznavanja vještina interpersonalnog komuniciranja za socijalne radnike u raznim područjima profesionalne prakse socijalnog rada.

Ovladavanje vještinama interpersonalnog komuniciranja predstavlja veoma važan zahtjev za socijalne radnike jer im one pružaju velike mogućnosti opažanja i razumijevanja kako verbalnog tako i neverbalnog ponašanja klijenta u toku intervjuiranja. Najčešće ljudi, u svakodnevnom razgovoru, pretpostavljaju da komunikacija označava razgovor iako je komunikacija mnogo više od običnog razgovora. Riječ *komunikacija* dolazi od lat. *communicare* – učiniti zajedničkim, saopćiti, općenito saobraćanje ljudi među sobom... (Filipović, 1989: 173), kroz "dijeljenje misli, osjećaja, stavova i ideja, posredstvom verbalnih i neverbalnih znakova" (Kadushin, 1997: 27). Postoje različite definicije komunikacije³, kao npr. "komunikacija je proces odašiljanja, prenošenja i primanje poruka, signala i informacija (Petz, 1992), "...komuniciranje/komunikacija je prvenstveno društveni proces u kome učestvuju najmanje dva svjesna subjekta. Jedan nužno šalje nekakvo obavještenje ili poruku drugom subjektu, svjesnom članu društva koji na to obavještenje ili poruku reaguje svojim odgovorom aktivno ili pasivno, pozitivno ili negativno (Termiz, Milosavljević, 1999; Milosavljević, Radosavljević, 2008).

Uloga i značaj intervjuja u socijalnom radu

Uloga i značaj primjene stručnog razgovora (intervjuja) u socijalnom radu, ali i u naučnoistraživačkoj praksi (kada se intervju koristi kao tehnika metode ispitivanja u procesu pribavljanja valjanih podataka za naučne svrhe), bez obzira na to da li se intervju primjenjivao samostalno ili u kombinaciji s drugim metodama, nezamjenjiva je. Vođenje intervjuja s različitim kategorijama i strukturom klijenata (s pojedincem, porodicom, grupom itd.) za socijalnog radnika predstavlja jednu od permanentnih važnih aktivnosti jer većina obavljenih svakodневnih radnih zadataka socijalnog radnika zavisi od korištenja različitih vrsta, tipova i oblika intervjuja. Bez obzira na to gdje i na kakvim poslovima radio, socijalni radnik svakodnevno vodi intervjuje s različitim klijentima. Svakodnevna primjena intervjuja je u srcu procesa socijalnog rada, te predstavlja događaj koji ne samo da čini kontekst nego i osnovno sredstvo prakse socijalnog rada.

Zbog važnosti i značaja intervjuja možemo slobodno reći da nijedna druga metoda kojom se socijalni radnik koristi (iako su sve značajne) ne omogućava intervjueru/socijalnom radniku stjecanje cjelovitijeg uvida u lične probleme i teškoće klijenta – procjene njegovog ponašanja, saznanja o njegovim osobinama, stavovima i vrijednosnim orijentacijama, uvida u odnose u porodici i načinu reagiranja u konfliktnim situacijama, te njegovom

položaju u širem okruženju – kao što to omogućava intervju, uz valjanu i adekvatnu primjenu. Rijetke su situacije da socijalni radnik daje svoje mišljenje o klijentu, posebno u pisanoj formi, a da prije toga nije obavio najmanje jedan intervju s klijentom. Međutim, navedena tvrdnja ne znači da se sav posao u profesionalnoj praksi socijalnog radnika svodi na korištenje intervju, jer iako je, prema Vidanoviću, *on prvi među jednakima*, socijalni radnik rijetko donosi konačno mišljenje samo na osnovu intervju, ali je intervju nezamjenjiv. Osnovna obilježja intervju su da je to susret dviju ili više osoba “licem u lice”, koje se mogu vidjeti, čuti i sporazumjeti; provodi se sa unaprijed poznatom svrhom; razgovor usmjerava intervjuer, te intervjuer i ispitanik imaju svoje uloge. Polazeći od motiva, interesa i ciljeva zbog kojih se intervju primjenjuje u socijalnom radu, iako se u literaturi navode različite definicije intervju, za potrebe ovakve vrste rada polazimo od sljedećih definicija: *Intervju je sistem verbalne komunikacije koja se ostvaruje između socijalnog radnika (psihologa, pedagoga i pravnika) i klijenta putem verbalne provokacije postavljanjem pitanja i dobijanjem adekvatnih odgovora radi pronalaženja najadekvatnijeg i najboljeg načina ostvarenja određenog cilja* (Termiz, 2005: 174); i *Intervju je profesionalni, ciljem usmjeren razgovor dvije osobe koje imaju komplementarne uloge* (Berger, prema Vidanović, 1998: 15).

Bitan motiv je komunikacija koja se zasniva na ispitivanju, kako u naučnoistraživačkoj tako i praksi socijalnog rada. Interes se ogleda u ostvarivanju cilja, u pribavljanju valjanih i pouzdanih podataka i obavještenja u naučnom istraživanju kojim se ostvaruje relativno istinito i pouzdano naučno saznanje, te u praksi socijalnog rada s ciljem rješavanja konkretnog problema klijenta. Cilj intervju u praksi socijalnog rada je više pragmatične prirode, a njegovo ostvarivanje zavisi od vrste problema i teškoća s kojima su klijenti suočeni, a ponajviše od spremnosti klijenta za saradnju sa socijalnim radnikom, s jedne, i realnim mogućnostima socijalnog radnika da je uspješno realizira, s druge strane. Zavisno od toga na čiju inicijativu je došlo do razgovora – cilj ne može biti unaprijed određen ako socijalni radnik prima klijenta na njegov zahtjev jer se tek treba upoznati s klijentom, njegovim problemom i vrstama teškoća. Međutim, u slučaju kada socijalni radnik (psiholog, pedagog, pravnik) poziva klijenta na razgovor, cilj se može unaprijed postaviti, što dodatno olakšava rad intervjueru.

Svrha primjene intervju se ne ogleda samo u činjenici da se pomoću njega pribavljaju potrebni podaci o klijentu i njegovom problemu s ciljem otkrivanja uzročno-posljedičnih veza u nastanku problema, već i u mogućnosti da intervjuer riječima, koje predstavljaju indirektno djelovanje, može

s klijentom iskusiti različite situacije u prošlosti, sadašnjosti i budućnosti, pomažući klijentu da "... svoj problem/situaciju shvati i razumije kroz sagledavanje uzroka koji su do takvog stanja doveli, te mogućih perspektiva, načina rješavanja klijentovog problema uz maksimalnu mobilizaciju i samog klijenta u realizaciji zajedničkih zadataka" (Dervišbegović, 2003: 91). Iz navedenog proizlaze osnovne funkcije intervjua koje se u radu s klijentom različito i realiziraju. Zavisno od vrste upućenog zahtjeva od klijenta, težine problema i realnih mogućnosti njegovog adekvatnog rješavanja, intervju može imati informativnu, savjetodavnu i operativnu funkciju, s tim da se navedene funkcije u praksi ne ostvaruju istovjetno u svakom konkretnom pojedinačnom slučaju.

Tok odvijanja intervjua

Sam tok intervjua je za intervjuera veoma zahtjevan istraživački postupak, ali ujedno i psihički osjetljiv. Često se postavlja pitanje i o njemu raspravlja s različitim aspektata – da li je uspješan razgovor/intervju stvar talenta ili je riječ o vještini koju neki uče lakše, a neki teže. Činjenica je da umijeće govora čovjek brzo savlada, ali mu je cijeli život potreban da savlada umijeće razgovora. S obzirom na različite tipove intervjua, neke vještine u intervjuiranju su više a neke manje izražene, tako da ne može svaki intervjuer za svaki tip intervjua biti dovoljno vješt, naprimjer za vođenje slobodnog intervjua neophodno je veće iskustvo, kreativnost, umijeće, talent, vještina itd. S aspekta intervjuera psihološka osjetljivost se javlja u situaciji kada treba dati odgovor na pitanja – kako i na koji način pridobiti ispitanika za intervju, kako ostvariti iskrenu saradnju u davanju odgovora na postavljena pitanja, na koji način osigurati provjeru istinitosti iskaza itd.

Tok odvijanja intervjua u svim pomažućim profesijama je skoro isti, bez obzira na to da li je riječ o etapama, fazama ili koracima u procesu intervjuiranja, kako ih različiti autori navode. Uglavnom, suština početka intervjua je uspostavljanje jednog pozitivnog odnosa između intervjuera i ispitanika, koji se ostvaruje kroz s poštovanjem i ljubaznošću započeti razgovor od socijalnog radnika, uz davanje informacija o svrsi, toku intervjua te o koracima koji slijede nakon završetka intervjua. Sam tok intervjua zavisi od slučaja do slučaja, težine i vrste problema, te predmeta razgovora, odnosno osjetljivosti teme.

Postavlja se pitanje da li je uspješno vođenje intervjua u socijalnom radu stvar talenta i prirodnih sposobnosti intervjuera ili vještine koja se da savladati, ili i jednog i drugog. Nesporna je činjenica da od vještina

intervjuiranja zavisi i sam tok intervju s klijentom. Vještine intervjuiranja se nalaze u samom središtu procesa socijalnog rada, predstavljaju prvi korak u rješavanju problema klijenta, te od njih zavise ostale komponente procesa socijalnog rada. Iako je teorijsko znanje o metodi intervju, njegovim različitim vrstama i oblicima, načinu vođenja itd. prvi uvjet za korištenje, ne znači da se uvijek ta saznanja mogu adekvatno i dosljedno primjenjivati u praksi, bez ovladavanja vještinama (posebno komunikacijskim) u vođenju intervju, posebno dobrog poznavanja logičke strategije intervjuiranja, te osiguravanja i postojanja adekvatnih uvjeta za realizaciju psihološke strategije.

Posebnu pažnju treba usmjeriti na izbjegavanje situacija u kojoj intervju može sličiti svakodnevnim razgovorima ljudi koji se odlikuju neformalnošću i odsustvu jasnog i precizno postavljenog cilja razgovora. Da bi se navedeno izbjeglo, neupitan je značaj i same pripreme za vođenje intervju, koja obuhvata uvid u dostavljenu dokumentaciju, proučavanje i analizu dostupnih podataka te, s obzirom na težinu problema, pripremu pitanja značajnih za predmet ispitivanja. Također, potrebno je odrediti vrijeme i mjesto vođenja intervju, ali i orijentaciono njegovo trajanje.

Kvalitetna priprema za vođenje intervju je pokazatelj da socijalni radnik pristupa klijentu i njegovom problemu stručno i profesionalno jer "podrobno znanje o stvari kojom se bavi u intervjuu znak je kompetentnog vođenja intervju ... npr. socijalni radnik u zdravstvu koji vodi intervju mora pri ruci imati detaljno, specijalističko znanje, o socijalnim uzrocima, popratnim pojavama i posljedicama fizičke bolesti ... socijalni radnik u psihijatriji o mentalnoj ili emotivnoj bolesti ... socijalni radnik u gerontologiji o poznoj dobi..." Pripreme za intervju podrazumijevaju da "određen napor bude učinjen i na polju anticipatorne empatije, napor onoga koji vodi intervju da zamisli da je na mjestu ispitanika" koji dolazi kod socijalnog radnika tražiti neki vid, oblik ili vrstu pomoći. U toku pripreme za intervju kod socijalnog radnika se mogu javiti sljedeća pitanja, kao: "Kakav je osjećaj biti u takvoj poziciji?"; "O čemu bi taj neko mogao razmišljati?"; "Koga bi volio imati s druge strane kada bi imao taj problem?"; "Kakvoj bi se vrsti pomoći nadao da je dostupna?" (Kadushin, 1997: 118). Navedeno upućuje da je, pored stručnog i profesionalnog pristupa vođenju intervju, neophodno ostvariti i neku vrstu emocionalnog odnosa koji podrazumijeva mogućnost međusobnog povjerenja socijalnog radnika i klijenta, a shodno tome i klijentovog dojma o socijalnom radniku kao o osobi koja ga razumije.

Postavljanje pitanja predstavlja veoma osjetljiv segment toka intervju. Polazeći od konstatacije da je tačno da svako zna *pitati*, ali i činjenice da svako *ne zna* ili ima znatne poteškoće *pitati precizno*, jasno, koncizno,

nedvosmisleno i razumljivo, posebna pažnja u primjeni intervju u socijalnom radu treba biti usmjerena na način formuliranja i postavljanja pitanja. Zbog čega? Ako odgovor ispitanika/klijenta shvatimo kao "funkciju postavljeno pitanje", onda neprecizno postavljeno pitanje nužno dovodi i do nepreciznih odgovora, sugestivna pitanja mogu izazvati davanje pristrasnih i subjektivnih odgovora, "duga" pitanja mogu ispitanika dovesti u situaciju da se ne može sjetiti o čemu je pitanje itd. Treba istaći da ne postoji nikakav univerzalni recept ili šablon prema kojemu bi bilo moguće da intervjuer s lakoćom i pouzdanost postavlja pitanja, posebno ako imamo u vidu različite vrste klijenata i njihove različite obrazovne i psihološke mogućnosti. Također, važan je i način, tempo i ton kojim se pitanja postavljaju, jer isti mogu imati utjecaja na davanje odgovora ispitanika.

U stručnoj i naučnoj literaturi postoje različite klasifikacije pitanja. Međutim, polazeći od najčešće postavljenih pitanja u praksi socijalnog rada, izdvojili bismo klasifikaciju pitanja koju su dali Spradley i Patton, a ona se odnosi na *sadržaj* pitanja. Navedeni autori pitanja dijele na: opisna pitanja; pitanja zasnovana na iskustvu; pitanja o ponašanju; pitanja o znanju; pitanja na osnovu kojih se formira konstrukcija; kontrastna pitanja (pitanja koja se ispitaniku postavljaju da uporedi jednu stvar s drugom); pitanja o osjećajima; pitanja o osjetilima; pitanja kojima se ispituje kontekst; i demografska pitanja (Cohen, Manion, Morrison, 2000: 267).

Od velikog značaja za primjenu intervju u socijalnom radu su i pitanja koja se nužno postavljaju u toku intervju, što znači da nisu prethodno pripremljena. Svrha tih pitanja je procesnog karaktera, te služe da se napravi uvod u intervju; da se prati tok intervju; tim pitanjima se od ispitanika može tražiti dodatno pojašnjenje, navođenje primjera; direktno ili indirektno tražiti odgovor shodno odvijanju toka intervju, ali i tumačiti odgovore ispitanika.

Vrste intervju specifične za socijalni rad

Vrste intervju najčešće korištenih u socijalnom radu mogu se klasificirati prema različitim kriterijima, ali izdvojili bismo podjelu prema svrsi, strukturiranosti toka intervju i načinu vođenja intervju.

Prema *kriteriju svrhe* (ili profesionalnog cilja) možemo razlikovati sljedeće vrste intervju:

- 1) intervju koji se koristi u svrhu pribavljanja podataka o klijentu (istraživački);
- 2) procjenu sposobnosti i osobina ličnosti klijenta (dijagnostički), i

- 3) intervju koji se koristi u svrhu provođenja terapije (pomažući), s podvrstama kao što su *trijažni, površinski, dubinski*, zatim prvi i sljedeći, u nastavku procesa pomaganja klijentu, vođeni intervju, s tim da Vidanović dijagnostički i pomažući/terapeutski intervju navodi kao podvrste kliničkog intervju.

Prema *kriteriju strukturiranosti toka* intervju:

- 1) strukturirani;
- 2) polustrukturirani i slobodni intervju (Janković, 1997: 48),

te *načinu vođenja* intervju: direktivni i nedirektivni intervju (Vidanović, 1998: 166).

Informativni ili prvi intervju se koristi u svrhu pribavljanja valjanih podataka o klijentu i problemu i ima za cilj dobijanje osnovnih podataka o klijentu kao što su: spol, starost, stepen obrazovanja, zanimanje, zaposlenost, visina prihoda, te osnovne informacije o razlogu dolaska kod socijalnog radnika. Ovaj intervju se može nazvati i trijažni intervju i obavlja ga socijalni radnik koji radi na poslovima i zadacima trijaže, a on je, istovremeno, usmjeravajući ka sljedećim postupcima, u toku rješavanja klijentovog zahtjeva. Za klijenta prvi intervju ponajviše predstavlja saznanje o mogućnostima i postupcima u rješavanju problema.

Dijagnostički intervju predstavlja najsvestraniju proceduru za pristup širokoj lepezi uvida u klijentov problem i njegovu socijalnu situaciju. Ovom vrstom intervju se pribavljaju relevantne informacije o klijentu i njegovom problemu/problemima i teškoćama, kao i informacije o aktuelnom stanju klijenta, uvjetima u kojima je živio i trenutno živi. Važno je napomenuti da se ovim intervjuom vrši identifikacija i klasifikacija bitnih simptoma poremećaja (ako je riječ o ponašanju) i bitnih uzroka koji su mogli dovesti do nastanka problema.

Bitna odredba dijagnostičkog intervju je da je to intervju na osnovu kojeg se donosi odluka o daljnjem radu s klijentom, te da se pribavljeni relevantni podaci koriste za izradu kvantitativne socijalne dijagnoze kojom se usmjerava izbor odgovarajućih i klijentu primjerenih oblika tretmana (Vidanović, 1998: 163).

Terapeutski intervju se koristi nakon dijagnostičkog. Svrha ovog intervju jeste izazvati promjenu (utjecati na klijenta) kod klijenta i u njegovoj socijalnoj situaciji. Cilj je omogućiti klijentu da socijalno funkcionira efektivnije, kroz promjenu shvaćanja, stavova, sistema vrijednosti, odnosno konstruktivnu promjenu vlastitog ponašanja. Ova vrsta intervju podrazumijeva i korištenje posebnih mjera, postupaka, procedura s ciljem da se ostvare

pozitivne promjene u osjećajima, vladanju i ponašanju klijenta u odnosu na socijalnu situaciju. Ima široku mogućnost primjene i može biti vođen na različite načine, a u skladu s teorijskom orijentacijom intervjuera, tako da bi, prema Kadushinu, terapijski intervju različito vodili freudijanac, rođerijanac ili bihevorist.

Problemi i teškoće u primjeni metode stručnog razgovora/intervjua

Osnovni problemi primjene intervjua, kao jedne od metoda pribavljanja podataka u procesu istraživanja i rješavanja određenog problema u praksi socijalnog rada, proistječu iz procedure primjene metode; objektivnih mogućnosti za dosljednu primjenu; teškoća koje se mogu javiti ili se javljaju u različitim područjima profesionalne prakse socijalnog rada u primjeni metode; poznavanja teorije metode i vještina prakticiranja od intervjuera kao istraživača i praktičara u socijalnom radu, standardnih, ali i konkretnih uvjeta primjene metode.

Kada govorimo o intervjueru, bitni problemi koji se mogu javiti u procesu intervjuiranja, i time znatno otežati efikasnost primjene intervjua, jesu sljedeći: pogrešan izbor tehnike i oblika intervjua prikladnog specifičnosti predmeta razgovora i svojstvima ispitanika; neiskusnost u primjeni koje se ogleda kroz nesavjesnu i nekorektnu primjenu; nedovoljna posvećenost strategiji ponašanja intervjuera, toka i organizacije intervjua, zatim sadržaju, obliku i načinu razmjene poruka između intervjuera i ispitanika, načinu postavljanja pitanja, davanja i evidentiranja odgovora.

Treba istaknuti da rezultati dobijeni korištenjem intervjua nisu samo povezani s motivacijom i iskrenim odgovorima ispitanika, već da na njihovu valjanost utječu i osobine intervjuera, kao što su: iskustvo, prirodno i spontano držanje, prilagođen jezik ispitanicima u smislu razumljivosti pitanja, opći izgled, spol, dob, stav i motivacija za ispitivanje, stavovi povezani sa sadržajem intervjua i slično. Kao što je prvi dojam u svakoj životnoj situaciji važan, tako je on u procesu intervjuiranja često presudan. Ispitanika prije početka intervjua treba identificirati, lijepo se predstaviti, objasniti svrhu razgovora, pridati važnost ispitaniku i naglasiti anonimnost.

Nije rijetkost da se tokom intervjua pojave i neke nepredvidive situacije koje su u procesu intervjuiranja postale tipične i poznate, kao naprimjer neko drugi želi prisustvovati intervjuu, ispitanik ne razumije ili ne zna odgovore, odgovara mimo sadržaja postavljenog pitanja ili odgovara samo sa "da" ili "ne", pravi česte digresije, zadržavanja itd. Stoga je veoma važno

da intervjuer uvijek ima na umu mogućnost javljanja takvih situacija, te da kroz iskustvo nauči kako da na njih valjano reagira.

Zbog toga je neophodan trening ili obuka intervjuera shodno zahtjevima konkretne oblasti u kojoj radi.

Također treba uzeti u obzir činjenicu da uistinu u mnogim situacijama nije moguće uvijek osigurati odgovarajuće adekvatne uvjete neophodne za uspješnu primjenu metode stručnog razgovora (intervjua). Kao bitne teškoće i probleme koji proizlaze iz njih, ispitanici (zaposlenici službi socijalne zaštite Kantona Sarajevo) su na prvom mjestu istakli nemogućnost da se intervju "vodi u četiri oka" zbog toga što se, u većini službi socijalne zaštite, prostor u kojem se vodi intervju dijeli s drugim radnim kolegama, koji često, dok se vodi intervju, razgovaraju sa "svojim" klijentima. Ako uzmemo u obzir činjenicu da niko od nas ne voli pričati o vlastitim problemima pred "trećim licima", te da u nekim slučajevima klijenti radi rješavanja problema trebaju iznijeti i podatke intimne i osjetljive prirode, možemo zaključiti da nemogućnost obavljanja intervjua bez prisustva drugih predstavlja ozbiljan problem koji u samom početku razgovora može proizvesti određene teškoće kod davanja odgovora od klijenta. S ovakvim situacijama ispitanici se susreću u svom radu svakodnevno, te se, na osnovu tvrdnji većine njih, snalaze kako znaju i umiju, kao naprimjer da zamole radnog kolegu da izađe iz kancelarije dok se ne obavi intervju. Ovakav način prevazilaženja problema, i pored prisutne solidarnosti radnih kolega, nije dugoročno rješenje i ne predstavlja ugodnu situaciju za ispitanike/klijente, kao ni za intervjuere. Rješavanju ovog problema je neophodno pristupiti mnogo ozbiljnije i odlučnije s obzirom na to da se većina intervju (vođenih s ciljem rješavanja problema klijenta) obavlja u prostorijama službe. Mnogobrojnost klijenata je teškoća i problem koji dodatno otežava svakodnevni rad socijalnim radnicima, tako da realno ne mogu izvršiti adekvatnu, dosljedno teorijskom znanju, pripremu za vođenje intervju, te u svakom pojedinačnom slučaju pripremiti pitanja za intervju.

Iako je većina ispitanika odgovorila da za vođenje intervju ima dovoljno vremena na raspolaganju, analizom pojedinačnih odgovora na pitanje: "Kako reagirate na pauzu koja se pojavi u toku intervju?", može se zaključiti da ispitanici zadovoljavajuće vrijeme za vođenje intervju dobijaju nauštrb nedopuštanja klijentima da prave duže pauze u davanju odgovora, što je sasvim opravdano s obzirom na konkretne uvjete rada. Nesporna je činjenica da postoji nesklad između neophodnih standardnih uvjeta za vođenje intervju s klijentom i konkretnih uvjeta u kojima se on primjenjuje. Također se može zaključiti da se poznavanje logičke i psihološke strategije

u vođenju intervjua ne može, u konkretnim uvjetima u kojima ispitanici rade, dosljedno primijeniti.

Međutim, ako ostvarimo uvid u strukturu klijenata, teškoće u primjeni intervjua se dodatno usložnjavaju jer najveći procent klijenata se odnosi (kako su ispitanici naveli) na "teške klijente", u koje ubrajaju duševne bolesnike, ovisnike o psihoaktivnim supstancama, klijente sklone različitim oblicima nasilja, klijente s poteškoćama u psihofizičkom razvoju, ali i klijente sa smanjenim intelektualnim sposobnostima. Naprijed navedeno zahtijeva od ispitivača/intervjuera da, pored teorijskog znanja o intervjuu, posjeduje i različite vještine intervjuiranja i snalaženja u različitim situacijama s različitim vrstama problema i klijenata – jer nesporna je činjenica da od vještina intervjuiranja zavisi i sam tok i efekti vođenog intervjua. Zbog toga se u istraživanju nametnulo i pitanje "Da li je uspješno vođenje intervjua u socijalnom radu stvar talenta i prirodnih sposobnosti intervjuera ili vještine koja se da savladati kroz vježbu i iskustvo, ili pak i jednog i drugog?"

Da su za uspješno vođenje intervjua neophodna odgovarajuća znanja i vještine koji ne podrazumijevaju samo relevantnu univerzitetsku diplomu, nego i dodatne edukacije i iskustvo u primjeni kojim se usavršavaju vještine vođenja intervjua, saglasno je 72,4 posto ispitanika. Uzevši u obzir da 92 posto ispitanika smatra da svoje vještine u vođenju intervjua može poboljšati i unaprijediti kroz dodatne edukacije, te podatak da 71 posto ispitanika nije završilo nikakve dodatne edukacije za vođenje intervjua,

ne za primjenu intervjua u socijalnom radu, tako da i 29 posto potvrdnih odgovora ispitanika možemo uzeti "s rezervom", nužno se nameće potreba iniciranja i predlaganja organiziranja dodatnih edukacija s akcentom na primjenu intervjua u socijalnom radu, obuhvaćajući svojim sadržajem ne samo teorijska saznanja o intervju, vrstama i oblicima nego i saznanja o problemima i teškoćama u njihovoj primjeni, načinu otklanjanja i prevazilaženja, s posebnom pažnjom na način formuliranja i postavljanja pitanja.

Nije iznenađujući podatak da je 88,2 posto ispitanika navelo, kao primarni cilj primjene metode stručnog razgovora/intervjua, pribavljanje valjanih i pouzdanih podataka o problemu radi rješavanja konkretnog problema, a manje radi pribavljanja podataka kao dio procesa naučnog istraživanja. Ovo ne znači da ispitanici nemaju želju da se bave istraživačkim radom, već opterećenost mnogobrojnošću klijenata i rješavanjem njihovih problema, ali i otežavajućim radnim okolnostima, ne daje im dovoljno prostora ni vremena da budu inicijatori, organizatori i direktni aktivni

sudionici istraživačkog procesa. Smatramo da je neophodno, ubuduće, u većoj i značajnijoj mjeri uključivati socijalne radnike, psihologe, pedagoge i pravnike u realizaciju različitih naučnoistraživačkih projekata, i to ne samo u svojstvu izvora podataka naučnim radnicima, kao što je trenutno prisutna praksa, već im dati mnogo značajniju ulogu.

Da uspjeh vođenja intervjua neizbježno zavisi od odgovarajućih radnji provedenih prije i u toku intervjua, kao i od kvalitetne saradnje s klijentom, te poznavanja različitih tehnika, oblika i vrsta intervjua prikladnih kako osobinama predmeta intervjua tako i svojstvima klijenta, saglasna je većina ispitanika. Ovo zbog toga jer se time smanjuje mogućnost pojave problema i poteškoća u samom toku vođenja intervjua. Uvid u dokumentaciju, informiranje i razmatranje problema/predmeta ispitivanja i priprema pitanja su samo neke od radnji koje je potrebno da intervjuer poduzme prije realizacije najosjetljivije faze primjene intervjua, prije nego što započne razgovor sa ispitanikom/klijentom. Na pitanje "Da li vršite pripremu za intervju?" dobijena je statistički značajna razlika između odgovora ispitanika sa VŠS i VSS. Ispitanici sa VŠS više pažnje i ozbiljnosti poklanjaju pripremi za vođenje intervjua. Nije zanemariv podatak da 22 posto ispitanika uopće ne vrše pripremu i 32 posto ispitanika povremeno vrše pripremu, zavisno od složenosti predmeta.

Kao što je umijeće voditi razgovor, tako je i umijeće znati formulirati i postaviti pitanje. Način na koji se pitanje formulira u pravilu utječe i na njegov smisao, a u razumijevanju pravog smisla pitanja mogu se često pojaviti i određene poteškoće. Formuliranje pitanja je jedan od najtežih zadataka intervjueru. I ne samo to! Pitanja se ispitaniku trebaju postaviti i na neki način, a to se čini i nekim tonom i tempom. U okviru pripreme za intervju većina ispitanika (njih 46 posto) pitanja formuliraju tokom intervjua, a isključivo prije intervjua samo 19 posto ispitanika. Podsjetimo se na mnogobrojnost klijenata kako bismo mogli uočiti zbog čega tako veliki broj ispitanika ne posvećuje dovoljno pažnje formulaciji pitanja, kako se ne bi stekao pogrešan utisak kako ispitanici vode razgovor tek "rutinski", spontano i neplanirano! Ispitanicima, posebno socijalnim radnicima, nije ostavljeno, zbog velikog broja klijenata koje svakodnevno primaju, dovoljno prostora za adekvatnu pripremu. Stoga se oni, nažalost, htjeli ili ne, moraju služiti različitim improvizacijama. Na pitanje "Koji tip pitanja koristite?" 78,4 posto ispitanika je odgovorilo da najviše koriste kombinaciju otvorenih i zatvorenih pitanja. Kao oblik ispitivanja koji preferiraju tokom vođenja intervjua, 67 posto ispitanika je za blago ispitivanje – što je bilo i za očekivati.

Kao dodatne teškoće koje otežavaju vođenje intervjua ispitanici u 36,4 posto slučajeva su istakli prigovore klijenta prilikom evidentiranja odgovora, različite vrste protivljenja u 25 posto i insistiranja klijenata u 13,6 posto slučajeva. Kao tipične situacije s kojima se susreću ispitanici tokom intervjua, u 61,4 posto slučajeva ispitanici su istakli da klijent odgovara mimo pitanja, zatim 33 posto ispitanika je navelo situaciju kada klijent ne razumije pitanje, 43,2 posto ispitanika je dolazilo u situaciju da se tokom intervjua ispitanik ne može sjetiti podataka koji se od njega traže, situaciju kada klijent pravi veće pauze istaklo je 38,6 posto ispitanika. Nisu ni rijetke situacije kad ispitanik daje lažne informacije i preširoko izlaže odgovore.

Iako je većina ispitanika stava da za vođenje intervjua ima zadovoljavajuće vrijeme na raspolaganju, dovodeći u vezu s analizom pojedinačnih odgovora na pitanje "Kako reagirate na pauzu koja se pojavi u toku intervjua?", može se zaključiti da ispitanici dobijaju na vremenu tako što u samo rijetkim situacijama dozvoljavaju duže pauze, te obavezno vode računa o trajanju intervjua.

Ispitanici u 81 posto slučajeva obave 2-3 intervjua s klijentom prije nego što zakluče slučaj, tako da je sasvim logično da je većina ispitanika stava da se problemi samo djelomično rješavaju. Najčešća funkcija intervjua koja se u praksi ostvaruje je informativna, potom savjetodavna, a operativno-tehničku funkciju intervjua su okarakterizirali kao najmanje bitnu – ponajprije misleći na konkretne uvjete rada!

Iako se intervju u socijalnom radu ne koristi samo u svrhu pribavljanja podataka o klijentu i njegovom problemu, iz dobijenih rezultata možemo primijetiti da 76,1 posto ispitanika intervju koristi radi pribavljanja podataka, 47,7 posto ispitanika tome dodaju i procjenu sposobnosti i osobina ličnosti klijenta, a prethodno navedenom 55,7 posto ispitanika dodaje i korištenje intervjua u svrhu provođenja terapije.

Kada je u pitanju ocjena efekata intervjua, pokazana je statistički značajna razlika između odgovora ispitanika s većim radnim iskustvom i ispitanika koji imaju manje radnog iskustava, gdje ispitanici s većim radnim iskustvom efektima vođenja intervjua daju bolju ocjenu. Međutim, uzevši u obzir sve pojedinačne odgovore ispitanika na pitanje o efektima, primjetno je da se intervju može voditi i mnogo kvalitetnije a samim time i efektnije. Nema dvojbe da je većina ispitanika saglasna da uspjeh vođenja intervjua neizbježno zavisi od adekvatnih radnji provedenih prije i u toku intervjua, posebno od kvalitetne saradnje s klijentom, te poznavanja različitih tehnika, oblika i vrsta ispitivanja prikladnih predmetu ispitivanja i svojstvima ispitanika.

Stavljajući u kontekst prezentirane rezultate istraživanja, može se zaključiti da poznavanje predmeta intervjua, teorijskih saznanja o metodi, te njene dosljedne i odgovorne primjene doprinosi postizanju valjanog i upotrebljivog kako naučnog tako i stručnog saznanja, te samim tim i stjecanje osnova za rješavanje različitih problema s kojima se ispitanici susreću u profesionalnoj praksi socijalnog rada.

Posmatrajući dio podataka dobijenih ovim istraživanjem, uočava se i prostor odnosno smjer kojim bi se trebale usmjeriti službe socijalne zaštite Kantona Sarajevo s ciljem povećanja kvaliteta rada, a samim tim postizanja njihovog većeg uspjeha u radu. Posebno kada je riječ o omogućavanju adekvatnih uvjeta za primjenu metode stručnog razgovora intervjua, na način koji odgovara teorijskim saznanjima, te omogućiti socijalnim radnicima, psiholozima, pedagogima i pravnicima (koji ujedno čine i stručni tim jedne službe socijalne zaštite) da pohađaju dodatne edukacije. Prije svega kako bi bili u toku novih naučnih dostignuća iz oblasti vještina interpersonalne komunikacije, a posebno vještina u vođenju intervjua s različitim klijentima, ali i kako bi kroz razmjenu iskustava s kolegama usavršili svoje vještine vođenja intervjua.

Bilješke

- ¹ U radu je prezentiran samo dio neobjavljenih rezultata naučnog istraživanja saopćenih u magistarskom radu pod naslovom "Primjena metode ispitivanja u socijalnom radu".
- ² Čovjek je "dijete" razgovora, od svog začeca pa do smrti njegov posljedak. Da bi nastao, razvijao se i održao, njemu je potreban razgovor, s riječima i bez njih. Čak i prije začeca o njemu se razgovara, "planiran" je u razgovoru svojih roditelja. Čovjeka stalno prate u okolini i između njega i okoline izgovorene i neizgovorene poruke. Razgovor se pretvara u osnovno sredstvo njegova preživljavanja i stoga dobiva isto značenje kao i zrak, voda, hrana (Brajša, 2000: 8).
- ³ Frank E. Dance, američki teoretičar, 1976. godine nabrojao je 126 definicija komunikacije, što jasno ukazuje ne samo na složenost i sveobuhvatnost pojma komunikacije nego isto tako i na mnoštvo subdisciplina i specijalističkih teorija koje za predmet istraživanja imaju komunikaciju. Isti autor u knjizi *The Function of Human Communication: A theoretical Approach* (1976) navodi 15 kriterija za razvrstavanje definicija komunikacije.

Literatura

- Cohen, L., Manion, L., Morrison, K. (2000) *Research Methods in Education*, New York.
- Dervišbegović, M. (2003) *Socijalni rad, teorija i praksa*, IV dopunjeno izdanje, Zonex Libris, Sarajevo.

- Janković, J. (1997) *Savjetovanje – nedirektivni pristup*, "Alinea", Zagreb.
- Kadushin, A. (1997) *The social work interview*, Columbia University Press, New York, 4th editional.
- Milosavljević, S., Radosavljević, I. (2008) *Osnovi metodologije političkih nauka*, IV izdanje, Službeni glasnik, Beograd.
- Termiz, Dž. (2005) *Teorija nauke o socijalnom radu*, NIK "Grafit", Lukavac.
- Termiz, Dž., Milosavljević, S. (1999) *Uvod u metodologiju politikologije*, DAX Trade, Sarajevo.
- Urbanac, K. (2006) *Izazovi socijalnog rada sa pojedincem*, "Alinea", Zagreb.
- Vidanović, I. (1998) *Pojedinac i porodica, metode, tehnike i vještine socijalnog rada*, III dopunjeno izdanje, Beograd

Abstract

In this paper the author presents the role and importance of use of the professional interview, as a method, and provides the critical review of the analysis of one segment of unpublished results from the research conducted in the Sarajevo Canton in 2010. In the final section, the paper quotes findings discovered and identified through the research, drawing attention to significant problems and difficulties in terms of use of the interview in the social work practice.

Milosavljević, M. (2009). *Osnove nauke socijalnog rada*. Banja Luka: Filozofski fakultet. (str. 74-87)

Glava VII

VREDNOSNE OSNOVE I PRINCIPI SOCIJALNOG RADA

Kad se pomenu etičke osnove i bazični principi socijalnog rada u njegovoj praksi, obično se misli na profesionalne kodekse socijalnih radnika. Uobičajeno je, takođe, da se kodeksi odnose na pravila ponašanja profesionalaca prema korisnicima, kolegama, drugim strukama, institucijama i javnosti. Drugim rečima, pod etikom se podrazumevaju standardi i pravila ponašanja koji obezbeđuju adekvatan odnos profesionalaca prema klijentima, drugim sudionicima u delatnosti, institucijama i društvu u širem smislu, uključujući i negovanje i zaštitu profesionalnosti. Tako je, na primer, Američka asocijacija socijalnih radnika definisala sledeće principe socijalnog rada:

- Saglasnost o primarnoj važnosti individue u društvu;
- Poštovanje poverljivosti odnosa sa klijentom;
- Spremnost da se lična osećanja i potrebe odvoje od profesionalnog odnosa;
- Spremnost da se znanje i veštine prenose na druge;
- Poštovanje individualnih i grupnih razlika;
- Angažovanost na razvijanju klijentovih potencijala za samopomoć;
- Spremnost da se istraje u naporima za dobro klijenta, uprkos teškoćama;
- Angažovanost na socijalnoj pravdi, ekonomskom, fizičkom i mentalnom blagostanju svih članova društva, i
- Dostojanstvo u ličnom i profesionalnom ponašanju (NASW, 1982;18).

Međutim, etičke osnove socijalnog rada nikako ne treba izjednačavati sa etičkim kodeksima profesije, koje usvajaju asocijacije socijalnih radnika i njihove profesionalne organizacije. Kodeksi utvrđuju pravila ponašanja, a etika socijalnog rada definiše vrednosti socijalnog rada (Vid. Petričković, 2006).

Smit i Švarc (Smith i Schwartz, 1997, p. 80) zapažaju pet glavnih karakteristika vrednosti:

1. Vrednosti predstavljaju verovanja, ali nisu objektivne hladne ideje. Aktiviranje nekih vrednosti često prate neka osećanja;
2. Vrednosti se odnose na željene ciljeve (na primer, jednakost, sloboda, pravda) i na načine delanja kojima se promovišu ovi ciljevi;
3. Vrednosti transcendiraju iz specifičnih akcija i situacija (na primer, poslušnost je relevantna na poslu, u školi, sportu, biznisu, u porodici itd.)
4. Vrednosti služe kao standardi za usmeravanje selekcije ili evaluaciju ponašanja, ljudi ili događaja.
5. Vrednosti su uređene prema relativnom značaju jednih prema drugima. Uređeni skup vrednosti čini sistem prioriternih vrednosti.

Sistemi prioriternih vrednosti karakterišu pojedince i kulture, što znači da se oni u ovom pogledu razlikuju (Smith i Schwartz, 1997: op. cit: 80). Drugim rečima, u svetu postoji mnoštvo vrednosti. Kulture i ljudi razlikuju se po vrednostima koje su za njih posebno značajne i smatraju se prioriternim u odnosu na neke druge, manje važne.

Vrednosti su duhovna i materijalna dobra koja su posebno značajna za sve pripadnike neke grupe, zajednice, za globalno društvo, ili važe univerzalno: za sve ljude. Neke vrednosti je lakše definisati, druge teže, zato što postoji različitost i raznovrsnost društvenih vrednosti. Može se, takođe, govoriti o univerzalnim, posebnim i pojedinačnim vrednostima (važeće za sve ljude; za neke posebne grupe i skupine ljudi

ili za pojedince). One su povezane sa društvenim ciljevima i sa nastojanjima da se ostvaruju u praksi.

Postoji mnoštvo vrednosti, i što je neko društvo razvijenije, to su i njegove vrednosti raznovrsnije, različito oblikovane, ali, obično, i međusobno suprotstavljene. U određenim društvenim okolnostima suprotstavljene društvene vrednosti vode i do društvenih, ne samo vrednosnih, sukoba. Pošto su vrednosti raznovrsne, one često nisu u korespondenciji, nego su međusobno suprotstavljene. U nastojanju da se neke vrednosti ostvare prisutna je kompetitivnost (takmičenje). Zastupnici progresivnih vrednosti pobijaće značaj i opravdanost konzervativnih ideja, i obrnuto.

Neke vrednosti imaju trajni karakter, iako im se mogu menjati sadržaji, ali nisu „konzevirane“, već promenljive kategorije. Primer takve vrednosti je, recimo, sloboda. No, i ova univerzalna i trajna ljudska vrednost može imati različite sadržaje i značenja za ljude i u raznim društvenim okolnostima.

U savremenom svetu, pored pluralizma i sukoba vrednosti, prisutna je i tendencija, duhovna (filozofska, kulturna, religijska) i institucionalna (preko aktivnosti UN), da se definišu neke *univerzalne humane vrednosti* od značaja za sve ljude i čovečanstvo u celini i da se stvaraju uslovi za njihovu ugradnju u najznačajnije pravne akte (ustave) i praksu pojedinih država. Za sada se ove vrednosti vezuju za univerzalne slobode i prava ljudi, ali se šire i prema onim delovima društva kojima su nedostupne mnoge, kako materijalne, tako i duhovne vrednosti, prava i slobode.

Nažalost, istorijski su poznati i danas značajno prisutni primeri nametanja, ne samo pojedinačnih, već i čitavih sistema vrednosti i stilova života od strane moćnih (krstaški i slični religijski ratovi; današnji ratovi radi nametanja tzv. demokratskih vrednosti i sl.).

Vrednosti na kojima počiva socijalni rad deo su širih vrednosnih sistema društava u kojima se on odvija. Postoje, takođe, tendencije da se kroz aktivnosti različitih međunarodnih i drugih asocijacija socijalnih radnika definišu neki opšti etički principi profesije ili obrazovanja, kako bi se u budućnosti gradili celoviti sistemi vrednosti humanističkog socijalnog rada. U realnom životu, sve već pomenute opšte konstatacije o društvenim vrednostima odnose se i na etičke principe i osnove socijalnog rada. Drugim rečima, etičke osnove socijalnog rada su veoma raznovrsne, različite, promenljive i često međusobno sukobljene, a ponekad, to važi i za odnose sa vrednosnim sistemima društava u kojima se socijalni rad odvija.

Pored karakteristika društvenih vrednosti konkretnih društava, u kojima se socijalni rad ostvaruje, na njegove etičke osnove značajno utiču filozofski i teorijski koreni, pa otud i moguće razlike i sukobi sa dominirajućim društvenim vrednostima. Iako vrednosne osnove socijalnog rada nisu temeljnije istraživane, vidljivo je da na njih više utiču ideološki ili politički stavovi i vrednosne orijentacije, nego filozofski ili naučni pogledi, što nije iznenađujuće, ukoliko se uvaži pragmatička priroda i povezanost ove delatnosti sa socijalnom politikom i politikom uopšte.

Kao što će kasnije biti prikazano, koncepcije socijalnog rada opredeljuju njegove principe i vrednosti, kao što praksa socijalnog rada počiva na vrednostima institucionalnih sistema i modelima u kojima se odvija. Drugim rečima, na kojim etičkim osnovama će se zasnivati praksa socijalnog rada zavisi u velikoj meri, modela ili koncepta socijalne politike u kojem se on realizuje, podrazumevajući i prirodu institucionalnog sistema.

Može se, dakle, zaključiti da etičke osnove i principi socijalnog rada, kao njihovi noseći stubovi, zavise od dominirajućeg sistema vrednosti i društvenog sistema u kome se odvija, uključujući, posebno i koncepcije socijalne politike ili socijalnih i drugih službi i institucija.

U svom istorijskom razvoju, socijalni rad je zasnovan na različitim vrednostima i principima. Tako je, na primer, socijalni rad kao ljudska delatnost počivao na principima primarne, krvne ili srodničke solidarnosti i uzajamnosti. Nastankom religija, ova delatnost se odvija zahvaljujući, naročito, milosrđu i dužnostima vernika. Za oba ova principa bila je karakteristična selektivnost, jer su oni primenjivani jedino prema sebi bliskim ili istorodnim ljudima, a samo izuzetno za one „druge“, ma ko oni bili. Razvojem humanističkih ideja razvija se i filantropija, kao filozofski, ali i praktični pogled i odnos prema ugroženim ljudima.

Solidarnost i uzajamnost, kao opšti principi ljudske delatnosti socijalnog rada rađaju se sa prvim organizovanim socijalnim pokretima i ostaju značajan princip u svim sistemima koji počivaju na idejama jednakosti i ravnopravnosti.

Princip humanizma u najopštijem smislu, ali i kao delatni princip socijalnih aktivnosti, javlja se kao deo socio-kulturnih procesa koji su označeni kao humanizam i renesansa. Nastankom i razvojem različitih koncepcija i prakse socijalne politike, od kraja XIX veka nastaju i razvijaju se različiti modeli socijalnog rada, kao profesionalne delatnosti, a time i njegove etičke osnove i principi.

U daljem tekstu sažeto ćemo prikazati vrednosne osnove nekih tipičnih koncepata socijalne politike i principe socijalnog rada, koji iz njih izvire, da bi se izdvojili, prikazali i analizirali neki opšti principi socijalnog rada.

Neoliberalistički model razvija se posebno tokom osamdesetih godina XX veka u SAD-u i Engleskoj („reganzam“, „tačerizam“) i danas je veoma prisutan u zemljama u tranziciji. Ovaj model ekonomskih i socijalnih odnosa (ekonomske i socijalne politike) počiva na opštoj pretpostavci da je poštovanje tržišnih zakonitosti odlučujući mehanizam za regulisanje svih društvenih odnosa. Iz ovog modela može se izdvojiti nekoliko principa socijalne politike kao što su:

1. racionalnost i efikasnost;
2. individualizam;
3. slobode i odgovornost pojedinaca, i
4. nejednakost kao prirodno društveno stanje.

Među principima socijalnog rada, koji izvire iz ovog modela izdvajaju se: *supsidijarnost, selektivnost, samopomoć i uzajamna pomoć.*

Supsidijarnost, u suštini, znači da mere i usluge socijalnog rada mogu da se pruže tek onda kada drugi mehanizmi sigurnosti i podrške ne daju svoje rezultate (tržište, rad, porodica, solidarna zajednica i sl.).

Princip *selektivnosti* najneposrednije je naslonjen na prethodni i odnosi se na princip izbora klijenata socijalnog rada prema strogo restriktivnim i precizno definisanim kriterijumima. To znači da se selekcija vrši prema odnosima ponude i potražnje, odnosno prema kupovnoj moći klijenata, ukoliko se usluge socijalnog rada pružaju na tržištu. Oni koji ne raspolažu sredstvima ne mogu ni koristiti uslugu, ili ih mogu restriktivno koristiti u suženom obimu i trajanju. Netržišne usluge mogu se pružati na principima dobrovoljnosti, milosrđa, samoorganizovanja i uzajamnosti, ali su one van formalnog uticaja države i odgovornosti vlasti. Kontrola socijalnih delatnosti se ostvaruje jedino u pogledu poštovanja legalnih i legitimnih sredstava i već pomenutih opštih ekonomskih i socijalnih principa. Često se selekcija klijenata socijalnog rada ne vrši po kriterijumu najveće ugroženosti, već po ocenama najveće opasnosti po društvo.

Princip *samopomoći* je sam po sebi prihvatljiv, jer se nikome ne može pomoći ukoliko čovek sam to ne želi i ne učestvuje u odlučivanju i aktivnostima od kojih zavisi zadovoljavanje njegovih potreba i prevazilaženje problema. Međutim, svodenje svih principa socijalnog rada na samopomoć, dovodi u pitanje i samu potrebu za socijalnim

radom. Da su ljudi sa posebnim potrebama ili problemima mogli da te potrebe zadovoljavaju i da se sami nose sa nedaćama života, oni se ne bi ni obraćali socijalnim radnicima. U ovom kontekstu, ideja samopomoći najneposrednije je povezana sa univerzalnim principom neoliberalizma, označenim kao individualizam.

Uzajamna pomoć, kao princip socijalnih delatnosti, koji bi trebalo da bude podstican od strane socijalnog rada, nije problematičan sam po sebi, jer je razvijan tokom istorije socijalnih delatnosti. No, u kontekstu neo-liberalističkih ideja i prakse, on znači da se ljudi u stanju socijalne potrebe upućuju jedni na druge umesto na usluge i podršku društvenih institucija i službi. Naime, ovaj princip funkcioniše samo do nivoa kada se problem može rešavati bez neophodnih stručnih usluga i znanja. Nakon toga, on gubi svoju punu delotvornost.

U okvirima neoliberalističkog modela dopušteno je milosrđe, dobrovoljnost i samoorganizovanje, ali samo kao samoizbor i samoodluka građana, nikako kao nametnuto i obavezujuće rešenje. Prema tome, lični je izbor svakog pojedinca da li će izdvojiti deo svojih prihoda ili dobrovoljnog rada za pomoć drugima, ali niko, pa ni država, ne može ga naterati da se tako ponaša.

Socijal - demokratski model socijalne politike razvijan je i praktikovan u Švedskoj, Nemačkoj, Danskoj i Norveškoj. Ovaj koncept posebno naglašava sledeće principe: *ravnopravnost, socijalnu pravdu, individualnu i kolektivnu odgovornost i konsenzus.*

Princip *ravnopravnosti* polazi od univerzalnih ljudskih prava i od građanskog statusa. Država je obavezna da garantuje ravnopravnost građana u obezbeđenju minimuma socijalne sigurnosti i blagostanja. Građanski status i socijalni rizici su uslov i kriterij za korišćenje socijalnih prestacija i usluga i u tome se ne smeju praviti nikakve razlike. Građani, njihove asocijacije i zajednice i država brinu o socijalnoj sigurnosti i blagostanju svih.

Socijalna pravda znači postojanje socijalnih mehanizama kojima se obezbeđuje dostupnost svih socijalnih prestacija i usluga pod jednakim uslovima i njihova posebna usmerenost prema onima koji socijalnu sigurnost ne mogu obezbediti na osnovu svoga rada.

Individualna odgovornost, kao opšti princip ekonomskih, političkih i socijalnih odnosa, važi sve do momenta dok postoje kapaciteti pojedinca da zadovoljava svoje potrebe i prevazilazi svoje i porodične životne teškoće. U momentu kada pojedinac iscrpi sopstvene mogućnosti, aktuelizuje se kolektivna odgovornost. Tada različiti kolektiviteti preuzimaju svoj deo odgovornosti. Kolektiviteti mogu biti radne organizacije, lokalne zajednice ili mehanizmi sistema socijalne sigurnosti.

Konsenzus je način prevazilaženja političkih i socijalnih nesporazuma i potencijalnih sukoba i podrazumeva postojanje mehanizama dogovaranja i usaglašavanja različitih učesnika u socijalnim odnosima oko obezbeđivanja socijalne sigurnosti. Ovaj princip je doduše, značajniji za korporativističko-konsenzusni model socijalne politike.

Korporativističko - konsenzusni model je karakterističan za socijalnu politiku Austrije i samo delimično Slovenije. Među principima socijalne politike ovog tipa izdvajaju se: *pluralizam potreba, interesa i načina njihovog usklađivanja; socijalni*

socijalne sigurnosti za svakog građanina.

Princip *pluralizma* interesa, potreba, i načina njihovog usklađivanja i ostvarivanja označava realnost društvenih nejednakosti, koje su poželjne i prihvatljive do momenta dok ne ugrožavaju funkcionisanje celine sistema ekonomskih, političkih i socijalnih odnosa. Logično je, na primer, postojanje posebnih interesa radnika i drugih zaposlenih, drugačijih ciljeva i potreba krupnog kapitala i poslodavaca, ali i opšteg interesa da država i društvo ekonomski i socijalno razvijaju. Ovi interesi ne moraju

najčešće da korespondiraju. Međutim, u cilju održavanja i razvoja sistema neophodno je postojanje društveno opšteprihvaćenog mehanizma kojim se oni usklađuju.

Princip *konsenzusa* u političkim i socijalnim odnosima podrazumeva dogovaranje nosilaca različitih interesa i njihovu spremnost na ustupke, kako bi se obezbedilo da sistem funkcioniše. To se ostvaruje tako što svaka „strana“ odustaje od dela svojih interesa, zarad opšteg i zajedničkog blagostanja. Mehanizam preko kojeg se obezbeđuje konsenzus i usklađivanje interesa institucionalizovan je u formi opštih socijalnih ugovora (paktova), koji se tripartitno (predstavnicima sindikata-zaposlenih, privrednih komora i udruženja poslodavaca i države) dogovaraju, usklađuju, prihvataju i primenjuju u praksi. Na taj način, odgovornost za budućnost društva je podeljena i združena, s tim što postoje i mehanizmi društvene kontrole preko kojih se prati i štiti primena ovih veoma značajnih opštih socijalnih akata.

Na drugoj strani, država preuzima odgovornost u slučajevima kada ljudi ostanu bez posla, razbole se ili se nađu u nekoj drugoj nepovoljnoj situaciji. Njena je odgovornost da se obezbede uslovi za garantovanje minimalne socijalne sigurnosti svakog građanina.

Principi socijalnog rada su slični principima socijal-demokratskog modela socijalne politike, ali se još naglašavaju i *načela objektivnosti, profesionalizma i racionalnosti*.

Načelo objektivnosti vezano je za ideju razvoprapnosti građana i podrazumeva da socijalni radnici u svom radu izbegavaju svaku arbitrarnost i pristrasnost.

Profesionalizam zahteva od socijalnih radnika, ne samo dobru i permanentnu obučenosť, već i takav odnos prema korisnicima, drugim kolegama, institucijama i javnim službama u kojem se poštuju etička i strukovna načela i izbegava svaka privatizacija, paternalizam, potčinjavanje ili zloupotreba.

Racionalnost se tiče izbora sadržaja i metoda socijalnog rada i, posebno, raspolaganja i upotrebe sredstava i resursa za socijalne potrebe.

Koncept države blagostanja ima svoju prošlost, ali i tendencije oživljavanja u vidu konsenzusnog modela, koji je po svojim odlikama negde između korporativnog i izvornog koncepta države blagostanja. Koncept države blagostanja zabeležio je svoje početke i najveći razvoj u Engleskoj, počev od kraja Drugog svetskog rata, do kraja sedamdesetih godina XX veka.

Kao bitni principi socijalne politike države blagostanja izdvajaju se: *opštenacionalna solidarnost, univerzalnost i minimum nacionalnih socijalnih standarda*.

Opštenacionalna solidarnost, označava takve aktivnosti i mere kojima država obezbeđuje osnovnu socijalnu sigurnost i blagostanje svim svojim građanima. Solidarnost se posebno vezuje za one koji nisu sposobni za rad, pogođeni su socijalnim rizicima ili su deprivirani u pogledu osnovnih ljudskih potreba. U tom pogledu naročito su važni: obavezna i besplatna zdravstvena zaštita, besplatno i obavezno osnovno obrazovanje, garantovana socijalna prava po osnovu rada, garantovana minimalna socijalna podrška siromašnim i ugroženim, univerzalna zaštita za slučaj starosti i invaliditeta itd.

Univerzalnost se odnosi na dostupnost već pomenutih vidova socijalne sigurnosti za sve građane, nezavisno od njihovog statusa i ekonomskog i socijalnog položaja.

Minimumom nacionalnih standarda građanima se garantuju sve socijalne usluge, uključujući i socijalni rad, ukoliko se nađu u stanju socijalne potrebe, ili koriste neke socijalne usluge. Standardi se ne odnose jedino na socijalne službe, već i na obrazovanje, stanovanje, zdravstvenu zaštitu itd. Minimalne usluge garantuje i obezbeđuje država i, retko, lokalne vlasti. Procedure sticanja socijalnih prava i usluga su jednostavne i podrazumevaju odgovornost građana i predstavnika javnih službi i ustanova.

Među principima socijalnog rada u ovom modelu se naglašavaju: *objektivnost, uvažavanje ličnosti korisnika, empatija i profesionalna odgovornost.*

Nezavisno od ovih i drugih modela socijalne politike, postoje i brojni drugi principi socijalnog rada, koji su okosnica njegove etike, ali je korisnije ovde reći nešto o etičkim principima humanističkog socijalnog rada. Naravno, ovde se mora naglasiti da su samo neki od njih prisutni u praksi socijalnih radnika, i da se ipak, može govoriti o paralelnom postojanju humanističkih vrednosti i antivrednosti u socijalnom radu. Pored toga što je očigledno postojanje krize humanističkih vrednosti uopšte, ne isključivo u socijalnom radu, podela na dva vrednosna antipoda zasniva se na kriterijumu izbora vrednosti od kojih se polazi pri određivanju odnosa prema čoveku i prema konsekvencama njihove primene na ljude uopšte.

Polazeći od aksiološkog aspekta, vrednosti u socijalnom radu razlikuju se prema tome kojim i čijim ciljevima i interesima služi socijalni rad, u krajnjoj instanci. Ukoliko socijalni rad služi interesima i ciljevima vladajućih struktura i potiče iz sistema dominirajućih društvenih vrednosti, koje su retko opštehumanističke, i ako se kao njegov ključni motiv javlja očuvanje postojećeg poretka i reda stvari, onda se on može smatrati konzervatorskim i konzervativnim, tim više, ukoliko se još oslanja na stare prevaziđene vrednosti. Suprotno tome, kada je socijalni rad baziran na interesima i razumevanju suštine čoveka i kada se njegove delatnosti odvijaju u skladu sa potrebama ljudi, uz prihvatanje samosvojnosti i subjektiviteta svakog potencijalnog ili realnog korisnika, i kada je usmeren ka osmišljavanju i ostvarivanju socijalnih promena po meri ljudi, onda se može govoriti o humanističkom socijalnom radu. Vrednosti su, dakle osnovna razdelnica između tradicionalno-konzervativnog i moderno-emancipatorskog socijalnog rada.

Na kojim opštim vrednostima počiva humanistički socijalni rad? Vrednosti humanističkog socijalnog rada izraženiji su u idejama i idealima i, samo delimično, u praksi, a to znači da tek predstoji borba za njihov razvoj, prihvatanje i primenu. Među ovima se posebno izdvajaju: humanost, oslobođenje, pravičnost, kreativnost, profesionalna imaginacija, profesionalna odgovornost, kompetentnost i dezobjektivizacija.

Princip humanosti vezuje se za ideju da je čovek sam po sebi najveća moguća vrednost. Samim tim, primena principa humanizma, pretpostavlja da je socijalni rad svojim ciljevima, sadržajima, metodama, postupcima i odnosom usmeren prema afirmaciji, dobiti i blagostanju čoveka. Naravno, čovek se ovde javlja u dvostrukoj opštoj društvenoj ulozi: prvo, kao cilj i vrednost za sebe, a potom kao nosilac dobiti, sreće, blagostanja i odgovornosti za sopstvenu sudbinu, ali ne izolovan i otuđen, već udružen, zbratimljen i organizovan sa drugim ljudima, čije su slobode, prava, sigurnost i perspektive nedeljive i neodvojive. Drugim rečima, socijalni rad, koji polazi od ovog ključnog principa, uvažava istovremeno esencijalnu (univerzalnu potencijalnu stvaralačku moć) i egzistencijalnu suštinu čoveka (raznovrsnost njegovih potreba, dimenzija i karakteristika, uključujući i pravo na različitost).

Princip oslobođenja odnosi se istovremeno na nastojanja socijalnog rada da se u društvu stvore uslovi za čovekovo samoostvarenje i iskazivanje u svim njegovim ljudskim dimenzijama i osobenostima (stvaralaštvo, rad, ljubav, spremnost na pokretanje promena i sopstveno menjanje i usavršavanje), ali, isto tako, i na oslobođenje od različitih osujećenja, frustracija, lišavanja, zabluda i nemoći.

Princip pravičnosti može imati različite sadržaje i oblike, ali je širi od aktuelno prihvaćenih ideja socijalne pravde. On jednostavno izvire iz znanja o nepravdi u svim istorijski poznatim društvima, uključujući i današnja, i o postojanju brojnih nejednakosti i zloupotreba radi ostvarivanja drugih, a ne humanih ciljeva. Princip

pravičnosti znači, pre svega, stvaranje uslova za ravnopravan pristup socijalnim uslugama i pod istim uslovima za sve građane. Pored toga, on se odnosi na primenu načela pružanja podrške i usluga prema kriterijima urgentnosti, težine i nivoa socijalne ugroženosti ili rizika, kojima se socijalni rad bavi. Istovremeno, princip pravičnosti odnosi se i na zalaganje za primenu i poštovanje ljudskih socijalnih i drugih prava i borbu protiv nepravdi, zloupotreba i potčinjavanja.

Princip kreativnosti trebalo bi da bude univerzalni princip svakog ljudskog rada, jer to izvire iz same esencije ljudskih bića. U socijalnom radu on dobija na još većem značaju zbog prisustva rutine, birokratskog i administrativnog rada i odnosa. Svaka potreba, svaki problem ili socijalna promena, kao cilj ili predmet socijalnog rada, zahteva promišljanje, planiranje, organizovanje i delatno angažovanje, bez improvizacija i eksperimentisanja sa ljudima. Ovaj princip odnosi se podjednako na sve segmente i elemente delatnosti socijalnog rada.

Profesionalna imaginacija je neposredno povezana sa prethodnim principom ukupnog, a posebno socijalnog rada. Reč je o potrebi i zahtevu da socijalni radnici unose u svoj rad delove svoje mašte, nikako sanjarenja i nerealna očekivanja i procene. Profesionalna imaginacija, povezana sa stvaralačkim naporima, najbolji je način da se pobegne od „idiotizma papirnatog i neproduktivnog rada“, iluzija i improvizacija. Ona je dopuštena sve dok je stvaralačka i realna.

Profesionalna odgovornost bi trebalo da bude uobičajen princip svake struke. U socijalnom radu ona se tiče, ne samo načina obavljanja uloga i zadataka socijalnih radnika, već primarno odnosa prema potrebama i problemima ljudi i njihovih zajednica i prema ostvarivanju onih socijalnih ciljeva, programa, i projekata koji najbolje odgovaraju njihovim interesima i nekim opštim ciljevima i standardima. Profesionalna odgovornost tiče se i odnosa prema svojim kolegama, pripadnicima drugih struka i prema negovanju i očuvanju ugleda sopstvene profesije.

Može izgledati čudno da se među principima socijalnog rada posebno izdvaja *profesionalna kompetentnost*, jer je to pretpostavka obavljanja bilo koje profesionalne delatnosti. Međutim, ovaj princip dobija na značaju zbog činjenice da mnogi socijalni radnici ne ulažu ništa u svoj profesionalni samorazvoj nakon završenih studija, niti čine posebne napore da, koristeći svoja profesionalna znanja, bitnije menjaju, kako uslove svoga rada, tako i pretpostavke svoje profesionalne uspešnosti i afirmacije. Zahvaljući tome, mnogi socijalni radnici su nemoćni ili nespremni da se uhvate u koštac sa ograničenjima i zahtevima vladajućih struktura u društvu ili upravljačima institucija u kojima rade i da se odupru marginalizacijama profesije. U perspektivama budućnosti, princip profesionalne kompetentnosti još više dobija na značaju zbog neophodnosti da se stalno unapređuju i razvijaju profesionalna znanja, veštine, tehnike, metode i druga obeležja struke, u uslovima veoma brzih promena u svim sferama života i rada od kojih zavise dometi i ugled socijalnih radnika.

Princip dezobjektivizacije tiče se odnosa prema korisnicima socijalnog rada, bez obzira da li su u pitanju pojedinci, društvene grupe ili zajednice i, kao ideja, preuzet je iz akcijskih istraživanja. Suština ovog principa izražava se kroz zahtev da socijalni radnici prestanu da posmatraju korisnike svojih usluga, svih vrsta, kao objekte i pasivne sudionike, nespremne da učestvuju u promenama sopstvene socijalne situacije ili u prevazilaženju životnih problema sa kojima se sreću. To znači da bi promena odnosa socijalnih radnika prema ljudima, grupama i zajednicama, koje imaju potrebe za njihovim uslugama trebalo da ide u pravcu pretvaranja korisnika usluga u subjekte, saučesnike i saodgovorne za sve akcije i aktivnosti koje se tiču socijalnih potreba, problema ili situacija zbog kojih su upućeni na socijalni rad.

Nažalost, za razvoj i realizaciju ovih i drugih vrednosti i principa humanističkog socijalnog rada biće potrebni posebni naponi, udruživanja i protok vremena, dok su u praksi prisutnija neka druga načela socijalnog rada koja se mogu nazvati nehumanim i antivrednostima. Navešćemo samo neke od antivrednosti prisutnih u praksi socijalnog rada (Vid. Milosavljević, 1998.), iako će biti onih socijalnih radnika, koji će reći da je socijalni rad, a priori i sam po sebi, humana delatnost.

Potčinjavanje je pre delatni odnos nego princip socijalnog rada u praksi, ali je ono zasnovano na nejednakosti i neravnopravnosti između osnovnih učesnika u tom odnosu: socijalnih radnika i korisnika njihovih usluga. Bilo kako bilo, potčinjavanje je deo opšteg odnosa prema nemoćnim i ugroženim, kome se pridružuju i brojni socijalni radnici u službi odbrane sistema i poredaka zasnovanih na odnosima moći i klasnim i drugim podelama. Potčinjavanje, kao pristup socijalnih radnika, najčešće poprima tzv. mirne neagresivne forme u vidu socijalnog ubeđivanja, kontrole, usmeravanja, resocijalizacije i disciplinacije.

Paternalizam je, po svojoj suštini blizak potčinjavanju, jer, takođe, potiče iz neravnopravnosti položaja socijalnih radnika i korisnika njihovih usluga, s tim što deluje manje maligno. Paternalizam se ispoljava u vidu nametanja stavova i zahteva socijalnih radnika i njihovog odlučivanja o svim aspektima socijalnih potreba, podrške i pomoći korisnika usluga. I u ovom slučaju reč je o tretiranju korisnika kao objekata delatnosti socijalnih radnika, s tim, što ono može poprimiti izgled preterane brige ili odgovornosti. Paternalizam se izražava u različitim sadržajima i formama, od bezazlenih izjava („to je moj socijalni slučaj“ ili „to je moj korisnik“), do rafiniranih i neprepoznatljivih vidova nametanja i brisanja subjektiviteta korisnika. Paternalizam i mortifikacija (brisanje prethodnog identiteta i uniformisanje prema pravilima ustanove) posebno su prisutni u ustanovama za zbrinjavanje socijalno ugroženih i ljudi sa posebnim socijalnim potrebama. U većini slučajeva, korisnici socijalnih usluga se posmatraju kao ljudi lišeni poslovnih sposobnosti ili pod starateljstvom, iako oni to nisu ni suštinski ni formalno. Za utihu socijalnim radnicima, oni nisu jedini stručnjaci koji se bave ljudima, a kod kojih je prisutan paternalizam.

Birokratizam počiva na nadmoći administracije (biroa) nad ljudima i prisutan je u svim tipovima socijalnog rada, osim u akcijsko-integrirajućem modelu, koji tek niče i čiji razvoj se tek može očekivati u budućnosti. U ovom tipu odnosa, koji sledi logiku i principe birokratije uopšte, prisutna su već pomenuta ponašanja zasnovana na antivrednostima, uz mogućnosti primene sankcija i sličnih sredstava prisile.

Marginalizacija je vid tihog potčinjavanja, socijalne disciplinacije i kontrole, kojim se pravi granica između „zdravog“ i „bolesnog“, „prihvatljivog“ i „zabranjenog“, „dobrog“ i „lošeg“ i iz društva se isključuju i na specifičan način kontrolišu oni koji pripadaju negativnim polovima ovih dvojstava. U odnosu na socijalni rad, važno je podsetiti se da se on javlja kao sredstvo marginalizacije u svim tipovima tradicionalnog, ali i aktuelnog socijalnog rada. Slično tome, socijalne ustanove, ne samo da proizvode marginalizovane, već mehanizmima etiketiranja, definisanja i razvrstavanja, takođe, marginalizuju korisnike svojih usluga. Ovome se može dodati i činjenica da je i sam socijalni rad u riziku da bude društveno marginalizovan, ukoliko se jedino bavi marginalizovanim pojedincima i društvenim skupinama, a ne potrebama ukupne populacije i uslovima socijalnih promena.

ETIČKA NAČELA I STANDARDI SOCIJALNOG RADA

Usvojeno na generalnoj skupštini Međunarodnog udruženja socijalnih radnika, Colombo, Sri Lanka, lipanj 1994. godine.

Prevod: Dea Ajduković

POVIJEST

Etička svijest je nužan dio profesionalne prakse svakog socijalnog radnika. Njegova ili njezina sposobnost da etično postupa je osnovni aspekt kvalitete usluge ponuđene klijentu.

Svrha rada Međunarodnog udruženja socijalnih radnika (u daljnjem tekstu ISFW – International Federation of Social Workers) na etici je promoviranje rasprava i razmišljanja o etici u udrugama članicama i među svima uključenima u socijalni rad u zemljama članicama.

Osnova daljnjeg razvoja IFSW-ovog rada na etici nalazi se u «Eticima socijalnog rada – načela i standardi», koje se sastoji od dva dokumenta: *Međunarodne deklaracije o etičkim načelima socijalnog rada* i *Međunarodnih etičkih standarda za socijalne radnike*. Ti dokumenti predstavljaju osnovna etička načela profesije socijalnog rada, preporučuju postupke kod etičkih dilema i bave se odnosom profesije i pojedinog socijalnog radnika prema klijentima, kolegama i drugima u tom području. Ti dokumenti su komponente u stalnom procesu upotrebe, kritike i revizije.

MEĐUNARODNA DEKLARACIJA O ETIČKIM NAČELIMA SOCIJALNOG RADA

Uvod

IFSW prepoznaje potrebu za deklaracijom o etičkim načelima za rješavanje etičkih problema u socijalnom radu.

Svrhe *Međunarodne deklaracije o etičkim principima* su:

- Formuliranje skupa osnovnih načela socijalnog rada koja se mogu prilagoditi kulturnim i socijalnim osobitostima.
- Prepoznavanje područja u kojima se javljaju etički problemi u praksi socijalnog rada (dalje u tekstu *područja problema*).
- Pružanje vodstva u odabiru metoda za suočavanje s etičkim pitanjima/problemima.

Pridržavanje

Međunarodna deklaracija o etičkim načelima socijalnog rada pretpostavlja da se i udruge članice i njihovi članovi pridržavaju u njoj formuliranih načela. IFSW očekuje od svake udruge članice da pomogne svojim članovima u prepoznavanju i suočavanju s etičkim pitanjima/problemima u praksi svoje profesije.

Udruge članice IFSW-a i njihovi pojedinačni članovi mogu prijaviti bilo koju udругu članicu Izvršnom odboru IFSW-a ukoliko se ne bude pridržavala ovih načela. Nacionalne udruge koje imaju problema s usvajanjem ovih načela trebaju obavijestiti Izvršni odbor IFSW-a. Izvršni odbor može nametnuti odredbe i namjere *Deklaracije o etičkim principima* udruzi koja je odbija prihvatiti. Ukoliko to ne bude dovoljno, Izvršni odbor može kao sljedeću mjeru predložiti suspendiranje ili isključivanje udruge iz svog članstva.

¹ *Dodatni podaci o Međunarodnom udruženju socijalnih radnika mogu se pronaći na*
<http://www.ifsw.org/Publications/>

razjašnjavanje važnih pitanja i problema koji su osobito relevantni za tu zemlju. No, međutim, ovo su područja problema koja se većinom svugdje mogu prepoznati:

1. *Kad je lojalnost socijalnog radnika u sukobu interesa*

- između vlastitih interesa socijalnog radnika i interesa klijenata
- između sukobljenih interesa pojedinačnih klijenata i drugih pojedinaca
- između sukobljenih interesa grupa klijenata
- između grupa klijenata i ostatka stanovništva
- između sustava/institucija i grupa klijenata
- između sustava/institucija/poslodavaca i socijalnih radnika
- između različitih profesionalnih grupa

2. *Činjenica da socijalni radnik djeluje i kao pomagač i kao nadzornik*

Odnos između ovih suprotnih aspekata socijalnog rada zahtijeva razjašnjavanje s obzirom na izričit odabir vrijednosti kako bi se izbjeglo miješanje motiva ili nedostatak jasnoće u motivima, postupcima i posljedicama postupaka. Kad socijalni radnici trebaju preuzeti ulogu u državnoj kontroli građana, moraju razjasniti etičke implikacije te uloge i mjeru u kojoj je ta uloga prihvatljiva s obzirom na osnovne etičke principe socijalnog rada.

3. *Dužnost socijalnog radnika da štiti interese klijenta lako može doći u sukob sa zahtjevima za učinkovitosti i korisnosti*

Ovaj problem postaje važan s uvođenjem i korištenjem informacijske tehnologije u području socijalnog rada.

Načela objavljena u dijelu 2.2. uvijek bi trebala biti temelj bilo kakvog razmatranja ili izbora kojeg donosi socijalni radnik u suočavanju s pitanjima/problemima u ovim područjima.

Metode rješavanja pitanja/problema

- Različite nacionalne organizacije socijalnih radnika imaju obavezu baviti se etičkim pitanjima/problemima tako da se oni mogu sagledati i pokušati riješiti u kolektivnim forumima unutar organizacije. Takvi bi forumi trebali omogućiti pojedinom socijalnom radniku raspravljanje, analiziranje i razmatranje etičkih pitanja/problema u suradnji sa kolegama, drugim grupama stručnjaka i strankama na koje utječu pitanja o kojima se raspravlja. Uz to, takvi bi forumi socijalnom radniku trebali dati priliku da dobije savjete od kolega i drugih. Etička analiza i diskusija bi se uvijek trebale nastojati stvoriti nove mogućnosti.
- Udruge članice moraju stvoriti i/ili prilagoditi etičke standarde za različita područja rada, pogotovo za ona područja u kojima postoje složena etička pitanja/problemi, kao i za područja u kojima bi etička načela socijalnog rada mogla doći u sukob sa zakonskim sistemom zemlje ili s politikom vlasti.
- Kad se etički temelji postave kao smjernice za djelovanje unutar prakse socijalnog rada, dužnost je udruga pomagati pojedinačnim socijalnim radnicima u analiziranju i razmatranju etičkih pitanja/problema na temelju:
 - Osnovnih **načela** Deklaracije (odjeljak 2.2.)
 - Etičkog/moralnog i političkog **konteksta** djelovanja, tj. analize vrijednosti i snaga koje čine okolne uvjete djelovanja.
 - **Motiva** djelovanja, tj. zagovaranja više razine svijesti o ciljevima i namjerama pojedinog socijalnog radnika u vezi s načinom postupanja.
 - **Prirode** djelovanja, tj. pomoći u analiziranju moralnog sadržaja djelovanja, npr. upotrebe prisile ili dobrovoljnog sudjelovanja, skrbništva ili participacije, itd.
 - **Posljedica** djelovanja na različite grupe, tj. analize posljedica različitih načina djelovanja na sve uključene stranke i kratkoročno i dugoročno.

Udruge-članice su odgovorne za promicanje rasprave, obrazovanja i istraživanja vezanih uz etička pitanja.

MEĐUNARODNI STANDARDI ZA SOCIJALNE RADNIKE

(Ovaj odjeljak se temelji na *Međunarodnom kodeksu etike za profesionalne socijalne radnike* usvojenom u IFSW-u 1976., ali ne uključuje etička načela, budući da su ona sada sadržana u novoj odvojenoj *Međunarodnoj deklaraciji o etičkim principima socijalnog rada* u odjeljku 2.2. ovog dokumenta.)

Preambula

Socijalni rad se razvija iz različitih humanitarnih, vjerskih i demokratskih ideala i filozofija, te ima univerzalnu svrhu zadovoljavanja ljudskih potreba nastalih iz interakcija pojedinca i društva, kao i razvijanja ljudskih potencijala. Profesionalni socijalni radnici trebaju pomagati pri postizanju dobrobiti i samoispunjenja ljudskih bića, razvijanju i strukturiranoj upotrebi potvrđenog znanja o ljudskom i socijalnom ponašanju, razvoju resursa za zadovoljavanje potreba i težnji na pojedinačnom, grupnom, nacionalnom i internacionalnom planu, te postizanju socijalne pravde. Na temelju *Međunarodne deklaracije o etičkim načelima socijalnog rada* socijalni radnik ima obavezu uvažavati ove standarde etičnog postupanja:

Opći standardi etičnog postupanja

- Pokušati razumjeti svakog pojedinog klijenta i njegov sistem, kao i elemente koji utječu na njegovo ponašanje, te usluge koje su mu potrebne.
- Održavati i unapređivati vrijednosti, znanje i metodologiju profesije suzdržavajući se od bilo kakvog ponašanja koje ugrožava funkcioniranje profesije.
- Prepoznavati osobna i profesionalna ograničenja.
- Potopizati upotrebu cjelokupnog relevantnog znanja i vještina.
- Primjenjivati relevantne metode u razvijanju i potvrđivanju znanja.
- Pridonositi svojim profesionalnim znanjem razvijanju politika i programa koji poboljšavaju kvalitetu života u društvu.
- Identificirati i interpretirati socijalne potrebe.
- Identificirati i interpretirati osnove i prirodu socijalnih problema na individualnom i grupnom planu, na planu zajednice, te na nacionalnom i internacionalnom planu.
- Identificirati i interpretirati rad profesije socijalnog rada.
- Razjašnjavati jesu li javne izjave ili akcije učinjene u ime pojedinaca ili u ime profesionalne udruge, službe, organizacije ili neke druge grupe.

Standardi socijalnog rada u odnosu na klijente

- Preuzimati primarnu odgovornost prema klijentu, ali uzimati u obzir ograničenja postavljena zbog etičkih zahtjeva prema drugima.
- Čuvati pravo na privatnost klijenta, povjerljivost i odgovornu upotrebu informacija. Prikupljanje i širenje informacija ili podataka mora biti u skladu sa svrhom profesionalne usluge, a klijent mora biti obaviješten o svrsi i potrebi korištenja tih informacija. Informacije se ne smiju iznositi bez prethodnog obavještanja i pristanka klijenta, osim ako klijent ne može biti odgovoran ili bi drugi mogli biti ozbiljno ugroženi. Klijent mora imati uvid u svoj dosje koji posjeduje služba socijalnog rada.
- Prepoznavati i poštivati individualnost ciljeva, odgovornosti i razlika između klijenata. Unutar dosega socijalne službe i klijentovog društvenog miljea profesionalna služba mora pomoći klijentu preuzeti odgovornost za svoje

postupke. Svim klijentima mora se pomagati s jednakom spremnošću. Kad profesionalna usluga ne može biti pružena pod tim uvjetima, klijent mora biti obaviješten kako bi imao slobodu djelovanja.

- Pomagati klijentu – pojedincu, grupi, zajednici ili društvu – u postizanju samoispunjenja i maksimalnog potencijala izvan granica pojedinačnih prava drugih. Usluga mora biti utemeljena na pomaganju klijentu da razumije i koristi profesionalni odnos za ostvarivanje vlastitih legitimnih želja i interesa.

Standardi socijalnog rada u odnosu na agencije i organizacije

- Raditi i/ili surađivati s onim službama i organizacijama čije su politika, procedure i operacije usmjerene na odgovarajuće pružanje usluga i poticanje profesionalne prakse u skladu s etičkim načelima IFSW-a.
- Odgovorno izvršavati zadane ciljeve i funkcije službe ili organizacije, pridonositi razvoju dobre politike, procedura i prakse kako bi se postigli najviši mogući standardi.
- Potpuno se odgovorno ponašati prema klijentu pokretanjem poželjnih promjena politike, procedura i prakse koristeći sve primjerene kanale službe i/ili organizacije. Ukoliko klijent ne može dobiti potrebnu pomoć nakon što su svi kanali iscrpljeni, treba pokrenuti prikladne žalbe višim organima vlasti ili široj interesnoj zajednici.
- Jamčiti profesionalnu odgovornost prema klijentu i zajednici periodičkom revizijom učinkovitosti i djelotvornosti procesa pružanja usluga.
- Koristiti sva etična sredstva za prekidanje neetične prakse kada su pravila, procedure i praksa u izravnom sukobu s etičkim principima socijalnog rada.

Standardi socijalnog rada u odnosu na kolege

- Priznavati obrazovanje, trening i djelovanje kolega socijalnih radnika i profesionalaca iz drugih disciplina pružajući im svu potrebnu suradnju kako bi se poboljšala učinkovitost pružanja usluga.
- Prepoznavati razlike u mišljenjima i praksi kolega socijalnih radnika i drugih profesionalaca izražavajući kritike na odgovoran i prikladan način.
- Promicati i razvijati mogućnosti za stjecanje znanja, iskustva i ideja sa svim kolegama socijalnim radnicima, profesionalcima iz drugih disciplina i volonterima u svrhu obostranog napretka.
- Skrenuti pozornost odgovornih tijela unutar i izvan profesije na kršenje profesionalne etike i standarda, te osigurati da klijenti na pravi način budu uključeni u taj postupak.
- Braniti kolege od nepravde.

Standardi u odnosu na profesiju

- Čuvati vrijednosti, etička načela, znanja i metodologiju profesije i pridonositi njihovom razjašnjavanju i poboljšavanju.
- Održavati profesionalne standarde prakse i raditi na njihovom unapređivanju.
- Braniti profesiju od nepravednih kritika i raditi na ojačavanju uvjerenja o potrebi profesionalne prakse.
- Konstruktivno kritizirati profesiju, njezine teorije, metode i praksu.
- Ohrabrivati nove pristupe i metodologiju potrebnu za ispunjavanje novih i postojećih potreba.

organizacija, savetovališta, grupa za samo-pomoć, ili pak u osnovnom sistemu podrške klijenta – kod porodice, prijatelja, kolega, suseda.

Koji su klijentovi resursi, jake strane i veštine?

Kao što je već pomenuto, potpuna procena klijenta-i-situacije obuhvata i njegove resurse, snage i sposobnosti. Ponekad je dovoljno da klijent svoje postojeće sposobnosti primeni na problematično ponašanje da bi se problem razrešio. Par koji ima bračne probleme može uvideti da se njihov odnos može poboljšati kada počnu da se ponašaju jedno prema drugom sa istim poštovanjem i razumevanjem koje ispoljavaju u odnosima sa prijateljima i poznanicima. Poznato je da su mnogi ljudi daleko taktičniji u odnosima sa poznanicima nego sa supružnikom. Osoba koja žali zbog smrti bliske osobe može uvideti da razgovor o sopstvenom bolu sa rođacima i prijateljima ne samo da pomaže u ublažavanju bola, već razvija i sistem podrške u kome će nastaviti da živi produktivno.

Koje akcije treba preduzeti?

Plan tretmana ili plan intervencija se donosi pošto su procenjene klijentove teškoće i kapaciteti za pozitivnu promenu. Neki autori svrstavaju određivanje ciljeva i plana akcija u proces koji sledi posle procene, odnosno socijalne dijagnoze. Određivanje ciljeva rada je zajednički zadatak socijalnog radnika i klijenta, i podrazumeva realistične i ostvarive željene promene. Pošto su ciljevi postavljeni, klijent i socijalni radnik mogu napraviti jedan ili više izvodljivih planova akcije koji omogućavaju ostvarenje ciljeva. Važno je u sledećem koraku razmotriti jake i slabe tačke svake predložene alternative, i potom izabrati najoptimalniju strategiju rada.

3. SOCIJALNA DIJAGNOZA PORODICE I PORODIČNIH ODNOSA

Pojedinac i porodica

U uvodnom delu je istaknuto da su pojedinac i porodica najvažniji činioci u koje se spajaju i kroz koje se prelamaju subjektivne i objektivne okolnosti ljudske egzistencije sa svim problemima koje život nosi, zbog čega je socijalni rad kao oblik pomoći i nastao. Rad na slučaju, odnosno

izdvajanje i odvojeno tretiranje pojedinca u procesu razvoja socijalnog rada, i metodike posebno, bio je uslovljen činjenicom da osoba-pojedinac nikada nije pasivni izvršilac već aktivni učinilac dela, te da se, radi blagovremene pomoći prvenstveno njoj kao najviše ugroženoj, težilo pomoći ispitivanjem osobenosti ličnosti i podešavanjem tretmana. To je za posledicu imalo predugo tretiranje pojedinca kao nezaštićenog i izloženog raznovrsnim frustracijama, a služba socijalnog rada i socijalni radnici kao pojedinci bili su osnovni činioci potpore, nege i zaštite. Dugo vremena ideal pravovremene pomoći pojedincu korekcijom njegovog ponašanja bio je preovlađujući u teoriji a posebno u praksi socijalnog rada, što je uticalo na strogo individualistički pristup čiji je krajnji cilj adaptivnije ponašanje pojedinca **bez bitnog uticaja na promenu stanja u okruženju**, koje je često, ili najčešće, bilo uzrok disfunkcije pojedinca. Kao da se gubila iz vida činjenica da pojedinac retko živi potpuno sam, a najčešće živi u bračnim i svim drugim izvedenim porodičnim odnosima, te da je njegov vitalni interes održavanje celovitosti, efikasnosti i nekonfliktnosti.

Opšta razmatranja o porodici

Kada je u pitanju razvoj pojedinca, sve teorije ličnosti posebno i izuzetno mesto pridaju uticaju porodice u procesu socijalizacije. Zato je opšte prihvaćeno mišljenje da su uslovi života u porodici, naročito u ranom detinjstvu, važni za formiranje ličnosti deteta, odnosno odraslog čoveka. Kada se govori o porodici često se ističe da nema ni jednog drugog odnosa u kome bi se ljudska bića toliko trajno i na taj način stavljala jedna drugim na raspolaganje i vršila međusobni uticaj, i to tokom celokupnog razvoja ili tzv. "životnih ciklusa", kako ih definiše Erikson.

Kako je iz prakse već poznato, koreni neposrednog ponašanja odraslih osoba potiču iz iskustva integracije sa određenom porodicom iz detinjstva, uz oblikovanje i kasnijem porodičnom iskustvu. Da bi se bolje razumeo ovaj proces ukratko ćemo prikazati ove cikljuse. U vremenskom kontinuitetu Erikson ističe više faza, čije prikazivanje treba da nam ukaže na razvojni put pojedinca do stvaranja porodice.¹²

1. **Faza sticanja osnovnog poverenja** pripada najmlađem uzrastu i značajna je po tome što predstavlja osnovu za izgrađivanje identiteta i

¹² J. Vlajković, (1987) *Osnovi savetovanja i socijalni rad u zajednici*, Beograd.

fundamentalnog osećanja sopstvene pouzdanosti. Ovo se osećanje formira pod uticajem odgovarajućeg emocionalnog odnosa sa majkom.

2. **Faza sticanja autonomije** obuhvata period druge godine života, kada dete ima veći radijus kretanja, razvija govor, stiče osnovne navike i stvara osnove da sebe može doživeti kao izdvojeno biće.

3. **Faza sticanja inicijative** obuhvata predškolski uzrast i nju karakteriše sve veća sposobnost deteta da kroz *igru i maštu* menja realnost.

4. **Faza usvajanja odgovornosti** počinje polaskom u školu, u vreme kada dete treba da bude najspremnije da uči brzo i sa interesovanjem, što je preduslov da odraste imajući osećaj za dužnost, disciplinu i rad.

5. **Adolescentna faza** je jedna od najburnijih u razvoju ličnosti. Svi problemi i sva dobra i loša rešenja iz ranijih razvojnih faza sada dolaze do punog izražaja, što izaziva probleme koji nisu ni jednostavni ni laki, kako za adolescente tako i za okolinu.

6. **Faza intimnosti** je period razvoja sposobnosti uspostavljanja prijateljske ili ljubavne intimnosti sa drugim osobama.

7. **Faza reprodukcije** je period u kome je osoba spremna da stvara sopstvenu porodicu i podiže potomke.

Navođenjem nekih karakteristika prethodnih faza u ciklusu razvoja pojedinca od rođenja do faze reprodukcije, želeli smo da ukažemo *da u tom trenutku* počinju novi ciklusi razvoja karakteristični za porodicu i porodični život. Pri tom, *opet se može govoriti o stadijumima* kroz koje prolazi porodica, koji imaju svoju specifičnu psiho i socio dinamiku, bez čijeg poznavanja, koji nismo u mogućnosti da započnemo proces proučavanja i socijalne dijagnoze porodice. Porodični razvojni ciklus prikazaćemo kroz opšti model od osam stadijuma. Neki autori smatraju da bi, *pre početne porodice* trebalo uključiti i posebni "predbračni stadijum".

8. **Početna porodica.** Ovaj stadijum obuhvata period od venčanja do rođenja prvog deteta. Na ovom stadijumu bračni partneri uče da funkcionišu kao "dijada". Razrešavanjem brojnih problema na inicijalnom stadijumu uspostavljaju se glavni obrasci, ostvaruju se osnovni komunikacioni stil, strukture i granice, dinamika moći kao i osnovne relacije. Početna porodica može doći i u prvu veliku krizu usled nemogućnosti rešavanja raznih izazova zbog nerealističnih fantazija o braku, različitih komunikacionih sistema u originalnoj primarnoj porodici. U ovom stadijumu najviša je stopa razvoda. Pored razvoda, kao neadekvatan način razrešavanja krize, javlja se i ideja o rađanju deteta da bi se "spasao brak". Konflikt se samo prividno rešava i očekuje se da se pojavi kasnije.

9. **Porodica sa malim detetom.** Ovaj stadijum traje od trudnoće i rođenja prvog deteta do uzrasta deteta između 3-5 godina. U njemu se ispituju ustanovljeni obrasci komuniciranja, reguliše struktura. Ovaj period predstavlja suštinsku prekretnicu u životu porodice. Bračna dijada mora da održi međusobno relaciju i da ostvari roditeljsku dijadu i integriše trećeg člana u svoj sistem.

10. **Porodica sa predškolskim detetom.** Ovaj period traje od uzrasta deteta između 3-5 godina pa do polaska deteta u školu. Karakteristika ovog stadijuma je ponovno proživljavanje sopstvenog psihoseksualnog razvoja od strane roditelja, paralelno sa detetom. Nerešeni problemi samih roditelja na ovom stadijumu imaju kobernetski efekat na detetov razvoj i obrnuto. Dok roditelji "socijalizuju dete", dete socijalizuje njih, tako da u ovom stadijumu svako pomalo poraste.

11. **Porodica sa školskim detetom.** Ovaj stadijum traje od detetovog polaska u školu do njegovog puberteta. Dete se sve više odvaja od kuće, postaje izloženo uticajima spoljnih sistema i testira dosadašnju porodičnu realnost sa spoljnom realnošću. Na ovaj način i porodični sistem postaje otporan na uticaje i tzv. fodbek (feedback) spoljašnjih sistema. Kritično prilagođavanje unutar porodice je ponovno uređivanje granice i odgovornosti.

12. **Porodica sa adolescentom.** To je peiod od ulaska deteta u pubertet pa do momenta kada osoba – mladić ili devojka treba da napusti kuću. Adolescent intenzivno unosi u kuću ono što se događa spolja, neprekidno izazovno testirajući roditeljsku dijadu po svim pitanjima, specijalno po pitanjima vrednosti, morala i normi, isprobava porodična pravila i njihovu regulaciju i unosi promene koje neminovno transformišu sistem. Premošćavanje tzv. generacijskoj jaza vodi u sadržajniju diferencijaciju pojedinaca u sistemu.

13. **Podela porodice – odlaženje dece od roditelja.** U ovom stadijumu obelodanjuje se stepen diferencijacije koji je mlada osoba postigla u odnosu na porodični sistem. Odvajanje od porodice može se odvijati na dva načina: *izbornim* položajem ili *obaveznim* položajem u odnosu na porodicu koja se napušta. Prvi način omogućava uspešni nastavak odnosa sa porodicom, dok drugi podrazumeva osećanje krivice zbog odlaska i obaveze prema porodici koje mogu da ometaju samostalan život. U ovom stadijumu bračni subsistem se ponovo stavlja na "probu", jer su supružnici posle toliko godina ponovo upućeni jedan na drugog.

14. **Postroditeljska porodica.** Ovaj stadijum je u literaturi poznat kao sindrom praznog gnezda, kao što sam naziv implicira. Moguće je duboko nezadovoljstvo bračnih partnera od momenta kada im deca napuste kuću. Međutim, istraživanja su pokazala da u praksi stvari ne izgledaju uvek tako. Glen je 1975. godine našao da samo 6% žena i nijedan muž smatraju da je kvalitet njihovog života lošiji od kako su deca napustila kuću. U ovom stadijumu takođe se može pojaviti i promena uloga u dva pravca: bračni par može početi da neguje svoje ostarele roditelje, koji mogu postati deda i baba, što zahteva ponovo preuređivanje granica.

15. **Ostarela porodica.** Ovaj stadijum počinje od penzije. Glavni problemi postaju ozbiljnije bolesti i drugi socio-ekonomski problemi karakteristični za ovo doba.

Moramo priznati da postoje i izuzeci od opšte šeme koju smo prikazali – druge varijante životnih stilova determinisane delom različitim socioekonomskim uslovima, kulturom i tradicijama.

Postoje takođe i drugi razvojni modeli koji su relevantni. Na primer, opisan je koncept porodičnih tokova koji se provlače kroz nekoliko stadijuma porodičnog ciklusa:

- 1) tok seksualnog iskustva;
- 2) bračni tok;
- 3) tok roditelj-dete; i
- 4) tok odrasli-roditelj.

Kao što se može videti, prikazom razvojnih ciklusa, dete raste i razvija se, dolazeći jednog trenutka do stadijuma *kada preuzima odgovornu ulogu bračnog partnera i roditelja* sa potomstvom, kome treba da omogući da na odgovarajući način prođe iste ili slične razvojne periode, osposobljavajući se za kontinuirani nastavak života koji čini cikluse uloga, te pojedinac u istom trenutku može biti dete svojih roditelja i imati svoje dete, sa svim kombinacijama koje iz tih i drugih odnosa proizlaze. Dinamika porodičnog života se zato smatra najsloženijom, a analiza posebno komplikovanom za sve struke koje se problemima pojedinca i porodica bave. Kada se imaju u vidu odnosi u porodici, odnosno dinamika porodičnih odnosa, treba istaći da se u pozitivnom aspektu, zdravi porodični odnosi izražavaju u bliskim porodičnim odnosima saradnje. Ovo jača pojedine članove porodice i unapređuje slobodan i kreativan lični razvoj. U negativnom aspektu, kompenzaciono i prekomerno ograđivanje porodice može intenzivirati anksioznost pojedinih članova i doprineti njihovom

shvatanju spoljašnjeg sveta kao surovog i opasnog. U takvim uslovima individualni članovi porodice mogu da ne dožive osećanje zaštićenosti u porodičnoj bliskosti, već mogu osećati kao da ih ona guši. Njihova prekomerna/zavisnost može biti povezana sa intenzivnim negodovanjem protiv porodice, što na kraju stvara osećanje otuđenosti i ruši porodično jedinstvo.

Međuzavisnost pojedinca i porodice

Orijentacija socijalnog rada samo na *pojedince*, često je zamagljivala ili ostavljala po strani značaj porodice i međuzavisnosti pojedinih članova kroz dinamiku odnosa, te je izostala sveobuhvatnost tretmana koja nužno mora da uključi i okolinu pojedinca. Zahvaljujući kritičkom proučavanju prakse u savremenom pristupu socijalnom radu, tretman se više ne usmerava samo na pojedinca koji je pogođen nekim problemim, već se fokusira najpre na ličnu sredinu te osobe – porodicu, značajne osobe i radno mesto, a odatle i na nove forme rada – tretman parova, porodica kao celina, pa i većih grupa u socijalnoj sredini. Tretman se, na ovaj način, sve više usmerava otkrivanju i korišćenju potencijala ličnosti i porodice sa težnjom ne samo da se *otkloni problem koji je manifestovan* već i da se *uči kako da se problemi na vreme uočavaju, analiziraju i otklanjaju*.

Porodični procesi su složene prirode i odvijaju se u velikom broju varijacija. Iz tih razloga, proučavanje dinamike porodičnog života, a pogotovu pokušaja kategorizacije ili tipiziranja, su do te mere podložni promenama da su iskustva pokazala neophodnost pristupa svakoj porodici kao posebnom entitetu. Kolika je složenost i raznovrsnost pristupa može se uočiti iz sledećih, samo delimičnih, mogućnosti. Proučavanje se može vršiti po sledećim problemima:

- uticaj bioloških faktora (procesa nasleđa) i socijalnih faktora (procesa socijalizacije);
- podela porodičnih uloga u zadovoljavanju potreba dece u fazama njihovog razvoja;
- problem grupne dinamike porodice kao integrisane jedinice i ocena individualnog ponašanja svakog člana;
- ocena zajedničkog funkcionisanja porodičnih sistema (muž-žena, roditelji-deca, deca među sobom i druge kombinacije);

- procena emocionalno individualnih konflikata i adaptacione neorganizovanosti;
- adaptacija, konflikti i sposobnost za promene;
- učenje i postupanje komplementarnosti u novim ulogama;
- odnos između individualnog i porodičnog ponašanja (dinamika porodice kao celine, interakcija članova unutar grupe i u odnosu na kulturno o socijalno okruženje).
-

Disfunkcionalna porodica

Za socijalni rad od posebnog značaja su problemi *neravnoteže, konfuzije, konflikata i dezorganizacije* u socijalnom funkcionisanju porodice, što za posledicu ima produkciju problema, koji postaju *dominantni* u pogledu obima, sadržaja i kvaliteta rada socijalnih radnika.

Prema Heliju (Hally), u porodici se može pojaviti neograničen broj problema. Navodimo samo mali spisak mogućih problema: razvod, zloupotreba droge i alkohola, neželjena trudnoća, bankrotstvo, siromaštvo, neizlečiva bolest, hronična bolest, smrt, napuštenost, isprazan brak, emocionalni problem jednog ili više članova, problemi u ponašanju jednog ili više članova, zloupotreba dece, zapuštanje dece, seksualno zlostavljanje, zlostavljanje supružnika, zlostavljanje odraslih, nezaposlenost hranioca, teškoće u rukovanju novcem, traumatske povrede, umna zaostalost jednog ili više članova, jedan ili više članova je u zatvoru ili nekoj instituciji, kompulsivno kockanje jednog ili više članova, žrtve nasilja, prisilno penzionisanje izdržavaoca, pružanje usluga i brige starijim rođacima, dete koje je uvučeno u delikventne i kriminalne aktivnosti, oboljenja člana porodice od AIDS, odbegli tinejdžer, seksualna disfunkcija jednog ili više članova, nevernost, neplodnost itd.

To, naravno, ne znači da je glavna orijentacija socijalnog rada u domenu otkrivanja *patološkog, bolesnog ili negativnog*. U procesu ispitivanja ili socijalne dijagnostike porodice nužno se nameće potreba shvatanja *problema koji je već manifestovan*, te je u postupku neophodno sagledati odgovarajuću dinamiku devijacije radi određivanja odgovarajućih metoda pomoći i tretmana.

Socijalni rad je prateći razvoj, ali i promene koje se dešavaju u savremenoj porodici, kao i posledice koje te promene imaju na pojedine članove i porodičnu grupu u celini, u mogućnosti da izdvoji kontinuitete i

stepene uspeha i neuspeha u ispunjavanju bitnih porodičnih funkcija. *Osim porodica koje su u mogućnosti da se suoče sa postojećim problemima, da ih tačno definišu i da postignu odgovarajuća rešenja*, postoje još i porodice koje možemo podeliti u tri grupe:¹³

- ◆ porodica koja je nesposobna da postigne realističko rešenje, ali ipak može da vlada problemom i kontroliše njegove potencijalno štetne efekte, istovremeno dajući sebi više vremena za pronalazeje rešenja;
- ◆ porodica koja je nesposobna da pronađe efikasno rešenje ili da spreči destruktivne posledice konflikata; ona na neuspeh odgovara kompenzacionim, impulsivnim, nepromišljenim, neodrživim i štetnim ponašanjem; ponekad porodica traži "žrtvu" u njoj samoj ili van nje; u ovakvim uslovima porodica se ne može dugo braniti kao kohezioni grupa;
- ◆ posle trajnih neuspeha, kao u dva prethodna slučaja, porodica pokazuje sve veće znake dezintegracije, čiji je vrhunac, u izvesnim okolnostima, dezorganizovanje porodičnih veza.

Ovakva podela omogućava socijalnom radniku i ostalim stručnjacima da kvalitativno i kvantitativno prikažu razne oblike teškoća porodice, posebno problema i neuspeha u njihovom rešavanju, zbog čega je pomoć stručnih službi neophodna.

U daljem prikazu problema socijalne dijagnoze porodice najvećim delom biće reči o onima koje su navedene pod 1. i 2, *dok će o problemu dezintegroisane porodice biti detaljnije reči u specijalnom delu.*

Proces socijalne dijagnoze porodice i porodičnih odnosa

Kada je u pitanju dijagnoza porodice, prvi problem sa kojim se suočava socijalni radnik je dobijanje dovoljnih i pouzdanih podataka, koji će mu omogućiti da postavi pravilnu dijagnozu i na odgovarajući način planira uspešnu terapiju. *Prikupljanje podataka* je uvek veoma važno za bilo koju vrstu dijagnostičkog i terapeutskog rada, ali kako je za postavljanje porodične dijagnoze potrebno veoma mnogo podataka, to otvara neke posebne probleme. U prvom redu, iskustvo je pokazalo da ovaj zadatak nikada ne može izvršiti samo jedan stručnjak, ma koje struke bio, jer bi bio

¹³ N. Ekerman, (1987) *Psihodinamika porodičnog života*, Pobjeda, Podgorica.

ne samo veliki teret već bi, s obzirom na sadržaj, složenost etiologije kao i na strukturu i manifestaciju ponašanja, bilo nemoguće stručno korektno obaviti, a da se pri tom izbegne jednostranost, a često i pristrasnost. Iz tih razloga, u procesu ispitivanja porodice angažuje se stručni tim koga sačinjavaju, u našim uslovima, najčešće psiholog, socijalni radnik i pedagog, a po potrebi se angažuju i drugi stručnjaci, kao pravnik, defektolog, psihijatar.

U zavisnosti od vrste socijalnih potreba koje iznosi *primarni* ili *inicijalni* klijent – onaj koji je prvenstveno obuhvaćen ispitivanjem, pored podataka iz njegovog života i svih ostalih o kojima je bilo reči u prvo delu ovog rada, neophodno je tražiti podatke i o važnim aspektima njegovih porodičnih odnosa. To je najbolji način da se ostvari uvid u razvoj pojedinca i nastajanje njegovih teškoća, pri čemu porodica nikad ne može biti i nije potpuno odsutna i neutralna.

Kada dijagnostičku pažnju usmerimo sa pojedinca na porodicu i porodične odnose, uočavamo da je porodica, na svoj način i u specifičnom obliku, jedinstvena i neponovljiva, te joj je neophodno prići kao jedinstvenom entitetu, bez obzira što postoje mogućnosti uopštavanja i klasifikacije izvesnih oblika organizacije života i funkcionisanja koji su zajednički za sve porodice. Svaka porodica posebno ima sopstvenu organizaciju, sadržaj, način i stil života, odgovarajuće težnje i očekivanja, svoj sklop jedinstva i stabilnosti, sopstveni oblik podele porodičnih uloga, jednom rečju svoj sopstveni *socijalni i psihološki identitet*, kako se popularno kaže, da se ne bi nabrajale sve varijacije posebnosti, kojih, zaista, ima mnogo.

Postoji više načina svrstavanja i klasifikacije dobijenih podataka, ali radi jednostavnosti i preglednosti oni se mogu svrstati u sledeće četiri grupe, koje uglavnom zadovoljavaju kriterijume za sagledavanje i razumevanje potreba primarnog klijenta:

- vrednosti izražene aktivnostima porodice – u kojoj meri su individualne potrebe primarnog člana zadovoljne ili uskraćene u skladu sa ovim vrednostima;
- mehanizmi putem kojih se usklađuju potrebe pojedinca sa potrebama ostalih članova porodice;
- emocionalna klima koja okružuje primarnog člana i uopšte dinamika emocionalnih odnosa u porodici i
- dinamika socijalne interakcije i razmene unutar porodice i sa faktorima okruženja;

Tokom dijagnostičke eksploracije svrstavanje dobijenih podataka u navedene kategorije povećava mogućnost sagledavanja osnovnih i iz njih izvedenih teškoća klijenta. U procesu dijagnoze disfunkcije porodice posebna se pažnja obraća na konflikte i njihove posledice, kako na pojedine članove tako i na ostvarivanje drugih važnih funkcija koje su u takvim porodicama, u većoj ili manjoj meri, insuficijentne. Za proces socijalne dijagnoze, kada su konflikti u pitanju, treba postaviti osnovne dijagnostičke zadatke, koji se sastoje u sledećem:

- u proceni koliko je porodični konflikt kontrolisan;
- do koje mere porodični konflikt progresivno oštećuje bitne odnose među članovima porodice;
- u kojoj meri konflikt onemogućava komplementarnost u odnosima i ulogama, čime eventualno stvara osnove za slom individualnog prilagođavanja; i
- kakve su mogućnosti da se integracija porodične grupe sačuva uprkos konfliktu;

Iz navedenog se može uočiti, posebno iz poslednje tačke, da u prilazu problemima porodične patologije važno mesto zauzima gledište koje ukazuje da glavnu pažnju ne treba usmeravati samo u pravcu mogućnosti *regresije i dezorganizacije porodice* i porodičnih odnosa, već je nužno sagledavati i konflikte koji pružaju šansu za *jačanje jedinstva porodice i unapređenja razvoja njenih članova*. Iz tih razloga neophodno je uvek postavljati pitanje da li je određeni konflikt funkcionalan ili disfunkcionalan sa stanovišta očuvanja porodice i unapređenja života njenih članova? Poznato je da i najteži životni događaji ne moraju uvek da predstavljaju rizik za slom i dezorganizaciju, već i *šansu za zrelije i adekvatnije funkcionisanje*. U mnogim slučajevima u procesu razrešavanja konflikta postavljaju se osnove za viši nivo komplementarnosti porodičnih uloga, a uporedo s tim i viši nivo životne i porodične adaptacije pojedinih članova. Uopšte uzev, kada govorimo i poremećajima u funkcionisanju porodice, bez obzira kako se oni manifestovali, možemo konstatovati da se radi o *poremećaju homoestaze*, tj. poremećaju jedinstva i harmonije u unutrašnjim odnosima, kao i u odnosima sa spoljašnjom sredinom. Ovo zato što homoestaza, po Kenonu, podrazumeva *celovitost i kontinuitet ljudskog organizma, odnosno sposobnost za očuvanje efikasnog i koordiniranog funkcionisanja u stalno promenljivim uslovima života*.

javlja tendencija da se na tretman šalje najslabiji i najbepomoćniji član porodice, na primer dete ili pokorniji bračni partner.

Imajući u vidu specifičnost delovanja socijalnog rada u ovom procesu, neophodno je sagledati dinamičke odnose između tendencija porodičnog konflikta i interpsihičkih konflikata u pojedinim članovima. Ovaj odnos je veoma značajan za individualnu i porodičnu stabilnost, jer stabilnost ličnosti velikim delom zavisi, kako to Ekerman kaže, i od stabilnosti porodice. U porodičnim situacijama u kojima integracioni oblici pojedinca i porodice naginju krutom, statičkom obliku ravnoteže, koji oštro ograničava mogućnosti recipročnih prilagođavanja porodičnim ulogama, lako dolazi do kritičke napetosti. Reciprocitet u porodičnim odnosima, koji proističe iz uloga muža i žene, oca i majke, roditelja i deteta, kao i u svim kombinacijama odnosa, funkcionalno utiče na sudbinu ličnog konflikta i individualnih sociopatoloških simptoma.

Poznato je, na primer, da se u porodicama sa poremećenim odnosima konflikt različito fiksira i ispoljava. On može biti usmeren na jednog člana porodice sa oblicima napetosti karakterističnim za tip događaja. Na primer: rođenje neželjenog deteta, upotreba droge, poremećaj ponašanja i sl.

Pored već navedenog, za socijalni rad sa porodicom je važno da se zna da načini kojima određena porodica rešava svoje probleme i konflikte umnogome zavise od njihovog društvenog statusa i kulturnog nivoa. U velikom broju porodica prisustvo tzv. materijalne neobebeđenosti može biti, mada ne mora, primarni uzrok izvesnih teškoća u socijalnom funkcionisanju pojedinih članova, te je neophodno u prvom redu rešavati te probleme, kako bi se zadovoljenje egzistencijalnih potreba dovelo u vezu i sa ispitivanjem mogućnosti za primenu drugih oblika tretmana članova koji su zahvaćeni krizom, ili porodica u celini. Zato je sastavni deo svakog ispitivanja porodice i utvrđivanje tzv. socio-ekonomskog statusa koji obuhvata detaljni uvid u sledeće elemente: *stanovanje* (stanarski status, veličina i komfornost stana, održavanje), *prihodi*, *opremljenost domaćinstva*, *imovina*, *zaposlenost*, kao i *zdravstveno stanje*.

Za praksu socijalnog rada od posebne važnosti je sagledavanje načina na koji se sistematskim putem dolazi do podataka o porodici i porodičnim odnosima i to neposrednim kontaktom, kao i *kućnom posetom*, kako se to uobičajeno čini u metodici rada, kad god za to postoje razlozi. Uputstvo koje dajemo, sa odgovarajućim adaptacijama, omogućava dobijanje *kompletnih podataka* za određivanje dijagnoze porodice i mogu ga koristiti, u delovima

4. INTERPERSONALNO POSREDOVANJE U SOCIJALNOM RADU

Poznato je da je umešnost razumevanja odnosa ono čime je protkan socijalni rad u praksi i to je jedna od osnovnih profesionalnih osobina socijalnog radnika. Od naročite je važnosti sposobnost socijalnog radnika da uspostavi uspešan radni odnos sa klijentom i drugima kao osnovu koja će obezbediti postizanje postavljenih ciljeva. Osnovni razlog za naglašavanje ovog aspekta jeste to što se socijalni rad uglavnom svodi na pričanje i slušanje u obliku intervjua, konverzacije, diskusije kod kojih je građenje saradničkog odnosa osnovna veština. Zato se odnos socijalnog radnika i klijenta unekoliko razlikuje po svojim osobinama od porodičnih, susedskih ili prijateljskih veza. Ovi odnosi su privremeni, oni su direktno usmereni na zadovoljavanje potreba klijenta, a ne na potrebe socijalnog radnika, odnosi između socijalnog radnika i klijenata uspostavljaju se usled prisustva nekih problema ili potreba koje su u odnosu na socijalno poželjno funkcionisanje. Odnos postaje uspešan onog trenutka kada klijent postane svestan da ovim odnosom može nešto postići, dosegnuti, a ovo zahteva od socijalnog radnika određenu vrstu odgovornosti u smislu nudjenja pomoći i možda rešenja.

Ambiciozni ciljevi socijalnog rada, posebno oni koji se odnose na metodsku i metodološku osmišljenost intervencija, kao da su potisnuli u drugi plan jedno tradicionalno područje intervencija socijalnog rada koje se u stručnoj literaturi i praksi definiše kao *posredovanje*. Jednostavnije rečeno, ovaj oblik aktivnosti socijalnih radnika mogao bi se razumeti kao pokušaj da se poveže socijalno-administrativni pristup sa socio-terapijskim. Posredovanje, kako to mnogi autori ističu, uključuje i jedan i drugi aspekt, ali se najčešće svrstava u "rad za klijenta" koji je manje ambiciozan od terapijskih intervencija i pristupa, ali je više "ljudski" od klasičnog socijalno-administrativnog pristupa i pomoći. Kako ističe Haines¹, strategija i sadržaj rada struke socijalnog rada od svog nastanka uključivala je posredovanje kao obeležje profesije, posebno u kriznim situacijama i okolnostima, kada je pomoć socijalnog rada bila nužno više usmerena ka materijalno-egzistencijalnoj sferi a manje ka socio-terapijskim intervencijama. Iako su se, kako navedeni autor ističe, socijalni radnici žalili što moraju da u svoje sadržaje rada uključuju i poslove posredovanja (jer takva aktivnost nije

¹ John Haines, (1990) *Skills and Methods in Social Work*, Constabl and So LTD, London.

imanentna složenosti stručnog i profesionalnog obrazovanja), ipak su životne okolnosti pokazale da je to realnost koja se ne može izbeći.

Situacija u kojoj se našlja struka socijalnog rada u našoj zemlji poslednjih godina svakako potvrđuje prethodni stav. Stoga će ukratko biti izložena strategija i praksa socijalnih intervencija posredovanjem, uz stav da se mogu uključiti i druge aktivnosti, shodno potrebama klijenata, sredine i vremena u kojem se određene intervencije odvijaju. Po Hainesu, postoje tri osnovna oblika posredovanja u socijalnom radu: *informisanje, omogućavanje i razvijanje samo-razumevanja*.

Informisanje

Informisanje, ili kako Haines ističe "snabdevanje", uključuje prvenstveno aktivnosti socijalnog radnika koje se odnose na davanje relevantnih obaveštenja za ostvarivanje pojedinih prava, uključivanje u pojedine oblike materijalne pomoći, kao i pomoć u obrazovanju.

Kao što je poznato, mnogi ljudi traže pomoć od socijalnih radnika u dobijanju informacija o propisima i dobrotvornim uslugama u cilju ispunjenja njihovih prava u skladu sa potrebama. Iako u nekim, posebno većim gradovima, postoje specijalizovane ustanove (zavodi za zapošljavanje, savetovaništa i sl.), mnogi klijenti, zbog odgovarajućih pozitivnih iskustava i poverenja, često se obraćaju "svojim" socijalnim radnicima. Stoga je veoma važno da oni budu dobro obavešteni o mogućnostima sredine u kojoj žive. Često je potrebno pažljivo razgovarati sa klijentima radi utvrđivanja onoga što stvarno žele i kakve im je informacije neophodno dati. Informacije koje se daju uglavnom su formalne prirode. Postoje, međutim, i informacije koje daju socijalni radnici prevashodno na osnovu svojih znanja, a rezultat su njihovog dugogodišnjeg iskustva u navedenoj relevantnoj oblasti. Ovakve informacije se često poklapaju sa davanjem saveta. Socijalni radnici, na osnovu praktičnih iskustava, ovakvo davanje saveta uglavnom posmatraju sumnjičavo verujući, često s pravom, da ljudi na kraju prihvataju i slede samo one savete koje hoće i teško odstupaju od već donetih rešenja. Druga kritika koja se odnosi na davanje saveta je da će se, ako klijenti i prihvate savet a rezultat bude neuspeh, socijalni radnik smatrati odgovornim za posledice. Zbog toga je preporučljivo da socijalni radnici budu obazrivi u davanju saveta. Međutim, postoje određene okolnosti kada socijalni radnik, na osnovu svog dobrog poznavanja situacije, može da uputi savet pojedincu

ili grupi, predlažući određeni tok nekog delovanja. Ako, pri tom, naglasi da klijent može i drugačije da postupi od predloženog, nedostaci saveta biće maksimalno smanjeni.

Kada je u pitanju materijalna pomoć, socijalni radnici koji vole da sebe vide u pozitivnoj ulozi pružanja pomoći, često su frustrirani ograničenim mogućnostima kojima raspolažu. Materijalna pomoć je konkretno izvođenje davanja i primanja, što nije tako vidljivo u drugim strategijama. Sposobnost da daju i zadrže, ograničavaju ili omogućavaju, pruža izvesnu moć socijalnim radnicima i vrlo je važno da oni, sa mogućnostima kojima raspolažu, to obavljaju uz puno odgovornosti i u interesu klijenta. Iz prakse je poznato da brižljiva upotreba materijalne pomoći može biti prvi korak i poboljšanju pomoći pojedincu i njegovoj porodici. Prilikom rada sa tzv. problematičnim porodicama, čije su glavne odlike apatija i bespomoćnost, materijalna pomoć može značiti početak oporavka samopouzdanja, kao i pomoć da članovi porodice, ili neki od njih, ponovo postanu aktivni.

Iako je obrazovanje predmet drugih profesionalnih radnika, pre svega pedagoga, i u praksi socijalnog rada ima dosta aspekata koji se tiču obrazovanja. Neki od njih odnose se na učenje kako živeti, kako se boriti sa životnim zadacima, izazovima i teškoćama u okruženju i planirati budućnost. Razgovarajući o ovome, socijalni radnik može dati doprinos na osnovu vlastitih iskustava i iskustava drugih, čime povećava znanje klijenta o mogućnostima izbora koji postoje. Ostali vidovi uključivanja socijalnog rada u obrazovanju tiču sa praktičnih problema, čije rešavanje vodi do poboljšanja životne orijentacije. To se naročito odnosi na hendikepirane osobe i mogućnosti koje im pruža lokalna zajednica u pojedinim socijalno-humanitarnim aktivnostima. Haines navodi mogućnost interpersonalne komunikacije klijenta i socijalnog radnika radi zajedničkog učenja. To se posebno odnosi na one klijente sa kojima su kontakti obavezni i redovni, a koji nemaju posebnih problema za rešavanje. Tako se, na primer, sa nekim bivšim klijentima (maloletnim i odraslim) može deliti zajednički interes za neki sport ili hobi koji postaju osnova za razvijanje dobrog odnosa sa njima. U takvim situacijama uloge učitelja i učenika se razmenjuju, što pruža mogućnost klijentu da pokaže svoje sposobnosti u nekom znanju ili izvođenju. To može biti veoma značajno za mlade ljude u razvijanju

njihovog samopouzdanja. Većina socijalnih radnika spremno primećuje kako je mnogo naučila od klijenata i vidi to kao privilegiju svoje uloge².

Omogućavanje

Pre nego što obezbedi neko praktično rešenje za klijenta, socijalni radnik mora da završi neke praktične poslove. Svrha toga je da se ili omogući klijentu da potpuno otkrije u čemu je njegov problem (te tako nađe najbolje rešenje za sebe), ili da mu se pomogne da rešenje do kojeg je došao posrednim putem iskoristi na najbolji mogući način. Aktivnosti omogućavaju zasnivaju se na pretpostavci da će, preko razgovora ili diskusije koju pažljivo vodi socijalni radnik, klijenti moći da rukovode bolje svojim životom i da rešavaju probleme koji ih tište. Ova pretpostavka odnosi se jednako na pojedince i grupe. Od aktivnosti koje se odnose na omogućavanje najvažnije su sledeće:

a. Izražavanje osećanja

Kao što je iz prakse socijalnog rada poznato, pojedinci i grupe koji imaju probleme pokazuju tendenciju da budu aktivno emotivno stimulisani da izraze svoja osećanja mnogo otvorenije nego što to uobičajeno čine. U tim situacijama obično se javlja potreba za kontaktom sa socijalnim radnicima te je, stoga, zajednička osobina klijenata, bilo individualno ili u grupi, da izražavaju svoja osećanja pažljivom slušaocu. Kada su intenzivna osećanja očigledno prisutna, a iskustvo nam ukazuje da bi bilo od koristi da se ona otvoreno izraze, socijalni radnik preduzima korake da to omogući. Izražavanje osećanja ima veliki terapijski značaj za klijenta. "Skinuti brigu s leđa", "olakšati sebi", "isprazniti se" su izrazi koji se svakodnevno koriste kada je u pitanju potreba za oslobađanjem osećanja. To pomaže pojedincima da svoja osećanja srede, da se oslobode negativnih emocija (kao što su strah, uznemirenost, mržnja i agresija) i uopšte da podele sa nekim teret borbe sa životnim problemima. Za neke klijente to je posebno važno jer imaju ograničene mogućnosti, ili ih uopšte nemaju, da takva osećanja podele sa bliskim osobama ili susedima, koji možda i sami imaju slične probleme i nisu u mogućnosti da slušaju i učestvuju u rešavanju tuđih. U nekim

² Detaljnije videti na primeru iskustva Kluba za mlade "GRIG" pri Gradskom centru za socijalni rad – Beograd, odeljenje Stari grad.

slučajevima članovi porodice osećaju potrebu da sa nekim podele ovakva osećanja, ali se boje da ih izraze da ne bi dobili neprijateljski odgovor.

U svim navedenim slučajevima socijalni radnik, koji nije emotivno uključen u konflikte, može delovati kao katalizator koji omogućava da se osećanja izraze na bezbedan način, bez straha ili samooptuživanja.

Omogućavanje slobodnog izražavanja emocija naročito je potrebno kada su u pitanju grupe u kojima se najčešće javljaju prikrivene napetosti koje umnogome utiču na rad i produktivnost grupe u celini, ali i svakog člana pojedinačno. Mnoge grupe ne uspevaju bilo zato što negiraju konflikt, bilo zbog napetosti koja je očigledna ali nije otvoreno iskazana.

U vezi sa navedenim, treba posebno istaći da je savladavanje emotivnog konflikta vrlo komplikovan i složen proces što mnoge socijalne radnike navodi da izbegavaju ne samo takve okolnosti, već se i uzdržavaju od intervencije kada se pruži mogućnost da se konflikt iznese. Međutim, izražavanje konflikta je ipak prvi korak u procesu pronalaženja konstruktivnog i racionalnog rešenja. Bitno je da socijalni radnik prihvati da su konflikti i razlike u mišljenju odlike mnogih situacija sa kojima se susreću, kao i da usmerava svoj rad ka konstruktivnom završetku a ne da se zajedno sa klijentom udaljava od stvarnosti.

Haines (cit. delo) navodi da oslobađanje osećanja nije uvek pogodna strategija u socijalom radu. Postoje ljudi kod kojih je samo izražavanje osećanja potresnije nego da osećanja zadrže za sebe. To su ljudi koji pate jer smatraju da su krivi zbog svojih negativnih emocija, i u slučaju kada bi ih izrazili pali bi u ozbiljnu depresiju i bila bi im potrebna medicinska nega. Iako nije lako prepoznati takve ljude, jer u početku može izgledati da dobro kontrolišu svoja osećanja, opšti je princip ograničiti izražavanje osećanja prilikom intervjuja ili sastanaka, ili ih razumno prekidati. Korisno je i upozoriti klijente da se može javiti osećanje kajanja i griže savesti posle otkrivanja osećanja socijalnom radniku i da su to prirodna reagovanja koja će proći. Drugu grupu klijenata gde izražavanje osećanja nije pogodno, čine klijenti koji pričaju o svojim osećanjima svakome ko je raspoložen da ih sluša. Iako oni izvlače neku korist iz te priče o sebi, obično se dešava da to ima malo uticaja na promenu njihovog ponašanja ili na njihovu sposobnost da se uspešno bore sa životnim problemima. Sa takvim ljudima, obično je potrebno primeniti alternativne strategije, kao što je vršenje uticaja na klijenta. Kao opšti princip, obično se predlaže da izražavanje osećanja uvek ima neku svrhu, da se usmerava prema određenom cilju obnavljanja i poboljšanja socijalne funkcije klijenta.

b. Razjašnjenje

Konfuzna emocionalna stanja obično prate nesređena razmišljanja i stres. Stoga, paralelno sa strategijom oslobađanja osećanja, treba primeniti i strategiju koja će pomoći klijentu da sredi svoje misli o situaciji u kojoj se nalazi. Uobičajeno se ovakav postupak tretira kao proces razjašnjenja.

U nekim slučajevima, kao i kod izražavanja osećanja, može biti dovoljno da se klijentu pruži prilika da svoju priču ispriča socijalnom radniku koji ga razume, čime se, preko verbalizacije i prethodno neotkrivenih veza, postiže razjašnjenje. Postoje mnogi ljudi kod kojih je razumevanje problema olakšano kada "sami sebe čuju" da o njemu govore nekom drugom. U drugim slučajevima može postojati potreba za ekstenzivnim razgovorom, najčešće duže vreme i učestalo, pre nego što klijent jasnije sagleda svoju situaciju. Ovakvi razgovori su posebno značajni kada je u pitanju donošenje značajnih odluka, kao što su napuštanje doma, bračnog druga, izbor ili promena posla ili rani odlazak u pezniju. Razlog što se ostavlja više vremena je okolnost da se najvažnije odluke i inače u životu zasnivaju na pažljivom razmatranju alternativnih mogućnosti. To je proces koji se više zasniva na racionalnim nego emocionalnim razlozima i o tome treba posebno voditi računa kako bi razjašnjenje situacije bilo uspešno. U mnogim slučajevima, međutim, klijenti se više povode za emocijama nego za racionalnim pristupom u rešavanju problema uz nadu da će odluke koje će proizaći, dovesti do boljih rešenja od onih u prošlosti.

Treba znati da se ovakav postupak često kritikuje jer uključuje, makar i posredno, nametanje racionalnog načina ponašanja klijenta, što je njemu dugo vremena strano. Iako je važno da socijalni radnik prihvati da način života koji je njemu neprihvatljiv za druge može biti neophodan i efektan, bitno je da prepozna sposobnosti klijenta da racionalno razmišlja i da to efikasno upotrebi kao pomoć u rešavanju problema.

Upotreba razjašnjenja je posebno važna u radu sa grupama, a specijalno sa onim koje traže promenu položaja svojih članova ali imaju teškoća u načinu kako da to postignu. Ovde je uloga socijalnog radnika da pomogne grupi da odredi šta su "ometajući" lični i grupni razlozi, da prouči mogućnosti, kao i da odredi dugoročne ciljeve, dajući željenom pravcu delovanja određeni prioritet. Pri tom, socijalni radnik, pokušavajući da otkrije položaj klijenta i grupe, neizbežno donosi i neke zaključke o tome šta se dešava i šta bi, po njegovom mišljenju, bilo najbolje uraditi. Nametanje mišljenja o datoj situaciji može biti privlačnije za njega, od uloge

nepristrasnog posmatrača koji ostavlja drugima da odluče šta je najbolje da urade.

Socijalni radnik ne treba da se uzdržava da pomogne ljudima da uvide kakve posledice njihovih odluka mogu biti, posebno onih odluka za koje skoro sigurno zna da će imati neželjene posledice, ali nije u situaciji da im oduzme pravo da reaguju kako oni žele. Jedini izuzeci su situacije u kojima je socijalni radnik ovlašćen da kontroliše ponašanje klijenta pod izrečenom merom pojačanog nadzora ili u okolnostima kada su želje klijenata u potpunom raskoraku sa ulogom socijalnog radnika.

c. Ohrabrenje

Iako su izražavanje osećanja i razjašnjenje ponekad dovoljni da omoguće klijentu da preuzme punu odgovornost za svoj život, to nije uvek slučaj i stoga je neophodno pronaći način za "samo-pomoć". Ovaj vid omogućavanja često se zove "podrška" i to je termin koji se mnogo koristi u socijalnoj literaturi. Slaba strana njegove upotrebe je uopštenost značenja, te je, kako ističe Haines, bolje koristiti termin "ohrabrenje".

Ohrabriti znači uliti nadu i štititi. Za socijalne radnike to je prvenstveno oblik podrške u kontekstu specifičnog odnosa međusobnog prihvatanja i poverenja. To je posebno značajno, pošto su mnogi klijenti socijalnog rada u svakodnevnom životu potpuno lišeni ohrabrenja i stoga deluju kao ljudi bez nade. Ohrabrenje, iako ga ponekad dobijaju, nije adekvatno i ne deluje efikasno u rešavanju životnih problema sa kojima se sukobljavaju. Zato je važno da socijalni radnici, na odgovarajući način, pruže potrebno ohrabrenje.

Postoji više aspekata davanja ohrabrenja, koji su svi u skladu sa prethodno datom definicijom. Uslov za njihovu primenu je osobina socijalnog radnika da može uspostaviti odgovarajući odnos i ljudska i profesionalna zainteresovanost za problem klijenta. Onaj ko ne brine o dobrobiti drugih ili ne veruje u ono što radi ne može pružiti ohrabrenje dugima. Svojom brigom i pažnjom socijalni radnik može pomoći u vraćanju samopouzdanja i vere kod onih koji su emocionalno oslabili ili kod klijenata koji su duže vremena doživljavali odbacivanje.

Klijentu je često važno da uvidi da nema samo on određeni problem, već da su ga imali i mnogi pre njega, kao i da postoje izgledi da se zajedničkim naporom reši. Samopouzdanje i vera socijalnog radnika da

postoji mogućnost poboljšanja mogu biti inspiracija za klijenta da i sam preduzme, u početku male i nesigurne a kasnije sve značajnije, korake. Često se situacija iz osnova menja kada klijent uvidi da ne zavisi sve od drugih, već i da on sam može da doprinese rešavanju sopstvenog problema. Treba, međutim, imati u vidu značajan problem za svakog stručnjaka "pomažućih profesija" koji koristi ohrabrenje kao način pomoći, a to je da njegov uspeh u najvećoj meri zavisi od sposobnosti klijenta da to na odgovarajući način prihvati i iskoristi. Iz prakse je jasno da je beskorisno, a ponekad i štetno, kada klijenti dobijaju ohrabrenje da urade ili promene nešto što nije u skladu sa njihovim mogućnostima. U tom kontekstu često se koristi i metod "razuveravanja" kao poseban aspekt ohrabrenja. Zato, kada postoje opravdani razlozi za zabrinutost, a klijent ih uporno odbija, socijalni radnik mora da odluči koju će od ponuđenih mogućnosti koristiti. Ako izabere da se "udruži" sa klijentom i da mu pruži lažne nade, možda privremeno sebe štiti od nastalih teškoća. Kako Saunders (cit. delo) ističe, tada se prihvata okolnost "da ljudi ipak nisu zaštićeni od istine od koje ih mi štitimo – oni ostaju sami sa njom". Zato treba napomenuti da davanje ohrabrenja mora da zavisi od sposobnosti klijenta da je iskoristi, jer u suprotnom može doći do razočaranja i klijenta i socijalnog radnika ako klijent doživi poraz ili neuspeh. Jasno je da je beskorisno a ponekad i štetno kada klijenti dobiju ohrabrenje da urade ili promene nešto što nije u njihovim granicama mogućnosti. U tom kontekstu, postaje relevantan treći aspekt ohrabrenja. To je razuveravanje, tehnika koju često koriste profesionalci i uopšte pripadnici javnog života. Neprijatno je i bolno prihvatiti mnoge životne realnosti, tako da ljudi pribegavaju psihološkoj tehnici odricanja kako bi sebe ubedili da nemaju zašto da brinu. U tome često dobijaju podršku porodice, suseda i prijatelja, koji svi izbegavaju da se suoče sa stvarnošću i nadaju se najboljem. Nekada je ta tehnika uspešna jer izbegavanje zabrinutosti u svakom slučaju nema realne osnove. Zabrinutost, međutim, može biti uporna, čak i kad se snažno odbija, i teži da nagriza ličnost, nekada se manifestujući fizičkim i mentalnim poremećajima.

Idealno, najbolje je pomoći klijentu da se otvoreno suoči sa svojim problemima, pružajući mu potrebnu pomoć (po standardima struke) da ih uspešno prevaziđe i reši. Uopšteno, može se reći da lažno razuveravanje treba izbegavati, ali da u nekim situacijama realističko razuveravanje treba dopuniti negiranjem nekih okolnosti dok klijent nije sasvim spreman da se sa njima suoči.

d. Ubeđivanje

Stručnjaci pomažućih profesija, među kojima socijalni rad ima najdužu tradiciju, nerado priznaju da njihov rad često uključuje i ubeđivanje. Ovo stoga što je takav proces suprotan fundamentalnim metodskim principima postupka koji kao svoj ideal ističu samoodređenje, samoopredeljenje, sopstvenu odgovornost i kreativnost. Ipak, iskustvo govori da je ubeđivanje element mnogih aktivnosti socijalnih radnika, i to kao i prikriveni i otvoreni postupak. Po navodima Hainesa, ubeđivanje je prisutno u svim odnosima ljudi, u smislu da neka osoba menja svoje ponašanje čak i posmatranjem drugih. Ova vrsta uticaja se posebno javlja u odnosima gde postoji jak autoritet, ili kada je on specijalno zamišljen da pomogne jednoj od strana. U navedenom kontekstu dovoljno je reći da odnosi sa socijalnim radnikom uključuju oba navedena elementa i da je mogućnost ubeđivanja prisutna, priznao to socijalni radnik (i koristio je svesno) ili ne. Koliko je ubeđivanje efikasno zavisi od načina na koji ono odgovara ljudskim potrebama. Zato klijenti često menjaju ponašanje, jer žele ili da "zadovolje" socijalnog radnika ili zbog nagrade koju u tom slučaju dobijaju, u obliku odobravanja ili pohvale. Ponekad na socijalnog radnika klijent gleda kao na model kakav bi želeo da postane, i to, takođe, može dovesti do promena ponašanja, ali samo privremeno, te se njima ostvaruje samo kratkotrajna korist. To je u mnogim slučajevima tačno, ali uticaj na ličnost i na životni stil uopšte vrlo je prisutan i klijent i od socijalnog radnika može prihvatiti elemente ponašanja i pogleda na život sa trajnim posledicama za svoju budućnost.

Otvoreno ubeđivanje javlja se kada socijalni radnik svesno dovodi do promena u stavu i ponašanju klijenta kod nekih socijalnih situacija koje su veoma očigledno negativne po svojim posledicama po njega: plaćanja stanarine, sudskih poziva, upotrebe nekih lekova, školovanja, sukoba sa institucijama i sl. Isticanje otvorenog ubeđivanja je stav koji većina socijalnih radnika ipak odbacuje, ali ga neki rado prihvataju i koriste. To se posebno odnosi na već navedene oblike socijalnog života kada situacije iz svakodnevnog socijalnog života pokazuju da postoji jasna i objektivna istina u odnosu ponašanje – posledice. Ubeđivanjem se postiže efekat da se klijenti navedu na ponašanje "u sopstvenom interesu", odnosno na izbegavanje ponašanja koje se uobičajeno zove "ponašanje u korist svoje štete".

Razvijanje samo-razumevanja

Svi prethodno navedeni elementi posredovanja u socijalnom radu samo uz izraz potrebe da se približimo idealu prakse socijalnog rada, a to je neophodnost samo-uviđanja klijenta, koja je osnovni uslov za dublje promene ponašanja. Ideje o važnosti sposobnosti uviđanja prikazane su u literaturi socijalnog rada s pojedincem i porodicom kao najvažnije tačke intervencije socijalnog rada. To je proces koji, za razliku od prethodnih, zahteva više vremena, znanja i kreativnosti. Samo-razumevanje nije intelektualni proces i upoznavanje sa stanjem i nije proces opisivanja simptoma sa odgovarajućim izrazima. Pravo samo-razumevanje je dinamičan proces koji nikada ne prestaje i stoga nikada nije završen. Uključuje u sebe emocije, ali i racionalnost i obično je proces koji za sobom povlači prepoznavanje i prihvatanje onih aspekata nečije ličnosti koji se radije skrivaju ili ignorišu.

Postoje dva nivoa samo-razumevanja:

a) Na jednom nivou nalazi se razumevanje koje se odnosi na sadašnjost, koje pomaže klijentima ili grupama da uvide efekte svojeg ponašanja na druge. Pretpostavlja se da će, razvijajući svoje razumevanje, moći da promene svoje ponašanje na taj način što menjaju odnos i ponašanje drugih prema njima. Ova vrsta samo-razumevanja je od velike važnosti u radu sa bračnim partnerima i porodicom uopšte, kada povećana svest o dinamici odnosa može da poboljša međusobne odnose i razumevanje. Takođe se može javiti i kod grupa kao ispitivanje i objašnjenje socijalnih odnosa i u tom obliku se koristi i van područja socijalnog rada (za obuku u obrazovanju, industriji i sl.).

b) Drugi vid samo-razumevanja uključuje sagledavanje porekla i razvoja ličnosti. To zahteva vrlo detaljna ispitivanja prošlih iskustava i odnosa, koji se mogu ponovo oživeti u sadašnjosti i kontekstu odnosa sa socijalnim radnikom i drugima. To je poznati mehanizam prenosa. Razvijanje samo-razumevanja u najvećoj meri podstiče kreativnost klijenta koja je od najvećeg značaja za sve aspekte interpersonalnog posredovanja. U tom pogledu, socijalni rad je već u mnogim delima opisan kao spoj umetnosti i nauke. To praktično znači da je socijalni rad više od proste primene metoda, tehnika i veština. Kreativni aspekt socijalnog rada možda je najmanje izražen u prikazu interpersonalnog posredovanja u socijalnom radu, ali je to uslov za složenije zahteve i primenu modela socijalno terapeutskog rada.

pripremno samo-istraživanje i centriranje, dok u interakcijske veštine ubrajamo veštine govora i slušanja koje se kombinuju u aktivno slušanje. U interakcijske veštine, u širem smislu, spadaju i one koje se koriste u savetovanju i fazi rešavanja problema, pa ćemo se baviti i veštinama rada sa osećanjima, sumiranja i konfrontacije. Zbog specifičnosti empatijske veštine, koja podrazumeva unutrašnje procese i interakcijske intervencije, kao i njene povezanosti sa ostalim pomenutim veštinama, posebno ćemo nju obraditi.

1. UNUTRAŠNJE VEŠTINE

Unutrašnje veštine se koriste u toku pripreme za rad sa klijentom, i to kako pre prvog kontakta sa perspektivnim ili potencijalnim klijentom, tako i pre svakog sledećeg susreta. Ove veštine služe mentalnoj pripremljenosti socijalnog radnika za susret i delovanje, jer utiču na unutrašnji proces donošenja odluka koje obezbeđuju uspostavljanje kvalitetnog radnog odnosa i pravovremene i adekvatne intervencije. Na samom početku, u fazi pripreme rada sa klijentom, socijalni radnik angažuje takozvanu *pripremnu empatiju*, da bi se preko procesa *samo-istraživanja* u vezi sa dolazećim klijentom i njegovom situacijom *centrirao*, odnosno usmerio na susret.

Pripremna empatija

Pripremna empatija ili "štimovanje" (tuning in), kako je Švarc (Schwartz)⁶ nazvao ovaj proces, podrazumeva pokušaj stupanja "u vezu sa osećanjima i brigama koje klijent može doneti u pomažuću situaciju".⁷ Čak i pre prvog susreta sa klijentom, socijalni radnik angažuje pripremnu empatiju, kako bi povećao svoju prijemčivost na misli, osećanja, trenutna interesovanja i situaciju dolazećeg klijenta. On se priprema (štимуje) za moguću dinamiku odnosa u vezi sa traženjem ili primanjem usluge socijalnog rada, prirode motivacije klijenta za kontakt sa socijalnim radnikom i osećanja i razmišljanja koja iz takve motivacije prioističu. Pitanja u vezi klijentovog pola, životnog doba, kulturne, etničke pripadnosti i

⁶ Schwartz, W., "Between Client and System: (1976) The Mediating Function", in: *Theories of Social Work with Groups*, Roberts R. & Northen H. (eds.), Columbia University Press, New York.

⁷ Shulman, L., (1984) *The Skills of Helping*, F. E. Peacock Publishers, Inc. Itasca, Illinois, p.52

socioekonomskog statusa jesu takođe predmet pripremnog uživanja socijalnog radnika u klijenta i njegovu situaciju.

Za ilustraciju ovog procesa može nam poslužiti situacija u kojoj se socijalni radnik priprema za susret posle telefonskog razgovora sa majkom petnaestogodišnjeg dečaka za koga je upravo stigao nalog od suda da se ispitaju njegove socijalne i lične okolnosti i predloži vaspitna mera zbog učešća u tuči sa grupom vršnjaka. Proces razmišljanja socijalnog radnika i uživanja za budući razgovor sa majkom bi mogao da teče na sledeći način:

"Da sam ja majka dečaka N., bila bih uplašena i zabrinuta, ali i razočarana u sina. Isto tako, imala bih potrebu da ga zaštitim, jer ga volim. Mogla bih da osećam odgovornost, a možda i krivicu i neadekvatnost kao roditelj. Mogu biti zabrinuta kakva budućnos očekuje N. i mene. Svesna sam da to što je moj muž nedavno napustio kuću jeste uticalo na mog sina, i mogu zato biti ljuta na njega. Ako verujem da sam mogla biti bolja supruga ili da sam mogla da uradim nešto da sprečim razlaz, mogu se osećati i krivom zbog situacije. Kada moj suprug bude saznao za sinovljevo ponašanje, možda će me optuživati da nisam bila dobra majka. Možda bih volela da on sada podeli odgovornost sa mnom, i mogu biti ljuta što ne mogu da dođem do njega.

Verovatno bih se osećala zbunjena zbog sadašnjih događaja i uplašenom, od budućnosti. Mogu biti zabrinuta zbog novca ili kako ću kontrolisati šta N. radi posle škole; da li ću uopšte moći da ga disciplinujem i da li ću moći da uspostavam bilo kakav dogovor sa mužem oko vaspitanja sina. Mogu se pitati da li će moj sin dobiti strožu kaznu zato što otac nije u kući, i kako će se cela situacija odraziti na njegovo školovanje...

Ova majka je barem 10 godina starija od mene, a ja nisam udata i nemam dece. Ona me može pitati o tome. Kao rezultat ovih statusnih razlika ona može misliti da nisam u stanju da razumem i prihvatim nju i njenu situaciju. Može misliti i da nisam u stanju da joj pomognem, pošto nisam imala sopstvenih iskustava sa ovakvim teškoćama".

Pripremna empatija, dakle, podrazumeva pokušaj da se iskusi zamišljanjem, nezavisno od toga koliko su ograničene postojeće informacije, šta klijent misli i oseća pre samog kontakta. Jasno je da se mnoge pretpostavke socijalnog radnika pokažu kao netačne već posle prvog susreta sa klijentom, što ovu aktivnost ne čini manje značajnom i produktivnom, Ova *anticipatorna empatija* je u stvari senzibilizacija, zagrevanje koje olakšava socijalnom radniku ulazak u svet klijenta kao jedinstvenog ljudskog

bića. U ovom pogledu je važno izbeći zamku fik-siranosti za stvorenu sliku: pripremna empatija ne služi za stvaranje stereotipa, već da otvori set mogućih situacija.

Pripremno samo-istraživanje

U bliskoj vezi sa pripremnom empatijom je i pripremno samo-istraživanje socijalnog radnika. Ovo samo-istraživanje se koristi pre susreta, bilo da je u pitanju prvi susret sa perspektivnim klijentom, ili je rad već u toku. To je forma auto-analize u kojoj socijalni radnik identifikuje mogućnosti sopstvenog reagovanja na, određenog klijenta, specifičan problem i situaciju. U ovom procesu postavljaju se pitanja:

"Šta ja osećam, odnosno mislim o tom čoveku ili porodici?", "Kako kulturne i demografske sličnosti ili razlike između nas mogu da utiču na mene?", i "Obzirom na ono što znam o problemu i situaciji, koje sopstvene reakcije mogu da očekujem?".

Svrha ove aktivnosti jeste označavanje potencijalnog uticaja na klijenta ličnih osobina, potreba, predrasuda i stilova ponašanja socijalnog radnika, kao i osvetljavanje drugih faktora koji mogu da utiču na spremnost i sposobnost socijalnog radnika da efikasno pomogne određenom klijentu. U ovom pogledu važna je otvorenost socijalnog radnika prema sopstvenim mislima i osećanjima, i naročito svesnost o predrasadama koje mogu da utiču na rad sa klijentom. Svi ljudi, pa i pripadnici pomažućih profesija, imaju predrasude i otpore prema određenim situacijama i problemima, koje imaju poreklo u ličnom iskustvu. Tako na primer, neke osobe imaju jake otpore prema alkoholičarima ili prema homoseksualcima, dok neko ne može da "izađe na kraj" sa svojim osećanjima prema roditeljima koji zlostavljaju decu. Cilj rada socijalnog radnika nije ni odobravanje ni osuda određenih ponašanja i situacija, već pomoć klijentu da prevaziđe problem, pa je važno razmotriti mogući uticaj sopstvenih reakcija na klijenta, problem i situaciju.

Posebne teškoće nastaju u pripremi susreta sa klijentom koji je već proglašen "teškim". Postoji, naime, jedan broj klijenata koji su u ranijem periodu imali problematične kontakte sa službama socijalne zaštite, i koje prati fama da su "nemogući za rad", "agresivni", "prevaranti", itd. U situaciji kada drugi socijalni radnik preuzme rad sa takvim klijentom, obično čuje prethodna loša iskustva i savete da "sa njim ne vredi raditi" ili "treba samo formalno" i sl. Jasno je da je u pripremi rada neophodno koristiti pristupačne informacije o klijentu uvidom u dosije i razgovorom sa kolegom koji je

ranije bio angažovan. Ono što, međutim, treba imati na umu jeste da loša iskustva nemaju samo profesionalci koji su nekada radili već i sam klijent. Adekvatan radni odnos se u ovom slučaju može uspostaviti samo ukoliko socijalni radnik upotrebi ova saznanja za susret, tako što pretpostavlja da je i klijent u otporu zbog svog prethodnog lošeg iskustva. Na ovaj način, on može da razdvoji ono što je čuo i saznao od klijentovih mogućih reakcija, kako bi na adekvatan način ponudio saradnju. U suprotnom, ukoliko socijalni radnik pođe sa predubeđenjem da je klijent težak i nesaradljiv, loš kontakt može lako da se produži - profesionalac će verovatno nesvesno težiti da dokaže kako je nemoguće produktivno komunicirati sa tom osobom.

Pripremno samo-istraživanje podrazumeva i identifikovanje drugih ličnih faktora, koji mogu da utiču na spremnost socijalnog radnika da pruži adekvatnu uslugu. Postoje brojni spoljni činioci, nevezani za određenog klijenta, koji mogu uticati na spremnost za rad. Ukoliko, na primer, socijalni radnik ima jaku glavobolju, nije spavao celu noć, trenutno je u velikim finansijskim teškoćama, ima problema sa supružnikom, brine za bolesno dete koje je ostalo kod kuće i slično, to svakako može uticati na kvalitet rada koji će pružiti klijentu. Identifikovanje ovih faktora i njihovog uticaja predstavlja prvi korak u njihovom regulisanju i predupređivanju mogućih nepoželjnih efekata. Spremnost da se unapred osvetle moguće prepreke u radu, pogotovu one lične prirode, predupređuje greške, projekcije i omogućava uspostavljanje uspešnog radnog odnosa.

Centriranje

Pošto se kroz pripremno samo-istraživanje identifikuju lični faktori koji mogu da utiču na sposobnost određenog socijalnog radnika da pruži odgovarajuću uslugu dolazećem klijentu, sledeći korak je njihovo zadržavanje i lokalizovanje. Kao deo procesa centriranja, socijalni radnik postavlja sebi pitanje: "Šta mogu da uradim sa sobom da se pripremim pre nego što klijent dođe?". Centriranje podrazumeva organizovanje ličnih misli, osećanja i fizičkih senzacija na takav način da ne ometaju profesionalni nastup socijalnog radnika. Zavisno od toga koji lični faktori su umešani, centriranje može da uključi različite aktivnosti. U ovom smislu su korisne vežbe za reduciranje stresa, koje se mogu raditi u kancelariji pre sastanka, sa ciljem da se smanji emocionalna reaktivnost i uspostavi kontrola ponašanja. Takve vežbe su, na primer, vežbe muskularne relaksacije, kratka medijacija, samo-ohrabrenje i slično.

Uzmimo, na primer, socijalnu radnicu koja deset minuta pre zakazanog sastanka sa klijentom saznaje preko telefona da joj je dete iznenada dobilo visoku temperaturu i da ga je nastavnik poslao iz škole kući gde nema nikoga. Posle prve reakcije straha i panike, ona može da nazove kuću i sazna da li je dete stiglo i da mu kaže kada može da dođe. Nakon toga, mora da vidi da ovaj događaj može da utiče na sastanak sa klijentom koga očekuje. Da bi izašla na kraj sa situacijom, korisno je da preduzme vežbe relaksacije (duboko disanje i sl.), i da privremeno skloni misli o detetovom stanju. Proces može da izgleda ovako:

"Ja sam napeta i plašim se zbog stanja mog deteta. Osećam se krivom što ne mogu sada da mu pomognem. Sada imam sastanak koji ne mogu da odložim, i važno mi je da klijent, koji dolazi ne shvati moju napetost kao nedostatak mog interesovanja. Dugo sam se trudila da privolim ovog klijenta da dođe da razgovara sa mnom o problemu koji ima sa svojim detetom, i za budući rad mi je jako značajno da ga podstaknem na saradnju. Sada, kada imam šanse da nešto dobro uradim, ne želim da to upropatstim. Kada završim sastanak sa njim, zamoliću kolegu da me zameni i otići kući da pomognem svom detetu..."

Važno je da se u ovom procesu ne negiraju ili minimalizuju lične okolnosti i jaka osećanja. Umesto toga treba ih privremeno staviti sa strane i napraviti plan za bavljenje ovim problemima u adekvatnijem kontekstu i vremenu.

2. INTERPERSONALNE VEŠTINE

Osnovne veštine interpersonalne komunikacije, koje socijalni radnik upotrebljava u svim fazama rada sa klijentom jesu veštine govora i slušanja. Ove veštine olakšavaju snalaženje u socijalnim interakcijama, i omogućavaju precizno razumevanje klijentovih poruka i adekvatno izražavanje samog socijalnog radnika. Uspešnost u radu sa klijentom podrazumeva mogućnost socijalnog radnika da stupa u produktivne odnose sa ljudima uopšte, što podrazumeva veštu upotrebu govora - korišćenjem glasa, jezika i neverbalnog govora, kao i veštine slušanja - što podrazumeva jasno primanje zvučnih sadržaja koje klijent šalje, ali i prijemčivost na neverbalne signale klijenta koje dobijamo posmatranjem, adekvatno podsticanje i ohrabrivanje kao i pamćenje sadržaja razgovora. Pored

navedenog, ono što razlikuje profesionalca od "običnog" slušaoca jeste i sposobnost da se govor i slušanje kombinuje u *aktivno slušanje*, koje podrazumeva veštinu kojom se pokazuje da je socijalni radnik čuo, razumeo i prihvatio klijenta.

Ove osnovne interpersonalne veštine ljudi upotrebljavaju svakodnevno i u najrazličitijim mogućim situacijama, ali iskustvo govori da efektivna komunikacija nije uvek jednostavna većini ljudi, pa ni socijalnim radnicima. Među najčešćim greškama koje socijalni radnici prave u govoru i slušanju⁸ možemo navesti sledeće:

- patronizirajuće ili snishodljivo odnošenje prema drugima;
- saslušanje radije nego intervjuisanje postavljanjem pitanja na brz, ispitivački nači;
- upotreba termina sa stereotipnom konotacijom;
- upotreba apsolutističkih termina u rečenicama - npr. uvek, nikad, svi ili niko;
- upotreba klišeja ili žargona u govoru;
- često prekidanje klijentove priče sa komentarima ili pitanjima;
- zanemarivanje ili pogrešna upotreba klijentovog imena;
- propusti u slušanju izgovorenih sadržaja;
- propust da se razmotre kulturološki faktori značenja intervjua za određenu osobu ili porodicu;
- propust da se pokaže razumevanje kroz aktivno slušanje;
- preokupiranost prvenstveno jednom dimenzijom iskustva klijenta -npr. samo osećanjima a ne i mislima, ili samo ličnim a ne i situacionim faktorima;
- neadekvatno ispoljavanje emocija - npr. preterana srdačnost u prvom kontaktu sa klijentom, ili preterano ispoljavanje saosećanja sa klijentovim sadržajima;
- prerano davanje sugestija ili predlaganje rešenja, najčešće na bazi nekompletnog i nepreciznog razumevanja osobe, problema i situacije;
- konfrontiranje ili stavljanje zahteva pred klijenta pre nego što je problem detaljno proučen i uspostavljen dobar radni odnos;

⁸ Courmoyer, B., (1996) *The Social Work Skills Workbook*, Brooks/Cole Publishing Company, Pacific Grove, California.

- korišćenje kritičkih i prosuđujućih komentara, uključujući i nedobronamerne opaske o drugim osobama ili grupama - npr. drugim profesionalcima, agencijama ili organizacijama.

U tekstu koji sledi govorićemo o profesionalnoj upotrebi navedenih veština interpersonalne komunikacije, tj. o načinima njihove produktivne upotrebe u praksi socijalnog rada.

Glas, govor i jezik

Upotreba reči

Reči koje socijalni radnik upotrebljava, kvalitet izgovora, zvuk, boja i visina glasa, tempo govora i dikcija jesu najosnovnija komunikaciona sredstva u razgovoru sa klijentima i drugim osobama. Za vreme prvog kontakta sa klijentom - nezavisno od toga da li je to prvo viđenje, telefonski razgovor, dopis ili pismo, važno je upotrebiti što jednostavnije reči i izraze koje većina ljudi razume. Preporučivo je da se izbegavaju procenjujući izrazi, jer čak i reči kao što su *dobro* ili *ispravno* (kada imaju smisao pružanja podrške i ohrabrenja) mogu sugerisati klijentu da socijalni radnik ocenjuje prosuđujući njegove postupke. Klijent može misliti: "Ako moje akcije ocenjuje kao pozitivne a ne poznaje me, koliko je u stanju da bude objektivan?"; ili: "Za sada me podržava. Bolje je da ne kažem ništa što bi mogao da osudi, pa ću svoje probleme zadržati za sebe".

Značajno je, posebno u početnim fazama rada, biti pažljiv u saopštavanju svog mišljenja i pretpostavki klijentu. Korišćenje dijagnostičke ili psihološke terminologije, ili pak pravnog žargona može navesti klijenta da misli kako socijalni radnik teži da ga okvalifikuje pre nego što je potpuno razumeo svu složenost njegove situacije. Etikete bilo koje vrste, čak i pozitivne, mogu značajno da utiču na odnos sa klijentom i na smer zajedničkog rada, pa ih je poželjno izbegavati. Korišćenje glagola *biti* često ima za rezultat etiketiranje osobe. Kao primer možemo uzeti rečenicu "on je kriminalac", u kojoj reč *je* sugerise jednakost između osobe i koncepta koji imamo o kriminalcima. Ukoliko razmišljamo u ovakvim terminima, verovatno ćemo teško videti osobu van predstave o njemu kao o kriminalcu. Na ovaj način, umesto osobe koja je počinila izvesno krivično delo, mi vidimo kriminalca koji možda i ima nekih ljudskih kvaliteta. Slično se dešava i kada kažemo ili mislimo: "On je mlad", "Oni su otkaćeni", "On je

manipulativan", "Ona je zavodljiva", "On je agresivan", "Oni su siromašni" ili "Ona je neudata" - u svim ovim slučajevima izvlači se zaključak na osnovu sopstvenog iskustva radije nego na osnovu načina na koji klijent sebe doživljava.

Osoba koju smo označili kao mladu, može doživljavati sebe kao veoma staru, nezavisno od svojih godina. Ponašanje koje vidimo kao "otkačeno" ili "luckasto" može biti rezultat mučnog pretraživanja različitih mogućnosti prevladavanja teške situacije. Ponašanje koje ocenjujemo kao manipulativno može biti pokušaj da se uspostavi osećaj kontrole nad situacijom ili pak očuvanja sopstvenog dostojanstva. Ono što ocenjujemo kao zavodljivo je možda u kulturi ili porodici osobe prirodno prijateljsko ponašanje. Agresivno ponašanje može isto tako biti pokušaj da se prikrije osećanje straha i nelagode u određenoj situaciji. Siromaštvo za nekoga može biti sloboda od posedovanja materijalnih stvari, a neudata osoba je možda davno odlučila da joj brak predstavlja smetnju u slobodnom i samostalnom životu.

Iz ovih primera se može videti da pretpostavke, zaključci, spekulacije i raznovrsne etikete predstavljaju rizik u celokupnom odnosu, i da su naročito nepoželjne na početku rada sa klijentom. Najproduktivnija interakcija se uspostavlja ukoliko se prihvati referentni okvir osobe sa kojom se komunicira, i u ovom smislu poželjnije je koristiti deskriptivne termine nego one koje imaju prizvuk zaključka i ocene.

Ton glasa

Ton glasa koji socijalni radnik upotrebljava takođe ima uticaj na klijenta. Ukoliko se govori na monoton ili dramatičan način, povišenim glasom ili pak suviše meko, postoji mogućnost da pravilan prijem poruke od strane klijenta izostane. To se dešava i ukoliko je govor socijalnog radnika suviše brz ili usporen, sa puno zastajanja i poštapalica (npr. ovaj, znate itd). Uopšteno rečeno, preporučivo je usvojiti govorni stil koji je umeren u tonu, jačini i brzini izgovora. Kroz glas, govor i jezik treba izraziti iskrenu zainteresovanost za ono što klijent ima i želi da kaže⁹. U razgovoru dolazi i do situacija kada socijalni radnik treba da poveća ili smanji brzinu govora da bi ga uskladio sa klijentovim, ili da uspori govor da bi "primirio" klijenta koji izuzetno brzo priča. Pored navedenog, važno je imati na umu da delovi

⁹ Ivey, A.E., *International Interviewing and Counseling: Facilitating Client Development*, 2nd ed., (1988) CA: Brooks/Cole, Pacific Grove.

govora ne treba da budu previše dugi ili složeni jer to može da izazove smetnje u razumevanju.

Govor tela

Veliki deo procesa komunikacije se odvija preko neverbalnih signala, pa je za socijalnog radnika važno da prati svoje u istoj meri u kojoj uvažava klijentove neverbalne poruke. Od posebne važnosti su telesni stav, izrazi lica, kontakt očima, način hoda i položaji tela.¹⁰ Govor tela socijalnog radnika mora biti usklađen sa verbalnim porukama koje on šalje klijentu. Kaže se da je neverbalno starije od verbalnog, i većina ljudi, a izgleda naročito klijenti opažaju tzv. "neverbalno ćurenje", odnosno nesaglasnost između onoga što socijalni radnik izgovori i onoga što njegovi telesni pokreti izraze. Nekongurentno izražavanje stvara konfuziju kod klijenta u vezi poruke, namere, pa i same ličnosti socijalnog radnika. Sa druge strane, kongurentno ispoljavanje omogućava ne samo jasan prijem poruka od strane klijenta, već mu pomaže da doživi socijalnog radnika kao iskrenu i zainteresovanu osobu, koja mu može olakšati rešavanje problema. Pored kongurentnosti verbalnih i neverbalnih poruka, govor tela socijalnog radnika treba da odražava pažnju i zainteresovanost, ali i brigu i poštovanje klijentove ličnosti.

Otvoren telesni stav

Kao opšte pravilo, na početku intervjua sa potencijalnim klijentom treba zauzeti *otvoren telesni stav*¹¹: ukoliko se stoji, ruke i dlanovi su slobodno spušteni sa strane; ukoliko se sedi, ruke su smeštene u krilo. Ukoliko su ruke skrštene na grudima, smeštene iza glave ili pak naslonjene na susednu stolicu, stav može odavati nepažnju i nepoštovanje klijenta. Nagli pokreti, njihanje nogu, upadljivi pogledi na sat ili dobovanje po stolu prstima daju poruke klijentu o nervozu i nestrpljenju socijalnog radnika, kao što pognuto držanje može govoriti o umoru ili nezainteresovanosti. U nekim situacijama socijalni radnik nužno zauzima neformalan položaj ukoliko mu to olakšava kontakt sa klijentom: npr. u radu sa decom, može da sedne na pod i priča kroz igru.

¹⁰ Kadushin, A. *The Social Work interview*, 3rd ed., (1990) Columbia University Press, New York.

¹¹ Egan, G., *Excercises in Helping Skills: (1982) A Training Manual to Accompany thr Skilled Helper*, 2nd ed., CA: Brooks/Cole, Pacific Grove.

Kontakt očima

Kontakt očima je naročito značajan. Njegova učestalost i intenzitet variraju u zavisnosti od karakteristika osoba koje su u kontaktu, razloga zbog koga se susreću i teme o kojoj se govori. Uopšteno rečeno, poželjno je zauzeti takav položaj za sedenje ili stajanje koji će omogućiti, ali ne i nametati kontakt očima među učesnicima u razgovoru. Mada je uobičajeno da socijalni radnici održavaju kontakt očima, naročito u situacijama kada klijent govori, učestalost i intenzitet tog kontakta mora biti fleksibilan i osjetljiv na razlike u individualnim karakteristikama klijenata, ali i na problem o kome se raspravlja i kontekst razgovora. U svakom slučaju, treba izbegavati zurenje - ono gotovo univerzalno predstavlja povredu tuđe privatnosti i može biti doživljeno kao izazivanje. Zurenje takođe može predstavljati i demonstriranje moći: tako mnogi muškarci u našoj kulturi smatraju da je sasvim prihvatljivo da zure u osobe ženskog pola. U ovom smislu, kontakt očima socijalnog radnika nikada ne bi trebao da bude tako dug, neprekidan i upadljiv da izazove neprijatnost, ili pokaže moć nad drugom osobom.

Pristupačnost

Pristupačnost podrazumeva stav socijalnog radnika kojim on kroz svoje neverbalne poruke šalje poruku da je otvoren i zainteresovan za ono što klijent ima da mu saopšti, da nastupa neprosuđujuće i prihvata klijenta kao jedinstvenu, po sebi vrednu osobu.¹² Svrha ovakvog stava je ohrabrenje klijenta da se što potpunije i slobodnije izrazi i ispolji u kontaktu. Ovo je naročito značajno u početnim fazama rada, kada se uspostavlja poverenje i saradnička atmosfera. Preporučivo je, naročito za vreme savetovanja, zauzeti položaj na udaljenosti od dva do tri metra od klijenta i to tako da se zauzme položaj pod uglom, bez stola ili nekih drugih fizičkih prepreka između učesnika u razgovoru. Korisno je i održavati kontakt očima, kao i zainteresovan izraz lica, uz lako nagnuto telo prema klijentu.

U svakom slučaju, važno je biti fleksibilan i osjetljiv na potrebe individualnog klijenta, i u tom smislu zauzeti pamprikladniji telesni stav - jer, na primer udaljenost od tri metra za nekog klijenta može biti previše velika i

¹² Carkhuff, R.R., & Anthony, W.A., (1979) *The Skills of Helping*, MA: Human Resource Development, Amherst.

neprikladna za intiman razgovor. Osetljivost na neverbalne signale drugih zahteva energiju i koncentraciju, pa je zato značajno da se i socijalni radnik oseća udobno i prirodno u poziciji koju zauzima u prostoru. Uobičajen prostor za razgovor (kancelarija socijalnog radnika) omogućava da se stolice smeste pod uglom od 90 do 135 stepeni, što dopušta i klijentu i socijalnom radniku da pomeraju svoje telo i pogled ka ili od sagovornika. Naginjanje tela ka klijentu u situacijama kada iznosi emocionalno jako nabijene sadržaje obično izražava brigu i saučešće. Važno je međutim pratiti klijentove reakcije na sopstvene pokrete jer za neke od njih dodatno približavanje može biti suviše papadan ulaz u privatnu sferu, što naročito važi za početne faze rada.

Slušanje

Slušanje podrazumeva proces u kome se pažljivo *čuju* reči i govor klijenta, *posmatraju* njegovi neverbalni gestovi i pozicije, pri čemu se klijent *ohrabruje* da se potpuno i slobodno izrazi, i pažljivo *pamte* izrečeni sadržaji.¹³ Ljudi su uglavnom slabi slušaoci, jer obraćaju pažnju prvenstveno na sopstvene misli i osećanja, a ne na poruke koje im drugi šalju. Dobro slušanje, možda više nego ostale veštine, jeste osnovno za efikasnu praksu u socijalnom radu. Proces je dvostruk: sa jedne strane treba maksimalno smanjiti pažnju za sopstvena iskustva (misli, osećanja i doživljaje), a potom se koncentrisati na klijenta sa težnjom da se razume – ali ne i procenjuje – ono što klijent doživljava i izražava.

Za većinu ljudi, situacija u kojoj je drugi potpuno čuo i razumeo ono što ovi imaju da kažu je jedinstveno iskustvo koje povećava samopoštovanje, jer dovodi čoveka do osećaja da je doživljen i prihvaćen kao jedinstvena, po sebi vredna osoba. Zbog ovih razloga, slušanje se može shvatiti kao dinamički faktor u radu sa klijentom. Efektivno slušanje omogućava socijalnom radniku da dođe do važnih informacija za procenu i planiranje akcija, a klijenta oslobađa napetosti i omogućava mu da se slobodno i potpuno izrazi. Pored navedenog, ono je ključno za uspostavljanje odnosa poverenja i doprinosi pozitivnim promenama u klijentovom samorazumevanju, samoproceni i kapacitetima za rešavanje problema.

Dobro slušanje podrazumeva da je socijalni radnik u stanju da kontroliše svoje impulse, odnosno da se ponaša na odmeren, kontrolisan i

¹³ Kadushin, A., *The Social Work interview*, 2nd ed., (1983) Columbia University Press, New York.

samodisciplinovan način. On kontroliše proživljavanje i ispoljavanje sopstvenih reakcija, ideja i mišljenja tako što privremeno suspenduje sopstveno zaključivanje i reagovanje da bi bolje čuo i razumeo klijenta. U ovom smislu je važno pažljivo i potpuno saslušati klijenta i izbeći preuranjene pretpostavke, zaključke i intervencije. Korišćenje tišine je u ovom smislu veoma značajno - periodi ćutanja i pauze u razmenama su vitalni u efektivnoj komunikaciji. Ovi prekidi su prilika koju socijalni radnik pruža klijentu da se pribere, bolje pretraži svoje sadržaje i da se preciznije izrazi. Naravno, nije poželjno pustiti da tišina traje predugo - to tenziju može učiniti prejakom za klijenta i postati svojevrsan izazov "ko će prvi progovoriti".¹⁴

Čuti drugoga

Čuti ono što drugi govori podrazumeva proces u kome obraćamo pažnju na glas, govor i jezik druge osobe. Ovaj proces može biti ometen različitim faktorima: prostorija u kojoj se razgovara može biti suviše bučna, osoba sa kojom razgovaramo može mucati ili imati neku drugu govornu manu, dijalekt i jezik koji upotrebljava može nam biti nedovoljno poznat. Pored navedenog, osoba može koristiti reči i izraze koje ne razumemo, ili im pridavati značenje različito od našeg. Da bi jasno čuli ono što drugi ima da nam kaže važno je otkloniti potencijalne prepreke i fokusirati se na reči i zvuke drugog. Važno je i preduprediti tendencije selektivnog slušanja koje nastaje kao rezultat prosuđivanja, upoređivanja, kritičkog nastupa ili procenjivanja sadržaja koji se pojavljuju u razgovoru. U slušanju klijenta, proces je važan koliko i sam sadržaj razgovora, pa je važno nastojati da se čuje više nego što reči kažu. Glas i način govora druge osobe daju nam važne signale, na osnovu kojih možemo da uočimo značenja i osećanja koja su iza aktuelno izgovorenih reči.

Posmatranje

Drugi važan element veštine slušanja je proces *posmatranja*, koje možemo označiti i kao slušanje očima. U razgovoru socijalni radnik obraća pažnju na klijentove fizičke karakteristike, gestove, pokrete i ostale neverbalne signale. Neverbalna komunikacija je, kao što smo već napomenuli, izvor podataka koji je značajan u istoj meri, a ponekad i više

¹⁴ Shulman, L., *The Skills of Helping Individuals and Group*, 2nd ed., (1984) F. E. Peacock, Itaca, Illinois, p. 63

nego verbalno izražavanje. Neverbalne manifestacije nivoa energije, raspoloženja i emocija klijenta su bazični izvor informacija za socijalnog radnika, jer klijent najčešće ne izražava svoja osećanja u direktnoj govornoj formi.

Svrha posmatranja je dostizanje boljeg i potpunijeg razumevanja klijentovog razumevanja sveta i sopstvene ličnosti. Klijent u razgovoru najčešće posredno i indirektno saopštava važne teme, kao što su npr. odnosi moći i autoriteta, ambivalencija oko traženja i primanja pomoći, teškoće u razgovoru o pojedinim tabu-temama i o inhibicijama u direktnom i potpunom izražavanju jakih emocija. Indirektni znaci se lakše i potpunije otkrivaju u neverbalnom izražavanju, pa je značajno pažljivo posmatranje. U ovim situacijama važno je da socijalni radnik izbegne zamke preranog zaključivanja - najproduktivnije je postaviti probne, odnosno preliminarne hipoteze o klijentu i njegovoj situaciji na osnovu upotrebljenih reči i gestova.

Aspekti neverbalnog izražavanja koji se prate su prvenstveno izrazi lica, kontakt očima, kao i pozicije i pokreti tela u prostoru. U posmatranju se obraća pažnja na dominantne izraze lica, položaje glave i tela, fizičke gestove i obrasce kontakta očima za vreme razgovora. Važno je opaziti i kontekst i vreme nastanka promena u neverbalnim indikatorima. Ove manifestacije mogu sugerisati osećajna stanja, kao što su, npr. uzdržanost, prihvatanje, radost, tuga, strah ili ljutnja. Na osnovu ove opservacije, socijalni radnik stvara pretpostavke šta takvi gestovi, ponašanja i izrazi znače za klijentov doživljaj problema i sopstvene ličnosti, ali govore i o tome šta klijent misli i kako doživljava socijalnog radnika na konkretnom sastanku.

Ohrabrivanje

Ohrabrivanje je element koji slušanje povezuje sa veštinom govora. Klijenta možemo ohrabriti da nastavi sa izražavanjem svojih misli i osećanja kroz kratke odgovore u obliku jedne reči, fraze ili zvukova i gestova koji ga pozivaju na nastavak razgovora. Primeri takvih ohrabrenja su: da, samo nastavite, i?, aha, ili neverbalno: klimanje glavom, pažljivo uperen pogled u klijenta, određeni pokreti rukom i lagano nagnjanje prema klijentu. Ponavljanje poslednjeg dela rečenice klijenta u upitnoj formi ili neke ključne reči takođe može značiti ohrabrenje. Ovi znaci govore klijentu da socijalni radnik želi da čuje još, bez prekidanja njegove priče dugačkim rečenicama. Važno je biti pažljiv da se jedne te iste reči ohrabrenja ne upotrebljavaju

stalno iznova u toku razgovora jer mogu delovati izveštačeo i sugerisati nedostatak zainteresovanosti. Ohrabrenje, međutim, nije dovoljno da se pokaže empatijsko razumevanje, jer je za to potrebna potpunija forma komunikacije u obliku **aktivnog slušanja**.

Pamćenje

Konačna dimenzija slušanja koju ćemo ovde napomenuti je *pamćenje* onoga što nam je klijent saopštio. To podrazumeva čuvanje informacija da bi se one kasnije, u odgovarajućoj prilici, upotrebile, da bi se, na primer, pokazalo razumevanje, napravila povezanost među porukama izrečenim u različito vreme, sastavila odgovarajuća beleška o razgovoru ili pripremio izveštaj u formi nalaza i mišljenja socijalnog radnika.

Veštine govora i slušanja su tesno povezane sa veštinom postavljanja pitanja, tako da ćemo se pozabaviti efikasnim načinima postavljanja pitanja, pre nego što pređemo na aktivno slušanje, koje kombinuje, na specifičan način, do sada pomenute interpersonalne veštine.

Postavljanje pitanja

Najveći broj informacija od klijenta, bilo da vodi savetodavni ili informativni intervju, socijalni radnik dobija postavljanjem adekvatnih i pravovremenih pitanja. Postoje brojni razlozi za postavljanje pitanja: da bi se dobile informacije, da bi se pomoglo klijentu da ispriča svoju priču, da bi se izgradio kvalitetan pomažući odnos, pomoglo klijentu da razmotri moguća, i izabere odgovarajuće rešenje. Aktivna pretraga za informacijama koje se odnose na osobu-problem-situaciju podrazumeva upotrebu pitanja o raznovrsnim okolnostima, od trenutka kada se problem pojavio pa do aktuelne situacije.

Ton glasa kojim se pitanje postavlja je često isto tako važan kao i samo pitanje. Tako je ton glasa koji pokazuje brižnost i razumevanje odgovarajući kod depresivnog klijenta, a ukoliko je klijent besan i ljut, poželjno je da se u tonu glasa vidi prepoznavanje besa i volja da se on pretraži. Nasuprot tome, kod anksioznog klijenta ton glasa koji uliva sigurnost dovodi do smirenja i podstiče dalju eksploraciju problema. Postoje dva tipa pitanja koje upotrebljavamo u razgovoru: zatvorena i otvorena.¹⁵

¹⁵ Goodman, G. & Esterly, G., *The Talk Book: (1988) The intimate Science of Communicating in Close Relationship*, Rodale, Emmaus, PA.

Zatvorena pitanja

Zatvorena pitanja su postavljena na takav način da zahtevaju kratak odgovor, nekada i u da-ne formi. Ova pitanja služe prikupljanju informacija u kratkom vremenskom periodu, i posebno su pogodna u kriznim situacijama kada treba brzo sakupiti vitalne informacije. Osim kriznih situacija, postoji još veliki broj okolnosti u kojima nam trebaju sasvim određene informacije koje tražimo u formi zatvorenih pitanja. Primeri ovih pitanja su: "Koji je vaš broj telefona?", "Gde ste rođeni?", "U koji razred ideš?", "Gde ste zaposleni?", "Kada ste poslednji put posetili lekara?", "Da li neko živi sa vama?", "Uzimate li neke lekove?", itd.

Odgovori na ovakva pitanja su najčešće kratki, u formi jedne rečenice, što može biti prednost, ali i mana ovakvih pitanja. U nekim situacijama rapidno prikupljanje specifičnih informacija je toliko značajno da socijalni radnik odlaže za kasnije slobodnu i potpunu eksploraciju ostalih aspekata osobe, problema i situacije. Ipak, situacija u kojoj se postavlja serija zatvorenih pitanja, jedno za drugim, stvara osećaj kod klijenta da je on predmet istrage, a ne čovek koji traži pomoć. Kvalitet odnosa socijalnog radnika i klijenta svakako trpi ukoliko klijent oseti da je ispitivan, a ne intervjuisan. Uobičajena situacija je, zapravo, da se zatvorena pitanja kombinuju sa otvorenim, uz adekvatni empatijski odgovor koji socijalni radnik daje aktivnim slušanjem.

Podvrsta zatvorenih pitanja su tzv. *sugestivna pitanja*. Ova pitanja se postavljaju tako da navode odgovor u određenom pravcu, odnosno ohrabruju i sugerišu određen odgovor - onaj koji ispitivač želi da čuje. Najčešća svrha ovakvih pitanja je da socijalni radnik potvrdi neko svoje unapred stečeno mišljenje, ili pak da navede klijenta da misli u određenom pravcu. Na ovaj način on propušta da čuje klijenta, što dovodi u pitanje kako kvalitet podataka do kojih je došao, tako i kvalitet uspostavljenog odnosa.

Otvorena pitanja

Otvorena pitanja se postavljaju tako da ohrabruju ljude u što potpunijem izražavanju, i u ovom smislu predstavljaju "otvoren poziv za razgovor".¹⁶ Ova pitanja služe za dalju i dublju eksploraciju problema, i

¹⁶ Andrea, V.D., & Salovey, P., *Peer Counseling: Skills and Perspectives*, Science and Behavior Book, (1983) Palo Alto, str. 19.

omogućavaju osobi da odgovori na njih bez potrebe da se brane. Otvorena pitanja najčešće nisu navodeća, jer ostavljaju osobi mogućnost da odgovori na različite načine, i obično je na njih nemoguće odgovoriti sa jednom rečenicom. Ovakva pitanja se najčešće formulišu tako da započinju sa *Kako*, *Šta* i *Koja*. Pitanja koja počinju sa *Šta* najčešće izazivaju odgovor o činjenicama - npr. "Šta se onda desilo?", "Šta ste vi onda rekli?", osim ukoliko se direktno ne zahteva odgovor o emocijama - npr. "Šta ste osećali kad je ona otišla?". Pitanja koja počinju sa *Kako* gotovo uvek navode klijenta u eksploraciju i zahtevaju širok odgovor - npr. "Kako se to desilo?", "Kako je onda on reagovao?", "Kako se sada osećate?" ili "Kako je došlo do toga da ste bili tamo u to vreme?".

Otvorena pitanja omogućavaju klijentu da iznese obilje podataka koje potom može dublje obraditi, ali mu omogućavaju i da usmeri tok razgovora prema potrebama svog problema i situacije. Ona se upotrebljavaju u različitim okolnostima: za početak intervjuja, za ohrabrenje klijenta da elaborira određenu situaciju (sadašnju, prošlu ili buduću), mogu služiti za pojašnjenje onoga što je već rečeno i omogućavaju klijentu da se usredredi na svoja osećanja. Određene fraze mogu služiti kao uvodna pitanja ili podsticaji za eksploraciju problema, npr. "Možete li mi reći nešto više o tome?", "O čemu bi ste želeli da razgovaramo (danas)?" ili "Možete li to da pojasnite?". Otvorena pitanja, dakle, možemo koristiti u najraznovrsnijim situacijama:

- za početak razgovora – npr. "O čemu biste želeli da pričamo?"; "Šta se dešava sa tobom?"
- za pojašnjavanje i elaboraciju - npr. "Šta mislite pod...?"; "Na koji način vas uznemiruje ta situacija?"; "Kakav značaj to ima za tebe?"
- za rad sa osećanjima - npr. "Šta osećate u vezi te situacije?"; "Kako se sada osećaš?";
- za fazu rešavanja problema - npr. "Koje mogućnosti imaš?"; "Šta planirate da radite?" "Šta misliš o svakoj od ovih mogućnosti?"; "Koja je najbolja (ili najgora) stvar koja se može desiti?"; "Šta misliš da će se desiti ukoliko...?"

Uspešno postavljanje pitanja podrazumeva *ciljane serije pitanja* o određenoj dimenziji problema i situacije klijenta, gde se sa opšteg ide na specifičnije aspekte sadržaja o kome se razgovara. Kada se jedna tema

pretraži, prelazi se na drugu oblast novim, najčešće široko postavljenim otvorenim pitanjem. U svakom slučaju socijalni radnik ne sme da postavlja pitanja da bi zadovoljio sopstvenu radoznalost, već svako pitanje mora biti usmereno na klijenta i njegove potrebe. Posebnu pažnju treba obratiti na sugerišuća pitanja; u ovom smislu naročito su frustrirajuća ona koja počinju sa "Jesi li probao...?", "Da li misliš da...?" ili "Šta ti misliš...?", koja zapravo predstavljaju prikrivenu formu davanja saveta ili saopštavanja sopstvenog mišljenja, pa ih je poželjno izbegavati.

Značajno je obratiti pažnju na korišćenje pitanja koja počinju sa **Zašto**. Ono što se najčešće dešava kada se nekom postavi takvo pitanje jeste odbrambeni odgovor, jer se zahteva objašnjenje i opravdanje za određeni postupak. Posle ovog pitanja, klijent lako može da zaključi da socijalni radnik nastupa kritički i prosuđujući prema njemu, i da se oseti pozvanim da brani određeni aspekt svog ponašanja ili situacije. Pitanja koja počinju sa "Zašto" su dobra za objašnjenje kako nešto funkcioniše, ali nisu tako efektivna u ostalim slučajevima. Ova pitanja u većini situacija mogu biti postavljena na drugi način, tako da pitaju o potpuno istom sadržaju, a da ne izazivaju odbrambeni odgovor - npr. "Kako je došlo do toga da si to uradio?" umesto "Zašto si to uradio?" ili "Šta te ovde danas dovelo?" umesto "Zašto si sada ovde?" i "Šta misliš, kako je došlo do toga (ili ta je tome uzrok)?" umesto: "Šta misliš, zašto se to desilo?".

Postavljanje pitanja, čak i kada ima za cilj dolaženje do informacija o činjenicama, ne sme da se pretvori u unakrsno ispitivanje. Efektivna način dolaženja do podataka jeste ispitivanje koje postepeno omogućava i intervjueru i intervjuisanom da pojasne situaciju. Važno je da pitanja budu jasna i jednostavna jer se klijent lako može zbuniti suviše dugim i komplikovanim. Prilikom postavljanja pitanja moguće su raznovrsne pogrešne ili, bolje reći, nepoželjne formulacije. Neke od njih dajemo u Tabeli 3.3.¹⁷ – socijalni radnik ne bi trebao da ih koristi u razgovoru sa klijentom, osim ukoliko ima neki poseban i konstruktivan razlog za njihovu upotrebu u konkretnoj situaciji.

¹⁷ Adaptirano prema: Ch. Zastrow, (1992) *The Practice of Social Work*, 4th ed., Wadsworth Publishing Company, Beolmont, California.

Tabela 3.3. Greške u postavljanju pitanja

<i>Greške u postavljanju pitanja</i>	<i>Poželjnija, neutralnija formulacija</i>
Varljiva pitanja (pitanja koja pretpostavljaju situaciju koja nije poznata) "Kada si poslednji put pobjegao iz škole?" "Šta ćete da radite kada vas muž ostavi?"	"Da li si nekada pobjegao sa časova?" "Da li mislite da muž namerara da vas napusti?"
Sugestivna pitanja (sugerišu ili navode na poželjan odgovor) "Zar ne misliš da je krajnje vreme da završiš fakultet i zaposliš se?" "Vi baš napredujete – zar ne?"	"Kako ti vidiš svoje osamostaljivanje?" "Šta mislite, kakav ste napredak do sada postigli?"
Da-ne pitanja (ne podstiču elaboraciju) "Da li vi ikada radite nešto zajedno sa svojom suprugom?" "Ti baš ne voliš tu nastavnicu – jel da?"	"Koje aktivnosti vi i vaša supruga obavljate zajedno?" "Šta misliš o toj nastavnici?"
Ovo ili ono pitanja (klijent možda želi obe mogućnosti ili ni jednu od njih) "Da li želiš da danas pričamo o tvojim ocenama ocenama ili o odnosu sa roditeljima?" "Jeste li vas dvoje rešili da se venčate ili ćeš ti abortirati?"	"O čemu želiš da razgovaramo danas?" "O kojim mogućnostima ste vas dvoje razgovarali?"
Bombardujuća pitanja (postavljanje dva ili više pitanja u isto vreme) "Kako se osećate danas i da li ste imali vremena da sa mužem pričate o onome o čemu smo pričali prošle nedelje?" "Šta su tvoji roditelji uradili kada su saznali da te je milicija uhvatila u krađi? Kako si se osećao kada su oni saznali? Da li misliš da će se sada nešto promeniti među vama?"	(Ovakva pitanja treba postavljati odvojeno i dati priliku klijentu da potpuno odgovori na svako od njih.)

iskustva. Na ovaj način se podstiče i stvara empatijski odnos, koji produbljuje razumevanje i ojačava saradnju. Bez aktivnog slušanja, socijalni radnik lako propušta važne delove klijentovih poruka, što vodi pogrešnim interpretacijama, i obeshrabruje klijenta u slobodnom i potpunom izražavanju. U ovoj veštini se kombinuju veštine govora i slušanja - u tri koraka:

- ◆ poziv (položajem tela, izrazom lica, glasom i načinom govora socijalni radnik pokazuje da je spreman za slušanje. Uobičajena je situacija da se klijent potakne na razgovor pitanjima kao što su "Šta se desilo?" ili "Kako je došlo do toga?", ali to nije uvek neophodno. Mnogi klijenti počinju da govore o sebi, svojim problemima, kada je socijalni radnik u stavu koji poziva na razgovor očima, izrazom lica i položajem tela);
- ◆ slušanje (kada klijent odgovori na poziv socijalnog radnika i počne da priča, važno je nastojati da se on pažljivo sasluša i razume, odnosno čuje, posmatra, ohrabri, kao i da se zapamti ono što je rekao);
- ◆ reflektovanje (periodično, kada klijent pravi pauze, ili kada privodi kraju određene rečenice, treba parafrazirati izrečene sadržaje. Ako na primer klijent kaže: "Još od svoje sedme godine, mislim da sam debela i ružna", odgovor koji proističe iz aktivnog slušanja može biti: "Od detinjstva pa do danas misliš o sebi kao neatraktivnoj i gojaznoj osobi". Ovakvom ekvivalentnom porukom, demonstrira se empatijsko razumevanje za klijenta i njegovu situaciju).

Dobra *parafraza* se ne bavi detaljima, već sadrži suštinu onoga što je rečeno – ima isto značenje, ali je ono najčešće izraženo drugim rečima od onih koje je klijent upotrebio. Mada se parafrazom reflektuje ono što je rečeno, ukoliko socijalni radnik tačno ponovi klijentove reči, ova intervencija neće biti od prevelike pomoći – čak može biti i iritirajuća. Sa druge strane, ukoliko doda previše od sopstvene percepcije, on zapravo pripisuje svoje viđenje klijentu – što više nije parafraza, već zalazi u područje interpretacije. Nekada su, međutim, klijentove reči i izrazi toliko pogodni ili specifično upotrebljeni, da ih je korisno upotrebiti u parafraziranju.

Dalje odlike dobre parafraze su da je ona kratka, jer treba da bude izražena sa manje reči nego što ih je klijent upotrebio, ali i jasna i koncizna,

jer služi pojašnjenju i rasvetljavanju sadržaja, a ne stvaranju konfuzije. Korisno je ukoliko se parafraza postavi probno u vidu upitne rečenice, da bi se proverilo da li je socijalni radnik tačno primio poruku, ali i da bi se klijentu pružila prilika da je ispravi. U ovom smislu se parafraza može završiti sa "da li je tako?", "da li sam vas dobro razumeo-la?" ili sličnim pritanjem. Upotreba pitanja "zar ne?" na kraju parafraze, kao što smo već napomenuli, pretvara parafrazu u sugerišuće, zatvoreno pitanje. Standardna otvaranja za parafrazu su: "Drugim rečima...", "Kažete da...", "Mislim da ste rekli..." i slično.

Parafraziranje se koristi kako u toku eksploracije klijentovog problema, tako i u fazi rešavanja problema i u savetovanju. Koristi se u razgovoru da bi se:

- **proverila percepcija** (njome socijalni radnik potvrđuje i proverava da je dobro razumeo, što je naročito korisno kada klijent govori konfuzno i nedovoljno povezano. Kada socijalni radnik tačno reflektuje klijentove misli ili osećanja, obično se dešava da dobije potvrdu u vidu rečenice: "Da, baš je tako" i sl., nakon čega klijent najčešće nastavlja sa pričom. U situacijama kada reflektovani sadržaj nije najpreciznije izrazio klijentove misli i osećanja, u permisivnoj atmosferi klijent može da kaže: "Ne baš tako; Ja sam mislio...", čime pokušava da preformuliše svoju poruku radi boljeg razumevanja);
- **pojasnilo ono što je rečeno** (posle adekvatne parafraze klijentu se često razjasne misli i osećanja. Obično to donosi nove misli i osećanja);
- **pokazala adekvatna empatija** (parafraza kao neprosuđujuća refleksija klijentovih pogleda, pokazuje da ih je socijalni radnik tačno čuo i razumeo. Efekat takvog razumevanja je osećanje prihvaćenosti kod klijenta).

Zbog važnosti veštine rada sa osećanjima nešto kasnije ćemo se time detaljnije baviti, a sada možemo skrenuti pažnju na neke od najčešćih grešaka u aktivnom slušanju, koje se obično javljaju kod neiskusnijih socijalnih radnika:

- preterano korišćenje klijentovih reči, tako da parafraza liči na ponavljanje;
- stalna upotreba istih uvodnih fraza, npr. "Čuo sam da ste rekli..." ili "Zvuči kao da...";

- pokušaj da se demonstrira pronicljivost kroz interpretacije – situacija u kojoj se socijalni radnik "igra" psihoanalitičara, jer više sluša sopstvene misli i spekulacije nego klijentove poruke;
- obraćanje pažnje isključivo na činjenice i misli, ili pak isključivo na osećanja, umesto aktivnog slušanja svih dimenzija klijentovog iskustva;
- previše česte intervencije – demonstriranje aktivnog slušanja posle gotovo svake klijentove rečenice.

Rad sa osećanjima

Rad sa osećanjima je izuzetno značajan u svim fazama rada, jer najčešće upravo emocionalne reakcije na različite životne probleme i situacije navode klijente na korak da zatraže profesionalnu pomoć. Kod savetovanja rad sa osećanjima je najosetljiviji i najznačajniji deo procesa, jer je iznošenje, pojašnjavanje i razjašnjavanje osećanja neophodno pre prelaska na kognitivne aspekte i rešavanje problema. Nije jednostavno raditi sa osećanjima – ljudi retko otvoreno govore o njima, ona su suviše intimna ili snažna da bi se direktno iznosila. Klijenti mogu svesno, zbog osećaja stida i neprijatnosti, ili zbog nedostatka poverenja, prikrivati osećanja, ali ni nesvesni procesi se u tom pogledu ne mogu zanemariti. Neverbalni signali su često direktniji odraz osećanja klijenta nego reči koje upotrebljava. Pošto se o osećanjima retko govori, naš rečnik je često siromašan da bismo izrazili njihovu složenost i specifičnost. Važno je, u ovom smislu, izbegavati upotrebu pežorativnih ili procenjujućih izraza, i upotrebljavati jasne, jednostavne i izražajne reči i fraze.

Postoje četiri osnovna koraka u radu sa osećanjima:¹⁸ identifikovanje osećanja, definisanje i pojašnjavanje osećanja, prepoznavanje i preduzimanje odgovornosti za osećanja i bavljenje osećanjima.

Identifikovanje osećanja

Identifikovanje osećanja podrazumeva dolaženje do osećanja klijenta postavljanjem pitanja, parafraziranjem i reflektovanjem osećanja.

Postavljanje pitanja o osećanjima se najčešće radi pitanjem "Kako se osećate u vezi...?" ili "Koja osećanja imate u vezi...?" Važno je pomoći

¹⁸ Ivey, A.E. *Microcounseling: (1974) Innovations in Interviewing Training*, Charles C. Thomas, Springfield, IL.

klijentu da razmatra osećanja sada-i-ovde. Razgovor o osećanjima u prošlosti se najčešće pretvara u iznošenje misli i osećanjima. Čak i kada se priča o proteklim događajima, klijent ima osećanja koja su sada-i-ovde o onome što se ranije desilo, i upravo ona utiču na njegovu aktuelnu situaciju. Važno je dobiti odgovor o osećanjima, a ne o mislima; rečenice koje počinju sa "Osećam da..." ili "Mislim da se sećam kao da..." najčešće izražavaju misli, dok se rečenice koje počinju sa "Ja osećam..." odnose uglavnom na osećanja. Ukoliko klijent ne odgovori o osećanjima, treba parafrazirati odgovor i ponovo postaviti pitanje, npr:

Savetnik: "Šta osećaš u vezi toga?"

Klijent: "Pa, mislim da bi trebalo da se naljutim na njega".

Savetnik: "Dakle, misliš da bi trebalo da se ljutiš na njega, ali kako se zapravo osećaš?"

Klijent: "Besna sam na njega i ljuta na sebe što mu to nisam rekla".

Parafraziranje izgovorenih osećanja se koristi, jer nije uvek neophodno izvlačiti osećanja iz ljudi – ima situacija kada se izražavaju sasvim otvoreno. Kada se to desi, dobro je parafrazirati, jer se time pojašnjava klijentovo izražavanje i podstiče dalja eksploracija.

Klijent: "Osećam se utučeno kada moja majka dođe u posetu za praznike i po ceo dan mi prigovara."

Savetnik: "Dakle, tada ste utučeni?"

Reflektovanje neizgovorenih osećanja je jedan od najefektivnijih načina za iznošenje osećanja, ali i jedan od najtežih. Ono što se zapravo radi jeste refleksija neverbalnog izražavanja osećanja klijenta. Ukoliko na primer klijent uđe u kancelariju sa veoma napetim izrazom lica i položajem tela, ono što mu socijalni radnik može reći je: "Izgledate kao da ste ljuti", ili pak: "Izgledate veoma uznemireni". Prva rečenica reflektuje osećanje, ali je zapravo interpretacija klijentovog stanja jer klijent može biti zaplašen ili nervozan i nimalo ljut. Druga rečenica je u ovom slučaju daleko korisnija jer zapaža aktuelno izraženu neverbalnu poruku, a ne prosuđuje ili interpretira, odnosno ne predstavlja zaključak u bilo kom smislu. Jedan od najefektivnijih načina reflektovanja osećanja jeste refleksija klijentovih neverbalnih signala, a potom postavljanje pitanja: "Kako se osećate?" Na ovaj način se podstiče razgovor o osećanjima.

Definisanje i pojašnjavanje osećanja

Kada se osećanje jednom identifikuje npr. u formi "Ja sam uznemiren", važno je otkriti šta takvo osećanje znači za osobu. Proces definisanja osećanja je posebno značajan u situacijama kada se emocije izraze kao globalne, npr. "Depresivan sam", "Potpuno sam izgubljen" ili "Osećam se dobro". Korisna pitanja za pojašnjavanje osećanja su: "Šta za vas znači (biti ljut)?", "Kako ste to nervozni?" "Kojim drugim rečima možete da opišete to što osećate?", "Kako taj osećaj fizički doživljavate?"

Ono što se najčešće dešava kada se definišu i pojašnjavaju osećanja, jeste da se pojave nove emocije i doživljaji, koje takođe treba istražiti. Važno je pojasniti šta u svetu klijenta znači biti depresivan, ljut, zbunjen, tužan, npr:

Klijent: "Osećam se depresivno"

Savetnik: "Kako doživljavate tu depresiju?"

Klijent: "To je kao praznina... da ne želim i ne mogu bilo šta da uradim"

Savetnik: "Dakle, osećate prazninu?"

Klijent: "Da, kao da su sva ta osećanja u meni, a ja... kao da mi ne pripadaju".

Savetnik: (ćuti)

Klijent: "Znate, potpuno prazno..."

Savetnik: "Možete li da opišete tu prazninu?"

Klijent: "Osećam kao da nema ničega u meni. Prazno je... ne, nije, puno je toga unutra... ali to su opasna osećanja... treba ih kontrolisati".

Savetnik: "Kakva su ta opasna osećanja?"

Prepoznavanje osećanja

Prepoznavanje osećanja je često neophodno, jer mnogi ljudi stavljaju svoja osećanja izvan sebe i svog iskustva, kada kažu "On me čini..." ili "Ona me tera da se osećam...". Da bi neko mogao uspešno da se nosi sa svojim osećanjima, mora ih prepoznati i preuzeti odgovornost za njih. Mada osećanja mogu biti povezana sa spoljnim dešavanjima, ona su uvek unutar osobe. Ako uporedimo rečenice: "Naterala si me da pobesnim kada si počela da prigovaraš" i "Pobesneo sam kada si počela da prigovaraš", vidimo da prva sugerise uzročnost, a druga povezanost. Rečenice koje počinju sa "To

me pravi..." ili "Mislim da bi u ovoj situaciji neko drugi osećao..." govore da osoba ne priznaje niti preuzima odgovornost za svoja osećanja, npr:

- Klijent: "Znate već, kada radite na poslu koji ne volite, prosto ne možete da nađete snage ni za druge stvari. Osećate se izmoždeno i muka vam je od svega, jel da?"
- Savetnik: "Dakle vi se osećate izmoždeno i sve vam se smučilo?"
- Klijent: "Da, vi prosto ne možete da prekinete sa tim, znate?"
- Savetnik: "Kada kažete: 'Vi prosto ne možete da prekinete sa tim', da li mislite: 'Ja ne mogu da prekinem'?"
- Klijent: "Jeste, prosto ne mogu da se rešim tog osećanja."

U navedenom razgovoru savetnik je prvo parafrazirao klijentovu rečenicu tako što mu je vratio odgovornost za osećanja. Pošto klijent i dalje nije u potpunosti prihvatio osećanja, savetnik ga je zatvorenim pitanjem podstakao da ih primi kao lična. Važno je u ovakvim situacijama ne izazivati klijenta suviše direktno, jer neki ljudi uporno odbijaju da priznaju svoja osećanja. Nekada je konstruktivnije zaobići temu za neko vreme nego forsirati prepoznavanje.

Bavljenje osećanjima

Bavljenje osećanjima dolazi uglavnom posle prethodnih koraka. Identifikovana, pojašnjena i prepoznata osećanja treba staviti u kontekst misli i situacija povezanih sa njima. To se postiže pitanjima kao što su: "U kojim situacijama se tako osećate?" ili "Kako dolazi do tog osećanja?". Ljudi obično ne doživljavaju samo jedno osećanje, tako da pitanje: "Koja osećanja su povezana sa ___ kod vas?", obično iznosi još osećanja na videlo. Važno je povezati i misli koje se javljaju, npr. pitanjem: "Šta kažete sebi kada osećate ___?".

Važan deo bavljenja osećanjima je podsticanje klijenta da izrazi osećanja koja je ranije teško artikulirao. Korisna pitanja u ovoj situaciji su: "Kako bi ste izrazili (ili pokazali) to osećanje?" ili "Šta biste rekli toj osobi?". Direktno obraćanje osobi prema kojoj se izražavaju osećanja može biti veoma korisno klijentu. Tako radije nego da kaže: "Rekao bih mu da sam ljut i da ne želim da to ikada više uradi", klijent može reći: "Ljut sam, nemoj više nikada to da radiš!". Direktno obraćanje omogućava klijentu da ostane u sadašnjosti i da vežba moguće strategije u odnosima sa drugima.

U procesu bavljenja osećanjima važno je ispitati različite dimenzije klijentovog reagovanja. Pitanja kao što su: "Koja je najbolja (ili najgora) stvar koja se može desiti?", "Šta bi ti želeo da se izdešava?", "Kako si se ranije nosio sa time?", "Šta možete uraditi da se bolje osećate?", jesu u tom smislu korisna. U teškim situacijama koje izgledaju beznadežno, kada klijent ne vidi mogućnosti za poboljšanje, važno je prihvatiti realnost njegovih osećanja. Ovakva empatijska reakcija je tada korisnija nego prerano podsticanje na akciju. Posle rada sa osećanjima, obično se dotični sadržaji sumiraju, pa ćemo ukratko obraditi i ovu veštinu.

Sumiranje

Sumarizacija socijalnog radnika predstavlja u stvari *kombinaciju jedne ili više parafraza*, a često uključuje i refleksiju osećanja. Ona se upotrebljava da pokrije relativno dug period vremena – od nekoliko klijentovih rečenica pa sve do sadržaja nekoliko susreta. Koristi se najčešće pošto su istražena osećanja, pri prelasku na rešavanje problema. Sumiranje podvlači suštinu onoga što je osoba rekla, povezuje sadržaje sa osećanjima, stavlja stvari u odgovarajuću dimenziju i identifikuje trendove, konflikte ili moguće odluke. Bez obzira na ovako zamašan zahvat, korisno je da sumarizacija bude kratka, jer konciznost smanjuje mogućnost zbunjivanja klijenta.

Važno je stalno *proveravati* kod klijenta *preciznost sumiranja* – da li je nešto pridodato ili pak oduzeto od važnih sadržaja. Ova intervencija podrazumeva i podvlačenje pozitivnih aspekata situacije: onoga što je do sada urađeno, onoga što može da se uradi i mogućnosti koje nosi budućnost. Dobra sumarizacija služi socijalnom radniku kao provera percepcije, ali i usmerava kurs budućih interakcija i odluka. Pored navedenog, ona pojašnjava situaciju, reflektuje trendove, osvetljava konflikte i ističe prioritete u radu.

Korisno je upotrebiti sumarizaciju na kraju sastanka – to povezuje sadržaje i daje klijentu jasnu sliku sastanka. Sumiranje tako pomaže klijentima, ali i socijalnom radniku, da vide gde su bili i gde dalje idu, i u ovom smislu predstavlja osnovu za rezimiranje dotadašnjeg i uspostavljanje novog ugovora.

Konfrontacija

Konfrontacija podrazumeva ukazivanje na *razlike-ili nesaglasnosti u onome što klijent radi ili govori*.¹⁹ Mnoge psihoterapijske škole imaju specifične poglede i tehnike konfrontacije, i pripisuju joj različit stepen značajnosti, ali se sve slažu da je najefektivnije ukoliko se klijent konfrontira u okviru dobro uspostavljenog odnosa – tamo gde ima empatije i međusobnog poverenja. Ova veština se uglavnom upotrebljava u kasnijim fazama rada sa klijentom, ali se nekada upotrebljava i na početku – kada, na primer, klijenta koji odriče da ima problema sa alkoholom konfrontiramo sa određenim činjenicama.

U kontekstu savetovanja, konfrontacija potpomaže sticanje uvida u probleme koji nastaju kao posledica nesaglasnosti klijentovog mišljenja i ponašanja. Osoba se zapravo direktno suočava sa činjenicom da je moguće da kaže nešto drugo nego što misli, ili da radi drugačije nego što priča. Ivaj (A. E. Ivey) nabraja sledeće faktore kao važne aspekte konfrontacije:

- konfrontacija se fokusira na *razlike* između nesaglasnih stavova, misli ili ponašanja;
- odnosi se na *objektivne podatke* i efektivnija je ukoliko se zasniva na činjenicama koje su vidljive, a najkorisnija je kada je neprocenjjuća i neosuđujuća;
- konfrontacija *ne podrazumeva* superiorno i nabusito davanje mišljenja ili osećanja, kojima se iznosi neslaganje sa drugom osobom.

Postoje i drugačija shvatanja konfrontacije²⁰, pa se pod njom podrazumeva iskreno mišljenje profesionalca o onome što se dešava sa klijentom. Takve intervencije koje se fokusiraju na 'iskrenost' bile bi npr. "Izgleda mi kao da me malo zavlačite" ili "Čini mi se da vi zapravo ne želite da razgovarate o tome". Intervencije koje se odnose na diskrepance su npr. "Sa jedne strane, izgledate zabrinuti što ne možete da nađete posao, a sa druge kao da vam ta situacija prija". Konfrontacija je često problematična intervencija zato što se obično bazira na intuitivnoj reakciji i time, u stvari, predstavlja lično mišljenje. U ovom smislu može biti i plod predrasuda ili reakcija na neki deo klijentove ličnosti, koji je iritirajući za profesionalca. Na osnovu do sada rečenog, konstruktivna konfrontacija pretpostavlja:

¹⁹ Ivey, A.E., *Basic Influencing Skills*, (1976) Microtraining Associates, North Amherst, MA.

²⁰ Okun, O., *Effective Helping: Interviewing and Counseling Techniques*, (1976) Duxbury Press, North Scituate, MA.

- ◆ jasnu percepciju o *nesaglasnostima* u vidljivom ponašanju – verbalnom ili neverbalnom;
- ◆ prevashodno korišćenje rečenica koje počinju sa *Ja*, radije nego sa *Ti* ili *Vi*, jer ove poslednje imaju tendenciju da budu interpretativne i prosuđujuće. (Tako, umesto rečenice: "Ti si lenj", može se reći: "Meni izgleda da ti baš i ne voliš da učiš". Ova poslednja rečenica pravi razliku između mišljenja i izjava klijenta i socijalnog radnika, ili u drugom primeru: "Vi kažete da vas ja razumem, ali meni se čini da mi ne komuniciramo najbolje");
- ◆ korišćenje rečenica koje pokazuju *razumevanje*, preko parafraza, refleksije osećanja i deljenja sopstvenih reakcija;
- ◆ *samo-svesnost* profesionalca, koji zna da određene izjave klijenta mogu kod njega izazvati prosuđujuće ili procenjujuće reakcije.

3. EMPATIJSKA VEŠTINA

Jedna od ključnih veština u socijalnom radu je empatijska, jer podrazumeva korišćenje potencijala ličnosti samo profesionalca koji omogućavaju *poistovećivanje sa tuđom emocionalnom situacijom kroz akt opažanja, razumevanja, doživljavanja i odgovora na emocionalno stanje i ideje druge osobe.*

Empatija podrazumeva proces *osećanja* sa drugom osobom, razumevanja i uvažavanja njenih misli, osećanja, doživljaja i okolnosti. Pomoću ovog procesa socijalni radnik dolazi do krajnje individualnih i teško uhvatljivih podataka o klijentu, koji su nedostupni racionalnoj analizi, a često ključni za određivanje prave prirode njegovog problema. "Osetiti klijentov unutrašnji svet intimnih, ličnih značenja kao da je naš sopstveni, a da nikada ne izgubio 'kao-da' kvalitet, to je empatija"²¹. To je verovatno najčešće navođena definicija empatije, naročito u profesionalnom kontekstu, jer naglašava neophodnost kognitivne distance (kao-da kvalitet) socijalnog radnika u ovakvom *emocionalnom saznanju klijenta.*

²¹ Rogers, C., The Necessary and Sufficient Conditions of Therapeutic Personality Change, (1957) *Journal of counselling psychology*, Vol. 21, str. 95-103

Empatija postaje profesionalna veština ukoliko se primenjuje u kontekstu praktične intervencije koja je usmerena na klijenta i njegove potrebe. Empatijsku, kao i ostale veštine socijalnog radnika, ne možemo shvatiti kao tehničke aktivnosti koje se automatski i na isti način primenjuju u svim situacijama i sa svim klijentima. Socijalni radnik upravo bira, kombinuje i prilagođava veštine da bi se prilagodio posebnim potrebama i karakteristikama osobe, odnosno problema ili situacije. Na ovaj način on angažuje i empatijsku veštinu, u meri i u situacijama kada je to potrebno. Šulman (Schulman)²² je pored pripreme empatije, o kojoj je već bilo reči, opisao još tri empatijske veštine:

- potraga za klijentovim osećanjima,
- ispoljavnje razumevanja za klijentova osećanja,
- izražavanje klijentovih osećanja rečima.

Potruga za klijentovim osećanjima

Jeste veština kojom socijalni radnik podstiče klijenta da izrazi "...afektivni deo svoje poruke" (Schulman, 1984, str. 67). Da bi dospeo do klijentovih osećanja, on mora da dopre do njih uživljavanjem u klijentovu situaciju. Socijalni radnik mora da, makar u izvesnom stepenu i na trenutak, oseti i proživi iskustvo osobe kojoj pomaže, jer mu u suprotnom one najtananije nijanse i duboko skrivena osećanja ostaju nedostupna. Postavljanjem otvorenih i zatvorenih pitanja klijent se može navesti da kaže ono što ni sam nije znao o sebi, a da najdublja osećanja ili sama srž problema ostane netaknuta. Isto tako, socijalni radnik koji posle nekoliko minuta razgovora "vidi u čemu je stvar" zapravo *klasifikuje* klijentova osećanja i problem, stavlja ih u određenu preradu prema već usvojenom teorijskom stanovištu. Ulaženje u klijentovu kožu podrazumeva nešto drugo: *prijemčivost* na verbalne i neverbalne poruke, koje klijent emituje, a spremnost na doživljavanje ovih signala. Na ovaj način profesionalac ulazi u klijentov svet, spreman da mu se pridruži i pomogne u potrazi za rešenjima teškoća. Samo na ovaj način on može postati ogledalo koje reflektuje klijentova osećanja.

²² Schulman, L., *The Skills of Helping Individuals and Groups* (2nd ed.), (1984) F. E. Peacock, Ithaca, Ill.

Ispoljavanje razumevanja za klijentova osećanja

Ispoljavanje razumevanja je neophodno, jer nije dovoljno shvatiti kako se klijent oseća. Odnos je za klijenta i, u ovom smislu, empatijsko razumevanje njegovih osećanja nije isključivo, pa ni prevashodno, dijagnostičko sredstvo, već i mera dobro uspostavljenog odnosa – odnosa koji pomaže po sebi. Socijalni radnik treba da **pokaže** svoje empatijsko razumevanje, i to kroz reči, gestove, izraze, fizički položaj tela. Za klijenta je od prvenstvene važnosti da vidi i oseti da je shvaćen i prihvaćen kao jedinstvena osoba sa jedinstvenim problemom, a ne da je tretiran kao slučaj u nizu sličnih.

Klijent svoja osećanja često prikriva i negira zbog straha da će biti odbačen i neshvaćen. Bezuslovno uvažavanje celokupne ličnosti klijenta (Rodžers, 1957, 1985), pa i njegovih osećanja, je stav koji socijalni radnik treba da pokazuje svojim celokupnim ponašanjem. U osećavanje i ispoljavanje razumevanja za klijentova osećanja ne podrazumeva preplavljenost emocijama socijalnog radnika, koja onemogućava efikasnu intervenciju. Njegov zadatak je da ohrabri klijenta da prevlada svoj problem. Nezavisno od jačine klijentovih osećanja i, naizgled, bezizlaznog položaja u kome se nalazi, uvek postoji neki korak koji se može preduzeti.

Strah socijalnog radnika od preplavlivanja emocijama može biti uravnotežen **jasnim razgraničavanjem uloge i svrhe rada**. On treba istovremeno da proživi klijentova osećanja kao da su njegova (empatija), i da pokaže jasno očekivanje da će klijent učiniti nešto da prevlada svoju situaciju (zahtev), čak i kada 'učiniti nešto' znači prihvatiti bolnu realnost (npr. smrt bliske osobe) i novi početak (npr. potragu za novom, značnom osobom). Socijalni radnik može da postavlja ovakav zahtev, jer veruje u klijentove snage. Ukoliko pak postavlja zahteve klijentu koga prvo nije osetio, on će ga doživeti kao 'nerazumevajućeg', a njegove zahteve kao grube i bezobzirne.

Izražavanje klijentovih osećanja rečima

Ovu empatijsku veštinu socijalni radnik primenjuje kada klijent dođe do uvida u svoje emocije, ali se zaguši u njihovom izražavanju. Drugim rečima, klijent može da razume svoja osećanja u potpunosti, ali je nemoćan da ih artikuliše. U drugom slučaju, on može biti nesiguran u 'ispravnost' svojih osećanja, tj. da li je u redu imati takva osećanja i deliti ih sa

socijalnim radnikom. Ova veština podrazumeva da socijalni radnik verbalno artikušile klijentove emocije, ali kako kaže Švarc (1961, str. 17) "samo pola koraka ispred klijenta". Prihvatanje osećanja klijenta može biti početna tačka njegovog samoprihvatanja.

U bliskoj vezi sa navedenim empatijskim veštinama je i veština *ispoljavanja osećanja socijalnog radnika*, što podrazumeva njegovu sposobnost da se predstavi kao realno ljudsko biće. Neke teorije pomažućeg procesa, koje su pozajmile svoj model iz medicinske paradigme, predstavljaju socijalnog radnika kao objektivnog, klinički orijentisanog, nepristrasnog i obučenog profesionalca. Direktno izražavanje osećanja socijalnog radnika (ljutnje, straha, ljubavi i ambivalentnih osećanja) se opisuje kao "neprofesionalno". Rezultat ovih shvatanja je koncept profesionalizma koji zahteva od socijalnog radnika da bira između profesionalnog i ličnog selfa. Švarcova teorija sugerise da je efikasan socijalni radnik onaj koji je sposoban da sintetiše svoja stvarna osećanja sa profesionalnom funkcijom. Bez ove sinteze ličnog i profesionalnog ishod je gubitak spontanosti i ljudskosti u profesionalnom odnosu. Šulman smatra da je ironija da profesionalac traži od klijenta da deli svoja osećanja, dok, u ime profesionalizma, krije svoja sopstvena. Rezultat takvih nastojanja jeste "mehanizovani" socijalni radnik koji se trudi da uvek bude kontrolisan, koji je sve svoje probleme proradio i nikada se ne ponaša izgubljeno ili frustrirano – odnosno nemoguća osoba.

Klijentu ne treba savršen, hladan socijalni radnik koji je rešio sve svoje probleme, već realna osoba koja je duboko zainteresovana za rešavanje njegovog problema. Ukoliko socijalni radnik nastupa bez ikakvog znaka ljudskosti, klijent će uporno nastojati da mu pronađe "slabu tačku", ili će ga, pak, idealizovati kao odgovor na svoje teškoće. Direktno izražavanje osećanja je važno kako za klijenta, tako i za socijalnog radnika. Ukoliko potiskuje svoja osećanja, on mora da koristi energiju koja može biti važan izvor pomoći klijentu, ako se upotrebi u empatijskom odgovoru.

Socijalni radnik ne može istovremeno da potiskuje svoja i proživljava klijentova osećanja. U isto vreme, on može biti odsečen od važnih oblika indirektno komunikacije, u kojima klijent koristi njegova osećanja da bi izrazio sopstvena. Ispoljavanje osećanja socijalnog radnika je samo prividno u suprotnosti sa zahtevom ili *načelom samokontrole*: pitanje granica ispoljavanja osećanja je od esencijalne važnosti. Odnos je, da ponovimo, *za klijenta*, a ne za socijalnog radnika i njegove potrebe. Ukoliko je socijalnom

radniku jasna svrha rada sa klijentom (ugovor) i profesionalna funkcija, to može pružiti/važno usmerenje i zaštitu.

Šta se zapravo dešava u procesu empatijske komunikacije u odnosu socijalni radnik – klijent? Kao što je već ranije pomenuto, tokom razgovora klijent socijalnom radniku šalje niz ponašajnih signala, koji su odraz njegovog afektivnog stanja i misaonih procesa. Ti signali su izrazi lica, gestovi, pokreti, položaji tela, prostorna distanca, ali i vokalizacije paralingvističke prirode, kao što su intonacija i ritam govora. Socijalni radnik, osim sadržaja verbalnih poruka, registruje i položaj i promene položaja tela kod klijenta, a posebno pokrete koji se često ponavljaju – trzaje, otvoren i izložen stav tela ili, pak, stalno vraćanje ruku u "skršteni", odbrambeni položaj, izraze i promene izraza lica u toku intervjua, kao i ritam slanja pojedinih komunikacionih poruka – npr. disanje i ritam treptaja. Naročita pažnja se poklanja stepenu slaganja, odnosno neslaganja, između verbalnih poruka i govora tela koji ih prati: na primer, svesno smiren i ljubazan ton glasa, ali nesvesno distanciran položaj tela ili stisnute pesnice. Ovo (ne)slaganje je vodič socijalnom radniku u donošenju odluka vezanih za klijentovo ali i sopstveno ponašanje, kao i mera dobro uspostavljenog odnosa.

Na osnovu ovako registrovanih signala dolazi do *nastajanja afektivnih i kognitivnih reakcija*²³ u samom socijalnom radniku, kada on, pošto ih je opazio, počinje da ih *preuzima*, odnosno, svesno dopušta sebi da se *zarazi* klijentovim osećanjima kako bi došao do stvarnih doživljaja klijenta. Ovo je najosetljivija faza u procesu, jer se upravo ovakvim "rezoniranjem" dolazi do najsubtilnijih i najindividualnijih podataka o klijentu, koji su nedostupni metodama organizovanog opažanja i racionalnog zaključivanja. Kažemo da je ovo najosetljivija faza, jer se upravo u njoj začinju greške projekcije.²⁴

U isto vreme, pitanje mere u rezoniranju ili proživljavanju (najčešće neprijatnih) doživljaja drugih je takođe značajno. Dobro rezoniranje klijentovih osećaja, tzv. "vikarijskim doživljajem" ili posrednom introspekcijom, podrazumeva da prijem signala koje šalje klijent i njihovo proživljavanje ne ometaju kognitivni procesi. Oni se privremeno odlažu, da bi socijalni radnik proživeo klijentov položaj, umesto da brzo donosi

²³ Keef, T., *Empathy: (1976) The Critical Skill, Social Work, Vol. 21, p. 10-14*

²⁴ Radovanović, V., "Empatija kao veština i podsticajni činilac profesija koje pružaju pomoć", (1991) u *Pravci razvoja teorije i prakse obrazovanja odraslih*, Institut za pedagogiju i andragogiju Filozofskog fakulteta, Beograd, str. 159-171.

zaključke o emotivnom stanju klijenta prema već usvojenom teorijskom pristupu i uhodanim profesionalnim postupcima.

Tek pošto "dozvoli" sebi da primi klijentova osećanja, dolazi do *svesnog odvajanja* sopstvenih osećanja od onih koja su zajednička sa klijentovim. Klijentova osećanja se na ovaj način ne mešaju sa osećanjima socijalnih radnika, jer ih on prihvata *kao da su njegova* – odnosno sposoban je da u isto vreme proživljava tuđa i razlikuje sopstvena od osećanja drugog. Ova sposobnost podrazumeva takozvanu "psihološku otvorenost" ka spoljnjem iskustvu, odnosno, sposobnost da se klijentova realnost primi takva kakva jeste za klijenta, ali i otvorenost ka unutrašnjoj realnosti samog socijalnog radnika, kako bi se predupredile greške projekcije.

Na osnovu toga što je *posredno doživeo* klijentovo iskustvo, socijalni radnik može da pokaže i adekvatno *empatijsko razumevanje* klijenta kao jedinstvenog ljudskog bića i njegove situacije. Empatijsko razumevanje se, kao što je već napomenuto, demonstrira kroz verbalne i neverbalne signale, koje socijalni radnik šalje klijentu u okviru svojih profesionalnih intervencija.

Ono što razlikuje profesionalca od laika u empatijskoj komunikaciji jeste *stepen osetljivosti*, sposobnost da se *kontrolišu sopstveni impulsi*, kao i snalažljivost i energija neophodna za komunikaciju u uslovima povećane tenzije.²⁵ Pored navedenog, socijalni radnik treba da bude sposoban da uspostavi empatijsku komunikaciju u odnosima sa velikim brojem klijenata, koji se razlikuju po godinama, socijalnom statusu, životnom iskustvu, jednom rečju, sa najrazličitijim mogućim ljudima i njihovim problemima.

Empatija je, u profesionalnom kontekstu, tehnika spoznaje i odnos koji se uspostavlja sa klijentom i za klijenta. Profesionalac je, ipak, samo čovek sklon greškama i propustima, koje su najosetljivije u situacijama kada se on kao ličnost angažuje u radu sa ljudima. Posao socijalnog radnika podrazumeva upravo to: on u radu veoma često koristi sebe kao merni instrument i sredstvo pomoći klijentima sa raznolikim problemima i situacijama, za razliku od npr. psihologa, kome na raspolaganju stoje brojni testovi i skale procene, ili lekara koji koristi medikamente da bi pomogao pacijentu. Idealan i profesionalnim pravilima rukovođen empatijski proces zahteva osobu sposobnu da odgovori brojnim, ponekad i kontradiktornim, zahtevima.

²⁵ N. Stanislavljević, (1996) "Empatijska veština u socijalnom radu", u *Socijalni rad i socijalna politika, Zbornik radova II*, FPN, Beograd, str. 271-280.

Empatijski proces od profesionalca zahteva veštinu balansiranja između empatijske umešanosti i racionalnog suđenja, kao i izbegavanje ekstrema, odnosno preterano niske ili preterano visoke identifikacije. Nezavisno od dubine i intenziteta kojim doživljava drugog, on mora praviti jasne granice između sebe i druge osobe. Socijalni radnik često može osetiti lično zadovoljstvo zbog uspešne empatijske komunikacije i, u ovom smislu, neke njegove potrebe se zadovoljavaju u odnosu sa klijentom. Kao disciplinovani profesionalac on je ipak u stanju da prepozna opasnosti koje mogu proizaći iz ovakve umešanosti. Ono što ga štiti od propusta je svest o svrishodnosti empatijske aktivnosti: ona je tu zbog i za klijenta. Ovaj stav socijalnog radnika omogućava poštovanje klijentovog integriteta – on vidi i prihvata klijenta onakvog kakav on jeste. Čak i kada radi na promeni ponašanja klijenta, socijalni radnik je usmeren na klijentove snage i ciljeve, što znači da izbegava projekciju svojih predstava, vrednosti i potreba u klijentovu situaciju.

Efikasan empatičar je u stanju da uđe u različita stanja jedne osobe i da empatijski reaguje na različite klijente. Ovu sposobnost on dobija iz unutrašnje sigurnosti, jer njegova snaga ne potiče samo iz dobrog samopoznavanja, već je produkt i pozitivnog i negujućeg stava prema sebi, odnosno samo-prihvatanja. Ove osobine mu omogućavaju da se upusti u rizik doživljavanja klijentovog iskustva koje je nepoznato i drugačije. On može da toleriše anksioznost druge osobe koju vikarijski doživljava, jer je sposoban da se nosi sa sopstvenom anksioznošću koja se reaktivira stimulusima klijenta. Najveći broj grešaka u empatisanju su determinisane ličnom anksioznošću individualnog socijalnog radnika. On se preterano ili nedovoljno identifikuje zbog svojih problema, potreba i konflikata. Dok uspešan empatičar spaja sebe sa klijentom, a potom odvaja radi obektivne evaluacije, anksiozni empatičar je preokupiran sobom i sopstvenim potrebama i propušta da napravi razliku između svojih i klijentovih osećanja.

Empatijska veština u socijalnom radu podrazumeva, dakle, rafiniranu upotrebu znanja i tehnika i korišćenje kapaciteta ličnosti samog socijalnog radnika.

Glava I TRADICIONALNA SHVATANJA ZAJEDNICE

I. Zajednica kao lokalitet, odnosno prostor

U većini definicija i shvatanja zajednica uvek se kao njena ključna odlika navodi njen lokalitet ili prostorna dimenzija. Iako se u pogledu prostornih okvira zajednice nailazi na različita dimenzioniranja, od susedstva i naselja do opština, srezova, regija, pa čak i nacionalnih država, nije jednostavno strogo definisati prostor neke zajednice, sem ukoliko to nije učinjeno nekim pravnim ili administrativnim aktom. Još su sociolozi čikaške škole upozorili na značaj prostornih aspekata zajednice, s tim što su u svojim istraživanjima posebnu pažnju posvetili odnosima između fizičke i socijalne sredine i njihovom uticaju na ponašanje i odnose ljudi.

U tradicionalnim pristupima zajednica se poistovećuje sa geografskom lokacijom u okviru koje ljudi zadovoljavaju najveći deo svojih svakodnevnih potreba. Osnovni tipovi zajednica su susedstvo, selo i grad. Ekološke pretpostavke o neprestanoj ljudskoj borbi za egzistenciju, čine srž ovih pristupa. „Kao što to čine životinje i biljke, tako i ljudske grupe istiskuju jedne druge sa određenog prostora ili uspevaju da u njima koegzistiraju u nekoj vrsti simbioze” (Pešić, Janković, 1988:49). U tom kontekstu Reiss smatra da je „zajednica nastala iz limitiranog teritorijalnog prostora za stanovanje, održavanje i funkcionisanje, u okviru kojeg postoji jedan spektar zajedničkih interesa” (Schriver, 1995: 472). Osnivač čikaške škole humane ekologije Robert Ezra Park konstatuje da je lokalna zajednica „skupina ljudi koji zauzimaju više ili manje jasno definisana područja” (Halimi, 1989:24).

Tradicionalna perspektiva zajednice kao teritorije ili prostora uobičajeno je korišćena kao baza za opisivanje ruralnih i urbanih naselja. Dwight i Sanderson (Warren, 1988:258–60) opisuju ruralnu zajednicu kao „prostor u kojem ljudi imaju zajednički centar interesa (seoski ili gradski centar) i zajedničko osećanje obaveza i odgovornosti”. Weber zajednicu definiše kao ekonomsku pijacu ili tržišno naselje koje ima specifičan prostor. U okviru tog prostora stanovnici grada i stanovnici sela zadovoljavaju svoje potrebe za trgovinom i razmenom robe (Weber, 1988).

Prostor kao konstitutivni element zajednice, istovremeno je i osnovni izvor nejasnoća i nedoumica. Naime, jedno na izgled vrlo jednostavno pitanje, pretvara se u noćnu moru za sve koji zajednicu poistovećuju sa prostorom. To pitanje glasi: Koji je to prostor koji definiše zajednicu, i kako ga omeđiti? Ukoliko se on definiše sa stanovišta administrativno-teritorijalnih granica i podela lokalnih zajednica na naselja, postavlja se pitanje kom prostoru, tom, ili nekom drugom, teritorijalno-bliskom, pripadaju ljudi koji žive na obodima, odnosno oni koji su prostorno udaljeni od centra naselja. Takođe, karakteristika savremenih naselja (gradova) je da se mesto stanovanja i rada često ne poklapaju, da se nalaze u okvirima različitih administrativno-teritorijalnih celina, što problem definisanja prostora dodatno komplikuje.

Očigledno je da administrativno-teritorijalna podela lokalnih zajednica ne može u potpunosti da razreši problem prostora (granica). Zato su sa stanovišta sociološko-interakcijskih perspektiva razvijani pokušaji da se problem prostora (granica) zajednice prevaziđe. Umesto birokratsko-političkih kriterijuma, u prvi plan se ističe postojanje ili nepostojanje bližih interakcija među ljudima, kvantitet i kvalitet zajedničkih potreba i stepen utrošenog vremena i energije neophodne za njihovo zadovoljavanje. U tom smislu Sanderson, nadovezujući se na Galpina, razvija metod za lociranje granica ruralnih zajednica (Sanderson, 1988). Pošto se u centru sela zadovoljava većina zajedničkih potreba, na mapi se obeležavaju gazdinstva u zavisnosti od njihove udaljenosti od centra. Upoređujući udaljenost domaćinstava od centra sela, troškove potrebne da se do njega stigne (utrošak vremena, energije, snage, eventualni materijalni troškovi) određuje se prostor kojem domaćinstva pripadaju. Tako se može desiti da domaćinstva koja se formalno nalaze u sklopu određenih administrativno-teritorijalno definisanih granica, praktično pripadaju nekim drugima administrativno-teritorijalnim područjima, sa stanovišta prostorne i socijalne pokretljivosti (bliskosti), kvaliteta i intenziteta interakcija koje uspostavljaju sa sistemima (domaćinstvima) van zajednice, utrošenog vremena, energije, snage neophodne za zadovoljavanje potreba unutar zajednice kojoj formalno pripadaju (Sanderson, 1988).

Slično polazište upotrebljeno je pri formulisanju *vremensko-troškovne distance* kao kriterijuma za određivanje granica lokalne zajednice. U odnosu na zajedničke potrebe ljudi unutar nekog prostora i *inputa* (utrošenog vremena, novca, psihofizičke energije za ostvarenja neke pojedinačne potrebe), odnosno *outputa* (dobitka u vidu zadovoljenja potrebe) određuje se prostor jedne lokalne zajednice. Što je veća razlika između inputa i outputa u korist ovog drugog to je vremensko-troškovna distanca manja. Ta razlika je najveća u centru lokalne zajednice, a najniža na periferiji. Tamo gde se input i output izjednače nalazi se granica određene lokalne zajednice (Marinković, 1998).

Očigledno je da bar za sada nije pronađen univerzalni kriterijum za definisanje prostora (granica) lokalne zajednice. Iz tih razloga, mnogi autori pokušavaju da u nekim drugima faktorima pronađu suštinska obeležja lokalne zajednice.

Poseban problem u definisanju prostora zajednice nastaje u savremenim naseljima i drugim lokalitetima života ljudi, jer se socijalni i fizički prostor često ne podudaraju (primer podela mesnih zajednica u gradskim sredinama). Razlike između fizičkog i socijalnog prostora zajednice skoro da nisu postojale u tradicionalnim ruralnim zajednicama. U savremenim društvima su narasle mnoge naseobine u kojima se socijalni prostor delanja i života pojedinaca ne prostire i ne vezuje jedino za lokalitet stanovanja. S toga neki drugi aspekti zajednice dobijaju veći značaj.

Prostorno-sredinske karakteristike i dimenzije zajednice značajne su ne samo za koncipiranje socijalnog rada u zajednici, nego i za odlike, karakter, funkcionisanje i stabilnost zajednice. Tako je na primer, šituiranje socijalnog rada u zajednici prostorno prevelikih zajednica poput megapolisa ili država, praktično neizvodljivo. Na drugoj strani, prostorno limitiranje socijalnog rada samo na susedstva sužava njegove domete i efekte.

Sociološka, ekološka, ekonomska, psihološka i druga istraživanja optimalnih granica lokalnih zajednica često su međusobno protivrečna i ne daju odgovor na pitanje efektivne i efikasne upotrebe socijalnog rada u zajednici u odnosu na pro-

storne karakteristike nekih zajednica. Saglasnost postoji oko toga da to ne mogu biti niti premale niti prevelike zajednice. Na osnovu empirijskih saznanja u našim uslovima izgleda da je najoptimalnija mogućnost primene socijalnog rada u zajednici na nivoima mesnih zajednica i opština i to, poželjno, manjih opština nego što su aktuelno dimenzionirane većina opština. Odgovor na pitanje optimalne koristi od primene socijalnog rada u zajednici dobija se tek ukoliko se imaju u vidu i neke druge njihove dimenzije odnosno karakteristike.

Iako postoji međusobna povezanost fizičkog i socijalnog prostora neke zajednice, u savremenim uslovima je značajniji socijalni prostor, odnosno granice doseganja određenih socijalnih aktivnosti, funkcionisanja i karaktera društvenih odnosa u nekoj zajednici. Neki socijalni prostori gube značaj u odnosu na lokalitet stanovanja (na primer, radne delatnosti, ili zadovoljavanje nekih potreba van lokaliteta stanovanja), dok se fizički prostor zajednica često određuje arbitrarno na osnovu odluka moćnijih a ne prema interesima i potrebama građana.

II. Zajednica kao okvir socijalnog života i aktivnosti – funkcionalni aspekt

Zajednica uvek nastaje oko nekih zajedničkih potreba ljudi i delatnosti ili aktivnosti kojima se te raznovrsne potrebe zadovoljavaju. Sa druge strane, svaka zajednica ostvaruje određene funkcije kako u interesu svojih članova, tako i potreba većih zajednica ili globalnog društva kome pripada.

Warren proširuje prostorno određenje zajednice, uvodeći pojam funkcija koje se ostvaruje u nekom manje ili više definisanom području. Autor opisuje zajednicu kao „kombinaciju socijalnih jedinica i sistema koji vrše glavne socijalne funkcije u prostoru zajednice” (Warren, 1978:9). Drugim rečima, pod zajednicom se podrazumevaju organizovane socijalne aktivnosti koje pružaju podršku lokalnom stanovništvu u zadovoljavanju širokog spektra neophodnih svakodnevnih životnih potreba (Warren, Ibid).

Warren izdvaja pet ključnih funkcija zajednice:

1. Lokalna participacija u proizvodnji, distribuciji i razmeni neophodnih dobara i usluga u industriji, privredi, zdravstvu, obrazovanju, socijalnoj zaštiti, religioznim organizacijama.
2. Socijalizacija ili transmisija znanja, društvenih vrednosti, i obrazaca ponašanja na članove zajednice, posredstvom porodice, škole, religiozних organizacija i drugih sistema u zajednici.
3. Socijalna kontrola kao sredstvo uticaja na ponašanja članova i njihovo konformisanje sa vrednostima i normama zajednice. Nosoci socijalne kontrole su porodica, sudstvo, policija, škole, religiozne organizacije i socijalne službe. Osnovno sredstvo za ostvarivanje socijalne kontrole su zakoni kojima se štite vrednosti zajednice.
4. Socijalna participacija u različitim aktivnostima zajednice koja se ostvaruju kroz porodične, srodničke, prijateljske, kolegijalne grupe, religiozne i volonterske organizacije, državne programe i socijalne službe.
5. Uzajamna i višestruka podrška članovima zajednice u periodima kada im je neophodna pomoć i zaštita zbog zdravstvenih problema, ekonomskih

poteškoća, i svih drugih životnih situacija koje ugrožavaju njihov opstanak i razvoj. Pomoć i podrška se pružaju od strane različitih grupa i institucija u zajednici kao što su: porodične i rođачke, susedske, prijateljske, religiozne i volonterske grupe, socijalne službe, osiguravajuće kompanije i sl. (Warren, 1978:10–11).

Ovaj pristup ne izlazi iz okvira tradicionalne perspektive zajednice kao prostora, ali ga eksplicite i ne naglašava. Njegovu suštinu čine funkcije, koje se u zajednici ostvaruju radi zadovoljavanja osnovnih potreba građana (proizvodnja, razmena, distribucija, socio-zaštitne, zdravstvene, kulturne potrebe), odnosno očuvanja društva i vrednosti na kojima počiva (socijalna kontrola, socijalizacija).

Sve delatnosti u zajednici odvijaju se kao deo organizacije zajednice, čime se ne umanjuje značaj različitih spontanih aktivnosti i neformalnih obrazaca komuniciranja i međudnosa članova neke zajednice. Što je neka zajednica razvijenija to su i njene socijalne i druge aktivnosti raznovrsnije i razudnije. U principu, među aktivnostima zajednice najznačajnije su ekonomske, jer se u tom slučaju ona više oslanja na sopstvene resurse i manje zavisi od većih zajednica i države. Naravno, pored ekonomskih značajne su takođe političke, kulturne, socijalne, rekreativne, sportske, edukativne, socijalizatorske, ekološke i druge aktivnosti lokalnih zajednica.

Lokalne zajednice poseduju takođe specifične vrednosti, obrasce ponašanja, običaje, tradiciju i oblike javnog života, koji oblikuju stil života i socijalni život njenih pripadnika. Neki autori naglašavaju značaj osećanja pripadnosti i identifikacije građana sa njihovom lokalnom zajednicom. Ovaj aspekt socijalnog života izraženiji je u tradicionalnim zajednicama, što je davalo za pravo onima koji su insistirali na ovom aspektu zajedništva. Međutim, u savremenim društvima sve je veći uticaj širih vrednosnih sistema i obrazaca i stilova ponašanja tako da se ovaj aspekt zajedništva i zajednica značajno gubi ili, na izvestan način, uniformiše.

Na drugoj strani, interesni aspekti udruživanja i zajedništva dobijaju više na značaju čime se ne sužava, već širi prostor socijalnih i drugih aktivnosti u zajednici. Kako su solidarnost i uzajamnost česti principi udruživanja i funkcionisanja nekih zajednica, to se stvara prostor za konkretne socijalne aktivnosti i akcije usmerenih prema blagostanju njihovih članova i posebnu podršku i zaštitu onih koji su najugroženiji. U zavisnosti od karaktera društveno-ekonomskih i političkih sistema socijalne aktivnosti lokalnih zajednica ostvaruju se kroz više ili manje razvijene i često institucionalizovane sisteme socijalne politike ili socijalno-zaštitne funkcije zajednice. Demokratski i decentralizovani sistemi socijalne politike šire skalu socijalnih aktivnosti i mogućnosti učešća građana u svim njihovim segmentima i sadržajima. Socijalni rad u zajednici u tom slučaju predstavlja temeljnu osnovu profesionalnog zasnivanja i unapređivanja socijalnog razvoja, politike i socijalne zaštite.

U lokalnim zajednicama se odvijaju značajni događaji, upražnjavaju običaji ili zajedničke kulturne i druge aktivnosti, kojima se jača kult zajedništva i uspostavlja samoidentifikacija članstva sa zajednicom.

III. Zajednica kao socijalna struktura

Za razliku od ostalih tradicionalnih ovaj pristup je po svojoj prirodi holistički. U okvirima opštih sistemskih teorija, zajednica se posmatra kao celina sastavljena

od različitih komponenti ili susbstistema – pojedinaca, porodica, grupa, organizacija, institucija. Svi oni recipročno utiču jedni na druge, kako na lokalnom, tako i na širem društvenom nivou.¹

Jedna od najsistematičnijih analiza zajednice sa stanovišta systemske perspektive delo je Sandersa (Sanders, 1966). Prema njemu zajednica se sastoji od šest glavnih sistema:

1. porodice;
2. ekonomije;
3. vlasti;
4. religije;
5. obrazovanja i
6. informisanja.

Svaki od ovih sistema, kao što se vidi iz tabele sastoji se od manjih organizacionih celina-podsistema.

Tabela 1. Sistemi i subsistemi zajednice po Sandersu²

OSNOVNI SISTEMI ZAJEDNICE						
	Porodica	Ekonomija	Vlast	Religija	Obrazovanje	Informisanje
Podsistemi		Poljoprivreda Industrija, Trgovina	Političke partije	Religijske institucije	Škole	Štampa TV Ostali mediji
Socijalno grupisanje prema zajedničkim karakteristikama	Roditelji predškolske dece	Farmeri, Radnici, Trgovci	Stranke	Posećivanje crkve	Dipl. studenti	
Socijalne grupe	Domaćinstva	Član poljopr. zadruge	Upravni odbori	Ministarst. udruženja	Član razreda	
Socijalni odnosi	Roditelj dete	Trgovac potrošač	Funkcioner građanin	Sveštenik vernik	Učitelj Učenik	
Ličnosti	Roditelj	Potrošač	Građanin	Pripadnik religije	Učitelj	

Svi podsistemi su u dinamičkoj interakciji, povezani u jednom funkcionalnom kontekstu. Međutim, svi oni nemaju podjednaki značaj za zajednicu. Bez porodice i njene reproduktivne funkcije, zajednica ne može opstati, dok s druge strane industrijalizacija i urbanizacija iako značajni procesi, nisu od presudnog značaja za opstanak zajednice.

U osnovi Sandersovog pristupa su mreže interakcija koje se uspostavljaju između ljudi, institucija i organizacija u zajednici. Te relacije su recipročne, međusobno povezane, uslovljene i u krajnjoj instanci grade sistem koji se naziva zajednicom. Od kvaliteta interakcija zavisi i kvalitet zajednice. Ova shvatanja su Warren-u poslužila da formuliše koncept „dobre (korisne) zajednice“ (Warren i Lyon, 1988)

1 Primera radi usvajanje nekog federalnog zakona direktno utiče na položaje građane ili pojedinih grupa na lokalnom nivou, dok različiti lokalno procesi imaju implikacije i na širem lokalnom nivou, (Schriver, 1995).

2 Tabela je preuzeta iz A. Halmi, *Socijalni rad u zajednici*, Zagreb, 1989, str. 69.

Zanimljiv sistemski pristup u proučavanju zajednice izložio je Warren (Warren, 1988). Svoja shvatanja zasniva na učenjima klasičnih sistemskih teoretičara Parsonsa, Loomisa, Homansa. Pošto su granice zajednice nejasno definisane, a veze između nje i spoljašnjih sistema nedovoljno naglašene, autor zaključuje da se o zajednici može govoriti samo u „terminima odnosa između delova sistema”. „Zajednica je kombinacija socijalnih jedinica i sistema koji obavljaju glavne društvene funkcije u lokalnim razmerama”. (Warren, 1988:65). Warren ključna karakteristike zajednice određuje posredstvom seta sistemski orjentisanih pitanja na koje daje odgovore:

1. Od kojih jedinica (subsistema) je formirana zajednica kao socijalni sistem? Po Warren-u zajednice se sastoje od pojedinaca, porodica, grupa i različitih formalnih organizacija.
2. U kom obimu se zajednica kao socijalni sistem razlikuje od okoline koja je okružuje? Šta su i gde su granice zajednice? Autor smatra da su geografske i psihičke granice zajednice često zamagljene. Iako su geografske granice administrativno definisane i ljudi ih svakodnevno prelaze radi zadovoljavanja različitih potreba, one za članove zajednice imaju suštinsko značenje. Prostor unutar fizičkih granica osećaju kao svoju „ličnu teritoriju. Psihološke granice koje se vezuju sa osećanja pripadnosti zajednici, takođe su veoma fluidne. Ipak, bez obzira na sve teškoće koje se pojavljuju prilikom definisanja granica zajednice, Warren smatra da je generalno moguće odrediti ko „pripada” zajednici, a ko ne.
3. Kakva je priroda strukturisanih interakcija u zajednici kao socijalnom sistemu? Između jedinica unutar zajednice (porodica, škola, religioznih, vladinih organizacija i sl.) postoji svakodnevna, kontinuirana razmena interakcija. Njihov kvantitet i kvalitet značajan je za održanje i stabilnost zajednice. Međutim, ne manje važne su i interakcije između subsistema zajednice i sistema (subsistema) koji se nalaze van njenih granica. Zato se može reći da sveukupnost veza i odnosa koje se uspostavljaju između subsistema unutar i van zajednice određuju njenu postojanost.
4. Koji su zadaci zajednice kao socijalnog sistema? Osnovni zadaci su realizacija lokalno relevantnih funkcija: proizvodnja-distribucija-potrošnja, socijalizacija, socijalna kontrola, socijalna participacija i međusobna podrška. Da bi imala karakteristike socijalnog sistema zajednica mora da ostvaruje ove funkcije.
5. Na koje načine se obezbeđuje integritet delova sistema? Warren ukazuje na različite nivoe integracionih mehanizama, različitih po broju i stepenu od zajednice do zajednice, ali u biti svi oni se zasnivaju na tzv. širim interesima ili zajedničkoj ideologiji.³ Iz te zajedničke ideologije (širih interesa) nastaju različiti varijeteti socijalnih mreža (networks) i odnosa između bazičnih institucija od kojih je izgrađena zajednica. Bazične institucije Warren određuje kao: političke partije, državne službe i organizacije, lokalni mas-mediji, organi lokalne samouprave, religiozne organizacije,

3 Autor ističe da je homogenizacija u interesima i ideologiji manje prisutna u savremenim, nego u tradicionalnim zajednicama.

škole, sportske i kulturna udruženja, porodice, susedstva. Tome treba dodati i neformalne, ali veoma uticajne grupe koje su okupljene oko različitih socijalnih klasa i centara moći.

6. Mogu li se spoljašnji i unutrašnji obrasci aktivnosti diferencirati unutar zajednice? Spoljašni obrasci aktivnosti su oni posredstvom kojih zajednica stupa u relacije sa sistemima van njenih granica, odnosno globalnim društvom. Unutrašnji obrasci aktivnosti pretežno su neformalnog karaktera i baziraju se na osećanjima. Warren ističe da često postoje problemi u identifikaciji eksternih i internih obrazaca aktivnosti. Dok su brojne relacije specifičnih jedinica (subsistema) zajednice sa spoljašnjom okolinom vidljive, teško je utvrditi načine pomoću kojih zajednica kao celina i pojedinačan sistem ostvaruje relacije sa spoljašnjom okolinom. Unutrašnje obrasce aktivnost lakše je posmatrati kroz zajedničke interese ili osećanja koja se razvijaju u interakcijama uspostavljenim u nastojanjima da se zadovolje lokalno relevantni ciljevi.
7. Kakva je priroda relacija (veza) sistemskih jedinica zajednice sa drugim subsistemima? Warren govori o inter i intra sistemskim vezama u zajednici, odnosno vertikalnim i horizontalnim obrazcima. Vertikalni obrasci uključuju veze između jedinica unutar zajednice sa sistemima van zajednice (npr. pojedinci i porodice koji održavaju jake veze sa kulturnim sistemima van zajednice ili agencije u zajednici koje održavaju veze sa regionalnim ili nacionalnim organizacijama koje imaju slične ciljeve. Horizontalni obrasci označavaju veze između jedinica ili subsistema unutar zajednice. Primeri horizontalnih obrazaca su veze koje se uspostavljaju između crkve, privrede, lokalne uprave, zdravstvenih i socijalnih službi, u cilju realizacije svakodnevnih funkcija zajednice. (Warren, 1978: 155–169).

Prema tome, svaka zajednica pretpostavlja postojanje mnoštva međuljudskih odnosa i načina udruživanja. Ona takođe sadrži različite vidove institucionalizacije ili uređivanja odnosa i socijalnih aktivnosti u zajednici. Socijalna struktura zajednice ne sme se poistovetiti sa njenom organizacijom.

Organizacija zajednice tiče se formalno ili neformalno, institucionalizovano ili neinstitucionalizovano definisanih načina uspostavljanja odnosa, odvijanja delatnosti i funkcionisanja zajednice. U savremenim zajednicama organizacija zajednice, njene funkcije, načini obavljanja socijalnih i drugih delatnosti predmet su uređivanja od strane države (ustav i posebni zakoni) ili autonomnim aktima same lokalne zajednice.

Socijalnu strukturu neke lokalne zajednice čine različite socijalne mreže koje grade njeni članovi međusobno, sa zajednicom i sa pripadnicima drugih zajednica, posredstvom svoje zajednice. Ona je zasnovana na postojanju različitih uloga, položaja, moći i ugleda koju poseduju njeni članovi, odnosno društvene grupe i skupine u zajednici. Socijalna stratifikacija unutar zajednice utiče na karakter odnosa i njeno funkcionisanje, kao i na nivo zajedništva i solidarnosti. Što je neka zajednica strukturalno razudjenija, to su veći rizici njene nestabilnosti i mogućih sukoba. Naravno, socijalne strukture neke lokalne zajednice ne utiču direktno na njenu stabilnost, već posredstvom postojanja ili nepostojanja mehanizama prevazilaženja sukoba interesa i razlika.

Neke zajednice mogu biti homogene unutar sopstvenih socijalnih struktura (dobro integrisana geta ili subkulture), ali u disharmoniji čak i u sukobima sa drugim zajednicama u okruženju ili sa dominirajućim društvom. Po pravilu, moć i pozicija ovih zajednica ili delova zajednice (romska mahala) je značajna što ih čini marginalizovanim.

IV. Zajednica kao političko polje

Lokalna zajednica predstavlja i polje uspostavljanja različitih političkih odnosa, odvijanja političkih procesa i uspostavljanja, menjanja ili nestajanja određenih političkih struktura. Ovo polje je promenljivo, manje ili više stabilno u zavisnosti od tipa i karaktera zajednice, unutrašnjih struktura i odnosa, kao i odnosa sa drugim lokalnim zajednicama i višim oblicima političkog organizovanja i distribucije vlasti.

U lokalnim zajednicama žive različiti pojedinci, društvene grupe i slojevi, koji mogu imati različite i raznovrsne interese i koji su na neki način politički udruženi i organizovani. Istovremeno svi ovi činioци političkog života zajednice raspolažu različitom količinom moći i uticaja. Politički procesi najčešće se tiču povezivanja, saradnje, sukoba i borbe oko distribucije moći u zajednici i nametanja ili koncentracije u realizaciji nekih interesa i potreba.

U demokratskim društvima mnoštvu interesa korespondira pluralizam oblika političkog organizovanja i udruživanja, ali i takvi politički mehanizmi i procedure, koje umanjuju mogućnosti nasilnog nametanja nećijih interesa.

Političke strukture lokalnih zajednica zavise, sa jedne strane od ukupne političke organizacije nekog globalnog društva i mesta i uloga koje su im poverene. Po pravilu, što su neke lokalne zajednice razvijenije i njihove društvene funkcije razumljivije i složenije je i njena politička organizacija, odnosno struktura. Pored načina vršenja vlasti i upravljanja poslovima zajednice politička struktura podrazumeva i institucionalizovane definisane načine političkog organizovanja i udruživanja građana, kao i strukture i nadležnosti lokalne vlasti.

Za karakter političke strukture neke lokalne zajednice nisu bitni jedino unutrašnje politički odnosi već i odnosi sa širim socijalnim okruženjem. U ovom smislu naročito su značajni odnosi između manjih i većih lokalnih zajednica (na primer, između mesnih zajednica i opština, ili između grada i gradskih opština) i između lokalnih zajednica i države. U oba slučaja, posebno u potonjem, odvijaju se dva protivrečna procesa: proces centralizacije i decentralizacije. U zavisnosti od toga koji od ovih procesa je dominirajući zavisi pozicija i politička i svaka druga pozicija i mogućnosti i moći lokalnih zajednica.

Iako u praksi ne postoje „čisti“ centralizovani ili decentralizovani politički sistemi, visok nivo centralizacije vlasti sužava ili skoro eliminiše značaj lokalnih zajednica za ukupan život njenih pripadnika, dok decentralizovani sistemi u žižu političke organizacije društva stavljaju građanina i njegove organizacije i zajednice. Šta više, od toga u kojoj meri su izraženi procesi centralizacije i decentralizacije zavisi i opseg i dometi primene socijalnog rada u zajednici. Jasno je da su te opcije povoljnije u decentralizovanim političkim sistemima u kojima su lokalne zajednice autonomnije i samoodgovorne za brojne socijalne potrebe svojih članova.

Zajednica kao političko polje tiče se i realnih mogućnosti aktivne participacije građana u svim poslovima i životu lokalne zajednice, pri čemu je kako sa aspekta demokratskih političkih odnosa i procesa tako i u pogledu političkih struktura i organizacije zajednice posebno značajan nivo razvijenosti civilnog društva. Reč je o različitim oblicima samoorganizovanja, udruživanja i delovanja građana koji su najprimereniji njihovim potrebama i interesima i u kojima su oni aktivni subjekti svih odnosa i aktivnosti u zajednici. Široka je skala uspostavljanja i delanja civilnog društva od različitih vidova dobrosusedskog, uzajamnog i solidarnog samoorganizovanja, do brojnih nevladinih, humanitarnih i dobrovoljnih organizacija i pokreta.

V. Zajednica kao okvir interesnog udruživanja

Radikalne društvene promene neminovno su menjale sadržaje i tipove čovekove društvenosti i povezivanja ljudi. One su takođe, neumitno skoro iskorenile lokalne zajednice tradicionalnog tipa, bar u urbanim sredinama i razvijenim zemljama. Društvene promene, nisu, međutim, smanjile potrebu za povezivanjem i udruživanjem ljudi. Šta više, mnoštvo socijalnih potreba neminovno je nametalo i stvaranje različitih vidova zajedništva, koje nije primarno omeđeno niti definisano prostorom.

U savremenim lokalnim zajednicama postaje značajnije postojanje zajedničkih uverenja, stavova, vrednosti, problema i očekivanja, nego što je prostorna ili rezidencijalna bliskost. U velikim gradovima susedstvo ima dominirajuće prostorna a beznačajno socijalna obeležja, dok se potrebe članova zajednice za drugim ljudima, za udruživanjem uvećavaju, kao što se umnožavaju oblici udruživanja zasnovani na zajedničkim potrebama, problemima, interesima, verovanjima i na sličnosti stavova i vrednosti. Pritom naravno, ti različiti oblici udruživanja mogu se i poklapati, razilaziti ili biti suprotstavljeni jedni drugima.

Interesno udruživanje i specifično zajedništvo često se ne podudaraju sa prostornim ili administrativno-upravno definisanim lokalnim zajednicama. U onoj mери u kojoj neke lokalne zajednice pružaju mogućnosti da se iskažu i zadovolje ove interesne potrebe za povezivanjem i udruživanjem ljudi, imaju veće šanse da budu prihvaćene i da se oseća realna pripadnost većine njihovih članova. U suprotnom, ukoliko se u nekim drugim okvirima (npr. profesionalni, kofesioni, politički, sindikalni ili neki drugi tip interesnog udruživanja) zadovoljavaju zajednički interesi i potrebe, dele brige i problemi i postiže saglasnost oko toga kako ih realizovati ili prevazilaziti, onda lokalne zajednice postaju samo formalno nikako realno zajedništvo. Naravno, interesna zajedništva teže se uspostavljaju u nehomogenim i neautentičnim zajednicama, čak mogu biti i uzrok sukoba i nefunkcionisanja, čak i raspada zajednice.

U svakom slučaju, socijalni radnici koji praktikuju socijalni rad u zajednici, moraju dobro poznavati različite interese članova ili delova strukture zajednice, kao i načine kako da se na konstruktivan način izbegnu konflikti interesa i izaberu one prioritetne potrebe i problemi oko kojih je moguće izgraditi koncenzus. Postojanje interesnih razlika je ne samo neminovnost svakog oblika društvenosti i lokalnih zajednica, već je i dinamički i motivacioni faktor za angažovanje ljudi u različitim socijalnim aktivnostima.

dnicom u širem smislu, na osnovu prostorno-geografskog kriterija, jer uvek zauzima precizno definisan prostor. To se može reći i za zajednice država (na primer, Evropska Unija). Isključivanjem države i zajednica država praktično se primenjuje Tenies-ova dihotomija na zajednicu i društvo.

U osnovi, primenom ekološko-urbanističkog kriterijuma izdvajaju se sledeće zajednice:

1. Ruralna naselja-sela,
2. Urbana naselja-gradovi,
3. Mešovita ruralno-urbana naselja,
4. Regije,
5. Države i
6. Zajednice država.

Glava IV TIPOVI LOKALNIH ZAJEDNICA

Različiti pristupi, nedoumice, nejasnoće u definisanju lokalne zajednice uslovljavaju nepostojanje jedne univerzalne i opšte prihvaćene tipologije. Zajednice nisu statične, već dinamičke jedinice, podložne promenama, što je još jedan faktor koji otežava njihovu sveobuhvatnu klasifikaciju. Na kraju, običajne, kulturološke osobenosti pojedinih društava (naroda) i specifičnosti konkretnih društveno-političkih sistema ograničavajući su faktori za formulisanje sistematične i univerzalne tipologije lokalnih zajednica.

Jednu od najopštijih klasifikacija lokalne zajednice formulisao je Tomac. On sve zajednice grupiše u: 1. lokalne zajednice u autarhičnim naseljima, tj. u selima koja još uvek žive u relativnoj ekonomskoj i kulturnoj zaostalosti; 2. lokalne zajednice novog tipa, odnosno u selima u kojima su nastale brojne socio-kulturne promene; 3. lokalne zajednice u prigradskim naseljima (predgrađima); 4. lokalne zajednice u različitim tipovima gradova (Halmi, 1989: 75).

Sorokin i Cimerman smatraju da se lokalne zajednice mogu podeliti na: 1. susedstva; 2. seoske zajednice; 3. gradove; 4. provincije; 5. države (Kostić, 1965:149).

Prilikom klasifikovanja lokalnih zajednica prepliću se tzv. sociološki i administrativno-teritorijalni pristupi. Prvi su zasnovani na sociološkim faktorima i procesima koji utiču na nastanak različitih vrsta zajednica, drugi na upravno – administrativnim rešenjima, koja se razlikuju od države do države. Na osnovu ovih kriterijuma formulisane su jedne od najopštijih, a ujedno i najčešćih tipologija lokalnih zajednica.

I. Sociološka tipologija lokalnih zajednica

Sociološka tipologija počiva na pretpostavkama da ljudi živeći relativno trajno na određenom prostoru, stupajući u mnogobrojne i po kvalitetu i intenzitetu

različite interakcije, razvijaju osećanja pripadnosti i identifikacije sa vrednostima i normama zajednice. Ove vrste zajednica iako su podložne promenama po veličini, starosnoj, etničkoj, profesionalnoj strukturi stanovništva, zadržavaju svoje osnovne karakteristike kao mesta gde ljudi žive i rade, u okviru kojih zadovoljavaju svoje najvažnije potrebe, istovremeno razvijajući i utemeljujući osećanja pripadnosti zajednici. Za razliku od administrativno-teritorijalne podele lokalnih zajednica, koja je često uzrokovana političkim odlukama, sociološka tipologija pledira da bude univerzalnija, jer se u većoj meri zasniva na stvarnim ljudskim potrebama i realnim društvenim procesima.

Sociološka tipologija lokalnih zajednica zasnovana je na teritorijalnom i sociološkom pristupu. Iako se u prvi plan ističu društveni procesi, socijalne interakcije, osećanja pripadnosti, klasna i profesionalna struktura stanovništva, prostorno-kvantitativna dimenzija izražena u granicama, veličini, broju, sastavni je deo ove perspektive. Drugačije zapravo i nije moguće, jer se prostorna i sociološka svojstva zajednica prepliću, o čemu je već bilo govora.

Implementacija sadržaja, ciljeva, metoda socijalnog rada moguća je pre svega u manjim teritorijalnim i socijalnim jedinicama (susedstvima, selima, gradovima). Ipak i pri ovakvim tvrdnjama ne treba biti suviše striktan, jer kao što je istaknuto neki tipovi sela po svojim karakteristikama bliži su gradovima, a neki gradovi regionima, pa čak i državama. Bilo kako bilo, razvoj resursa i potencijala, aktivna participacija, izazivanje odgovarajućih promena, kao ciljevi savremenog socijalnog rada, najpogodniji su za realizaciju u okvirima manjih teritorijalnih i socijalnih jedinica. Iz tih razloga susedstvo, shvaćeno u užem i širem smislu, kao najmanja lokalna zajednica sa stanovišta sociološke tipologije, predstavlja osnovnu ćeliju u okviru koje je moguće iznalaziti i osnaživati resurse (lične i kolektivne) za zadovoljavanje posebnih i zajedničkih potreba.

Sa stanovišta socioloških kriterijuma, lokalne zajednice se uobičajeno dele na: 1. susedstva; 2. naselja; 3. provincije; 4. države (Kostić, 1975:150-154).

1.1. Susedstva

Susedstva se baziraju na postojanju svakodnevnih komunikacija unutar bliskog teritorijalnog prostora u kojem ljudi žive i rade. Kao geografski ili teritorijalni prostor, susedstva variraju u veličini od rezidencijalnih jedinica u delu neke ulice ili stambenom bloku, sve do zgrada (kuća) koje se nalaze u drugom kraju ulice ili nekoliko blokova dalje. Na osnovu ovih saznanja razvijeni su termini „nuklearno“ („neposredno“) i „spoljašnje“ susedstvo (Litwak, 1985). U prvom slučaju reč je o domaćinstvima koja se nalaze u bliskom fizičkom prostoru (stanovi na jednom spratu ili kuće u jednom kraćem nizu). Pojam „spoljašnje“ susedstvo odnosi se na domaćinstva koja su raspoređena unutar nekoliko blokova. Litwak smatra da se prostor od trideset i više blokova može označiti terminom „zajednica susedstva“ (Litwak, 1985). Iako su susedstva u osnovi sastavljena od ljudi koji žive u bliskom stambenom (rezidencijalnom) prostoru, njih čine i osobe koje rade u tom prostoru – u prodavnicama, školama, preduzećima i sl. Granice susedstva nije lako specificovati. One se obično određuju na osnovu administrativno-teritorijalnih kriterijuma ili na osnovu osećanja pripadnosti određenom prostoru, odnosno ljudima koji u njemu obitavaju.

U odnosu na intenzitet i kvalitet komunikacija Kostić razlikuje dve vrste susjedstva: 1. prostorno i 2. socijalno susjedstvo (Kostić, 1975).

U prvom slučaju ljudi su prostorno bliski, ali komunikacije koje međusobno uspostavljaju su niske po intenzitetu i površne po kvalitetu. Ovo je karakteristika savremenih susjedstva, u kojima veliki broj ljudi živi u okvirima relativno malog prostora. Ubrzani tempo života, različiti vidovi alijenacije, odsustvo osećanja pripadnosti i saglasnosti oko zajedničkih ciljeva, uslovljavaju da se i pored gotovo svakodnevnih kontakata susedi i ne poznaju, tako da ne postoje ni uslovi za formiranje prisnijih međusobnih odnosa.

Na socio-kulturne i psihološke aspekte susjedstva upozoravao je još Robert Ezra Park: „U gradskom okruženju susjedstvo gubi od značaja koji ima u jednostavnijem i primitivnijem obliku društva. Lak način komunikacije i prevoza, koji omogućava pojedincima da svoju pažnju rasporede i da žive u isto vreme u nekoliko različitih svetova, teže da uruše postojanost i intimnost susjedstva”, (Pušić, 1997).

Sa druge strane pored prostorne, socijalna susjedstva odlikuje i bliskost odnosa i relacija. O potrebama i problemima suseda skoro sve se zna, postoji spremnost za međusobno pomaganje i podršku,⁵ razvijeni su mehanizmi socijalne kontrole. Ove vrste susjedstva nude mogućnosti za uspostavljanje prisnih međusobnih odnosa, susedska druženja, neformalnu pomoć, razmenu dobara i usluga. Granice između susjedstva veoma su propustljive, tako da njihovo funkcionisanje može imati karakteristike primarnih (porodičnih) grupa (odnosi lice u lice, permanentnost odnosa i relacija, afektivnost, difuznost i sl.). U takvim slučajevima često se socijalne uloge suseda, prijatelja ili rođaka, prepliću i preklapaju.

Slične karakteristike mogu imati i tzv. „šira susjedstva”, koja nisu apriori veza na za prostornu bliskost. Reč je o posebnim interesnim grupama (grupe vršnjaka, lokalni sportski klubovi, stalni posetioci neke kafane ili kafića i sl.)

Socijalna susjedstva uglavnom su prisutna u tradicionalnim lokalnim zajednicama, sa sve izrazitijim tendencijama da se ovi oblici susjedstva ožive i uspostave u savremenim gradovima. Po svojim karakteristikama (relativno trajno stanovanje većeg broja ljudi na malom prostoru, učestalost međusobnih komunikacija, postojanje zajedničkih ciljeva) susjedstva predstavljaju pogodno tlo za praksu socijalnog rada. Aktivnosti u socijalnom radu često su usmerena ka jačanju susedske mreže, s obzirom da po svojoj prirodi susjedstvu poseduju kapacitete za pružanje instrumentalne i socio-psihološke pomoći i podrške svojim članovima. (Choldin, 1985).

Pored opštih, pojedini autori razvijali su mnogo sofisticiranije tipologije, zasnovane na nekim specifičnijim karakteristikama susjedstva (Warren i Warren, Litwak, Fellin i Litwak, Figueira).

Bračni par Warren svoju tipologiju zasniva na nivou, odnosno stepenu, socijalnog identiteta, socijalnih interakcija, veza koje se uspostavljaju unutar i van susjedstva, dostupnosti resursa za uzajamnu pomoć i podršku. U odnosu na ove kriterijume razlikuju šest osnovnih tipova susjedstva: *integralna susjedstva* (integral neighborhoods), *parohijalna susjedstva* (parochial neighborhoods), *difuzna susjedstva* (diffuse neighborhoods), *privremena susjedstva* (stepping-stoune neighborhoods),

5 Primer međusobne pomoći i podrške zasnovane na karakteristikama socijalnog susjedstva su institucije mobe koje su bile naročito razvijene u tradicionalnim seoskim zajednicama Srbije i Crne Gore.

tranzitorna susedstva (transitory neighborhoods) i *anomička susedstva* (Warren i Warren, 1977).

1. *Integralna susedstva* karakteriše visok stepen identiteta, interakcija i uzajamne povezanosti, prisustvo značajnih unutrašnjih kapaciteta za utvrđivanje potreba i problema, odnosno preduzimanje odgovarajućih akcija. Zahvaljujući snažnoj organizacionoj strukturi ova susedstva uspostavljaju kvalitetne veze sa spoljašnjom okolinom.
2. Visok stepen grupnog identiteta koji se izražava kroz rasnu, etničku, klasu pripadnost, godine ili fizičku izolovanost, utiče da su *parohijalna susedstva* unutar integrisana i da njihovi članovi imaju snažna osećanja pripadnosti zajednici. Usled toga ova susedstva imaju mogućnosti da razviju vlastite kapacitete i pruže pomoć svojim članovima, pri čemu je ograničavajući faktor njihova zatvorenost, koja im ne dozvoljava da u većoj meri koriste kapacitete izvan zajednice.
3. *Difuzna susedstva* karakteriše visok stepen identiteta, ali nizak nivo interakcija i povezanosti. U ovim zajednicama i pored postojanja značajnih kolektivnih kapaciteta, ljudi ne osećaju preteranu potrebu za susedskom pomoći i socijalnim interakcijama. Skloniji su da svoju zajednicu identifikuju isključivo kao mesto stanovanja. Primeri ovih zajednica su rezidencijalne suburbije.
4. *Privremena susedstva* odlikuje nizak stepen identiteta, ali visok nivo interakcija i povezanosti sa širom zajednicom. Karakteriše ih velika radna, socijalna i rezidencijalna pokretljivost stanovništva, koje ima pozitivnu, ali ne preterano snažnu identifikaciju sa svojim trenutnim susedstvom. Stanovnici se uglavnom relativno kratko zadržavaju u ovim tipovima naselja usled potrage za karijerom ili zbog zahteva radnog mesta. Naglašenija potreba za susedskom pomoći javlja se kod onih delova stanovništva koji su zbog delovanja različitih faktora izgubili interes za razvoj profesionalne karijere ili su u tome privremeno osujećeni. Ova susedstva nisu pogodna za ljude koji nastoje da uspostave dugoročnije prijateljske veze.
5. *Tranzitorna susedstva* imaju srednji stepen povezanosti, ali niske nivoe identiteta i interakcija. Velika pokretljivost stanovništva, glavna je karakteristika ovih susedstva. Potrebe se uglavnom zadovoljavaju van zajednice, u široj socijalnoj sredini. Vremenom ova susedstva često evaluiraju u sledeći tip susedstva.
6. *Anomična susedstva* su zapravo „ne susedstva”. Karakteriše ih izuzetno niski nivoe identiteta, interakcija, veza sa spoljašnjom okolinom. Ne postoje kapacitete za bilo kakvu kolektivnu akciju. Primeri ovih susedstva su geta u kojima žive ljudi sa veoma niskim dohotkom (Warren i Warren, 1977: 62–70).

Ova analiza ima izuzetan praktičan značaj za socijalni rad s obzirom da ukazuje sa kojim potencijalima određene vrste susedstva raspolažu, koje resurse treba osnažiti ili eventualno uspostaviti, što socijalnim radnicima pruža mogućnosti da realno postavljaju ciljeve i zadatke, ne očekujući previše od pojedinih tipova.

Autori ukazuju da susedstva nisu rigidne i statističke forme. Ona mogu ostati u nekom od navedenih oblika i po nekoliko godina, ali i evaluirati iz jednog tipa u

drugi, usled delovanja različitih društvenih i političkih faktora, promena etničke, rasne, profesionalne ili starosne strukture stanovništva.

Litwak (Litwak, 1985) prilikom klasifikacije susedstva koristi dva osnovna kriterijuma: 1. brzinu i nivo promena sastava stanovništva, odnosno stepen njihove pokretljivosti i 2. kapacitete susedstva da prihvata i zadrži nove članove (stepen kohezije i socijalne integracije).

U odnosu na ove kriterijume izdvaja tri osnovna tipa susedstva: *mobilno, tradicionalno i savremeno*. *Mobilna susedstva* karakteriše visok stepen pokretljivosti stanovništva, ali i brzi i uspešni mehanizmi integracije pridošlica, odnosno održavanja grupne kohezije. *Tradicionalno susedstvo* karakteriše stabilnost članova (mala pokretljivost), ali ne i naročito razvijeni mehanizmi prihvatanja pridošlica. *Savremena susedstva* odlikuje visok nivo mobilnosti (pokretljivosti) stanovništva, ali i mali kapaciteti za integraciju novih članova i održanje susedske kohezije.⁶

Fellinova i Litwakova (Fellin i Litwak, 1998) tipologija susedstva zasnovana je na dva osnovna kriterijuma. Prvi se odnosi na organizovanost susedstva i postojanje kapaciteta za implementaciju poželjnih vrednosti. Drugi kriterijum ogleda se u kompariranju vrednosti susedskih grupa sa vrednostima prisutnim u globalnom društvu, kako bi se utvrdio stepen njihove konzistentnosti. Kombinujući ove kriterijume, autori u kontinuumu pozitivno-negativno, izdvajaju četiri tipa susedstva: 1.) *pozitivne vrednosti, organizovano*; 2) *pozitivne vrednosti, neorganizovano*; 3.) *negativne vrednosti, organizovano* i 4.) *negativne vrednosti, dezorganizovano*.

„Tradicionalna” i „mobilna” susedstva po svojim karakteristikama bliska su prvom tipu susedstva. To su zajednice srednje, odnosno više radničke klase. Ova susedstva organizovana su da primenjuju pozitivne vrednosti kroz edukaciju, participaciju u životu zajednice, poboljšanje kvaliteta života u zajednici, održavanje zakona i reda. (Fellin i Litwak, 1999.) Treći i četvrti tip su po svojim karakteristikama bliski „kriminalnim subkulturama (Cloward i Ohlin, 1960), odnosno „anomičnim subkulturama” (Warren i Warren, 1977). Njih karakteriše visoka stopa kriminaliteta, ali snažni mehanizmi socijalne kontrole (kriminalna subkultura), odnosno visoke stope siromaštva, maloletničkog prestupništva i odsustvo susedske kontrole („anomična susedstva”).

Figueira (2001) sa stanovišta ekološke perspektive pokušava da objasni stopu maloletničkog prestupništva u pojedinim tipovima susedstva (zajednica) Njena tipologija se dobrim delom zasniva na nekim od već opisanih tipova susedstva. Osnov za klasifikaciju su tzv. populacioni i organizacioni faktori. Populacioni faktori vezani su za siromaštvo i mobilnost (kretanje iz jedne zajednice u drugu). Organizacioni faktori odnose se na (ne)razvijenost neformalne mreže (prijatelji, rođaci, neformalne grupe), formalne mreže (škole, rekreacioni centri, religijske grupe) i mreže koja se uspostavlja van zajednice (spoljašnja podrška, izvori van zajednice). Posredstvom ovih kriterijuma autorka izdvaja pet osnovnih tipova susedstva: *privremena susedstva* (stepping-stoune neighborhoods), *uspostavljena susedstva* (established neighborhoods), *dezorganizovana susedstva* (disorganized neighborhoods), *parohijana* (parochial neighborhoods) susedstva (Figueira-McDonough, 2001: 65–68).

6 Upotrebljivost ove tipologije Litwak je demonstrirao na primeru starih osoba. Najbolji položaj starih je u tradicionalnim susedstvima, a najlošiji u savremenim.

Figueiraove stepping-stone zajednice slične su stepping-stone susedstvima koje opisuju Warrenovi (Warren i Warren, 1977). Neformalna mreža je nerazvijena, za razliku od formalne i veza koje se uspostavljaju sa resursima van zajednice. Uspostavljena susedstva slična su parohijalnim zajednicama kod Warren-ovih, dok su dezorganizovana po svojim karakteristikama bliska anomičnim.

Ova tipologija ima značaj za praksu socijalnog rada, kako na mikro, tako i na makro nivou, omogućavajući procenu nivoa i izvora dostupne socijalne podrške. Figueira je pokušala da predvidi stopu maloletničkog prestupništva u različitim tipovima zajednica (susedstva). Tako će stopa maloletničkog prestupništva najveća biti u dezorganizovanim, a najmanja u uspostavljenim zajednicama.

Iako u osnovi nastupaju sa različitim startnih pozicija, pomenuti autori prave slične tipologije susedstva. Prostornu dimenziju ne ističu u prvi plan, već primat imaju sociološki procesi izraženi u:

- stabilnosti zajednice (mehanizmi integracije pridošlica, održanje i razvoj grupne kohezije).
- pokretljivosti stanovništva,
- dostupnosti resursa zajednice,
- intenzitetu i kvalitetu veza (mreža) koje se uspostavljaju na nivo neformalnih (primarnih) grupa, formalnih grupa i šire socijalne zajednice.

Na osnovu izloženih tipologija susedstva se razlikuju u odnosu na:

- **ljude** koji ih obrazuju. U zavisnosti od svojih potreba, stila života, etničke ili rasne pripadnosti, socio-ekonomskog statusa, ljudi biraju susedstva koja im najviše odgovaraju. Bračni par Warren ovu pojavu nazivaju „selektivnom regrutacijom“ (Warren i Warren 1977:182). Običajne, kulturne, vrednosne norme stanovništva, određuju nivo i snagu socijalne kontrole i socijalizacije, stepen razvijenosti osećanja pripadnosti zajednici, svest o postojanju i vrstama zajedničkih ciljeva, spremnost na kolektivnu akciju.
- **kapacitete** da se suoče sa društvenim promenama i populacionim kretanjima. Za razliku od ostalih tipova susedstva, integralna, stepping-stone i mobilna susedstva, dobro se prilagođavaju na ove karakteristike savremenih društava.
- **strukture** neformalnog i formalnog vodstva. Moć lokalnih formalnih i neformalnih lidera, podrška koju (ne)uživaju od strane rezidencijalnog stanovništva, stepen njihove identifikacije sa zajednicom, u velikoj meri opredeljuju i mogućnosti da deluju u korist članova zajednice, da povezuju lokalno stanovništvo i grupe van zajednice.
- **dostupnosti** različitim informacija, njihovih sadržaja, izvora informisanja. Od kvaliteta informisanja zavisi u kojoj meri će lokalno stanovništvo biti upoznato sa resursima koji postoje u zajednici, odnosno van nje.

Osnovne karakteristike susedstva (relativno trajno stanovanje većeg broja ljudi na malom prostoru, učestalost međusobnih komunikacija, postojanje nekih zajedničkih ciljeva i ličnih i kolektivnih resursa) predstavljaju pogodno tlo za praksu socijalnog rada. Tip susedstva u značajnoj meri opredeljuje sadržaje i zadatke socijalnog rada. Ipak, bez obzira na različitosti susedstva, aktivnosti u socijalnom radu primarno su usmerene ka jačanju susedske mreže, koja u većoj ili manjoj meri predstavlja kapacitete za pružanje instrumentalne i socio-psihološke pomoći i podrške svojim članovima. (Choldin, 1985).

I.2. Naselja

U najširem smislu ljudska naselja su „antropogeografske teritorijalne jedinice posebnog imena” i mogu se podeliti na: ekumene, predele, sela i gradove (Kostić, 1975:7).

Naselja se uobičajeno definišu kao šire teritorijalne zajednice sastavljene od više susedstva. Međusobno se razlikuju po tipu, teritorijalnoj veličini, brojnosti stanovništva, socio-kulturnim i ekonomskim obeležjima, organizacijom i funkcijama. Osnovni tipovi naselja su: 1. sela; 2. rurbana naselja ili suburbije; 3. gradovi; 4. konurbacije.

I.2.1. Sela

Sela predstavljaju najstariji tip ljudskih naselja nastala u momentu prve tehnološke revolucije odnosno pojavi sedelačkog načina života i poljoprivredne delatnosti kao osnove ekonomije zajednice. Po svojim geo-prostornim odlikama, koje su povezane sa istorijatom razvoja i prirodom delatnosti poljoprivrede može se govoriti o *planinskim raštrkanim selima, farmerskim naseljima i o ušorenim i zbijenim selima ravničarskog tipa.*

Od svih naselja sela su najmanja, kako po prostoru koji zauzimaju, tako i po broju stanovnika. U njima se ljudi pretežno bave poljoprivredom i stočarstvom, što im je i osnovni izvor prihoda. U zavisnosti od tipa sela (ravničarsko-planinsko, sa brojnim varijacijama) prostorna bliskost ne mora da bude prisutna, ali smatra se da socijalna jeste. Ljudi se međusobno veoma dobro poznaju, razvijeni su resursi za pružanje uzajamne pomoći i podrške. U savremeno doba ovi kriterijumi za razlikovanje sela od ostalih naselja (grada) sve više se gube. Danas je teško precizno odrediti gde prestaje selo, a počinje grad. Sela se prostorno šire, stanovnici se sve češće bave i nepoljoprivrednim zanimanjima, savremeni tempo i stil života dovode do toga da se socijalna bliskost postepeno gubi. Sela se sve teže mogu definisati kao prostori u kojima ljudi žive i rade, s obzirom da su procesi industrijalizacije i urbanizacije, doprineli da se mesta života i rada više ne poklapaju. Usled toga nastala je jedna posebna kategorija industrijskih radnika, tzv. „mešanci”, oni koji žive na selu i uzgred se bave poljoprivredom, a zaposleni su u gradu. Karakteristika savremenih sela je da „stare”, jer mlađa populacija odlazi u grad i tamo pronalazi mesto za život i rad.

Iako sela kao i druga naselja doživljavaju veoma brze promene u literaturi se govori o tradicionalnim i modernim selima. Koliko je ova dihotomija opravdana danas kada mnoga, pogotovo klasična sela praktično izumiru, ostaje za buduća istraživanja. Neke od sledećih dihotomija služe za razlikovanje tradicionalnog od modernog sela:

1. pasivan naspram aktivnog stava prema prirodi i društvu,
2. tradicija i konzervatizam naspram težnje ka promenama i novom,
3. nerazvijena podela rada i proizvodnja za sopstvene potrebe nasuprot tržišnoj proizvodnji,
4. prirodna radna snaga i zaostala oruđa u poređenju sa mehanizacijom i savremenom agrotehnikom,
5. mirovanje kao cilj a rad kao sredstvo egzistencije naspram rad kao cilj egzistencije a odmor u funkciji rada,

6. rutinski i neracionalno postavljena organizacija nasuprot dobroj organizaciji i racionalnom korišćenju vremena,
7. neposredna razmena dobara i usluga u odnosu na tržišnu razmenu,
8. slabe socijalne investicije u odnosu na razvijena socijalna ulaganja,
9. uzajamno pomaganje i solidarnost nasuprot takmičenju,
10. okrenutost prošlosti naspram usmerenosti ka budućnosti i
11. jednostavni neposredni odnosi prema sve više formalizovanim i institucionalizovanim,
12. odnosi zasnovani na srodstvu i krvnim vezama naspram slabljenja srodničkih, a jačanju drugih odnosa,
13. čvrste primarne grupe nasuprot jačanju sekundarnih grupa,
14. patrijarhalni mentalitet u odnosu na demokratizaciju odnosa i
15. dominirajući uticaj običaja, tradicije i religije prema pravu, masovnim medijima i modi.

1.2.2. Suburbije (rurbana naselja)

Suburbije su rezidencijalne zajednice koje se po pravilu obrazuju izvan ili na obodima grada. Na njihov nastanak uticala su dva suprotna procesa.

Prvi se ogleda u težnji seoskog stanovništva da se što više prostorno približi gradu. Tako na krajevima sela ili obodima gradova nastaju stambena naselja, u kojima se prepliću uticaji sela i grada. Otuda i naziv rurbana naselja. Rurbani se od sela razlikuju po rasporedu kuća, stilu života, profesionalnoj strukturi stanovništva.⁷ Žitelji rurbanih naselja primarno se bave nepoljoprivrednim zanimanjima, poljoprivreda je uzgredna delatnost, dopunski izvor prihoda. U ovim naseljima skoncentrisan je i najveći broj industrijskih radnika – „mešanaca”. Iako je stanovništvo dominantno pod uticajem gradskog načina života i procesa karakterističnim za grad, specifičnost rurbanih naselja ogleda se u tome što su njegovi žitelji u većoj meri zadržali odnose socijalne bliskosti, nego stanovnici grada.

Drugi tip suburbija nastaje usled izmeštanja jednog dela gradskog stanovništva na prostore koji se nalaze u široj okolini grada, odnosno njegovim obodima. Ova naselja se uobičajeno zovu rezidencijalne zone. Nastanjuju ih prvenstveno pripadnici više i visoke klase. Stanovanje je primarna funkcija rezidencijalnih zona, kontakti među stanovnicima ili ne postoje ili su krajnje površni, najveći deo potreba zadovoljava se van mesta stanovanja. Usled toga je izuzetno dobro razvijena komunikaciono-transportna infrastruktura.

1.2.3. Gradovi

Nastanak gradova vezan je za razvoj zanatstva, trgovine, upravnih, obrazovnih i kulturnih institucija, dok je specifičan tip gradova-država nastao kao politička i vojna potreba. Gradove odlikuju specifične urbano-prostorne strukture (ulice i druga infrastruktura, specifičan stil kuća i gradnje, transport, organizacija i funkcije prostora), prostorna i socijalna koncentracija stanovništva i specifičan stil i organizacija života.

⁷ Kostić izdvaja sledeće tipove rurbanih naselja: seoske varošice (sa centrom u kojem se nalaze poslovni i upravni deo), radnička naselja ili radničke kolonije u blizini fabrika, stambena prigradska naselja, rudarska, banjska, usputna naselja koja se nalaze pored važnih saobraćajnica (Kostić, 1977: 52).

U literaturi se sreću različiti kriterijumi za razlikovanje sela od grada. Među ostalim koriste se prostorni (u selu je neorganizovan prostor u odnosu na planiran i urbanizovan prostor u gradu), biološki (prirodni odnosi između ljudi, flore i faune u odnosu na veštački odnosa čoveka sa okruženjem u gradu), statistički (uobičajeno da se selom smatraju naselja do dve hiljade stanovnika), pravni (pravni akt o osnivanju ili proglašenju grada), socio-profesionalni (radno-ekonomske strukture stanovništva – u selu dominiraju poljoprivrednici i srodna zanimanja), ekonomski (agrarna proizvodnja u selu, razuđenija proizvodnja, trgovina, bankarstvo, turizam, administrativne delatnosti i sl.), psihološki (razlike u percepcijama, stavovima, tipovima ličnosti i sl.), sociološki (homogenost naspram heterogenosti socijalnih struktura), lingvistički, itd.

Tako su Sorokin i Cimerman među prvima kao kriterijume razlikovanja grada od sela koristili: zanimanje stanovništva, organizaciju prostora, veličinu, gustinu stanovništva, homogenost, odnosno heterogenost stanovništva, socijalnu slojevitost, društvenu mobilnost i sistem uzajamnih odnosa i načina povezivanja.

Neko vreme kao odlučujući kriterij korišćen je proces urbanizacije, ali kako se i seoska naselja sve više urbanizuju, tzv. rurbalna naselja, to se ovaj kriterij kao odlučujući i jedini ne koristi (Pušić, 1997).

Istorijski posmatrano izgled grada i sastava stanovništva u njima se menjao,⁸ tako da je danas grad u odnosu na druga naselja (sela) moguće razlikovati po osnovu sledećih bazičnih kriterijuma: veličini, profesionalnoj strukturi stanovništva, arhitektonskom izgledu, sociološkom kriterijumu.⁹

Po prostoru i brojnosti stanovništva gradovi su veći od sela. Dele se na male, srednje, velike i megalopolise. Kada je reč o primeni statističkog kriterija, odnosno broja stanovnika, tako da se malim gradovima obično smatraju oni sa manje od dvadeset hiljada, srednji između dvadeset i sto hiljada, veliki su preko sto hiljada i metropole sa preko milion stanovnika (Todorović, 1965). Ranije je ovaj kriterijum bio prilično pouzdan, dok danas neki megalopolisi po površini teritorije i broju stanovnika višestruko premašuju pojedine države. U našoj statistici jedno vreme korišćena je nešto drugačija šema:

1. varošica do pet hiljada,
2. varoš do deset hiljada,
3. mali grad do dvadeset hiljada
4. srednji grad do pedeset hiljada,
5. veći grad do sto hiljada, i
6. veliki grad preko sto hiljada

Danas se uglavnom koriste kombinacije nekih od gore navedenih kriterijuma, tako da se statistički kriteriji koriste uglavnom prilikom popisa stanovništva, ali se, po pravilu, podaci obrađuju po naseljima i prema administrativnoj podeli neke države, što se najčešće reguliše političkim odlukama.

Gradovi se od sela razlikuju po izgledu i veličini rezidencijalnih jedinica, komunikaciono-transportnoj infrastrukturi, zastupljenosti različitih službi i institucija namenjenih zadovoljavanju ličnih i kolektivnih potreba stanovništva. Karakte-

⁸ Videti opširnije u Cvetko Kostić, *Sociologija grada*, Beograd, 1963.

⁹ Kada se govori o razlikama između gradova i drugih naselja uobičajeno se porede gradovi i sela. Isti pristup se koriste i prilikom određivanja specifičnosti sela.

ristika savremenih gradova su stambene jedinice u kojima na malom prostoru živi veliki broj ljudi. Za razliku od sela, gradovi po pravilu nastaju na osnovu urbanističkih planova, koji preciziraju, šta, gde i kada će se izgraditi. Najveći deo institucija za zadovoljavanje ličnih i kolektivnih potreba (obrazovne, zdravstvene, socijalne, komunalne službe) smeštene su u gradovima i istovremeno svojim uslugama opslužuju i seosko stanovništvo.

Žitelji grada primarno se bave nepoljoprivrednim zanimanjima. Pojedini sociolozi ovu karakteristiku grada smatraju primarnom te ga definišu kao „naselje u kojem je većina stanovništva zaposlena u aktivnostima koje nisu poljoprivredne” (Bergel, 1974: 36). Izuzetak predstavljaju pomenute suburbije (rurbana naselja), koja se po svojim osobinama nalaze između sela i grada.

Sa stanovišta tradicionalne perspektive jedna od osnovnih razlika između grada i sela ogleda se u stepenu socijalne bliskosti. Smatra se da selo karakteriše permanentnost i bliskost odnosa između stanovnika, razvijeni mehanizmi susedske kontrole, spremnost za međusobno pomaganje i podršku. Tenisovo određivanje konstitutivnih elemenata društva i zajednice, zasnovano je na razlikama koje postoje između sela i grada. U tom smislu osnovne karakteristike sela su prirodna solidarnost, nasuprot ugovornoj, zajednička naspram privatne svojine, kolektivizam nasuprot individualizmu, interes zajednica nasuprot ličnom interesu (Warren, 1988). Savremeni životni tokovi sve više brišu ove razlike, tako da i sela, odnosno načini života u njima, postaje „inficirani” procesima i stilom života karakterističnim za urbana naselja. S druge strane gradovi se sastoje od manjih teritorijalnih i socijalnih jedinica (susedstva, „krajeva”) u kojima u zavisnosti od različitih faktora (etničkog sastava, profesionalne i starosne strukture stanovništva, neformalnog vođstva) stepeni socijalne bliskosti mogu biti izraženiji nego u pojedinim tipovima sela. U današnje vreme ove razlike naročito gube na značaju kada se porede manji i srednji gradovi sa tzv. urbanizovanim selima.

1.2.4. Konurbacije

Konurbacije su produkti industrijske revolucije i nastaju usled povezivanja više urbanih i rurbalnih naselja u jednu celinu – konurbaciju (Kostić, 1975:12). Ako su u celinu povezana samo dva naselja konurbacija se naziva anglomeracijom. U konurbacijama se obavljaju različite proizvodne i uslužne delatnosti: proizvodnja agrara, vađenje rude, fabrička proizvodnja, transport, javne i komunalne usluge, trgovina. Konurbacije se sastoje od sledećih elemenata: glavnog grada, industrijske zone, naselja konurbacije. Po stepenu integrisanosti naselja razlikuju se tehničke i organske konurbacije. Prve karakteriše slabiji nivo povezanosti naselja, koja su u značajnoj meri zadržala posebne funkcije i fizionomiju. U drugom slučaju naselja su hijerarhijski poređana prema svojoj važnosti i funkcijama, sa centralnom ulogom glavnog grada.

1.2.5. Provincije (regije)

Provincije su regionalne zajednice koje obuhvataju više naselja i imaju ekološko i društveno jedinstvo (Halmi, 1988:77). Osnovni razlozi za povezivanje više naselja u regije ogledaju se u težnji za ubrzanijim privrednim razvojem i nekim zajedničkim socio-kulturnim obeležjima stanovništva.

U današnje vreme naročito se insistira na procesima regionalizacije, kao jednom od najboljih načina za uspostavljanje multikulturalnih društva, zasnovanih na nekim zajedničkim interesima i saradničkim odnosima, uključujući i povezivanje susednih regija u različitim državama.

I.2.6. Država

Država je sastavljena od mnoštva lokalnih zajednica (susedstva, sela, gradova, konurbacija, regija) i u suštini predstavlja prostornu zajednicu. Ona u jednu celinu integriše sve lokalne zajednice, posredstvom pravnih, političkih, administrativnih normi i odluka. Bez obzira na svu složenost države, mogu se izdvojiti njene tri ključne funkcije: 1. odbrambena; 2. funkcije organizacije javnih službi i ustanova; 3. obrazovno-socijalizatorske funkcije (Halmi, 1988:78).

II. Administrativno teritorijalna podela lokalnih zajednica

U sistemu teritorijalne organizacije država obrazuju se manje lokalne jedinice na koje je država podeljena radi efikasnijeg obavljanja upravnih poslova. U zavisnosti od konkretnog društva razlikuju se i vrste lokalnih jedinica.¹⁰ Administrativno-teritorijalna podela lokalnih zajednica zasnovana je na univerzalnom pravu na lokalnu samoupravu koje se definiše kao: „ustavom i zakonom zajamčeno pravo građana da neposredno i preko svojih organa učestvuju u vođenju određenih javnih poslova, a pre svega, onih koji se tiču zajedničkih interesa stanovništva u jedinica-ma lokalne samouprave” (Marinković, 1998:16).

Karakteristike političkog sistema neke zemlje određuju i nivo lokalne autonomije, odnosno mogućnosti lokalnih organa da slobodno, bez neposredne kontrole i mešanja viših nivoa (države) uređuju pitanja koja su od interesa za lokalno stanovništvo. Kvalitet i nivo lokalne samouprave, odnosno autonomije, u značajnoj meri su uslovljeni stepenom decentralizacije, odnosno centralizacije. Suština decentralizacije je u prenošenju određenih izvršnih i upravnih funkcija iz nadležnosti centralnih na lokalne organe uprave (Marinković, Ibid). S druge strane, centralizacija kao karakteristika političkog sistema neke zemlje, ukazuje da je najveći deo upravnih i izvršnih funkcija pod direktnom ingerencijom države (viših organa). Posledice toga su da lokalni organi imaju nizak nivo samostalnosti u kreiranju politike i upravljanju poslovima u jedinici lokalne samouprave.

Prema Zakonu o lokalnoj samoupravi teritorija za koju se osniva jedinica lokalne samouprave predstavlja prirodnu i geografsku celinu, ekonomski povezan prostor, koji poseduje razvijenu i izgrađenu komunikaciju među naseljenim mestima, sa sedištem kao gravitacionim centrom.¹¹ U Republici Srbiji postoje tri osnovne jedinice lokalne samouprave: **opština, grad i grad Beograd.**

II.1. Opština

Po Zakonu o lokalnoj samoupravi opština je osnovna jedinica lokalne samouprave, koja preko svojih organa, u skladu sa ustavom i zakonom:

10 O različitim sistemima lokalne samouprave u Evropi i SAD-u vidi opširnije u Marinković R. *Lokalna samouprava*, Institut za političke studije, Beograd, 1998.

11 Zakon o lokalnoj samoupravi usvojen je u Skupštini Republike Srbije 14.02.2002. godine.

Glava I

TEORIJSKE KONTRAVERZE OKO SOCIJALNOG RADA U ZAJEDNICI

Preispitivanje, unapređivanje i razvoj specifične metodologije predstavlja značajan uslov razvoja delatnosti socijalnog rada i afirmacije i sigurnosti profesije socijalnih radnika. Prividno bogatstvo metoda, koje se stiče na osnovu uvida u brojne metode i tehnike koje socijalni radnici koriste u raznovrsnim aktivnostima u svojoj praksi, ne može sakriti očiglednu činjenicu da su mnoge od tih metoda i tehnika „pozajmljene” iz drugih delatnosti ili naučnih disciplina. Pozivanje na postojanje i na neophodnost komplementarnosti tri poznata metodološka pristupa: socijalnog rada sa pojedincem, sa grupom i u zajednici, nedovoljno je da bi se prikriilo nepostojanje standardizovanih, pouzdanih i valjanih metoda i sredstava u odnosu na sve složenije potrebe i probleme koji su predmet delatnosti socijalnog rada.

Socijalni rad u zajednici predstavlja onaj metodološki pristup u socijalnom radu oko koga ima najviše neslaganja, zabluda pa i nepoznavanja. Može se, takođe, reći da je njegova primena u praksi socijalnog rada neprimerena brojnim napisanim tekstovima. Pokušaji teorijsko-metodološkog utemeljenja ovog pristupa stari su više decenija. Istovremeno veliki su otvoreni ili prikriveni otpori njegovoj primeni i korišćenju u praksi socijalnog rada. Dok je takav odnos razumljiv u liberalističkim koncepcijama socijalne politike i socijalnog rada, nije razumljiv takav odnos u onim koncepcijama koje pretenduju da su savremene i razvojne. U svakom slučaju, pored otpora korišćenju ovog metoda i čestih rezervi, zapaža se i indiferentnost mnogih socijalnih radnika u odnosu na ovaj metodološki pristup. Razlozi za ovakav odnos su raznovrsni, oni se kreću od konceptualnih i principijelnih do neobaveštenosti i neobučenosti socijalnih radnika za primenu ovog metodološkog pristupa.

Socijalni rad u zajednici nije koherentan metodološki pristup, niti je on jednoznačno definisan u literaturi socijalnog rada. Kao i u ostalim metodološkim pristupima teorijsko-filozofska osnova socijalnog rada u zajednici različito je definisana. O tome, pored ostalog, svedoče i nazivi ovog pristupa, ili kako se najčešće tretira kao metod socijalnog rada: socijalni rad zajednice, socijalni rad u zajednici, socijalni rad na organizovanju zajednice, socijalna animacija zajednice, itd. Nije ovde jedino reč o terminološkim razlikama. Zbog svega toga osnovna svrha ove knjige jeste da se prikažu osnovne teorijsko-metodološke osnove socijalnog rada u zajednici, da se ukaze na neke raširene zablude i na mogućnosti ovog metodološkog pristupa i da se podstakne njegova primena i unapređivanje i u praksi socijalnog rada u nas.

Oko socijalnog rada u zajednici postoje brojne kontroverze, nerazumevanja i zablude. Dok su relativno univerzalno prihvaćene metode socijalnog rada sa pojedincem i grupom, oko socijalnog rada u zajednici postoje razmimoilaženja među socijalnim radnicima i misliocima u ovoj oblasti, od potpunog odbacivanja i ignorisanja, do velikog entuzijazma, ali i nepoznavanja od strane mnogih socijalnih radnika. U svakom slučaju nijedan metodološki pristup nije toliko uzdrmao tradi-

cionalne pristupe socijalnom radu u metodološkom smislu kao što je to slučaj sa idejom i praksom socijalnog rada u zajednici. Može se čak reći da je odnos prema ovom metodološkom pristupu test teorijsko-metodološke usmerenosti socijalnih radnika. Štaviše, ovaj odnos razdvaja tradicionalne od savremenih pristupa u socijalnom radu. Pritom treba imati u vidu činjenicu da postoje različita teorijska i metodološka izvorišta ovog pristupa, da postoje različite ideje i stavovi o njegovim mogućnostima, karakteru i svojstvima i da kao i ostali metodološki pristupi i metode u socijalnom radu traže preispitivanja i dogradnju.

Najveća zabluda socijalnih radnika u našim okvirima u odnosu na socijalni rad u zajednici jeste njegovo izjednačavanje sa organizacijom rada centara za socijalni rad po mesnim zajednicama. Još je veća zabluda kada se u vezi sa organizacijom rada centrira za socijalni rad, postavlja izmišljena dilema: socijalni rad po kategorijama ili po mesnim zajednicama?!

Pre svega, ova poslednja dilema mogla bi se ticati odnosa između tzv. opšteg ili, kako se u nas kaže polivalentnog, i specijalizovanog rada. Reč je, dakle, o drugačijem aspektu odnosa različitih tipova delatnosti u socijalnom radu u odnosu na mnoge okolnosti, razućenost i razvijenost socijalnih službi, razvijenost delatnosti socijalnog rada, nivo podele rada unutar delatnosti socijalnog rada, osposobljenost i tipovi osposobljavanja socijalnih radnika, itd. No, odnos između opšteg i specijalizovanog socijalnog rada je nešto sasvim drugo u odnosu na izmišljenu dilemu koja je već pomenuta. Naše je mišljenje da su ovu dilemu nametnuli stručni radnici u centrima za socijalni rad, nesprenni da se na savremen način hvataju u koštac sa socijalnom problematikom i koji u osnovi imaju tradicionalno viđenje uloga, sadržaja i metodoloških osnova socijalnog rada. Na drugoj strani, visoka centralizacija delatnosti socijalne zaštite i pretvaranje centara za socijalni rad u državne institucije značajno je uticalo na praktično napuštanje socijalnog rada u zajednici u praksi. No, ovim konstatacijama ne želimo da kažemo da je pitanje odnosa između opšteg i specijalizovanog socijalnog rada nevažno. Međutim, u prethodno pomenutoj zabludi ono se i ne postavlja na ovaj način, već izvitopereno.

Socijalni rad u zajednici je kompleksan teorijsko-metodološki pristup i ne može se izjednačiti sa organizacijom rada centara, iako primena ovog pristupa podrazumeva ili zahteva određenu drugačiju organizaciju rada. Zbog toga se socijalnim radom u zajednici nikako ne može smatrati prosto prenošenje kancelarije socijalnog radnika u lokalnu zajednicu (kancelariju). Ovim se menja samo forma ali ne i suština socijalnog rada. Iako je prenošenje delatnosti iz centra „na teren” značajna pretpostavka uspešnosti socijalnog rada, ova se činjenica ne sme izjednačiti sa socijalnim radom u zajednici. Ukoliko se u organizaciji rada centara po mesnim zajednicama primenjuju i dalje dominantno metode rada sa pojedincem onda nikako ne može biti reči o bitnoj metodološkoj već organizacionoj promeni.

Socijalni rad u zajednici, kao teorijsko-metodološki pristup, ima svoje specifične ciljeve, sadržaje, svrhu, metode, postupke i sredstva, pa je mnogo složeniji od prostog rada „po mesnim zajednicama”. Kao što će se videti kasnije, socijalni rad u zajednici počiva na uvažavanju specifičnosti i prilagođavanju osobenim mogućnostima i socijalnoj problematici svake lokalne zajednice. Socijalni rad po mesnim zajednicama kombinovan sa „socijalnim timskim radom po kategorijama” teži uniformnosti, a ne uvažavanju specifičnosti. Zbog toga su u zabludi oni socijalni radnici

ili rukovodioci centara koji smatraju da koriste metodološki pristup socijalnog rada u zajednici na osnovu proste činjenice što socijalni radnici deo svog radnog vremena provode u mesnim zajednicama, još češće u mesnim kancelarijama. Stvari su sadržinski, ciljno i metodološki složenije. Svođenje socijalnog rada u zajednici na formalno-organizacione aspekte veoma je ozbiljna simplifikacija i zabluda.

Socijalni rad u zajednici ne sme se izjednačiti sa socijalnim, još manje ukupnim razvojem zajednice. Razvoj zajednice je u stvari složen proces u kome ljudi sudeluju menjajući određene strukture, resurse, odnose i uslove života u nekoj zajednici. Zbog toga se može govoriti o različitim aspektima, vrstama i sadržajima razvoja. Ovde je reč o ukupnim kvalitativnim i kvantitativnim promenama u nekoj zajednici u određenom vremenskom razdoblju. Sadržaji tih promena upućuju na ekonomski, socijalni, politički, kulturni i druge aspekte razvoja zajednice. Socijalni razvoj tiče se promena uslova života, stabilnosti odnosa i zajedništva u nekoj zajednici. Prema nekim stavovima specijalizovanih agencija UN razvoj podrazumeva objedinjene i osmišljene napore ljudi u nekim zajednicama sa onim državnih i društvenih institucija u cilju poboljšanja ekonomskih, socijalnih, kulturnih, prostornih i drugih uslova života. Reč je o složenom i sadržinski razuđenom procesu koji počiva na učešću i angažmanu pripadnika neke zajednice. Socijalni razvoj je proces u kome ljudi u nekoj zajednici organizovano i svesno kroz zajedničke socijalne aktivnosti i akcije definišu zajedničke ciljeve i potrebe, stvaraju zajedničke planove i zadovoljavaju svoje potrebe, odnosno, rešavaju zajedničke probleme.

Socijalni rad u zajednici je deo socijalnih aktivnosti i akcija u zajednici, sa ciljem podsticanja, pokretanja, osmišljavanja, usmeravanja i praćenja socijalnog i ukupnog razvoja zajednice. Prema tome, socijalni rad u zajednici užu je po svojim ciljevima i sadržajima u odnosu na socijalni razvoj zajednice.

Socijalni rad se takođe ne može izjednačiti sa celinom socijalno-političkih i socijalno-zaštitnih funkcija zajednice. Svojim sadržajima, ciljevima, sredstvima i nosiocima socijalna zaštita lokalne zajednice prevazilazi socijalni rad u zajednici, iako ovaj potonji čini deo sredstava i načina ostvarivanja ovih funkcija zajednice. Svođenje socijalne zaštite lokalne zajednice samo na socijalni rad u zajednici ostro mašuje domete, sadržaje i sredstva i naročito sputava različite vidove spontanih ili organizovanih aktivnosti ljudi, njihovih primarnih grupa ili asocijacija u lokalnoj zajednici. Činjenica što se u nekim mesnim zajednicama socijalne funkcije u praksi svode jedino na delatnosti socijalnog radnika, nikako ne dovode u pitanje niti opravdavaju ovakvo uprošćavanje odnosa socijalne politike i zaštite u lokalnoj zajednici u odnosu na socijalni rad u zajednici. Socijalni rad u zajednici je samo značajno sredstvo i deo socijalnih funkcija i aktivnosti zajednice.

Zabluda je, takođe, kada se socijalni rad u zajednici vezuje isključivo za socijalnog radnika i delatnosti polivalentnog, opšteg tipa, dok se na drugoj strani timski rad vezuje za delatnosti zaštite po „kategorijama”. I ova vrsta distinkcije je formalistička. Socijalni rad u zajednici ne samo da isključuje, već podrazumeva i zahteva timski pristup, s obzirom na ciljeve, različite sadržaje, faze, pa i pojedinačne metode, koji se tom prilikom ostvaruju i koriste. Razuđenost socijalnog rada u zajednici u pogledu svrhe, sadržaja i korišćenih metoda upravo podrazumeva timski pristup. Štaviše, ne moraju svi stručni radnici koji sudeluju u primeni ovog metodološkog pristupa da učestvuju u svim njegovim segmentima i fazama, niti je nužno da soci-

jalni radnik sudeluje u svim aspektima primene ovog teorijsko-metodološkog kompleksa. Tako, na primer, u fazama istraživanja obeležja, pojava, procesa i problema u zajednici mogu i trebalo bi da sudeluju stručni radnici različitog profila, kao što se to može reći za fazu planiranja, realizacije i evaluacije socijalnih aktivnosti i akcija, odnosno programa. Zbog toga je veštačko i formalističko podvajanje socijalnog rada u zajednici od timskog pristupa ne samo neprihvatljivo već spada u ozbiljne zablude, čiji je cilj da se po svaku cenu omeđe „prostori” pojedinih disciplina ili profesija u socijalnoj zaštiti i socijalnoj politici. Kao i svaka formalno-logička distinkcija i ova pre svega, odudara od realnosti života, pored toga što ozbiljno dovodi u pitanje neke metodološke i teorijske principe. To što su teorijske, metodološke pa i iskustvene osnove socijalnog rada u zajednici nastale delatnošću drugih profesija (sociologa, antropologa i etnologa) ničim ne dovodi u pitanje prethodne stavove, još manje bi trebalo da smeta profesionalnoj sujeti tradicionalnih radnika, koji uporno insistiraju na teorijskoj i metodološkoj osobenosti socijalnog rada, deleći životnu stvarnost, ponekad na „fioke profesionalnih kompetencija i nadležnosti”.

Socijalni rad u zajednici nije metod. Kao što se ne može govoriti o metodi već o metodama socijalnog rada sa pojedincem, i o različitim tipovima socijalnog rada sa grupom, tako je i socijalni rad u zajednici kompleksan teorijsko-metodološki pristup. Ovaj pristup ima specifičnu teorijsko-metodološku osnovu, posebne ciljeve, odvija se kroz različite faze i aspekte u kojima se koriste raznovrsne pojedinačne metode i tehnike. Štaviše, u pojedinim fazama socijalnog rada u zajednici koriste se različite metode, kao što se u raznim fazama mogu koristiti iste metode, ali sa različitim ciljevima. Tako se, na primer, u fazi ispitivanja zajednice, potreba i problema u zajednici, mogu koristiti sve raspoložive, valjane i pouzdane metode socijalnih istraživanja. U fazi informisanja javnosti mogu se koristiti različite metode savremenog javnog komuniciranja nastale, naravno, izvan socijalnog rada. Na drugoj strani, metode neposrednog posmatranja ili intervjua mogu se koristiti u svim fazama socijalnog rada u zajednici, sa različitim svrhom.

Socijalni rad u zajednici nije indirektni metod kako neki autori (Pinker na primer) ili socijalni radnici tvrde. Da li su neke metode ili sredstva direktni ili indirektni zavisi od toga kako se posmatra odnos između nekih uzroka i posledica. Odnosno, kako se, pre svega, shvata priroda društvene uzročnosti. Oni autori koji socijalni rad u zajednici smatraju indirektnim metodom ili sredstvom polaze od ideala socijalnog rada sa pojedincem, kao specifičnog obeležja delatnosti. Pozitivističko zaleđe ovog pristupa počiva na ideji o „zdravom društvu” i „bolesnim pojedincima”. U takvom polaznom pristupu direktnim se smatraju samo one metode koje neposredno komuniciraju sa pojedincem u najmanju ruku sa grupom ili društvenom skupinom. Priroda nekog metoda zavisi od toga kakve posledice proizvodi.

Socijalni rad u zajednici usmeren je na društvene uzroke nekih pojava, procesa i problema, sa ciljem da se utiče na društvene promene i ne zanemarujući pojedince, bilo kao nosioce tih promena ili njihove „žrtve”. Zašto bi po svojoj prirodi bile indirektnne one metode čiji je cilj menjanje društvenih okolnosti nastajanja nekih socijalnih problema ili potreba? Shvatanje koje socijalni rad u zajednici određuje kao indirektni, počiva na mehanicističkom shvatanju uzročnosti društvenih pojava.

Socijalni rad u zajednici najčešće se vezuje za lokalnu ili u našim uslovima za mesnu zajednicu. Kao što postoje različite definicije, pa i realni tipovi zajedni-

ca, tako su raznovrsne mogućnosti primene socijalnog rada u zajednici. Kako se primena ovog metodološkog pristupa ne mora vezivati za celinu socijalnih funkcija i razvoja neke zajednice, ovo tim više što su malobrojni kadrovi koji se na ovaj način mogu baviti primenom socijalnog rada, tako se ona ne može orijentisati samo prema mesnim zajednicama. Tako se, na primer, socijalni rad u zajednici može organizovati u odnosu na neke zajedničke pojave ili probleme u opštini. Na ovu mogućnost primene najbolje ukazuju primeri akcionih istraživanja i ispitivanja malih gradova ili seoskih komuna. Kao svojevrsan tip zajednica mogu se smatrati škole, odnosno školski kolektivi. To znači da se u odnosu na neke socijalne potrebe i probleme u vezi sa kojima se organizuju socijalne aktivnosti i akcije u školi može primenjivati metodološki pristup socijalnog rada u zajednici. Štaviše, u odnosu na neke socijalne probleme, ovaj se pristup može kombinovati sa socijalnim radom u lokalnoj zajednici. Primeri primene ove metode poznati su u odnosu na ono što se naziva crkvena ili školska „opština“.

Drugim rečima, smatramo da je primena socijalnog rada u zajednici teorijski i realno moguća u različitim tipovima zajednica, ali su dometi i rezultati ovog metodološkog pristupa bolji u manjim, stabilizovanim i struktuiranim zajednicama. Prema tome, primenu socijalnog rada u zajednici manje određuje tip zajednice u kome se primenjuje već predmet, ciljevi i svrha njegove primene.

Pošto manje sumnje i dilema može izazvati mogućnost primene socijalnog rada u mesnim i sličnim lokalnim zajednicama i u opštini, nešto malo obrazloženja zaslužuje mogućnost primene ovog pristupa u preduzećima ili institucijama stacionarnog tipa. Mada se pod uticajem neoliberalističkih shvatanja socijalno-političke delatnosti isključuju iz preduzeća, navodno zbog potrebe da se ona usredsrede na proizvodne i druge ekonomske funkcije, smatramo da to nije primereno potrebama. Ako kapitalistička preduzeća razvijaju svoje socijalno-zaštitne funkcije, zbog čega to ne bi bila potreba i obaveza i preduzeća u društvu u tranziciji, imajući u vidu socijalne posledice prelaska na tržišnu privredu? Ovo pitanje naravno, zaslužuje posebnu pažnju ali nije predmet ove rasprave. Prosto je reč o neophodnosti ulaganja u ljudski i socijalni kapital kako bi se obezbedila i visoka produktivnost i profit. Ekonomski i socijalno nesigurna i nezadovoljna radna snaga ne može biti kreativna i produktivna.

Niko ne dovodi u sumnju činjenicu da su preduzeća prvenstveno ekonomske tvorevine u kojima se obavlja proizvodna ili druga delatnost. No, ona u biti imaju i neka obeležja zajednica. Prema koncepciji nastajanja i tipu odnosa preduzeća, bar u javnom sektoru, predstavljaju svojevrsnu zajednicu – zajednicu rada. Naime, uz ostvarivanje proizvodnih ili drugih društvenih delatnosti preduzeća i ustanove predstavljaju vid ekonomskog i organizovanja i radi ostvarivanja ličnih i zajedničkih interesa i socijalne sigurnosti zaposlenih. Preduzeća i ustanove na specifičan način objedinjuju privatne, društvene, posebne i pojedinačne interese. Ostvarujući proizvodne i druge delatnosti zaposleni u preduzeću ili ustanovi nalaze se u odnosima neposredne povezanosti i uzajamnosti. Neke lične i zajedničke potrebe su vezane za uslove i odnose na radu u preduzeću. Takođe je izvesno da se svako preduzeće sreće sa brojnim rizicima vezanim ne samo za rad već za šire shvaćene uslove rada. Na kraju krajeva, svako preduzeće i ustanova sreće se neminovno sa raznovrsnim socijalnim problemima, koje ne može tek tako preneti jedino na specijalizovane

ustanove službe, ako ništa drugo, a ono zbog jednostavne činjenice što se problemi najefikasnije i najuspešnije prevazilaze i sprečavaju tamo gde i nastaju.

Socijalni odnosi i klima na radu su značajan uslov produktivnosti rada. Oni se u velikoj meri grade na zajedništvu interesa i ciljeva pa time predstavljaju kohezioni element preduzeća. Zanemarivanje ovog obeležja odnoša u preduzeću svodi sve odnose na institucionalizovane i službene. Kako to u praksi nije slučaj, to je još jedan od argumenata da se preduzeće može posmatrati kao specifična zajednica. Čak i ukoliko se stvari gledaju i mere isključivo ekonomskim motivima, jasno je da preduzeća i te kako moraju voditi računa o ljudskom faktoru, a to konkretno znači da ona moraju biti zainteresovana za položaj, potrebe i probleme svojih zaposlenih i njihovih porodica što podrazumeva i interes preduzeća za sva bitna područja rada i života, uključujući i socijalne potrebe. Postojeća iskustva socijalne politike preduzeća u građanskom društvu ukazuju na pogodnosti i mogućnosti korišćenja socijalnog rada u zajednici u podsticanju, organizovanju, planiranju, usmeravanju i ostvarivanju socijalnih aktivnosti i funkcija.

Solidarne ustanove, posebno u socijalnoj zaštiti, i one koje imaju relativno stabilnu strukturu, takođe su pogodne za primenu određenih segmenata ili celine pristupa socijalnog rada u zajednici, jer one predstavljaju zajednice života. Školski kolektivi, kolektivi korisnika i zaposlenih u stacionarnim ustanovama socijalne zaštite takođe su svojevrsne zajednice. Kako ove institucije imaju svoje socijalne i socijalno-zaštitne funkcije, to su mogućnosti primene socijalnog rada u zajednici, kako oko ostvarivanja ovih funkcija i delatnosti tako i oko zadovoljavanja zajedničkih potreba odnosno prevazilaženja problema ovih institucija, velike i, sudeći po dosadašnjoj praksi, neiskorišćene.

Glava II ODNOS SOCIJALNOG RADA U ZAJEDNICI SA SOCIJALNIM RADOM SA POJEDINCEM I GRUPOM

Socijalni rad u zajednici nije zamena za socijalni rad sa pojedincem i grupom, niti je suprotstavljen ovim pristupima. On omogućuje da se oba ova metodološka pristupa efikasnije koriste, kao i da se racionalnije zadovoljavaju mnoge zajedničke potrebe ili prevazilaze slični problemi pojedinaca, socijalnih grupa ili skupina, naročito porodica, kao primarnih ljudskih grupa i zajednica. Socijalni rad sa pojedincem i grupom ima veće šanse za uspeh ukoliko je usmeren i prema socijalnim okolnostima i okruženju u kome žive korisnici usluga.

Postoje različite definicije socijalnog rada sa pojedincem. Jedna često korišćena definicija određuje socijalni rad sa pojedincem kao „ličnu uslugu koju obučeni radnici pružaju pojedincima kojima je neophodna stručna pomoć u razrešavanju nekih materijalnih, emocionalnih ili karakternih problema. Reč je o organizovanoj aktivnosti koja zahteva potpuno uvažavanje potreba klijenta u okvirima porodice i zajednice. Potrebno je da socijalni radnik na slučaju pruža ove usluge na osnovu uzajamnog poverenja i na način kojim se jačaju sposobnosti samog klijenta da se

Феноменологија насиља у породици

Извори текстова:

Жегарац, Н., Бркић, М. (1998). Насиље у породици-могућности заштите и превенција. У *Насиље над децом*, редактор М. Милосављевић. Београд: Факултет политичких наука и Чигоја штампа, стр. 79-125.

Насиље у породици, интерни едукацијски материјал - *системска породична терапија*, Институт за ментално здравље, Београд.

1. Definicija i vrste nasilja u porodici

- Nasilje u porodici je svaki vid fizičkog, seksualnog, psihičkog ili ekonomskog zlostavljanja koje vrši jedan član porodice prema drugom članu porodice. Predstavlja manifestaciju moći i kontrole nad žrtvom i rezultira narušavanjem odnosa poverenja i ugrožavanjem domena sigurnosti žrtve.
- Nasilje u porodici predstavlja jedan od najtežih oblika nasilja kojim se krši pravo na život, slobodu, bezbednost, psihički, fizički i seksualni integritet, ljudsko dostojanstvo i druga osnovna ljudska prava člana porodice prema kome se ono ispoljava.
- U svojim različitim vidovima – fizičko, psihičko, seksualno, ekonomsko, duhovno i institucionalno – nasilje povređuje i ugrožava osnovna ljudska prava i slobode: pravo na život i zdravlje, na polnu i seksualnu slobodu, privatnost, psihičku i ekonomsku sigurnost.

Definicija fizičkog nasilja u porodici po standardima Saveta Evrope (Council of Europe, 1986. Vetere, A. & Cooper, J. 2001.): Bilo koji postupak ili propust počinjen u okviru porodice, od strane jednog od njenih članova, a koji ugrožava život, telesni ili psihički integritet, ili slobodu drugog člana iste porodice, ili koji ozbiljno ugrožava razvoj njene ili njegove ličnosti.

Nalazimo da je ova definicija korisna iz sledećih razloga:

- poziva nas da mislimo na odgovornost za bezbednost pored odgovornosti za postupke koji povređuju druge;
- prepoznaje da akti nasilja imaju psihološki uticaj i uticaj na odnose koji se ponavljaju tokom vremena;
- prepoznaje da akti nasilja mogu biti prošli i tekući;
- prepoznaje da su akti nasilja koji bi inače mogli biti definisani kao manje ozbiljni, kao što su guranje ili gurkanje, važni u terminima njihovih navodnih efekata;
- u definiciji budućeg povređivanja implicitno je prepoznavanje pitanja moći i kontrole akta nasilja.

Porodичni zakon Republike Srbije cl.197- „nasilje u porodici jeste ponašanje kojim jedan član porodice ugrožava telesni integritet, duševno zdravlje ili spokojstvo drugog člana porodice“.

Nasiljem u porodici smatra se naročito:

1. nanošenje ili pokušaj nanošenja telesne povrede
2. izazivanje straha pretnoim ubistva ili nanošenja telesne povrede članu porodice ili njemu bliskom licu
3. prisiljavanje na seksualni odnos

4. navođenje na seksualni odnos ili seksualni odnos sa licem koje je navršilo 14.godinu ili nemićnim licem
5. pgraničavanje slobode kretanja ili komuniciranja sa trećim licima
6. vredanje, kao i svako drugo drsko, bezobzirno i zlonamerno ponašanje

- Definicije porodičnog nasilja ne impliciraju dužinu trajanja i relacijski kontekst u kome se nasilja odvija. Procena celokupnog relacijskog konteksta u kome se nasilno ponašanje odvija u okviru jedne porodice je ključna za adekvatnu procenu rizika nasilja u porodici i planiranja svrsishodnih intervencija. Procena kontinuiteta nasilja, brutalnosti nasilja, učestalosti i mogućih oblika nasilja van porodičnog konteksta (nasilje na poslu, u širem socijalnom kontekstu, nasilje prema objektima i svojnini, upotreba oružja) su takođe veoma važni za adekvatnu procenu i intervenciju.
- Sistemski okvir mišljenja osetljiv je za prepoznavanje svih nasilnih relacija u porodici kao celini. Omogućava razumevanje specifičnosti porodičnog odnosa i sagledavanje kompleksnosti porodične situacije što je neophodno za preduzimanje adekvatnih intervencija i dugoročno rešavanje problema.
- Sistemska perspektiva olakšava razumevanje kompleksnih problema: a) višestrukog nasilja, b) istovremene pozicije žrtve i nasilnika, c) nasilja povezanog sa socio-ekonomskim problemima i siromastvom i sa razlicitim psiholoskim problemima.
- U savremenim definicijama porodičnog nasilja naglašava se odgovornost ne samo za postupke nego i za bezbednost, podvlači se vaznost psihološkog uticaja nasilja na odnose u porodici, individualni razvoj, integritet i identitet licnosti, zdravlje (mentalno i biolosko) sagledava se ozbiljnost nasilja u smislu efekata koje je proizvelo.
- Procenjivanje odnosa moći i kontrole u relaciji je ključno pitanje za definisanje i procenu rizika nasilja u porodici.
- Gotovo svaki odnos u kome je narušena ravnoteža moći je potencijalno odnos u kome se može ispoljiti nasilje moćnijeg člana prema onome ko ne poseduje moć ili ima malu moć. Da li će se u odnosu dve strane nejednake moći pojaviti nasilje zavisi od niza faktora, ali je nama koji se profesionalno susrećemo sa nasiljem bitno da kroz procenu dinamike odnosa znamo da procenimo koja je strana moćnija u odnosu i budemo svesni činjenice da je odgovornost za nasilje uvek na strani moćnijeg. Osoba koja ima veću moć u odnosu ima izbor da li će u odnosu u/zloupotrebiti moć i učiniti nasilje ili neće odabravši druge mogućnosti.
- Odredjivanje pojma nasilnog ponasanja znatno se usložnjava kod asimetricnih odnosa kao što su odnos roditelj –dete ili odnos prema starim licima gde je neophodno proširiti definiciju nasilja kako bi uključila i akt necinjenja kao što su zanemarivanja, lisavanja i zapustanja jer ova ponasanja mogu biti vazan faktor ozbiljnog narušavanja fizickog i psihickog integriteta kod dece ili starih osoba. Dok zanemarijanje, potreba u kontekstu partnerske relacije ili sibling odnosa, koje formalno predstavljaju relaciju jednakih ima mogućnost drugacijeg ishoda u odnosu na zanemarivanje potrebe deteta u odnosu roditelj-dete. Odsustvo detetove mogućnosti (ili mogućnosti starije osobe ili osobe sa invaliditetom) uticanja na ishod zbivanja u situacijama nasilja stvaraju posebnu tezinu.

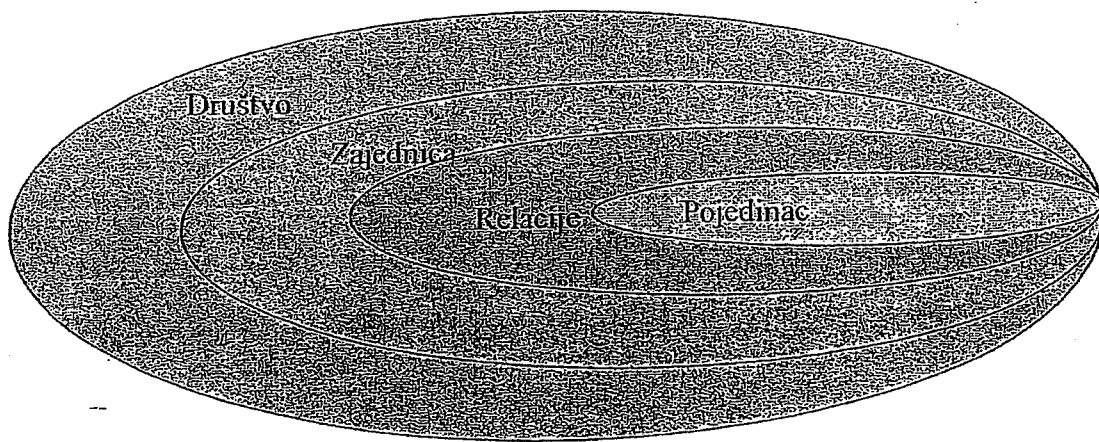
Multifaktorska priroda porodičnog nasilja: faktori koji utiču na pojavu i održavanje porodičnog nasilja

Pojedinačni faktori ne mogu objasniti zašto se neki pojedinci ponašaju nasilno u odnosu na ostale, ili zašto nasilje preovladjuje u nekim zajednicama više nego u drugim. Nasilje je rezultat kompleksnih uzajamnih dejstava individue, međusobnih odnosa, društva, kulturoloških i faktora okruženja. Razumevanje u kakvom su međusobnom odnosu ovi faktori sa nasiljem je jedan od najznačajnijih koraka u pristupu koji treba da prevenira nasilje.

Višestruki nivoi

Korisno je razmotriti *ekološki model* koji može pomoći da se razume multifaktorska priroda nasilja. Prvo upoznavanje sa ovim modelom, u kasnim '70-im, odnosi se na početnu primenu u slučajevima zlostavljanja dece, a zatim i vršnjačkom nasilju (nasilje mladih). Nedavno, istraživanja su pokazala njegovu primenjivost u partnerskom nasilju i zlostavljanju nad starima.

Model istražuje odnose između pojedinca i kontekstualnih faktora i razmatra nasilje kao produkt uticaja multiplih nivoa na ponašanje.

Šema 1.2. Ekološki model za razumevanje nasilja

Nivo individue: individualni faktori rizika

Prvi nivo ekološkog modela traži identifikaciju faktora biološke i lične istorije koje pojedinac unosi u svoje ponašanje. Pored bioloških i demografskih faktora, treba razmatrati i faktore kao što su impulsivnost, nizak obrazovni nivo, neželjeno roditeljstvo, maloletničke trudnoće, zloupotreba supstanci i doživljeno lično iskustvo zlostavljanja, ili agresije u životnoj istoriji. Drugim rečima, ovaj nivo ekološkog modela

fokusiran je na karakteristike individue koje uvećavaju verovatnoću da ona postane žrtva nasilja ili zlostavlja

Nivo relacija: *Porodični faktori rizika*

Drugi nivo ekološkog modela istražuje kako najbliže socijalne relacije, kao što je na primer, partnerska relacija ili odnosi između roditelja i dece ili drugih članova porodice- uvećavaju rizik od viktimizacije izvršenja krivičnog dela nasilja. U slučajevima partnerskog nasilja i zlostavljanja dece, na primer, svakodnevno međusobno življenje i deljenje zajedničkog životnog prostora sa zlostavljačem uvećavaju prilike za nasilne situacije. Pošto će, sasvim sigurno, članovi porodice imati i dalje kontinuirane relacije, slučajevi u kojima će žrtva biti ponavljano izložena zlostavljanju će se nastavljati.

Ostali porodični faktori rizika su: postojanje nasilja u porodicama primarnog porekla, (transgeneracijska transmisija nasilja), patrijarhalne porodične vrednosti, model patrijarhalnog braka, zagovornici stereotipnih muških i ženskih uloga, učenje pasivne ženske uloge, učenje uloge žrtve, učenje uloge nasilnika, ekonomska marginalizacija muškarca i ekonomska zavisnost žene, dizbalans u ekonomskoj moći)

Društvo

Četvrti i poslednji nivo ekološkog modela istražuje šire socijalne/društvene faktore koji utiču na rasprostranjenost nasilja. Ovde su uključeni svi oni faktori koji kreiraju prihvatljivu klimu za nastanak nasilja, koji redukuju ograničenja usmerena protiv nasilja, kao i oni koji kreiraju i podržavaju praznine («pukotine») između različitih segmenata društva –ili tenziju između različitih grupa ili država.

Širi društveni faktori uključuju:

- kulturalne norme koje podržavaju nasilje kao prihvatljiv način za rešavanje konflikata;
- stavove da je samoubistvo stvar ličnog izbora;
- norme koje daju prioritet pravima roditelja nad pravima dece i dečje dobrobiti;
- norme koje učvršćuju dominaciju muškaraca nad decom i ženama;
- norme koje podržavaju upotrebu policijske sile nad građanima;
- norme koje podržavaju političke konflikte.

Širi socijalni faktori uključuju takođe zdravstvenu, obrazovnu, ekonomsku i socijalnu politiku, koje održavaju visok nivo ekonomske ili socijalne nejednakosti između grupa ili društava.

Ekološki okvir ističe multiple slučajeve nasilja i povezanost faktora rizika između porodice i šire zajednice, društvenog, kulturnog i ekonomskog konteksta. Šmešten unutar razvojnog konteksta, ekološki model takođe pokazuje kako nasilje može biti uzrokovano različitim faktorima u različitim fazama života

- 1992. godine na Kubi je sprovedena anketa koja je pokazala da su 26,2% ispitanica žrtve fizičkog, a 33,5% prihičkog nasilja od strane njihovih supružnika.
- Sudeći po rezultatima ankete provedene u Kini, petina ispitanica su žrtve zlostavljanja kod kuće.
- U Egiptu jedna od tri žene biva najmanje jednom u životu pretučena od strane svog supruga.
- U Kuvajtu je oko 15% žena izloženo nasilju u kući.
- U Pakistanu je 80% žena izloženo nasilju u kući
- U Papua Novoj Gvineju dve trećine svih žena bivaju pretučene u braku.
- U Litvaniji 34,5% svih žrtava ubistava su žene ubijene od njihovih supruga.
- U Južnoj Africi svaki šesti dan bar jedna žena biva ubijena od strane partnera.

* Statistika preuzeta od: United Nations: The World's Women 1995. Trends and Statistics. New York 1995.]

U istraživanju kriminala (1996) koje je objavilo Ministarstvo unutrašnjih poslova Velike Britanije, zasnovanom na intervjuima na uzorku od 16 500 ljudi, utvrđeno je

- 30% nasilnih zločina čine napadi u porodicama, od kojih je 90% slučajeva žena napadnutih od strane njihovih partnera i 48% muškaraca napadnutih od strane njihovih partnerki.
- U jednoj trećini svih incidenata nasilja u porodici, prijavljeno je da je napadač bio/la pod uticajem droga i/ili alkohola. Napadi koje izvršavaju žene su manje učestali, manje ozbiljni i kraće traju.
- Štraus (Straus) i Geles (Gelles) (1990) procenjuju da je jedna od osam žena fizički napadnuta od strane svog partnera svake godine u SAD, i procenjuju da je najmanje jedna od tri žene fizički napadnuta u toku veze. Ovi podaci ne obuhvataju "bračno" silovanje i psihičko zlostavljanje.
- Procenjuje se da su žene pod većim rizikom od napada i ubistva ukoliko napuste svoje nasilne partnere (Barnard *et al.*, 1982). Procenjeno je da se jedna trećina prijavljenih fizičkih napada na žene događa prilikom "predaje" dece (McMahon and Pence, 1995).
- Verovatnije je da će odrasli partneri koji su nasilni, kao roditelji fizički zlostavljati svoju decu. Mofit (Moffit) i Kaspi (Caspi) (1998), u njihovom pregledu postojeće literature na ovu temu, procenjuju da je rizik između tri do devet puta veći.

Ove cifre nas navode da postavimo pitanje šta deca uče.

- Mofit i Kaspi (1998) procenjuju da su deca svedoci oko dve trećine napada između roditelja. Neka deca su pod rizikom od traumatskih reakcija, i internalizovanja i eksternalizovanja problema, sa gorim bihevioralnim ishodima za decu, koji su povezani sa učestalošću i intenzitetom fizičkog konflikta između roditelja (Sunderman and Jaffe, 1999).
- Braun (Brown) i Herbert (Herbert) (1997), u njihovom pregledu efekata na decu koja prisustvuju nasilju između roditelja, zaključili su da deca mogu da nauče

agresivne stilove ponašanja, da imaju smanjeno obuzdavanje i povećanu razdražljivost na agresivne situacije, iskrivljena gledišta o rešavanju konflikata, i ona su desenzitizirana na nasilje.

- Istraživači počinju da procenjuju ceñu nasilja u porodici – ekonomsku, psihološku i socijalnu – i primećuju da visok procenat žrtava maltretiranja na dečjem uzrastu završava u sistemu mentalnog zdravlja kada odrastu (Ammerman and Hersen, 1999).
- Aldarondo i Štraus (Straus) (1994) su procenili da je dve trećine klijenata na terapiji parova/podroica bilo uključeno u fizičko nasilje nad svojim partnerima u godini koja je prethodila početku terapije. Erenšaft (Ehrensaft) i Vivijen (Vivian) (1996) otkrili su da od 60% parova koji traže terapiju, a koji su iskusili fizičko nasilje, samo 10% spontano izveštava o nasilju. Čini se da terapeuti nemaju sklonost da rutinski postavljaju pitanja o nasilnom ponašanju u svojim razgovorima sa klijentima.

Evidentiranje slučajeve nasilja

Ministarstvo unutrašnjih poslova Republike Srbije:

- Od kraja 2002.do aprila 2005. podneto je 2.822 krivične prijave zbog krivičnog dela nasilja u porodici
- U 2003. podneto 866 krivičnih prijava
- U 2004 podneto je 1178 krivičnih prijava
- U prva četiri meseca 2005. podneto 465 krivičnih prijava

GCSR i NVO Autonomni ženski centar: u toku 2004. u 9 odeljenja evidentirano je 949 slučajeva nasilja u porodici

3. Indikatori nasilja u porodici

Fizičko nasilje obuhvata: batinanje; šamaranje; udaranje pesnicama; pljuvanje; bacanje na zid ili pod; šutiranje; davljenje; vezivanje; zaključavanje u zatvoreni prostor; paljenje cigaretama, peglama ili nekim drugim vrelim predmetima; udaranje metalnim ili drvenim šipkama/palicama; izbacivanje iz zajedničkog stana (posebno noću, posebno za vreme zime, nevremena i sl.).

Psihičko nasilje obuhvata: pretnje batinama ili drugim oblicima fizičkog nasilja; omalovažavanje nečijeg karaktera, izgleda, inteligencije, prijatelja ili rodbine; ispitivanje i optuživanje za neverstvo; izolacija od prijatelja, rodbine; pretnja oduzimanjem dece; zabranjivanje posedovanja ličnih i predmeta od značaja za osobu kojoj se ta zabrana nameće; uništavanje nameštaja ili predmeta u ličnoj svojini; nedavanje novca i onemogućavanje raspolaganja njim (čak i u slučajevima kada žena zarađuje sopstveni novac); pretnja izbacivanjem iz stana; pretnja slanjem na psihijatrijsku kliniku, i sl.

Seksualno nasilje obuhvata svaku prisilnu seksualnu aktivnost kao što je bračno silovanje; prisiljavanje jednog partnera od strane drugog da učestvuje u seksualnim aktivnostima koje ne želi, koje su degradirajuće, ponižavajuće; fizički nasrtaji na pojedine genitalne/seksualne delove tela; prisilno milovanje; incest; prisiljavanje drugog na gledanje porno filmova ili čitanje porno časopisa; i sl.

Ekonomska ili materijalna eksploatacija obuhvata nasilno, direktno oduzimanje ili uskraćivanje novca ili drugih vrednih stvari; kontrolisanje sveg novca, zarada i primanja, od strane nasilnog partnera; uzurpiranje prava na odlučivanje u pogledu svih kupovina; nezavisno trošenje sopstvenog novca na provod, davanje novca svojim roditeljima, ili drugoj rodbini, prijateljima, dok se celo domaćinstvo izdržava od njenog novca; određivanje dnevnih iznosa novca, nedovoljnih za dnevne potrebe; prisiljavanje žene na neplaćeni rad u njegovim privatnim, poslovnim aktivnostima; vođenje sve zajedničke imovine na njegovo ime, kao što je npr. kuća, stan, vikendica, automobil, umetnički predmeti, i sl; insistiranje sve vreme da je ona neodgovorna osoba koja neprestano troši bezrazložno novac; uskraćivanje mogućnosti donošenja autonomnih, samostalnih odluka u pogledu traženja posla, prihvatanja, napuštanja ili promene radnog mesta, uzimanja bankarskog kredita, i sl.

Institucionalno nasilje-različite prepreke u ostvarivanju osnovnih prava, utemeljene i reprodukovane kroz razlike u moćima i odnosima moći koje utiču na nejednakost među ljudima, ženama, muškarcima;

Direktno nasilje (psihičko, fizičko, seksualno i ekonomsko) koje primenjuju predstavnici institucija nad korisnicima usluga

8

Duhovno nasilje-uključuje uništavanje kulturnih i religijskih verovanja putem ismejavanja, kažnjavanja, omalovažavanja ili prisile da se usvoji određeni sistem vrednosti koji pripada nasilniku.

- U većini slučajeva nasilja u porodici prisutna je kombinacija fizičkog, psihološkog, seksualnog nasilja, a neki slučajevi uključuju i ekonomsko i duhovno nasilje. U pozadini svih oblika nasilja je institucionalno nasilje koje žrtvama otežava mogućnost izlaska iz situacije nasilja.
- Najčešće žrtve nasilja u porodici su žene, deca i stara lica ili bolesna i lica sa invaliditetom.

Lista mitova i činjenica o porodičnim nasilju

Mit: Domaće svađe, batine i tuče su karakteristika života siromašnih i neobrazovanih ljudi, pripadnika nižestatusnih društvenih slojeva, Cigana, onih koji žive u nehygieničkim naseljima. Kod ljudi višeg ekonomskog, obrazovnog i kulturnog sloja takvi događaji su retki.

Činjenica: Nasilje prema ženama ne poznaje granice. Ono se dešava svuda, u svim društvenim klasama i grupama.

Mit: Domaće nasilje je nova pojava prouzrokovana novim promenama koje nosi savremeni život, ubrzanom načinom življenja, i društvenim stresovima.

Činjenice: Običaj da se tuče žena je star koliko i sama institucija braka. Za vreme ranih istorijskih perioda, batinanje žena je podsticano i dozvoljavano i zakonima. Isto tako, i svi drugi oblici nasilja prema ženama imaju dugu istoriju.

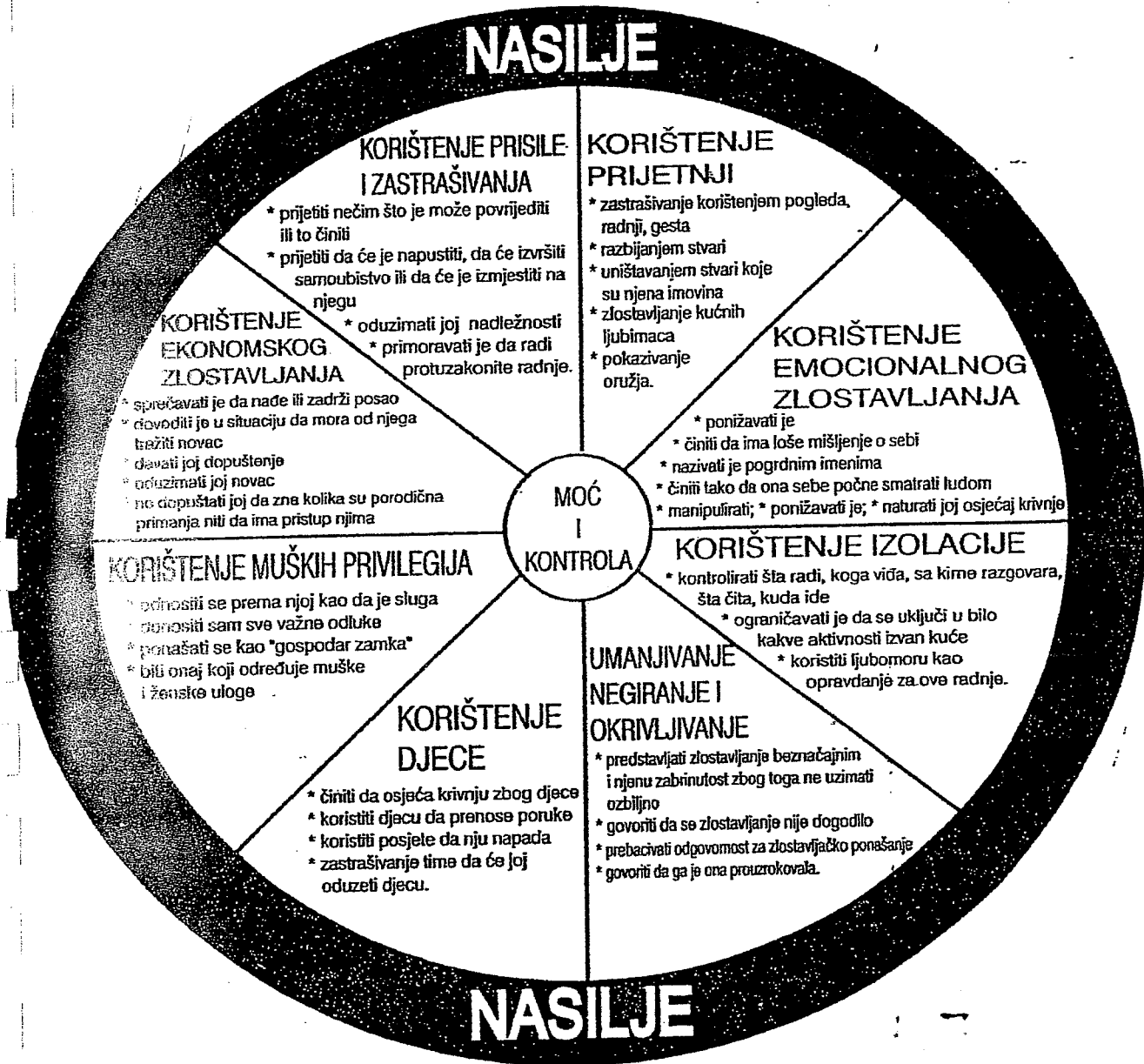
Mit: Porodično nasilje je sada retka pojava. Ono se dešavalo nekada, u prošlosti, kada su ljudi bili nasilniji, i kada su žene smatrane muškarčevim vlasništvom.

Činjenice: Porodično nasilje se dešava veoma često u naše doba. Pravne stručnjakinje i pobornice ženskih prava u svim zemljama, smatraju da je to jedno od najmanje prijavljivanih krivičnih dela.

Mit: Žene provociraju batine svojim ponašanjem i držanjem. One zaslužuju da budu tučene jer ne slušaju svoje muževe, ili čine "pogrešne" stvari.

Činjenica: Ovo opšte uverenje samo ilustruje činjenicu da je problem pretučenih žena društvenog karaktera i da je duboko ukorenjen u način na koji su muškarci i žene odgajani u pogledu samih sebe. Taj način razmišljanja takođe pokazuje kako društvo povezuje brak, svojinu, vlasništvo, seks i nasilje. Stvarnost je da nijedna žena ne zaslužuje da bude bijena, a da će nasilnici već naći neki, bilo koji izgovor za nasilne radnje, bez obzira šta žrtva radila ili ne radila.

6. Točak nasilja

IZVOR:

PROJEKAT INTERVENCIJE PROTIV NASILJA U PORODICI
DULUTH, MINNESOTA

odnosa prema detetu. Porodice izolovane iz svoje sredine, kao što smo već napomenuli, takođe predstavljaju rizik za pojavu zlostavljanja, jer ne mogu da obezbede emocionalnu i materijalnu podršku, uključujući i korišćenje socijalnih, predškolskih i školskih institucija i službi za decu.

Makrosistem predstavlja sistem kulturnih vrednosti i verovanja koji okružuje zlostavljanu i zanemarivanu decu svojim uticajem na ontogenetski razvoj, makro i eksosistem. U mnogim zapadnim društvima opšte je prihvaćeno, i u neznatnoj meri sankcionisano korišćenje fizičkih kazni za kontrolisanje ponašanja dece. Fizičko kažnjavanje podržavaju i stručnjaci od autoriteta - nastavnici, policajci, sudije, što se podržava verovanjem da roditelj ima pravo da bira način na koji će se odnositi prema svom detetu. Tako, nezavisno od promovisanja prava dece, teško je očekivati da će zlostavljanje biti eliminisano dokle god roditelji podižu svoju decu u društvu koje toleriše nasilje uopšte, gde se batine smatraju sredstvom za vaspitanje, a roditeljstvo kao oblik posedništva.

Sociološki pristupi su doprineli modernim shvatanjima nasilja u porodici posmatrajući ga kao socijalni problem, čime su omogućili povezivanje jednostranih koncepcija i stvaranje novih prilaza ovom složenom fenomenu.

Glava II FORME NASILJA

Raznovrsne kros-kulturalne studije izučavaju raširenost nasilja u porodici u različitim društvima. Jedna od najpoznatijih i najsveobuhvatnijih studija proučavala je prevalenciju različitih formi nasilja u porodici u 90 kulturnih regija sveta. Istraživanjem je obuhvaćeno 14 društava pojasa Saharske Afrike, 10 iz Srednjeg Istoka, sedam iz Evrope (uključujući Srbiju), 17 iz Severne i 16 iz Južne Amerike, 13 iz Okeanije i 13 Azijskih zajednica. Većina izveštaja dobijena je od kulturnih antropologa, koji su živeli sa porodicama i neposredno posmatrali njihov porodični život (Levinson:1988).

Od svih oblika nasilja najčešće je zlostavljanje žene (supruge), koje se pojavljuje u 84,5% ispitivanih kultura. Povremeno se ispoljava u 18,8% društava, učestalo je u 29,5%, retko je u 37,8%, a izuzetno je retko ili nije prisutno u 15,5%. U 8,9% posmatranih zajednica nasilje nad ženom se najčešće pojavljuje kada je muž u pijanom stanju, u 5,6% podjednako i kada je pijan i kada je trezan, a u 70% nasilje se obično ispoljava kada je suprug trezan. Nasilje nad ženom koje se okončava smrću ili ozbiljnijim povredama, prisutno je u 46,6% proučavanih društava, a u 45,5% glavni razlog nasilja nad suprugom je sumnja u njenu vernost. Društvena reakcija

na nasilje nad suprugom prisutna je u 92,1% ispitivanih zajednica. Trenutna intervencija od strane komšija ili rodbine pojavljuje se u 17,6% slučajeva, žena ima pravo na privremeni smeštaj u 14,7% zajednica, može tužiti muža u 17,6%, dobiti razvod zbog nasillnog ponašanja supruge u 11,8%, a sve navedeno je moguće u 29,4% društava u slučajevima kada nasilje dostigne vrhunac. Društvena reakcija ni nakoji način nije prisutna u 8,4% društava iz uzorka. Fizičko nasilje nad decom, uključujući udaranje različitim predmetima, šamaranje, grdnju, zatvaranje u određene prostore, pravljenje opekotina, štipanje i sl. dešava se u 73,4% izučavanih društava. Fizičko kažnjavanje dece svakodnevna je pojava u 13,3% zajednica, česta u 21,1%, povremena u 40%, a retko ili se nikada ne događa u 26,6% društava. Nasilje nad mužom često se dešava u 6,7% ispitivanih kultura, retko je u 20,2%, dok je nezamisliva pojava u 73,1% društava.

Između različitih formi nasilja postoje određene veze. Na primer, ubistvo dece koje je izuzetno redak oblik nasilja u 78,5% zajednica, dešava se isključivo u onim kulturama u kojima je prisutno nasilje nad ženom i fizičko kažnjavanje dece. Na osnovu iznetih rezultata može se zaključiti da je nasilje u porodici rašireno u većini regiona sveta, te da su retke osobe koje barem u jednom trenutku svoga života nisu bili žrtve nasilja ili nasilnici.

Postoje različite klasifikacije nasilja u porodici, najčešće se ono određuje prema vrsti nasilja (fizičko, seksualno, psihičko), odnosno prema uzrastu i stepenu srodstva u kome se nasilnik i žrtva nalaze. Oblici nasilja po svom sadržaju su raznoliki - recimo prodaja dece ili supruge za žrtvovanje, prisilni homoseksulizam sa adolescentima, žrtvovanje dece u pubertetu, navođenje deca ili supruge na samoubistvo iz religioznih pobuda, decoubistvo i sl. Ipak, ovi oblici nasilja u većini savremenih društava izuzetno su retki. Iz tog razloga nećemo im poklanjati posebnu pažnju, već ćemo se usredsrediti ka onim oblicima nasilja koji su u manjoj ili većoj meri prisutni u svim zajednicama. Reč je o fizičkom nasilju nad decom, fizičkom nasilju između supružnika i nasilju nad starim osobama u okviru porodice.¹

1. Fizičko nasilje nad decom

Složenost problema nasilja nad decom ogleda se u nejasnom definisanju ovog pojma. Pri definisanju nasilja nad decom mora se poći od sledećih kriterijuma:

¹ Kao što smo ranije istakli seksualno zlostavljanje dece i incest su teme koje će biti posebno obrađene.

- Namernost dela.
- Dejstvo i posledice dela na dete.
- Procene ili mišljenja o delu.
- Standarda na kojima je procena zasnovana.

Univerzalnu definiciju nasilja nad decom otežavaju različiti socio-kulturni aspekti. Na primer, nešto što je normalno u jednoj kulturi može se smatrati nasiljem u drugoj - tako na primer, u nekim afričkim kulturama postoji običaj da se deci namerno prave ožiljci na licu ili telu, dok bi se ta ista pojava u zapadno evropskim zemljama smatrala nasiljem. Ove činjenice nam ukazuju da se nasilje nad decom mora ispitivati i u kulturalnom kontekstu. Definicije nasilja nad decom uglavnom su usmerene ka fizičkom zlostavljanju i važne su ne samo zbog sudskog postupka, nego i zbog sprovođenja preventivnih programa, pravovremenog otkrivanja i zaštite dece žrtava nasilja. Pravne definicije su prilično nejasne. One ne određuju količinu povreda koje se smatraju nasiljem i često koriste termine, kao što su: „mentalna patnja”, „povredeno mesto”, bez njihovog posebnog tumačenja. U naporima da se konstituiše sveobuhvatna definicija fizičkog nasilja nad decom, najdalje su otišli Gelles (1982) i Giovannoni i Becerra (1979). Oni su postigli saglasnost da definicija fizičkog nasilja nad decom mora polaziti od:

- direktnog oštećenja i trauma, seksualnog zlostavljanja sa povredama ili namerne neuhranjenosti;
- namere da se dete povredi;
- namernog zlostavljanja bez povrede (zaključavanja u mračnom plakaru, sobi i sl.)

U osnovi postoje dva razloga zbog kojih je nepoznat stvarni obim pojave nasilja nad decom. Prvi proizilazi iz nemogućnosti da se formuliše u potpunosti precizna definicija ove pojave, dok je drugi posledica činjenice da se nasilje nad decom uspešno krije i da se retko prijavljuje kako od strane profesionalaca, tako i građana.

2. Nasilje nad ženom (suprugom)

Od svih formi nasilja u porodici zlostavljanje žene privlači veliku pažnju javnosti, odmah iza zlostavljanja dece. Nasilje nad ženom u zavisnosti od toga da li se shvata kao medicinski, pravni ili socijalni problem, ima različita značenja. Kao medicinski problem privlači pažnju u onim slučajevima, kada povrede prouzrokovane nasiljem zahtevaju medicinski tretman ili su toliko ozbiljne da prouzrokuju smrt žene. Podaci iz SAD ukazuju da od svih ubistava žena, u oko 30% slučajeva žene su žrtve svojih muževa ili vanbračnih partnera (Federalni biro za istrage, 1982.)

Još do pre 10 godina, problemu zlostavljanja žene pridavana je vrlo mala pažnja u pravnom sistemu. Žene su retko prijavljivale nasilje, od 109 ispitanih žena koje su tokom braka bile napadnute 32. 000 puta, samo 517 napada ili manje od 2% prijavljeno je policiji (Dobash i Dobash, 1979.) U proteklih nekoliko godina, mnoge zemlje donele su posebne zakone, u skladu sa kojima se maltretiranje žene smatra kriminalnim aktom. Na osnovu ovih zakona svi oblici nasilja u porodici smatraju se kriminalnim ponašanjem, a hapšenje je jedini adekvatan odgovor u svim situacijama u kojima postoje ozbiljne povrede ili preteća opasnost po žrtvu. Od žrtava se, dalje, ne traži formalna žalba, i pre no što tužilac podnese optužbu mere za zaštitu žrtve moraju biti u najkraćem roku primenjene.

Danas je jasno da zlostavljanje žena ne poznaje socijalne ili ekonomske granice, ali veća je mogućnost da se nasilje nad ženom javi u porodicama nižeg socio-ekonomskog statusa, kao i u porodicama gde su žene nezaposlene.

Zlostavljanje žene i oblici nasilja nad ženom najčešće se objašnjava u zavisnosti od ženine prošlosti, sadašnjih okolnosti, njenih reakcija na zlostavljanje (Snyder i Fruchtman, 1981) ili posredstvom teorija koje se zasnivaju na tri različita nivoa objašnjenja: intrapersonalnom, interpersonalnom i sociokulturnom.

3. Silovanje u braku

Termin silovanje u braku, odnosno supružničko silovanje veoma često je u upotrebi i pod njim se zapravo podrazumeva silovanje supruge. Pod silovanjem se podrazumeva nasilan seksualni čin, sa svesnom namerom da se žrtva - žena ponizi, degradira i kontroliše. Svaki oblik silovanja kod žene može izazvati izuzetno složene psihičke posledice.

„Silovanje je traumatično ne zato što je to neko koga vi ne znate, već zato što je to neko koga vi ne želite - bez obzira da li je to stranac, prijatelj ili muž” (Fenichel, 1984:182). Autor smatra da silovane supruge pate više i duže nego ostale žrtve, zato što je kod njih osećanje krivice, nemoći i vlastite izdaje izraženije nego kod ostalih žena. Rezultati ovih osećanja su gubitak poverenja u druge ljude koji raste sa brojem silovanja, uz istovremenu pojačanu i dugotrajnu anksioznost i strah. Postoji samo jedna relevantna studija sa reprezentativnim uzorkom žena koje su bile ispitivane o silovanju i pokušaju silovanja u braku. Od 644 žene, koje su ikada bile udavane 89 (14%) izveštava o silovanju ili pokušaju silovanja u braku. Ovaj nalaz treba uzeti sa izvesnom rezervom, pošto mnoge žene nisu sposobne da prepoznaju seksualni čin kao akt silovanja, smatrajući da je to njihova bračna dužnost. (Russell, 1982.) Na populaciji od 48 miliona udatih žena u Americi, Russell procenjuje da ih je skoro 8 miliona u riziku da postanu žrtve silovanja u braku.

4. Nasilje nad mužem

Većina istraživanja ukazuje da se muševci najčešće javljaju kao nasilnici, tako da nije iznenađujuće da se nasilje u porodici uglavnom posmatra preko žene kao žrtve. Ipak, neke studije, naročito one koje se odnose na ubistva dece (Radbill, 1974) i uopšte ubistva (Wolfgang, 1958) pokazuju da se žene mogu javiti kao nasilnici. No to pak, nije bio dovoljan razlog da se o nasilju nad muževima više piše i govori. Činjenica da je sve više žena preopterećeno poslom, uz istovremenu obavezu izvršavanja onih zadataka vezanih za vođenje domaćinstva i podizanje dece, pojačava stres i nezadovoljstvo brakom, a kao rezultat svega toga može se javiti nasilničko ponašanje žena.

Kritike upućene retkim istraživanjima nasilja nad muževima, apostrofiraju nasilje počinjeno od strane žene kao „običan, beznačajan, fizički napad”. Međutim ne treba smetnuti sa uma da nijedan oblik nasilja nije beznačajan, čak i ako je po svom sadržaju veoma blag. Ovakvo nasilje može prethoditi izraženijoj agresiji, odnosno može poslužiti kao opravdanje mužu za kasnije nasilje nad ženom. U prilog ovim shvatanjima su tvrdnje Bendea (Bende, 1980) po kojima je u najvećem broju slučajeva razlog ubistva muševca od strane supruge pokušaj samoodbrane. Inače, u situacijama kada porodično nasilje eskalira do stepena mogućeg ubistva, verovatnoća da suprug ili supruge postanu ubice podjednako je raspoređena. Od svih ubistava u Americi 25% se dogodi u porodici, u 50% od ovih slučajeva žrtva je jedan od supružnika. Muškarac je žrtva u skoro istom procentu slučajeva kao i žena - 48% prema 52% (Federal Bureau of Investigation, 1973).

5. Nasilje nad starim osobama

Mada su teškoće u prepoznavanju i tumačenju nasilja prisutne u svim studijama koje izučavaju nasilje u porodici, one su naročito izražene kada je reč o zlostavljanju starih osoba. Ovom problemu se posvećuje veća pažnja tek pre otprilike jedne decenije, što ipak nije dovelo do saglasnosti o tome šta se može podrazumevati pod nasiljem nad starim osobama. Neke definicije pod ovim pojmom podrazumevaju i različite oblike psihičkog maltretiranja (vredanje, ismejavanje, potcenjivanje). U svetlu ostalih formi maltretiranja u porodici, termin nasilje je pre svega ograničen na akcije koje su daleko ispod stepena uobičajenog ljudskog ponašanja i odnosi se pre svega na fizičko nasilje, koje rezultira različitim povredama ili koje je imalo nameru da te povrede izazove. Verovatno u tom kontekstu treba posmatrati i nasilje na starim osobama, odnosno težiti njegovom definisanju na ovaj način.

Glava III

SOCIJALNE PROMENE I NASILJE U PORODICI

Većina novijih studija spektar svog interesovanja fokusira na mogućim posledicama koje socijalne promene izazivaju na odnose u porodicama u tzv. zemljama u razvoju. Od četrnaest poznatih studija koje proučavaju ove probleme, deset ih sugeriše da urbanizacija, industrijalizacija, migracija i sl. doprinose kršenju tradicionalnih formi organizacije porodice, doprinose njenoj dezintegraciji, i tako utiču na prirodu i frekvenciju nasillja u porodici u ovim društvima. Međutim, treba istaći da najveći broj istraživanja ispoljava određene nedostatke, s' obzirom da su zaključci izvođeni iz ograničenog broja podataka, uzorci za ispitivanje bili su nedovoljni, istraživanja su vremenski kratko trajala, što je nedopustivo za ozbiljnija longitudinalna proučavanja. Ipak, kao primer metodološki korektnih istraživanja ove vrste, u literaturi se spominje jedno za nas veoma zanimljivo. Reč je o analizi Erlihove (1966) promena u strukturi i odnosima u jugoslovenskoj porodicama, od početka ovog veka do 1963 godine.

Autorka je sa saradnicima izvodila longitudinalna terenska istraživanja (u periodu dužem od 50 godina) u preko 300 sela u Makedoniji, Bosni, Srbiji i Hrvatskoj. Nastojala je da utvrdi intezitet i vrstu posledica koje socijalne promene izazivaju po funkcionisanje jugoslovenske seoske porodice. Do početka ovoga veka većina seoskih domaćinstava bila je organizovana u vidu velikih patrijalnih zajednica-zadruga. Zadruga je imala do 40 članova i njom je upravljao najstariji muškarac („glava kuće”), dok je njegova žena imala autoritet u odnosu na druge žene u porodici. Sinovi su provodili ceo život u zajednici, a ćerke su udajom prelazile u druge zadruge. Sva imovina (osim sitnih ličnih stvari), uključujući i zemlju bila je u vlasništvu zadruge. Prelazak na novčanu ekonomiju (oko 1900 god.), političke neprilike uzrokovane I svetskim ratom i ekonomska kriza (1929-1933) uslovile su postepeni nestanak zadruga i njihovu transformaciju prvo u proširene, a potom u nuklearne porodice.

Erlihova je na primeru dezintegracije zadruge i porasta nuklearnih porodica, pokušavala da utvrdi vezu između različitih tipova porodice i učestalosti nasilja nad ženom. U tradicionalnim zadrugama muškarac je imao sav autoritet i isključivo pravo odluke i u takvim zajednicama žene nikada nisu bile fizički kažnjavane. U prelaznim proširenim porodičnim domaćinstvima, autoritet žene je rastao, ali i učestalost nasilja nad njom. Konačno, u selima gde su male proširene ili nuklearne porodice postale pravilo, nasilje nad ženom bilo je retko, a autoritet žene u domaćinstvu gotovo istovetan muškarčevom.

Istraživački pristup Erlihove ukazuje na neke bitne odrednice kojih se treba pridržavati kada se proučava uticaj socijalnih promena na nasilje

u porodici. Prvo, socijalne promene nisu proizvod jednog trenutka, nego otvoren proces koji se permenentno dešava. Drugo, socijalne promene su proizvod spoljašnjih i unutrašnjih pritisaka, pri čemu spoljašnji imaju veći uticaj u savremenom društvu. Treće, relevantni podaci moraju se prikupljati za ceo period u kojem se socijalne promene dešavaju, što zahteva primenu longitudinalnih terenskih istraživanja. Četvrto, ne mogu se izvoditi zaključci o uticaju socijalnih promena na pojavu nasilja u porodici, sve dok se proces socijalnih promena u potpunosti ne okonča.

Glava IV

REZULTATI ISTRAŽIVANJA O NASILJU U PORODICI

Ovaj segment istraživanja usmeren je na utvrđivanje raširenosti pojave nasilje prema deci školskog uzrasta u okviru porodice i na prisustvo nasilja između roditelja. Posredstvom upitnika ispitano je 600 dece - učenika osnovnih i srednjih škola u Srbiji (uzrasta od 10 do 18 godina) i njihovih roditelja. Podaci o nasilju u porodici prikupljeni na ovaj način (upitnikom) inače se smatraju nedovoljno preciznim zbog stavova da je nasilje „privatna stvar porodice”, „normalana pojava” ili „sramota” koju treba kriti od šire sredine. Prema nekim istraživanjima samo 1,5% muškaraca i 6% žena izveštava o fizičkom nasilju između partnera putem upitnika, dok kod ispitivanja posredstvom pojedinačnih intervjua, 46% muškaraca i 44% žena govori da postoji fizičko nasilje (Perel, 1997.). Ovi razlozi su nas naveli da nedostatke ovog načina istraživanja donekle ublažimo upoređivanjem dečijih i roditeljskih odgovora i proučavanjem stavova o nasilju u porodici, kao indikatoru zatvorenosti, odnosno otvorenosti porodičnog sistema za različite društvene intervencije.

Nalazi koje izlažemo imaju pre svega epidemiološki i eksplorativni karakter, jer su usmereni na utvrđivanje raširenosti pojave i ispitivanje veza i odnosa fizičkog nasilja u porodici, određenih socio-ekonomskih karakteristika, kao i zloupotrebe alkohola. Posebno izlažemo stavove roditelja prema potrebi društvene reakcije na nasilje u porodici i razmatramo sistem podrške i obraćanja za pomoć i zaštitu od nasilja kod učenika.

Nasilje između roditelja, kao specifičnu formu nasilja smo utvrđivali preko prisustva svađa i tuča između supružnika. Posebna forma porodičnog nasilja koju smo obuhvatili ovim istraživanjem je i prisustvo dece roditeljskim svađama i tučama.

Svađe supružnika se svakako ne mogu same po sebi smatrati nasiljem - one mogu biti i konstruktivni deo porodičnih interakcija. Ipak, česte, svakodnevnne svađe umanjuju kvalitet atmosfere porodičnog života i mogu biti „okidač” za pojavu fizičkog nasilja. U našem uzorku o čestim svađama

9.1. Делокруг и методе социјалног рада у школи

Делокруг социјалног рада у школи обухвата превентивне и социјално-заштитне активности и то:

- а) Превентивним социјалним радом у школи предузимају се одговарајуће опште мере, чији је циљ побољшавање и уједначавање животних услова свих полазника обавезног осмогодишњег школовања. Те активности се првенствено односе на функционисање продуженог боравка и целодневне наставе за ниже разреде, организовање друштвене исхране ученика у школским кухињама, стручна помоћ у збрињавању деце изван места становања родитеља и обезбеђивање организованог одмора и рекреације.

Последњих година је увећан број кривично неодговорне деце (испод 14 година старости) који су извршиоци озбиљних кривичних дела. У свим развијенијим срединама императивно се намеће потреба оснивања тзв дневних центара за прво евидентиране извршиоце кривичних дела. У београдским општинама: Нови Београд, Савски Венац и Земун већ су основани и функционишу поменути дневни центри. Једногодишње искуство је показало сасвим задовољавајуће резултате, јер скоро да нема рецидива. Стручњаке који раде у овим дневним центрима за сада плаћа социјална заштита.

Чињеница "да многи ученици нису у стању из различитих разлога да успешно заврше започету школу, па чак ни обавезно образовање, обавезује све заинтересоване да испитају многобројне чиниоце од којих зависи школски успех и да предузму мере за испуњење свих услова који омогућују напредовање у учењу. Неуспех у школској обуци не представља само значајан губитак за друштвену заједницу, већ делује врло негативно на карактер и личност таквог ученика. Велики број емоционално и друштве неприлагођене деце - од које се не ретко регрутују малолетни преступници, а поготову будући неспособни и несрећни чланови друштва, - потиче често управо из редова ученика који трпе неуспех у школи.³ Као што се уочава, превентивни социјални рад у школи треба да ублажи и отклони све оне објективне услове који неповољно делују на ученике и њихово учење.

Превентивна социјална делатност школе остварује се истраживањем одговарајућих потреба ученика и њихових породица применом социјалног рада у организовању заједнице помоћу социјалних акција.

С обзиром на сложеност превентивне функције школе, социјални радник је обавезан да оствари оптималну сарадњу како са сарадницима центра за социјални рад, тако и са наставницима, психологом, педагогом и дечјим родитељима. Једино континуирана сарадња свих субјеката у одређеној средини може да обезбеди задовољавајуће резултате и у садашњим друштвеним условима, како би се бар донекле ублажиле социјалне разлике међу ученицима.

Важно је истаћи да је носилац превентивних активности школа, а социјални радник је само координатор и иницијатор на релацији школа друштвена средина.

3 Пауновић М "Социјални рад у школи" Зборник појмова у социјалној политици, Београд, 1973. м стр 199

9.2. Сарадња школе са центром за социјални рад

Социјални радници као носиоци и организатори социјалних активности, сарађују са свим постојећим и потенцијалним активностима школе и друштвене средине, посебно са центром за социјални рад, ради успостављања, заснивања и развијања таквих садржаја који ће омогућавати младим приближно уједначене услове у току школовања.

Социјалним радом се сагледавају чињенице о условима живота ученика - систематско и трајно праћење и проучавање материјалних и друштвених услова живота и рада ученика и њихових породица, у сврху предузимања одређених мера у школи и од центра за социјални рад; у односу на унапређење њиховог развоја као и превладавања тешкоћа методама социјалног рада и средствима социјалне заштите, друштвене бригае о деци, пензијско-инвалидског и здравственог осигурања.

Програм рада социјалног радника полази од општих, специфичних (посебних и акутно индивидуалних али увек конкретних потреба, услова и захтева, који произилазе из основних обележја састава (структуре) и развоја ученика, карактера и нивоа школе, као и непосредно датих реалних економских и других могућности.

Смисао развијања социјалних активности у школи и њеној друштвеној средини се пре свега остварује развијањем непосредних и посредних видова групне и шире друштвене узајамности и солидарности унутар специфичних потреба школе, личности ученика или њихових породица.

Остваривање програмирања, организације учешће у социјалним активностима школе заснива се на пуној координацији претпостављених или стварних учесника било ког постојећег или будућег тима.

Овде пре свега подразумевамо стручне сараднике и наставнике школе и стручне раднике центра за социјални рад.

Основне карактеристике услова конкретизације и разраде програма социјалног рада у школи произилази из њеног општег организационог, материјалног и других својстава. Ове услове ће у конкретним ситуацијама (срединама) битно одређивати:

-специфичне и конкретне карактеристике структуре ученика и њихових породица и

-деца и породице које се налазе у различитим врстама ризика.

Неопходно је да комуникација између центра за социјални рад и школе буде двосмерна. То значи да су отворени за узајамни проток информација. За време које долази задаци су:

-организовање међуресорских разговора и договора (на свим нивоима) у вези са утврђивањем стратегије о непосредном деловању у појединим срединама, а овакав општи приступ треба да нађе своју одређену и конкретну реализацију у појединим срединама;

-уопштавање искуства стеченог у текућем раду и његовом праћењу и повезивању са текућим акутним потребама и проблемима деце и породица у овој области;

-евалуација досадашње праксе обезбеђује напредовање у сарадњи и непосредним активностима, јер се континуирано обезбеђује реализација утврђеног;

-заснивање функционалног интердисциплинарног (међуресорског) генералног програма превенције младих са ризицом поремећаја у понашању, који повратно важи и обавезује све учеснике у сарадњи.

За социјалног радника у школи важно је да уме да успостави ваљане сарадничке односе са стручним сарадницима (психологом и педагогом) и свим просветним радницима школе и са свим друштвеним и приватним субјектима у друштвеној средини где се школа налази. Такав приступ омогућује му да у сваком конкретном случају оптимално користи ресурсе који му стоје на располагању. Захвална околност за социјалног радника огледа се у томе, што делокруг његовог професионалног рада не задире непосредно у начин извођења наставе. То му омогућује да га посебно просветни радници прихвате са мање отпора и неповерења.

Сарадња са психологом и школским педагогом у оквиру стручног тима треба доминантно да се одвија у корист ученика и њихових породица. Овакав приступ неће доводити до ривализирања међу стручњацима.

Социјални рад у школи, поред друштвеног и стручног тима своје економско оправдање, јер благовременим социјалним акцијама у школи остварују се одговарајуће уштеде, које могу да послуже за нове преветивне активности.

Утисак је да и родитељи ученика добро прихватају социјалног радника, јер његове стручне интервенције непосредно осећају у примени породичног функционисања.

NASILJE U ŠKOLAMA: MOTIVI, PREVENCIJA I SUZBIJANJE

Žarko Trebješanin

Univerzitet u Beogradu, Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju

Problem nasilja u školi postaje obično društveno vidljiv tek kada se desi neki dramatičan slučaj sa tragičnim posledicama. Inače ono nije upadljivo jer ga i nasilnici i žrtve kriju, a očevici izbegavaju da ga prijave. Danas prevladava stav da je problem siledžijskog ponašanja u školi ozbiljan problem, koji ima veoma štetne posledice na učenike, kao i na čitav vaspitno-obrazovni proces u školi. Današnji mali nasilnici sutra će biti odrasli kriminalci koji će nanositi štetu društvu, drugima i sebi samima.

Kada se poredi nasilništvo u školama u Srbiji sa onim u drugim zemljama, rezultati istraživanja pokazuju da je kod nas manje izraženo, ali to ne znači da ono nije i kod nas ozbiljan problem.

Za plodnu raspravu o nasilju u školi, a posebno o vršnjačkom, vrlo je bitno odrediti šta se tačno podrazumeva pod ovim pojmom. Postoje različite definicije, a problem je i u tome što jasno određenje ometaju mnoge zablude, predrasude i stereotipi o nasilju (negiranje, relativizacija, posmatranje nasilja kao igre, „prolazne pojave“ i sl.). U radu se zastupa teza da je kod označavanja nekog akta kao nasilničkog bitno da se vodi računa o stanovištu žrtve, o tome kako ga ona doživljava.

U Srbiji, kako pokazuje jedno novije istraživanje (Dragan Popadić, Dijana Plut, 2007), najčešći oblici vršnjačkog nasilja u osnovnoj školi su: uređanje (45.6%), spletkarenje (32.6%), udaranje (19.2%) i pretnje (16.9%). Dečaci i stariji učenici su se nešto češće od devojčica i mlađih izjašnjavali kao nasilnici. Dečaci su i nešto češće bili žrtve.

Proučavanje nasilničkog ponašanja zahteva pre svega detaljnu analizu svakog od tri osnovna člana ovog asocijalnog vida komunikacije (nasilnik – žrtva – publika/posmatrač). Ko je nasilnik i kako ga prepoznati? Ko je žrtva, kako se postaje i kako se može poznati? Za razumevanje ovog ponašanja veoma je važno i otkriti šta ga izaziva, njegove najvažnije motive (osećanje nezadovoljstva, frustracije, težnja za nadmoći, za statusom u grupi itd.). Veliki teorijski i praktični značaj za istraživanje i sprečavanje nasilništva ima i odgovor na pitanje zašto posmatrač nasilničkog ponašanja ne pružaju pomoć žrtvi?

Najopštiji i krajnji cilj svih preventivnih programa je da iskoreni svaki oblik fizičkog ili psihičkog zlostavljanja učenika i da se deca u školi osećaju: sigurno, prihvaćeno i zadovoljno. Postoji mnoštvo validiranih programa (program prevencije siledžijstva, razvoj socijalne

i emocionalne inteligencije, učenje zamene agresije, učenje samokontrole besa i agresije, vršnjačka medijacija itd.) za prevenciju i zaustavljanje nasilja u školi. U radu se daje njihov kratak pregled i opšti kriterijumi za odabiranje odgovarajućeg, efikasnog programa.

Nije dovoljno samo sprečiti pojavu nasilničkog ponašanja, potrebno je izmeniti čitav naopak sistem vrednosti, stavova, uverenja i načina mišljenja kod učenika i razviti kod dece empatiju, toleranciju, poštovanje različitih mišljenja i ponašanja. Da bi se to postiglo nije dovoljno primeniti samo određeni program za suzbijanje nasilja, nego je neophodno u ovaj globalni proces izmene celokupne klime u školi uključiti širu društvenu zajednicu, direktora škole, psihologe, pedagoge, nastavnike, roditelje i, pre svega, sve učenike, a ne samo one s problemima.

Ključne reči: nasilje u školi, nasilnik, žrtva, motivi nasilja, nenasilna komunikacija

UVOD

Samo u poslednjih nekoliko meseci, ove 2008. godine, u Srbiji je bilo je nekoliko drastičnih slučajeva međuvršnjačkog nasilja, kada su učenici srednjih i osnovnih škola grubo, okrutno, fizički nasrnuli jedni na druge, a neki su pri tome upotrebili i oružje. Ovi tragični slučajevi koji su se završili nanošenjem teških fizičkih povreda, pa i čak i smrću, odmah su dospeli na udarne stranice dnevnih novina i uzburkali stručnu ali i širu javnost.

Problem nasilja u školi u Srbiji postaje za širu javnost društveno vidljiv i alarmantan, nažalost, tek kada se desi neki dramatičan slučaj sa tragičnim posledicama, koji dobije veliku medijsku pažnju i tako dospe u žižu javnosti. Inače nasilje u školi nije tako upadljivo i njegove prave razmere se ne znaju zato što nasilnici kriju svoje postupke, žrtve se stide ili plaše da prijave, a posmatrači se boje da svedoče ili ne smatraju da je važno da se to prijavi.

Paradoksalno, odrasli ljudi su bolje zaštićeni od nasilja (verbalnog i fizičkog) jer ih štiti zakon, policija, sudstvo, nego deca, koja su po svojoj prirodi osetljivija, ranjivija i manje sposobna da se sama brane.

Mada su neki još uvek skloni da potcene značaj vršnjačkog nasilja, danas prevladava stav da je problem siledžijskog ponašanja u školi ozbiljan problem, koji ima veoma štetne i dugoročne posledice na učenike (na njihovo fizičko i mentalno zdravlje, na razvoj samopoštovanja, sposobnost uspostavljanja dobrih socijalnih odnosa i sl.) i na čitav vaspitno-obrazovni proces u školi (ometa predavanje, učenje, kvari atmosferu u razredu, u školi, široj društvenoj sredini). Današnji mali nasilnici sutra će biti odrasli kriminalci koji će nanositi ozbiljnu štetu društvu, drugim ljudima i sebi samima.

Danas, zahvaljujući pre svega ekspanziji vršnjačkog nasilja u svetu, zatim sve brojnijim istraživanjima u svetu i kod nas, kao i razvoju programa prevencije, znamo daleko više o nasilništvu i merama za njegovo sprečavanje i ograničavanje, nego pre samo deceniju ili dve.

PROBLEM NASILJA U ŠKOLAMA U SVETU I U SRBIJI

KRATAK PREGLED ISTRAŽIVANJA NASILJA U SVETU.

Neki slučajevi učeničkog zlostavljanja u Skandinavskim zemljama (Norveška, Švedska, osamdesetih godina prošlog veka) koji su doveli teških, tragičnih posledica, od kojih su najtragičnija bila samoubistava trojice učenika, nametnuli su potrebu sistematskog ispitivanja nasilja u školama (Olweus, 1993). Norveško ministarstvo naručilo je istraživanje (130, 000 učenika uzrasta 8 do 16 godina iz sedamstotina škola, kojim je rukovodio Den Olvejs, sa ciljem da se iznađu valjani i interventini programi. U istraživanju je utvrđeno da svaki sedmi učenik ima probleme sa nasilništvom (Olweus, 1993).

Desetak godina kasnije školsko nasilje se sagledava kao značajan i urgentan problem i u nizu drugih evropskih i vanevropskih zemalja (SAD, Izrael, Japan, Australija itd.).

U Izraelu, u istraživanju na 30 hiljada učenika, utvrđeno je da je gotovo polovina učenika (48%) osnovne škole u poslednjih mesec dana bilo makar jednom udareno ili šutirano tokom poslednjih mesec dana, dve trećine (75%) je bilo ponižavano, a 80% je bilo verbalno zlostavljano od strane vršnjaka.

U jednom istraživanju u SAD (16.000 učenika od 6. do 10. razreda) pokazalo se da je 30% učenika uključeno u ponovljeno nasilje: 13% kao siledžije, 11% kao žrtve a 6% kao i žrtve i siledžije. Prema podacima Američkog udruženja školskih psihologa 22 % učenika starijih razreda osnovne škole (od četvrtog do osmog) ima teškoće sa učenjem zbog nasilja vršnjaka. Oko tri miliona slučajeva nasilništva u školi prijavi se svake godine (samo „vrh ledenog brega“), a 160. 000 dece svaki dan izostaje iz škole zbog straha od nasilja (Alan Bin, 2004, str. 76-77).

Krajem prošlog veka sprovode se obimna istraživanja nasilja u školi i istovremeno nastaju mnogobrojni programi za prevenciju i saniranje već raširenog nasilja (Smith & Brain, 2000). Prema jednom pregledu istraživanja ovog problema, izloženost nasilništvu je veoma velika u Australiji, Austriji, Finskoj, Nemačkoj, Norveškoj i SAD kreće se do 25% (Veenstra et al., 2005).

Rezultati iz istraživanja školskog nasilja sprovedenog 2001/2002. godine u 35 zemalja i regiona na preko 120, 000 učenika uzrasta 11, 13 i 15 godina (Craig & Harel, 2004) pokazali su da je 34% ispitanih učenika bar jednom bilo izloženo nasilju.

Procenat onih koji su bar jednom bili izloženi nasilju varira, zavisno od države, među 11-godišnjacima: 14% – 63%, među 13-godišnjacima: 17% – 69% a među 15-godišnjacima: 12% – 61%. Njih 11% je bilo izlo-

ženo nasilju bar dva-tri puta puta mesečno. Među nasilnicima u svim zemljama je bilo značajno više dečaka nego devojčica. I tuče su se pokazale kao relativno česte: 39% dece se bar jednom potuklo tokom prethodne godine, a njih 10% se potuklo triput ili češće.

Po stepenu nasilja na vrhu su bili Estonija, Grenland, Letonija, Litvanija, Portugal i Ukrajina. Među zemljama sa najmanje školskog nasilja bile su Češka, Slovenija, Švedska i Hrvatska.

Istraživanja nasilja u školi u Srbiji. U jednom istraživanju u Srbiji (organizator Fakultet za političke nauke u Beogradu, 1998) na uzorku od 600 učenika uzrasta 11-18 godina iz 12 osnovnih i 12 srednjih škola, ispitivana je učestalost pojedinih vrsta nasilja kako u školi tako i van nje. Utvrđeno je da je najčešći oblik nasilja u školi bilo je vređanje i ismevanje (37% učenika su bili žrtve), zatim pretnje batinama (21%), otimanje i uništavanje stvari (9.5%). Važan zaključak ovog istraživanja bio je taj da škola ne pruža deci odgovarajuću zaštitu od izloženosti vršnjačkog nasilja, s obzirom da su u školi učenici više izloženi nekim oblicima nasilja nego van nje. A takođe je zabrinjavajuće da čak 7% učenika nosi u školu neku vrstu oružja kao što je nož, palica, motka ili, ređe, pištolj (Gašić-Pavišić, 1998).

U poređenju sa svetom, vršnjačko nasilje u školi **u Srbiji** je manje učestalo nego u drugim zemljama i predstavlja „još uvek problem koji je pod kontrolom“, smatra Slobodanka Gašić-Pavišić. To mišljenje dele i drugi naši istraživači ovog problema. Ako poredimo izloženost nasilju naših učenika sa podacima iz studije Svetske zdravstvene organizacije (Craig & Harel, 2004), videćemo da se naše škole nalaze ispod proseka po izraženoj nasilnosti.

„Kod nas je 21% učenika odgovorilo da su u protekla tri meseca bili izloženi vršnjačkom nasilju (jednom i više puta), dok je u citiranoj stranoj studiji 34% učenika imalo slične neprijatnosti (to je prosek za različite zemlje). Slično, ponovljenom nasilju je kod nas izloženo 5.1% učenika, a u studiji WHO 11% učenika“ (Popadić i Plut, 2007).

Istraživanje Popadića i Plutove sprovedeno pomoću upitnika na 26, 228 učenika od 3. do 8. razreda u 50 osnovnih škola širom Srbije u proleće 2006. godine pokazalo je da je u periodu od tri meseca 65.3% učenika, sudeći po njihovim izjavama, doživelo neki oblik vršnjačkog nasilja (procenti se kreću od 48% do 80%). Ako se analiziraju slučajevi ponovljenog nasilja, onda se 20.7% učenika moglo klasifikovati u žrtve, 3.8% u nasilnike i 3.6% u žrtve/nasilnike.

Najčeći oblici vršnjačkog nasilja su: vređanje (45.6%), spletkarenje (32.6%), udaranje (19.2%) i pretnje (16.9%). Dodirivanje, otimanje i uništavanje imovine i prisiljavanje su oblici nasilnog ponašanja su ređi (ispod 10%). Stariji učenici su češće bili nasilni i češće su se žalili na nasilje odraslih, dok su uzrasne razlike u izloženosti nasilju bile minimalne (Dragan Popadić, Dijana Plut, „Nasilje u osnovnim školama u Srbiji – oblici i učestalost“, 2007).

Postoje veoma različite metode za istraživanje i kvantitativno merenje intenziteta i učestalosti nasilnog ponašanja. Registrovanje i merenje jačine nasilja se može bazirati na: iskazima učenika o vlastitom nasilništvu ili izloženosti nasilju, imenovanju nasilnika i žrtava od strane vršnjaka, pro-

cenama odraslih (nastavnika, direktora, službenika obezbeđenja škole), objektivnim pokazateljima, neposrednom posmatranju. Ubedljivo najčešće korišćen metod su samoiskazi samih učenika.

Kada se kao kriterijum učestalosti nasilja koriste procene direktora i nastavnika škola, onda se, pokazuju istraživanja, dobija znatno manja učestalost. Korišćenje kriterijuma koji se zasniva na samoprocenama (Popadić i Plut) dalo je značajno više pokazatelje nasilja. Tako su procene na osnovu izloženosti konkretnim nasilnim aktima vršnjaka u protekla tri meseca, pokazale da je „bar jednom“ nasilju bilo izloženo 65% a ne 21% učenika, a ponovljenom nasilju je izloženo 24% a ne 5% učenika.

Zbog velike raznovrsnosti i u teorijskom određenju, i u načinima merenja nasilja, i u uzorcima na kojima su ispitivanja vršena, poređenja rezultata su teška i rizična.

ODREĐENJE POJMA NASILJA

ZABLUDE, PREDRASUDE I STEREOTIPI O VRŠNJAČKOM NASILJU.

Kada je reč o nasilju među učenicima, jedna od rasprostranjenih zabluda je uverenje da su međusobni fizički obračuni deci gotovo prirodan i neophodan uslov njihovog telesnog razvoja, sticanja odbrambenih sposobnosti i čvrstog karaktera, odnosno da tako, nadmećući se u fizičkoj snazi i veštini, deca, posebno muška, jačaju i razvijaju se i postaju snalažljiva, otporna i spremna za život. Postoji predrasuda da su „nasilni dečaci pravi, prekaljeni momci i da je junaštvo odgovoriti na nasilje nasiljem (biti muško, a ne 'tužibaba', 'mamina maza', 'seka Persa' ili 'mekušac')"

Druga zabluda/predrasuda je potcenjivanje opasnosti od nasilja („Dečja posla, stariji ne treba da se mešaju“, „Nasilništvo je samo mali, simpatičan nestašluk, bezazlena dečja igra“, „Dete koje dobije batine ili bude ismevano, to gotovo odmah zaboravi“). U nekim kulturama, naročito patrijarhalnim i ratničkim, zahvaljujući ovim pogrešnim uverenjima postoji veoma visok prag tolerancije međuvršnjačke agresivnosti, odnosno kulturom uslovljena neosetljivost na nasilje dečaka u školi. U Srbiji, kako zbog tradicije, tako i zbog skorašnjih društvenih kriza i ratova, postoji velika tolerancija prema nasilnom ponašanju, posebno dečaka. Često se kaže kod nas u školi nema nasilja (negiranje).

Treća zabluda je da je nasilje razvojna odlika, koja se neizbežno javlja na nižem uzrastu i da sa sazrevanjem jednostavno, spontano, sama od sebe nestaje negde u starijim razredima srednje škole. To je opasna zabluda, jer mali nasilnici lako postaju veliki prestupnici (daleko su veće šanse da postanu kriminalci u odraslom dobu kod one dece, koja su bila veoma agresivna na ranom uzrastu). Uzdržavanje od nasilja, nalaženje nenasilnih načina rešavanja sukoba i tolerancija u međuljudskim odnosima se ne javljaju sami od sebe, nego se, naprotiv, stiču, ove veštine se uče!

Četvrta tipična zabluda i veoma raširen stereotip je da je žrtva sama kriva, da je ona svojim izgledom ili ponašanjem „isprovocirala“ agresiju (nekad se čak i otvoreno kaže da je „dobila ono što je zaslužila“).

Peta zabluda (predrasuda) je da su samo dečaci nasilnici (oblici nasilja devojčica su samo drugačiji, odnosno nije svako nasilje fizičko). Devojčice više koriste verbalno nasilje, ogovaranje i indirektno nasilje (izolacija žrtve).

Nejasna granica. Kako povući jasnu granicu između bezazlenog, bezopasnog, šaljivog zadirkivanja i verbalnog nasilja ili između drugarskog koškanja, guranja u igri i guranja koje nanosi duševnu ili fizičku bol i patnju žrtvi. Uvek je najvažniji kriterijum šta misli objekt zadirkivanja, da li to doživljava kao igru ili nasilje!

Nasilništvo neki autori definišu kao „fizičko, verbalno ili emotivno zlostavljanje pojedinca od strane jedne ili više osoba“ (Klor i Hajbel, 1996). A pod zlostavljanjem se podrazumevaju akti kao što su: pretnje, iznuđivanja, kršenje građanskih prava, nanošenje lakših i težih telesnih povreda, pa sve do ubistva.

Nasilništvo je, smatra jedan od pionira u izučavanju ovog problema, agresivni postupak sa neravnotežom moći (žrtva smatra da joj je nemoćna) i elementima ponavljanja (Olweus, 1996). Prema Olvejsu učenik je **zlostavljan** (žrtva) kada je „ponavljano i trajno izložen negativnim postupcima od strane jednog ili više učenika“ (Olweus, 1993). To znači da je **siledžijstvo** takav oblik agresivnog ponašanja u kojem je žrtva, koja nije u stanju da se brani, ponovljeno izlagana nasilju i gde postoji nesrazmera moći (nasilnik je jači) (Olweus, 1993).

I prema drugim istraživačima to je pojava interpersonalnog ponašanja (neophodno je najmanje dvoje), koje se ispoljava u tome da „moćnija osoba povređuje ili zastrašuje manju, odnosno slabiju osobu svesno (namerno) i često“ (Bin, A., Učionica bez nasilništva, 2004, str. 15).

Hteo bih da naglasim da je bitno da se nasilje definiše i sa stanovišta žrtve, subjektivno, a ne samo objektivno. **Nasilništvo** je, dakle, svako agresivno ponašanje koje žrtva doživljava kao čin zlostavljanja, odnosno kao nanošenje štete, bola, neprijatnosti i patnje (fizičke, psihičke, moralne) i prisiljavanja da čini ono što ne voli.

Ponašanje kojim se nanosi šteta može biti verbalno i neverbalno.

POREKLO I PRIRODA NASILNIČKOG PONAŠANJA

Većina psihologa saglasna je da je nasilničko ponašanje naučeni obrazac ponašanja jer je bio potkrepljivan (pažnja, status u grupi vršnjaka, zadovoljenje potrebe za dominacijom, pribavljanje raznih privilegija). Bitno je da je to naučen oblik ponašanja, što znači da se, primenom adekvatnog programa, može i odučiti.

Iza ovog asocijalnog ponašanja leži motiv agresivnosti, potreba za moći ili potreba za samopotvrđivanjem.

Postoji više **poгодnih uslova za razvoj siledžijskog, agresivnog ponašanja:**

- Nepovoljna, destruktivna atmosfera u društvu. Na agresivno ponašanje dece i mladih snažno utiču učestali i raznoliki oblici nasilja u široj društvenoj sredini – ubistva, terorizam, tuče na sportskim terenima i dis-

kotekama, verbalno nasilje na javnim mestima – skupština, javni prevoz, stadioni i sl.

- Nasilje u medijima. Televizija, film, internet, igrice, štampa i drugi mediji, prepuni su slika i izveštaja o brutalnom nasilju. Leonard Eron, socijalni psiholog, kaže da dete u SAD do svoje 12 godine vidi na TV 8. 000 ubistava i više od 100.000 drugih nasilnih postupaka (Aronson, Wilson & Akert, 2002)! Preplavljenost medija nasiljem dovodi do toga da deca otupe na bol i patnju drugoga i da agresivnost prihvataju kao nešto normalno, svakodnevno, a nekada i oponašaju nasilnike koji su ih impresionirali.

- Nezdrava, nepovoljna, nedemokratska, autoritarna porodična atmosfera prepuna sukoba, šikaniranja i nasilja. Agresivnosti dece doprinose česte svađe u porodici, maltretiranje slabijih članova. Utvrđeno je da ako majka u ranom detinjstvu nema dobar emocionalni kontakt sa bebom, ako nedostaje afektivna vezanost, toplina, roditeljska ljubav, pažnja i briga, da će takvo dete kasnije biti lišeno saosećanja i sklono nasilju. Asocijalnom ponašanju doprinosi i asimetrija moći među članovima, kao i postojanje neprikosnovenog despotskog autoriteta, koji zahteva bespogovornu poslušnost.

- Često i strogo fizičko kažnjavanje dece. Kod nas je napravljen jedan zanimljiv pokušaj da se izradi „atlas kažnjavanja dece“ u nekim bivšim jugoslovenskim republikama. Evo nekih karakterističnih rezultata, u procentima iskazanih, fizičkog kažnjavanja dece: Srbija (90%), Srbi u Bosni (80%), Hrvatska (75%). Izrazito fizičko kažnjavanje (često i surovo): Srbija (40%), Hrvatska (20%), Makedonija (12%) (Vera Erlih, 1971). Tamo gde je izraženiji ratnički duh tamo je češće „ekscresivno fizičko kažnjavanje“ dece. Učestalo fizičko kažnjavanje dece po pravilu izaziva osećanje besa, nezadovoljstva, osujećenosti i lako dovodi do nasilničkog ponašanja prema slabijem biću.

- Ugledanje na agresivne članove porodice. Model nasilničkog ponašanja je neki član porodice – otac, majka, brat.

Preterano popustljivo, „liberalno“, „tolerantno“ vaspitanje. Neki roditelji smatraju da je za dete pogubno da „frustriraju“ i zato mu gotovo ništa ne zabranjuju u strahu da će zabrane i ograničenja „oštetiti dečji psihički razvoj“. „Humanističko“, „samerhilovsko“ vaspitanje, odnosno krajnje popustljivo, ponašanje roditelja u odnosu na dečje prohteve, naprotiv, dovodi do zastoja i deformacija u razvoju ličnosti. Odbijanje od sise, učenje urednosti, navikavanje na čistoću, zabrana incestnih želja, predstavljanje osujećenja neophodna za prilagođavanje stvarnosti, za prelazak na princip realnosti, odnosno za normalan razvoj ega i superega. Frustracija je štetna po mentalno zdravlje ili za dalje sazrevanje samo onda ako je isuviše velika, ako pređe stepen podnošljivosti. A kada nema ograničenja ni adekvatnog kažnjavanja za agresivno ponašanje deteta, tada mali nasilnik uči da se nasilje isplati, da je to efikasno sredstvo da se dođe do cilja i postaje sve upornije i istrajnije u ovom načinu ponašanja. Kod takve dece je oštećen razvoj empatije, a super-ego je zakrčljao ili je nedovoljno formiran, tako da ne postoji unutrašnji regulator moralnog ponašanja u vidu autonomne savesti (Vederil, 2006).

• Učestalo zlostavljanje od strane vršnjaka (deca, prvobitno žrtve, mogu kasnije i sami postati surovi nasilnici).

Vrste pojedinih oblika vršnjačkog nasilja u školi

Nasilje, kome je opšta namera nanošenje štete i povreda, može imati više oblika u skladu sa tim šta ima za posledicu: fizičko povređivanje (čupanje za kosu, udaranje, šamaranje, štipanje), psihološko (pretnje, zastrašivanje, ucenjivanje, ruganje, ispoljavanje prezira), socijalno (društvena izolacija) ili moralno povređivanje (ogovaranje, klevetanje, sramoćenje).

Prema sredstvima kojima se koristi postoji:

Verbalno nasilje: nazivanje ružnim, pogrđnim imenima, ruganje, ismevanje, vređanje, ogovaranje, pretnje batinama i zastrašivanje. „Neke škole su čak ugradile detektore metala u nadi da će time sprečiti nasilje. Ali oružje nije jedini problem. Nijedan postojeći detektor metala ne može da spreči ljude da unesu strah, predrasude i sukobe škole, kao što ne može da spreči učenike da isti taj strah, predrasude i sukobe posle škole vrate na ulice“ (Bin, A., Učionica bez nasilništva, 2004, str. 8).

Fizičko nasilje: uništavanje stvari, otimanje stvari i novca, guranje, štipanje, gađanje, udaranje, šutiranje, prebijanje.

Nasilje može biti direktno (fizički ili verbalni napad) ili indirektno, prikriveno nasilje (socijalna izolacija, ogovaranje, klevetanje, socijalna stigmatizacija).

STRUKTURA NASILNIČKOG ODNOSA (NASILNIK – ŽRTVA – POSMATRAČI)

KO JE NASILNIK U ŠKOLI?

Nasilnik je dete koje ponovljeno fizički i psihički zlostavlja vršnjake. To je ono dete koje voli da se oseća moćno i žudi za ispoljavanjem svoje nadmoći tako što će druge, slabije, da zlostavlja i koje je naučilo da može agresijom doći do privilegija (dobara, novca, strahopoštovanja, statusa u društvu vršnjaka, potčinjavanja drugih).

Šta konkretno čini nasilnik?

- Napada druge i ugrožava njihov mir i bezbednost
- Zastrašuju ih i prete im
- Vređa i ponižava ih
- Ruga se i šikanira slabije
- Izdaje naređenja i očekuju pokornost
- Uzima bez pitanja tuđe stvari
- Uništava tuđu svojinu
- Prisiljava druge da mu daju novac ili vredne predmete
- Ogovara, ignoriše ili zlobno ismeva one koje „uzmu na zub“

Kako se prepoznaje nasilnik? Po tome što:

- Često je ljut, besan, ljubomor, arogantan, nezadovoljan (nizak prag tolerancije na frustraciju)
- Često krši i ignoriše pravila društvenog ponašanja
- Divi se nekritički svima koji imaju veliku moć

- Impulsivan je, teško se kontroliše, nedostaju mu socijalne veštine.
- Dominantan je, samouveren, ima preterano dobro mišljenje o sebi, precenjuje svoje sposobnosti.
- Često optužuje sve druge za svoje probleme i često vidi neprijateljske namere i gde ih nema.
- Ravnodušan je prema tuđoj patnji (nema empatije), ne pokazuje sažaljenje („emocionalna tupost“).
- Ima stvari i novac čije poreklo ne može da opravda.
- Mnogo polaže na svoju fizički snagu i voli da je demonstrira.
- Često se ponaša asocijalno i kod kuće (roditelji, braća i sestre)
- Hoće pošto-poto da bude u pravu i da u svakoj igri bude pobednik.

Ako dete rano ispolji učestali i snažni bes i odgovara agresijom na najmanju provokaciju, postoji verovatnoća da će ono u odraslom dobu zadržati i ustaliti obrazac nasilničkog ponašanja, pa čak i to da će mu agresivnost i impulsivnost postati stabilne crte ličnosti. Američka istraživanja pokazuju da svaki četvrti mladi nasilnik ima krivični dosije pre navršene tridesete godine!

KO JE ŽRTVA?

Bitno je da se kaže da žrtva vršnjačkog nasilja može biti bilo ko, danas je ovo dete sutra ono, a prekosutra može biti – bilo koje dete!

Kako se oseća žrtva? Žrtva se oseća uplašeno, besno, nemoćno, posramljeno, jadno, a nekada, potpuno očajno. Ona doživljava bol fizičku, psihičku i moralnu, patnju, razočaranje, usamljenost, tugu.

Kako se odabira žrtva? Kao žrtve često se biraju oni koji su različiti, po nečemu drugačiji od većine – po telesnoj težini, snazi, visini (mršaviji, slabiji, manji), boji i izgledu kože, boji kose, svojoj etničkoj, rasnoj ili verskoj pripadnosti, po inteligenciji, znanju, sklonostim, fizičkom zdravlju, što nose naočare ili protezu, „govore čudno“, imaju neku telesnu manu, oblače se neobično, nespretna su, stidljiva, ćutljiva- itd. To su obično deca koja su fizički slaba, nesnalažljiva, zaplašena, marginalizovana, društveno izolovana, usamljena, koja „štrče“ i ne uklapaju se dobro u kompaktnu većinu.

Kako prepoznati žrtvu? Žrtva se često prepoznaje po svom neverbalnom ponašanju: stavu tela (poguren, pognut), hodu (nesiguran, sitan), pogledu (izbegavaju da gledaju u oči), načinu govora (tiho, sporo, nedovoljno jasno), izraz lica (bojažljiv, uznemiren, zabrinut), za razliku od dece koja su samopouzdana i koja imaju razvijeno samopoštovanje (idu uspravno, s uzdignutom glavom, brzo, govore glasno, odrešito, gledaju pravo u oči, izraz lica odaje odvažnost i sigurnost).

Dete koje je žrtva prepoznaje se i po svom psihičkom, emocionalnom stanju i neobičnom društvenom ponašanju: često je usamljeno, rasejano, nezainteresovano za učenje i druženje, preosetljivo, pasivno, povučeno u sebe, neraspoločeno, zlovoljno, uznemireno, anksiozno, zbunjeno, nesnalažljivo (posebno u društvu), ne ume da se brani, ima nisko samopoštovanje, ima rđavu sliku o sebi, lako se rasplače.

KO SU I ŠTA RADE POSMATRAČI ?

Posmatrači su voljni ili nevoljni, brojni ili malobrojni svedoci nasilničkog ponašanja grupe ili pojedinca prema žrtvi. Nasilnik obično izbegava veliku publiku za svoje izživljavanje nad žrtvom jer se boji da će ga neko prijaviti ili sprečiti. Ali istovremeno, nasilnik voli publiku kao ogledalo svoje moći. Posmatrači obično nemo posmatraju, neki zgroženo, a neki sa prikrivenim ili otvorenim uživanjem maltretiranje nemoćne žrtve. A nekada oni mogu čak i da „navijaju“ i da „podbadaju“ nasilnika, odnosno da ga podstiču na dalje nasilje.

Za mnoge ljude je zagonetno i neobjašnjivo da se često nasilje dešava pred masom pasivnih ljudi, koji bi sa lakoćom mogli da savladaju siledžiju ili makar da zovnu policiju u pomoć. Poznat je, recimo, drastičan slučaj devojke Kiti Đenoveze koju je pred gotovo četrdeset ljudi u Njujorku čitavih pola sata nasilnik probadao nožem sve dok sirota devojka nije izdahnuła, a da niko od brojnih posmatrač nije pritekao u pomoć. Da li to znači da su ljudi postali neporavljivo sebični, ravnodušni i bezdušni? Psiholozi su ovu tezu proverili nizom dovitljivih eksperimenata. Dovitljivo isplanirani eksperimenti socijalnih psihologa pokazali su da su ljudi zaista nespremni da pomognu žrtvi, ali ne zato što „neosetljivi“, „otuđeni“. Reč je o nečemu sasvim drugom, a to je da se u grupi javlja fenomen tzv. podeljene, rasplinute (difuzne) odgovornosti. Naime, većina prisutnih posmatrača misli: „Što baš ja da se mešam, nisam ja ovde jedini, valjda će neko drugi da pomogne“. Ali, osim ovog, postoje i drugi razlozi zašto se ne pomaže ugroženoj osobi. Evo tih drugih razloga.

Zašto posmatrači ne pomažu žrtvi

- Plaše se da i sami odmah ne postanu žrtve ili da će biti predmet osvete.
- Ne znaju kako da pomognu, zbunjeni su i uznemireni.
- Misle da je to samo „dečja igra“ ili da je to „njihova stvar“

DINAMIKA NASILNIČKOG ODNOSA

MOTIVI NASILNIČKOG PONAŠANJA

Osećanje frustracije, osujećenosti i nezadovoljstva što im nije zadovoljena potreba za ljubavlju ili što ih drugi moćniji zlostavljaju (u kući, školi) i žudnja za osvetom, dovode do nasilničkog ponašanja, obično prema nekoj slabijoj osobi. To je pomerena agresivnost.

Osećanje straha i ugroženosti, jer se neprestano boji da će ga drugi, neprijateljski raspoloženi napasti ili da ga gledaju s prezirom i podsmevaju mu se. Nasilničko ponašanje je u ovom slučaju neka vrsta prevencije, „odbrane“ od zamišljenog napada.

Osećanje usamljenosti i odbačenosti (nije lako biti sam niti podnositi ignorisanje i izbegavanje, tako da je njihova agresivnost često pogrešan, neuspeo način uspostavljanja kontakta sa drugima. Istraživanja su pokazala da su često nasilnici i sami bili žrtve prezira, izrugivanja, ponižava-

agresivno ponašanje pokušavaju da smanje... " (Aronson, Wilson, & Akert, 2002). Fizičko kažnjavanje treba maksimalno izbegavati jer time prećutno dajemo za pravo onome ko ima silu da je primeni na slabijem i potvrđujemo uverenje da uvek „jači tlači“. Time samo postizemo privremeno uzdržavanje ili prikrivanje nasilničkog ponašanja, a višestruko povećavamo bes, ozlojeđenost, agresiju i želju za osvetom. Kazna nije dovoljna i zato što ona može samo da spreči nepoželjno ponašanje, ali ne doprinesi izgrađivanju pozitivnog, prosocijalnog ponašanja i mišljenja. Kažnjavanjem mi samo utičemo na eliminaciju asocijalnog ponašanja, ukazujemo kako ne treba da se ponaša, ali ne podstičemo i ne usmeravamo nasilnika kako da se ponaša prihvatljivo, na drugačiji, socijalno konstruktivan način.

To ne znači da je svako kažnjavanje loše i da ga ne treba koristiti kao vaspitnu meru. Reč je o tome da kazna ne sme biti jedina mera, jer nije dovoljno delotvorna. Kada se primenjuje kazna treba da bude:

- razumna, smislena i u skladu sa uzrastom i zrelošću (kognitivnom, moralnom i socijalnom) deteta (starije i zrelije dete je odgovornije za svoje postupke)
- prilagođena prirodi, vrsti i učestalosti prestupa (prekorevanje, grdnja, zabrana izlaska, zabrana gledanja TV, uskraćivanje igranja igrice na kompjuteru, zabrana odlaska na izlet ili ekskurziju, nove obaveze u kući, volonterski rad u nekoj socijalnoj ustanovi i sl.)
- pravedna, a to znači dobro odmerena, da po svojoj veličini odgovara ozbiljnosti nasilničkog čina (drastičnije nasilje, veća kazna) i za sve je ista.
- sasvim izvesna, neizbežna (uvek kada se izvrši nasilje neizostavno sledi kazna)
- blagovremena (što pre to bolje) jer je tada efikasnija.

Za **suzbijanje i iskorenjivanje školskog nasilja** važno je poštovati neke **principe**:

Dečja prava. Svako dete mora biti zaštićeno od svake vrste nasilja i niko nema prava da ga zlostavlja bilo fizički bilo psihički ili moralno. Kako kaže Den Olvejs „svaki pojedinac ima pravo da bude pošteđen ugnjetavanja i ponižavanja u školi i u društvu“. Učenik ima pravo da uči, da se druži i igra u bezbednoj sredini koja povoljno utiče na njegov razvoj.

Pravila korektnog i uljudnog međusobnog ophođenja moraju biti svima u školi dostupna i jasna. Potrebno je da se razumljivo, konkretno i precizno formuliše koji su sve oblici asocijalnog ponašanja su zabranjeni u školi (npr. „Nasilništvo nije dozvoljeno“, „Niko ne sme drugoga da vređa, zadirkuje, ugrožava ili ponižava“, „Kada vidimo nasilje, dužni smo da sprečimo ili pozovemo pomoć“ itd). Svakome mora biti jasno da je nasilništvo u školi u bilo kom obliku i pod bilo kojim izgovorom - nedopustivo.

Pozitivan primer (nastavnika, učenika, roditelja) više vredi i od kažnjavanja asocijalnog ponašanja i od verbalnog zalaganja za prosocijalno, nenasilno, konstruktivno ponašanje. Zato je važno da se učitelji, nastavnici, pedagozi, psiholozi, učenici i roditelji ponašaju odgovorno, humano, tolerantno u svakodnevnom odnosu sa drugim odraslim ljudima i vršnjacima. Nastavnici i drugi vaspitači trebalo bi da uvek istaknu dobar primer uljudnog, saosećajnog, altruističkog i brižnog ponašanja, uzdržavanja od agresije, izvinjavanja zbog nanete štete i sl.

Rana prevencija je efikasnija. Sa sa merama prevencije uvek je bolje krenuti na ranom uzrastu. Pokazalo se da su mere za sprečavanje nasilja delotvornije ako se programi sprovode još u nižim razredima osnovne škole, pre nego što dođe do kulminacije nasilja (od 6 do 8 razreda).

Najpoželjniji i najdelotvorniji je holistički (sveobuhvatni) pristup problemu prevencije nasilja usmeren na stvaranje bezbedne sredine i pozitivne atmosfere u školi (uključuju se: roditelji, učenici, nastavnici, šira društvena zajednica, direktor škole, stručnjaci različitih profila – psiholozi, pedagozi, pravnici, lekari, policajci)

PROGRAMI PREVENCIJE NASILJA USMERENI NA UČENIKE (ŽRTVE I NASILNIKE)

- Raznolikost preventivnih programa

Ne postoji jedan dobar način kao odgovor na nasilje, niti jedan dobar program za sprečavanje nasilja, koje ima razne motive, oblike i javlja se u posebnim situacijama.

- Kako odabrati pravi: Program prevencije treba da bude:
- dobro teorijski utemeljen,
- empirijski validiran (evaluacija mernim instrumentima, procene od strane više nezavisnih eksperata),
- lako dostupan za primenu
- prihvatljiv za učenike i nastavnike i
- relativno jeftin.

Najbolji je onaj program koji je najefikasniji u datoj školskoj sredini, u posebnoj situaciji i za konkretni vid ispoljavanja nasilja.

- Uloga vaspitača (nastavnika, psihologa, pedagoga, direktora)

Svi oni koji u školi neposredno rade sa decom na njihovom obrazovanju i vaspitanju, odgovorni su za sprečavanje i suzbijanje nasilja i za izgrađivanje osećanja sigurnosti i prihvaćenosti kod učenika. Osim konkretnih mera za sprečavanje nasilništva, vaspitač najbolje može doprineti razvoju nenasilnih vidova rešavanja sukoba i tolerancije – ličnim primerom („Vrlinama se učimo od mudrijih i starijih”, kaže Aristotel). Ništa ne deluje tako efikasno na suzbijanje netolerancija i agresivnosti kao lični primer vaspitača (učitelja, nastavnika) koji je deci uzor. Oni treba da im pruže primer odlučnog i pravednog, ali trpeljivog i saosećajnog ponašanja kada je reč o rešavanju sukoba i drugih međuličnih problema učenika.

Primeri nekih validiranih **programa za sprečavanje nasilništva**:

Program prevencije nasilništva (Olweus, 1999). I ovaj program je započeo, nažalost, kao posledica tragičnih događaja u školi - samoubistva troje dece zbog maltretiranja. Tako, recimo, jedna od preživelih žrtava, Henri, bio je svakodnevno zlostavljan, neprestano izlagan ruganju i ponižavanju od strane druge dece. Kada su ga prisilili da stavi glavu u klozet-sku šolju, posle ovog traumatičnog doživljaja nije više izdržao i pokušao je samoubistvo, sva sreća neuspešno.

Cilj ovog pionirskog programa (započetog još osamdesetih godina prošlog veka) je da se da se poveća svest o nasilništvu i znanje o njegovim uzrocima, vrstama i posledicama, da se izrade jasna pravila ponašanja

koja sprečavaju nasilje u školi, da se promeni postojeća školska klima u celini, kao i da se u prevenciju uključe svi relevantni činioci (učenici, roditelji, nastavnici, škola itd.).

Teorijska osnova je teorija socijalnog učenja, na kojoj se zasniva modifikacija stečenog nepoželjnog agresivnog ponašanja. Nasilničko ponašanje je naučeno potkrepljivanjem agresije (nagrade su moć, dominacija, status i pažnja grupe). Neophodno je da se poštovanjem jasnih pravila za sprečavanje nasilja povećaju negativne (blage kazne), a istovremeno smanje pozitivne posledice siledžijskog ponašanja učenika (ukine dobijanje povlastica i privilegija na osnovu agresije). Ovaj program uključuje poseban rad sa nasilnikom (pružanje prilike da popravi nanetu štetu), žrtvom (pružanje emocionalne podrške, razvoj socijalnih veština, samouvažavanja, razvoj efikasnog odbrambenog ponašanja i sl.). U različitim zemljama (Norveškoj, Nemačkoj, SAD, Engleskoj) ovaj program je uspeo da smanji nasilništvo u školi za 30 do 60%.

Vršnjačka medijacija. Obučavanje emocionalno i socijalno zrelijih učenika (smirenih, uravnoteženih, razumnih, objektivnih, sa empatijom, altruističnih, istinski zainteresovanih da pomognu) da budu uspešni posrednici u konstruktivnom rešavanju sukoba među učenicima.

Oni ne nude gotova rešenja, nego podstiču dijalog među sukobljenim učenicima, pomažu svojim drugovima da bolje sagledaju situaciju, da saslušaju drugu stranu, osobu sa kojom su u sporu, da bolje razumeju njena osećanja i potrebe, da uspostave s njom razuman dijalog i, najzad, vode ih korak po korak ka tome da pronađu održivo rešenje koje nije nasilno, da zavađeni učenici dođu do kompromisnog, obostrano prihvatljivog rešenja.

Razvijanje emocionalne i socijalne inteligencije učenika, kao bi se sprečile kasnije asocijalne pojave (nasilništvo, kriminal, samodestruktivnost, bolesti zavisnosti i sl.). Jedan od njih je i sledeći: Program emocionalnog opismenjavanja – Unapređivanje alternativnih strategija mišljenja (Grinberg, 1994). Mark Grinberg je direktor Istraživačkog centra za prevenciju nasilja i promovisanje ljudskog razvoja na Univerzitetu Pensilvanija. Cilj ovog programa je bolje poznavanje svojih emocija i uspešnije upravljanje njima (Goleman, Destruktivne emocije, str. 269).

Učenje **životno važnih društvenih i emocionalnih veština:**

- slušanja (u školi se uči čitanje, pisanje, kazivanje, računanje, a važna veština slušanja se ne uči; vrlo je bitno naučiti da saslušamo drugog, pažljivo, strpljivo, zainteresovano, saosećajno, s razumevanjem, bez osude, kritike, tako da možemo mirno saslušamo čak i neprihvatljivo gledište, bez upadanja u reč, prekidanja, vređanja, bez zlobnih primedbi, bez karikiranja njegovih stavova i uverenja),

- empatije (sposobnost da se poistovetimo sa drugom osobom, da se stavimo u „tuđu kožu“, da razumemo njegove pobude, namere i osećanja, da zamislimo kako se oseća žrtva, posmatrač, a kako nasilnik. Empatija je najbolji lek protiv dehumanizacije i demonizacije žrtve, a time i efikasna inhibicija nasilja. Empatija se može vežbati, učiti - Aronson, Wilson, & Akert, 2002; Rozenberg, 2002),

- samopoštovanja (svest o tome da vredimo, da imamo svoja prava, da treba da branimo svoje stavove, uverenja, da možemo slobodno da

iznosimo svoja osećanja i mišljenja, da se borimo za zadovoljenje svojih potreba i želja - Rozenberg, 2002)

- samokontrole (savladavanja afekata, straha, besa, agresivnih i destruktivnih impulsa)
 - reflektovanja tuđih osećanja (sposobnost da se uoči podtekst onoga što kaže sagovornik i da mu se odraze osećanja i potrebe, što doprinosi boljem razumevanju),
 - rešavanja međuličnih problema i konflikata u grupi (veština upravljanja konfliktima),
 - uspostavljanja konstruktivnog dijaloga (destruktivnu i jalovu svađu preobraziti u konstruktivni i plodni razgovor koji vodi rešenju - Rozenberg, 2002),
 - smisla za humor (pomaže da se stvari sagledaju iz nove perspektive, smanjivanje besa, tuge, razočaranja, kao i da se nađu nenasilni načini za izlazak iz ugrožavajuće situacije - komičan obrt).
 - stvaranje pozitivne atmosfere u razredu (međusobno uvažavanje, saradnja, uzajamno pomaganje, dobronamerne šale).
- Učenje samokontrole i savladavanja destruktivnih emocija (besa). U situaciji kada si ugrožen i kada osetiš nesavladiv bes i potrebu da uzvратиш na nasilje možeš npr. da učiniš ovo:

- Staneš, duboko udahneš, izbrojiš do deset i razmisliš o posledicama neuzdržavanja.
- Kažeš sebi: „Osećam bes i to je u redu, ali nije u redu i glupo je uzvрати istom merom, jer onda sam i ja nasilnik“ (Goleman, 2005).
- Upitaš se i razmisliš: „Zašto sam, zapravo, besan“ (šta me je naljutilo, šta sam ja želeo ili da li вреди zbog ovoga da budem besan - Rozenberg, 2002)
- Prekrstiš ruke na grudima (kontroliraš svoj impuls ka agresivnoj reakciji i pokazuješ da se uzdržavaš).
- Kažeš nasilniku mirno i odlučno: „Ne dopada mi se to što radiš. Prestani“ (Bin, 2005).
- Mirno se udaljiš sa mesta gde je nasilnik i priključiš se nekoj grupi vršnjaka ili nekom odraslom.

Rad sa nasilnicima na modifikaciji stavova i ponašanja. Učenici koji se ponašaju nasilno, siledžijski, takođe, imaju potrebu da im se pomogne jer će docnije imati probleme sa drugim ljudima, u braku, s kolegama i sa zakonom.

Potrebno je posvetiti više brige, saosećanja, razumevanja i pažnje ovim problematičnim učenicima. Deci koja su agresivna treba pre svega pružiti priliku: da mogu slobodno da govore o svojim osećanjima i nagonima. Potrebno je da im stariji pokažu da ih ne odbacuju i ne žigošu kao ličnosti, nego da samo osuđuju njihovo pogrešno ponašanje i njihove stavove. Važno je, takođe, da im pokažu da veruju u njihove pozitivne sposobnosti i snage, kao čvrsto ubeđenje da je ovo neprihvatljivo nasilničko mišljenje i ponašanje moguće izmeniti. Neophodno je naučiti ih veštinama da efikasno savladaju svoje nagonske impulse i destruktivne emocije.

Nije nasilnicima lako da stalno budu strašni, ljuti, ljubomorni, zlovoljni, pakosni, agresivni, besni i usamljeni, da ih se drugi plaše, ali i da ih mrze i izbegavaju. Stručno lice treba svojim razumevanje i strpljivim radom da

im pomogne da nauče da kontrolišu bes i agresivnost, da bolje razumeju sebe i motive svog nasilničkog ponašanja. Potrebno je promeniti njihov sistem vrednosti, uverenja i način mišljenja, a ne samo ponašanje.

Resocijalizacija nasilnika (promena uverenja i ponašanja nasilnika u pozitivnom, društveno prihvatljivom smeru).

Igranje uloga: Nasilnik igra ulogu nasilnika (kako se osećao, šta je mislio, šta je hteo da postigne), a onda igra ulogu žrtve (kakav je to doživljaj, kako se oseća, šta misli i šta želi).

Potrebno je da im se pruži šansa da negde budu uspešni, da naprave neko dobro delo. Može im se omogućiti da se pokažu kao dobri zaštitnici (kada dobiju ulogu da štite mlađe i slabije učenike, koji su često ugroženi) ili korisni saradnici i pomoćnici (u nekim školskim akcijama kao što je npr. kampanja „Iskorenimo nasilje iz škole“).

Učenje zamene agresije (Goldstein, 1987). Ovaj program je ponikao iz rada sa maloletnim prestupnicima. Sastoji se u učenju kontrole besa i agresivnosti i u razvoju moralnih normi, moralnog i prosocijalnog ponašanja. Traje oko deset nedelja. Zasniva se na teoriji socijalnog učenja po modelu i teoriji potkrepljenja. Nasilnici su odrasli u agresivnoj sredini gde su naučili, posmatrajući uzore da agresijom postižu ciljeve. Zato je potrebno odučiti ih od asocijalnog i naučiti prosocijalnom ponašanju, stavovima i veštinama (nenasilno rešavanje sukoba, pregovaranje i sl.), koristeći različite vidove socijalnog učenja: ugledanjem na pozitivne uzore, igranjem uloga, nagrađivanjem prosocijalnog ponašanja, učenjem alternativnih, neagresivnih odgovora na nasilništvo itd.

Osposobljavanje da budu vođe grupe. Usmeravanje njihove potrebe za kontrolom i moći, kao i sposobnosti da vladaju u pozitivnom smeru. Oni imaju talenat da budu lideri, jer znaju da se nametnu grupi kao dominantne osobe i da kontrolišu druge, ali to rade asocijalno, na rđav način (pretnjama, vređanjem, silom) i radi postizanja rđavih ciljeva (da muče i zlostavljaju slabije). Oni treba da nauče da mogu biti popularni i da mogu imati moć a da to ne podrazumeva zlostavljanje drugih. Dobro da im se omogući da predvode neku grupu, te da se tako uče razumnom planiranju, posvećenosti nekom pozitivnom cilju, pravičnosti, rešavanju sukoba na nenasilan način, solidarnosti, pomaganju, kao i odgovornosti i brizi za članove grupe.

Sport, borilačke veštine (kanalisanje viška energije, agresivnosti u socijalno privatnije vidove).

Najzad, važno je još jednom naglasiti da je za prevenciju nasilništva važno uključiti sve učenike, jer i oni koji nisu ni nasilnici niti žrtve, vrlo često se nađu u ulozi posmatrača ili očevidaca nekog nasilničkog dela. Posmatrača treba obučiti da ne budu pasivni već da pomognu žrtvi. Mogu se naći razni načini da se na nenasilan način spreči razvoj neke svađe u nasilje ili da se zaustavi već započeto zlostavljanje žrtve. Ako je grupa jedinstvena i odlučna da zaustavi nasilje dovoljno je da više njih kažu nasilniku: „Hej šta to radiš! Stani!“ ili „Ako ne prestaneš pozvaćemo nastavnika/obezbeđenje“ i to će prekinuti maltretiranje žrtve.

LITERATURA

1. Aronson, E., Wilson, T. D. & Akert, R. M., (2002): *Social Psychology* (4th ed.), Prentice Hall, New York.
2. Aronson, E., Nobody (2000): *Left to Hate: Teaching Compassion after Columbia*, Worth/Freeman, New York.
3. Bezbednosni rizici u školama, (2007): (prir.) Slađana Đurić, Fakultet bezbednosti, Beograd.
4. Bin, A., (2004): *Učionica bez nasilništva*, Kreativni centar, Beograd.
5. Craig & Harel, (2004): „Bullying, physical fighting and victimization“, in Currie, C. et all. (Eds.), *Young people's health in context: Health Behaviour in School-aged Children (HBSC) study: international report from the 2001/2002 survey*, WHO Policy Series: Health policy for children and adolescents, No. 4, WHO Regional Office for Europe, Copenhagen.
6. Erlich, V. (1971): *Jugoslavenska porodica u transformaciji*, Liber, Zagreb.
7. Hoover, J. H. & Oliver, R., (1996): *The Bullying Prevention Handbook*, NES, Bloomington.
8. Gašić-Pavišić, S., (1998): „Nasilje nad decom u školi i funkcija obrazovnih ustanova u prevenciji i zaštiti dece od nasilja“, u Milosavljević (red.) *Nasilje nad decom*, Fakultet političkih nauka, Beograd.
9. Gašić-Pavišić, S., (2004a): „Nasilje u školi i školi i mogućnosti prevencije“, u Krnjajić (prir.) *Socijalno ponašanje učenika*, Institut za pedagoška istraživanja, Beograd.
10. Gašić-Pavišić, S., (2004b): „Mere i programi za prevenciju nasilje u školi“, *Zbornik 36 Instituta za pedagoška istraživanja*, Beograd
11. Gašić-Pavišić, S., *Modeli razredne discipline*, Institut za pedagoška istraživanja, Beograd 2005.
12. Goldstein, A. (1987): *Aggression Replacement Training*, Research Press,
13. Goleman, D., (2004): *Destruktivne emocije*, Geopoetika, Beograd.
14. Gordon, T., (2001): *Kako biti uspešan nastavnik*, Kreativni centar, Beograd.
15. Greenberg, M. & Kusche, C., *Promoting Alternative Thinking Strategies: PATHS, Blueprint for Violence Prevention*, University of Colorado, Boulder 1998.
16. Nil, A., (1981): *Slobodna deca Samerhila, XX vek*, Beograd.
17. Maslov, A., (1974): «Neke vaspitne implikacije humanističke psihologije», *Ideje*, 3.
18. Olweus, D., (1993): *Bullying at school. What we know and what we can do*. Oxford, Blackwell.
19. Olweus, D., (1999): „Sweden, Norway“, U Smith, P. K., Morita, Y., Junger-Tas, J., Olweus, D. Catalano, R. F. Slee, P. (Eds), *The Nature of School Bullying: A Cross-National Perspective*, Routledge, London.
20. Popadić, Plut, (2007): „Nasilje u osnovnim školama u Srbiji – oblici i učestalost“, *Psihologija*, br. 2.
21. Popović-Čitić, B., (2007): „Pojam i tipovi nasilnog ponašanja dece i omladine“, u *Bezbednosni rizici u školama*, (prir.) Slađana Đurić, Fakultet bezbednosti, Beograd.
22. Rodkin, F. i E. Hodžis, (2007): „Nasilnici i žrtve u vršnjačkoj ekologiji“, u *Bezbednosni rizici u školama*, (prir.) Slađana Đurić, Fakultet bezbednosti, Beograd.
23. Rozenberg, M., (2002): *Jezik saosećanja: nenasilna komunikacija*, Zavod za udžbenike, Beograd.
24. Snajder, Dž., Rid, Dž. i Paterson, Dž., (2007): „Model dečjeg i adolescentskog delinkventnog ponašanja zasnovan na socijalnom učenju“, u *Bezbednosni rizici u školama*, (prir.) Slađana Đurić, Fakultet bezbednosti, Beograd.

25. Smith, P.K. & Brain, P., (2001): „Bullying in Schools: Lessons From Two Decades of Research“, *Aggressive behavior*, 26.
26. Vederil, R., (2006): *Kolaps kulture*, Clio, Beograd.
27. Veenstra et al., (2005): „Bullying and Victimization in Elementary Schools: A Comparison of Bullies, Victims, Bully/Victims, and Uninvolved Preadolescents“, *Developmental Psychology*, 41(4).
28. Wolke, D., Woods, S., Stanford, K. & Schulz, H., (2001): „Bullying and victimization of primary school children in England and Germany: Prevalence and school factors“, *British Journal of Psychology*, 92.

VIOLENCE IN SCHOOLS: ITS MOTIVES, PREVENTION AND REDUCTION

The problem of violence in schools often becomes socially visible only when something dramatic happens involving tragic consequences. Otherwise, it is not noticed because both the perpetrators and the victims of violence tend to hide it, while the eyewitnesses avoid reporting it. The prevailing attitude nowadays is that violent behaviour at schools represents a serious problem entailing detrimental impact on pupils as well as on the entire educational and learning process in schools. The small perpetrators of violence of today will turn into adult criminals who will harm the society, other people and their very selves. When violence in schools in Serbia is compared with the same type of violence in other countries, the research results show that it is less common in our country than elsewhere, but it does not mean that it does not represent a serious problem in our country as well.

If one wishes to initiate a fruitful discussion on violence in schools and particularly on peer violence, it is very important to define clearly first what that notion means. There exist various definitions but the problem is that clear defining is hampered by many wrong concepts, prejudices and stereotypes on violence (denial, relativisation, violence seen as a sort of a game or "a transitional phenomenon", etc.). This work defends the thesis that when defining an act as

a violent one, it is essential to take into consideration the attitudes of the victim and the manner in which the victim perceives the act in question.

As shown in a recent research (Dragan Popadic, Dijana Plut, 2007), the most frequent forms of peer violence in primary schools in Serbia are as follows: insults (45,6%); intrigues (32,6%), hitting/beatings (19,2%) and threats (16,9%). Boys and older pupils were perpetrators of violence more frequently than girls and younger pupils. Similarly, boys were also more frequently in a position of a victim. →

A study of violent behaviour requires in the first place a detailed analysis of each of three elements of this anti-social form of communication (perpetrator - victim - public/onlookers). Who is the perpetrator of violence and how can he be recognized? Who is the

victim, how does one become a victim and how can that person be recognized?

In order to understand this type of behaviour, it is very important to find out what causes it, which are the main motives behind it (feeling of dissatisfaction, frustration, a wish to achieve power, a status within a group etc.). Big theoretical and practical significance for research and prevention of violence lies in the answer to the following question: Why don't the observers/onlookers of a violent act help the victim?

The most general and final aim of all the preventive programmes is to uproot all forms of physical and psychological abuse of pupils and to enable children to feel secure, accepted and satisfied at school.

There exists a series of 'validated/confirmed' programmes (a programme of prevention of violent behaviour, development of social and emotional intelligence, learning how to replace aggression, learning how to achieve self-control and to suppress the feeling of anger and aggression, programmes of peer mediation etc.) which aim at preventing and eliminating violence from schools. This work briefly presents these programmes and the general criteria for selection of a most appropriate and efficient programme.

It is not sufficient just to prevent a violent behaviour. It is necessary to change the entire systems of wrong values, attitudes, beliefs, and manners of thinking of some pupils and to develop empathy, tolerance, respect for different opinions and behaviours. In order to achieve that, it does not suffice just to apply a certain programme for violence suppression, but it is crucial also to involve other factors into this global process of changing the entire climate at schools i.e. a wider community, school principals, psychologists, pedagogues, teachers, parents and - in the first place - all pupils, and not only those with problems.

Key words: Violence in Schools, Perpetrators, Victim, Motivation for Violence, Non-Violent Communication

OSNOVE PROGRAMA RADA STRUČNOG SARADNIKA – SOCIJALNOG RADNIKA U OSNOVNOJ ŠKOLI

Cilj

Cilj rada socijalnog radnika je primena metodologije socijalnog rada za uspešno ostvarivanje i unapređivanje obrazovno-vaspitnih zadataka u osnovnoj školi kao i razvijanje i ostvarivanje socijalno-zaštitne funkcije škole.

Zadaci

- Sistematsko izučavanje socijalnih i materijalnih uslova života i rada učenika i njihovih porodica;
- Preduzimanje opštih i specifičnih preventivnih mera za poboljšanje i ujednačavanje životnih uslova učenika;
- Saradnja sa ostalim stručnim saradnicima, nastavnicima, roditeljima, stručnim i društvenim organizacijama i institucijama;
- Organizovanje i pružanje odgovarajućih vidova socijalne pomoći;
- Organizovanje i učestvovanje u dobrovoljnim humanitarnim, socijalnim, socio-kulturnim aktivnostima učenika.

Socijalni radnik učestvuje u:

- Planiranju i programiranju vaspitno-obrazovnog rada u školi;
- Realizaciji pojedinih vaspitno-obrazovnih aktivnosti;
- Radu sa učenicima i njihovim roditeljima;
- Analitičko-istraživačkom radu;
- Radu stručnih organa;
- Stručnom usavršavanju;
- Saradnji sa društvenom sredinom i stručnim institucijama;
- Vođenju dokumentacije o svome radu.

Učešće u planiranju i programiranju

- Učešće u izradi godišnjeg programa rada i usklađivanju pojedinačnih programa – timski.

Posebno učestvuje u izradi programa rada:

- Odeljenskih zajednica,
- Stručnih organa,
- Vannastavnih aktivnosti učenika,
- Profesionalne orijentacije,
- Dnevnog boravka,
- Saradnje porodice i škole,
- Zdravstvenog vaspitanja učenika i praćenja zdravlja,
- Sopstvenog programa rada, vodeći računa da se ovi planovi zasnivaju i na socijalno-zaštitnoj funkciji škole.

Učešće u realizaciji pojedinih vaspitno-obrazovnih aktivnosti

Organizuje, unapređuje i podstiče socijalno-humanitarne aktivnosti učenika;

- radi na saniranju nepovoljnih socijalnih uslova života i rada učenika;
- učestvuje u organizovanju aktivnosti dnevnog boravka, ishrane i sličnih potreba učenika;
- ispituje interesovanje učenika u skladu s tim, sam ili u saradnji sa

- društvenim činiocima škole i društvene sredine, organizuje i realizuje tematska predavanja, tribine, diskusije;
- upućuje učenike na adekvatno korišćenje slobodnog vremena, a kroz uključivanje u rad sekcija, učeničkih organizacija, humanitarnih aktivnosti u školi i van nje i sl.;
 - učestvuje u organizaciji i različitim sredstvima društva, pomoći u ostvarivanju svih oblika odmora i rekreacije učenika za vreme raspusta i vikenda (donatorstvo);
 - učestvuje u otkrivanju učenika sa smetnjama u razvoju i njihovom upućivanju na odgovarajući tretman (specijalni korektivni rad, specijalno vaspitanje i obrazovanje);
 - upoznaje nastavnika i odeljenske starešine sa mogućim uzrocima neuspeha pojedinih učenika u školi koji su uslovljeni porodičnim i socijalnim razlozima i daje predlog mera za pružanje pomoći učeniku;
 - upoznaje nastavnike sa specifičnostima učenika i potrebom za različitim pristupima u zavisnosti od tih specifičnosti;
 - upoznaje odeljenske starešine sa socijalnom strukturom i socijalnom dinamikom odeljenja;
 - saraduje sa nastavnicima i stručnim saradnicima na preventivnom otklanjanju problema u vaspitno-obrazovnom radu;
 - učestvuje u strukturiranju odeljenja prvih, a po potrebi i drugih, razreda, s posebnim akcentom na socijalnu strukturu porodice (obrazovni status roditelja, zaposlenost roditelja, stambeni uslovi, materijalni uslovi života, deficijentnost porodice);
 - učestvuje u radu na profesionalnoj orijentaciji učenika (davanjem informacija o oblastima rada, vrstama zanimanja, upisnoj politici, deficijentnim zanimanjima, mogućnosti zapošljavanja, kreditima, stipendijama, domovima učenika).

Rad sa učenicima i njihovim roditeljima

- Sistematski i trajno prati materijalne i društvene uslove života i rada učenika i njihovih porodica, radi preduzimanja mogućih mera, u školi i šire, u odnosu na unapređivanje njihovog razvoja i prevladavanje onih teškoća koje se metodama socijalnog rada i sredstvima socijalne zaštite mogu prevazići;
- učestvuje u identifikaciji i radu sa učenicima koji imaju problem u učenju i vladanju;
- učestvuje u identifikaciji obdarenih učenika i u saradnji sa subjektima škole i šire i pomaže i podstiče napredak ovih učenika;
- radi sa učenicima koji imaju problema u porodici (poremećeni odnosi roditelja, bolesti zavisnosti kod roditelja, razdvojenost roditelja (inostranstvo, život u drugom gradu, teške i hronične bolesti roditelja);
- radi sa učenicima u osmišljavanju i predlaganju izleta, ekskurzija, zimovanja, letovanja, proslava;
- prati angažovanje i rezultate učenika u vanškolskim aktivnostima;
- saraduje sa roditeljima na saniranju loših uslova života kroz instruktivni rad o načinu zadovoljenja socijalnih potreba;
- obavlja savetodavni rad sa roditeljima čija deca imaju problema u učenju i vladanju;
- odlazi na teren – posećuje porodice učenika radi sagledavanja uslova života

i iznalaženja načina za prevazilaženje problema u kojima se učenik i porodica nalaze;

- ispituje interesovanja i mogućnosti roditelja za uključivanje u pojedina oblike rada u školi (tematska predavanja, posete preduzećima, učešće u organizaciji i realizaciji društveno korisnog rada, izleta, ekskurzija, uređenja škole);
- učestvuje u profesionalnom informisanju i obrazovanju roditelja.

Analitičko-istraživački rad

- Prati i analizira socijalne uslove i potrebe učenika;
- prati i proučava uzroke neuspeha učenika u školi koji su uslovljeni porodičnim i socijalnim prilikama;
- izrađuje informacije o pojedinačnim kategorijama učenika koji su u stanju socijalne potrebe;
- izučava i uvodi primenu savremenih oblika socijalnog rada u školi;
- učestvuje u ostalim analizama i istraživanjima koja su potrebna radi unapređenja vaspitno-obrazovnog rada;
- učestvuje u istraživanjima drugih institucija koje se bave problemima škole i učenika (porodice).

Učešće u radu stručnih organa

- Informiše stručne organe o rezultatima izvršenih istraživanja i analiza;
- saraduje sa odeljenskim, razrednim većima, direktorom i stručnim saradnicima u rešavanju vaspitno-obrazovnih problema.

Učešće u stručnom usavršavanju

- Upoznaje nastavnike sa mogućim merama za prevazilaženje socijalnih problema učenika;
- upoznaje nastavnike sa socijalnom funkcijom škole;
- radi na upoznavanju vaspitno-obrazovnih problema škole i njene socijalno-zaštitne funkcije u cilju jedinstvenog delovanja u timu stručnjaka;
- permanentno se stručno usavršava (učestvuje i posećuje seminare, skupove, okrugle stolove, prati stručnu literaturu i dr.).

Saradnja sa društvenom sredinom i stručnim institucijama

- Saraduje sa drugim osnovnim školama, predškolskim ustanovama, srednjim i specijalnim školama;
- saraduje sa centrom za socijalni rad, zdravstvenim organizacijama, domovima za decu i omladinu, drugim stručnim organizacijama;
- saraduje sa kulturnim, sportskim i drugim društvenim organizacijama.

Vođenje evidencije i dokumentacije o radu

- Učestvuje u vođenju dokumentacije koja se odnosi na planiranje i realizaciju života i rada škole;
- vodi evidenciju o uslovima života i razvoja učenika;
- vodi evidenciju o učenicima koji se nalaze u stanju socijalne potrebe i preduzetim merama;
- vodi plan i dnevnik svog rada;
- za učenike koji su na individualnom tretmanu vodi odgovarajuću

dokumentaciju (socijalna anamneza, list praćenja i dr.);

Rad socijalnog radnika u školi ima bitno preventivan karakter u odnosu na produbljivanje postojećih i javljanje novih poremećaja u društvenom ponašanju učenika.

Socijalni radnik ima posebnu stručnu odgovornost u odnosu na kvalitet rad, kao i poštovanje profesionalne tajne u odnosu na podatke osetljive za lični i društveni integritet učenika i njihovih porodica, bilo da je do njih došao sopstvenim radom ili su rezultat saradnje sa drugim stručnim saradnicima i nastavnicima škole.

Uvod

U savremenoj literaturi za sve osobe sa smetnjama u razvoju, invaliditetom ili hendikepom koristi se pojam: „osobe sa posebnim potrebama“. Ovaj pojam upotrebljen je prvi put kao oficijelan termin od strane Britanske humanitarne organizacije „Spasimo decu“ („Save the Children“) u realizaciji njihovih posebnih programa pomoći „**deci sa posebnim potrebama**“, koji su podrazumevali svu decu sa smetnjama u razvoju, dakle decu različitih vrsta i stepena ometenosti.

To praktično znači da pojam osobe sa posebnim potrebama uključuje sve osobe koje su obuhvaćene integracionim i inkluzivnim programima **čiji je cilj stimulisanje razvoja na očuvanim potencijalima ličnosti**. Najobuhvatnija podela osobe sa posebnim potrebama razvrstava ih u sledeće kategorije⁴:

- ◆ Osobe sa mentalnim hendikepom – mentalna retardacija;
- ◆ Osobe sa ometenošću u razvoju sluha;
- ◆ Osobe sa ometenošću u razvoju vida;
- ◆ Osobe sa ometenošću u razvoju lokomotornog i centralnog nervnog sistema – dečja cerebralna oduzetost (DCO);
- ◆ Osobe sa neuromišićnim poremećajima – mišićne distrofije;
- ◆ Osobe sa ometenošću u razvoju komunikacionih sposobnosti – poremećaji govora i autizam;
- ◆ Osobe sa teškoćama u učenju – razvojni poremećaji čitanja (disleksija), pisanja (disgrafija) i računanja (diskalkulija);
- ◆ Osobe sa razvojnim poremećajima motorike – nespretno dete ili razvojna dispraksija;
- ◆ Osobe sa hiperaktivnošću i razvojnim poremećajem pažnje – razvojni hiperkinetski sindrom;

Iz praktičnih razloga podrazumevajući da su to „osobe sa posebnim potrebama“ koristićemo i pojam „hendikep“ jer je to socijalni fenomen i posledica je soci-

jalne procene o mogućnostima funkcionisanja određene osobe. Termin „invalidna osoba“ se koristiti uglavnom samo za osobe sa ometenostima u razvoju lokomotor-nog sistema, dakle osoba koje boluju od mišićnih obolenja i cerebralne paralize.

1. Psihosocijalni aspekti hendikepa

Sa stanovišta mentalne higijene kada je reč o osobama sa hendikepom centralna pitanja su:

a) Ličnost osobe;

b) Socijalne interakcije koje ona ostvaruje sa svojim okruženjem;

Savremena shvatanja ističu da je osoba sa hendikepom različita, ali ne i manje vredna od osoba opšte populacije. Iako hendikep ograničava i otežava razvoj, on može biti i snažan faktor za jačanje težnji osobe da razvije druge sposobnosti koje bi kompenzovale nedostatke, pa su **perspektive osobe sa hendikepom određene preostalim sposobnostima, a ne stepenom oštećenja.**

Osoba sa hendikepom trpi zbog svog hendikepa i zbog nedostatka mogućnosti da ispolji sebe kao ličnost. Ovaj problem postaje još veći kada se osoba sa hendikepom suoči sa nerazumevanjem od svog okruženja. Stavovi sredine često znaju da budu veoma nepovoljni za osobe sa hendikepom, a obeleženi su pre svega *stavom distanciranja od ovakvih osoba, neprihvatajućim ili čak odbacujućim stavom. Etiketiranje* osoba sa posebnim potrebama od strane socijalne sredine kao manje vrednih i manje poželjnih, sužava mogućnosti osoba sa hendikepom da optimalno razviju preostale sposobnosti i da budu što potpunije i samostalnije uključene kao ravnopravna bića u društvenu zajednicu.

Tako npr. već **prvi nepovoljan susret sa drugom decom** hendikepirano dete može da doživi na veoma dramatičan način. Deca na detetu sa hendikepom pažaju prvo ono što je neobično i različito od ostale dece, a ta karakteristika ih ili plaši ili im je smešna. U prvom slučaju *deca takvo dete izbegavaju*, a u drugom ga *ismejavaju*, a obe ove varijante su veoma nepovoljne za hendikepirano dete.

Porodična sredina na dete sa posebnim potrebama može da reaguje **prezaštićivanjem deteta ili njegovim odbacivanjem.** Kod *prezaštićujućeg stava* detetu se onemogućava da ovlada elementarnim aktivnostima i da se osobi za sa-

mostalan život u meri u kojoj je to moguće. Ovakav stav prema detetu sprečava razvoj njegovih preostalih sposobnosti koje bi kompenzovale primarne nedostatke. Roditelji sa *odbacujućim stavom* u početku često pokušavaju da pronađu čudotvorne načine za „izlečenje“ detetovog hendikepa, a kada vide da se stanje deteta ne menja bivaju skloni, pogotovo u slučaju težeg hendikepa, da dete povere ustanovama socijalne zaštite da se brinu o njemu.

2. Institucionalni oblici pomoći osobama sa hendikepom

a) Specijalne institucije zatvorenog tipa

Ustanove zatvorenog tipa organizuju se za one hendikepirane osobe koje nemaju porodicu ili o kojima porodica nije u mogućnosti da se brine. Kapacitet ovih ustanova ne bi smeo da bude prevelik (što nije slučaj u praksi), jer to onemogućava štićenicima da se međusobno bolje upoznaju, da se druže, a stručni tim nije u mogućnosti da se svakodnevno sreće sa svakim štićenikom i da ima dobar uvid u njihovo stanje. Retki kontakti sa porodicom dovode do osećaja napuštenosti kod ovih osoba, do pada njihovog emocionalnog tonusa i do hroničnog doživljaja frustriranosti, slabijeg napredovanja u rehabilitacionim tretmanu, ali i do posledičnog pada imuniteta i telesnog razbolevanja.

Iz navedenih razloga ustanove zatvorenog tipa su najnepovoljniji i najnekvalitetniji oblik brige o hendikepiranim osobama, koji osiromašuje socijalni život ovih osoba i dovodi do njihove izolacije i opšte društvene marginalizacije.

b) Dnevni boravci

U okviru plana i programa rehabilitacije osoba sa hendikepom u otvorenoj društvenoj zajednici dnevne bolnice ili dnevni boravci zauzimaju značajno mesto. Dnevni boravci su jedan od savremenih organizacionih oblika za stručnu pomoć, podsticanje razvoja i socijalizacije osoba sa hendikepom. Značajna prednost dnevnih boravaka je mogućnost pružanja odgovarajuće stručne pomoći uz podršku porodice. Ovo stvara uslove za razvijanje dubljih emocionalnih odnosa između osoba sa hendikepom i članova njihovih porodica.

Blizina roditelja je neophodna za bilo koji oblik rada sa decom sa hendikepom. Svako prekidanje odnosa hendikepirane osobe s porodicom, pogotovo ako se radi o težem hendikepu, dovodi do emocionalnog osiromašenja i gubitka želje

sa interpersonalnim odnosom. S druge strane, odlaskom u dnevni boravak ove osobe postepeno izlaze i iz atmosfere prezaštićenosti u porodici, koja često podstiče infantilizam i zavisnost. Štiteći ih od preintenzivnih frustracija, sa doziranim nivoima emocionalnog usujećenja i zahteva, ove osobe se kroz tretman u dnevnim biravcima osamostaljuju i čine spremnijim za samostalan život u onoj meri koliko im to njihove razvojne mogućnosti dozvoljavaju.

3. Uključivanje osoba sa hendikepom u otvorenu društvenu sredinu

Rehabilitacija osoba sa posebnim potrebama pored medicinskog pristupa u rehabilitaciji, sve više uključuje i psihosocijalni i edukativni deo, a radi postizanja potpunijeg uključivanja hendikepirane osobe u društvenu zajednicu. **Integralna rehabilitacija ili socijalna integracija** dece i omladine sa posebnim potrebama podrazumeva rehabilitaciju na tri nivoa:

- a) **Medicinski** (dijagnostika i terapija poremećaja i medicinski deo rehabilitacije);
- b) **Edukativni** (predškolsko vaspitanje, osnovno, srednje i visoko obrazovanje i profesionalno osposobljavanje);
- c) **Socio-ekonomski nivo** (socijalizacija, integracija, emancipacija, porodični i društveni život, zapošljavanje, institucionalno zbrinjavanje kod osoba sa najtežim stepenom oštećenja);

✱ **Socijalna rehabilitacija** podrazumeva osposobljavanje osoba sa posebnim potrebama za njihovo **aktivno uključivanje u društvenu zajednicu**. Življenje sa hendikepom u zajednici, kao njen nediskriminisan član, je jedino kvalitetno rešenje za ove osobe.

U populaciji dece sa posebnim potrebama specifični programi za ovu decu ostvaruju se **kreiranjem posebne atmosfere u vršnjačkoj grupi, stvaranjem i podsticanjem atmosfere saradnje i stimulisanjem integracije deteta na osnovu procenjenih očuvanih potencijala**. Radi pripreme hendikepirane dece za zajedničke aktivnosti sa vršnjacima često je potrebno da ih prethodno uključimo u dopunske individualne programe.

U postizanju socijalne integracije osobe sa hendikepom i njihove porodice su još uvek usamljene, jer je pomoć i podrška socijalnog okruženja najčešće nedovoljna. Zato da bi se osobe sa hendikepom uspešno uključile u institucije šire socijalne sredine, *neophodna je sistematska priprema*, a nju čine razne aktivnosti. To je, pre svega, davanje adekvatnih informacija o hendikepu putem predavanja stručnjaka koji se bave ovom oblašću i člancima u sredstvima javnog informisanja, organizovanje udruženja osoba sa senzomotornim hendikepom i udruženja roditelja ovih osoba, koji bi podsticali obuhvatnije mentalno - higijenske aktivnosti.

Na polju ovih aktivnosti, kao i na polju udruživanja sa subjektima šire društvene zajednice neophodno je da se angažuju i *specijalne škole, dnevni boravci za određene kategorije osoba sa posebnim potrebama i klubovi za osobe sa hendikepom*, kao i druge specijalne institucije koje se bave ovom problematikom.

Od posebne su važnosti **psihosocijalni programi za decu sa posebnim potrebama** koji bi pomogli u iznalaženju što adekvatnijih puteva zadovoljenja njihovih potreba za druženjem i saradnjom i zajedničkih aktivnosti sa vršnjacima u kojima bi oni bili ravnopravni sa decom iz opšte populacije i ne bi bili obleženi dijagnozom. Ove zadatke danas uspešno obavljaju savremeni tzv. *antistigma programi*.

Redovna ili specijalna škola za osobe sa hendikepom?

Za razliku od ranijih ekstremnih stavova pedagogije da je redovna škola namenjena isključivo "zdravoj" deci, danas se javljaju sasvim suprotne tendencije da se i **osobe sa posebnim potrebama integrišu u redovne škole**. Ovakvi savremeni stavovi su potekli od organizacija koje brinu o pravima dece, a insiprisani idejom o **štetnosti izdvajanja i stigmatizovanja dece sa teškoćama u razvoju**. Veruje se da će okruženje sa decom prosečne populacije delovati stimulatивно na decu sa hendikepom. S druge strane postoji i sklonost nekih roditelja dece sa lakom mentalnom retardacijom, sa nešto višim vredostima skora IQ (koeficijent inteligencije) da insistiraju da se deca upišu u redovnu školu.

Smatramo da ovakav trend može biti štetan, ukoliko se ne pristupa individualizovano, jer se mnoga od ove dece *ne mogu u redovnoj školi doživeti ravnopravnim sa vršnjacima*. Ona često i uz veliku podršku roditelja veoma teško usvajaju školska znanja i *tako imaju stalni izvor frustracija*. No, ne bivaju oni frustrirani samo slabim uspehom u školi, već i neprihvatanjem, a često i ismejavanjem od strane vršnjaka u razredu. Kada dete ovako *doživljava poniženja i sramotu u odnosu sa vršnjacima i neuspehe na edukativnom planu*, to bitno **podriva njihovo samopoštovanje**.

Čuvanje samopoštovanja je jako značajno za kasniji život, jer je ono jedna od osnovnih psiholoških kategorija koja određuje čoveka u njegovoj socijalnoj sredini, a što je *posebno značajno za hendikepirane osobe i njihovo uključivanje u otvorenu socijalnu sredinu.*

Specijalne škole su neophodne za decu sa lakom mentalnom retardacijom i decu sa teškim oštećenjem sluha, kao i za decu sa teškim formama dečje cerebralne oduzetosti. Deca sa oštećenjem vida, koja imaju normalnu inteligenciju i deca sa slabovidošću mogu da pohađaju i redovnu školu, ali uz individualni rad i stalnu pomoć defektologa.

Specijalna škola, uz sve njene nedostatke, ipak primerenim programima i podsebnim edukativnim metodima omogućava retardiranim osobama da budu uspešni u školovanju i da uz druženje sa vršnjacima, koji su im slični i koji ih razumeju, izgrađuju svoje samopoštovanje.

Svakako da u dobro vođen vaspitni i edukativni proces spadaju i oblici druženja ove dece sa decom opšte populacije u onim segmentima u kojima su sa njima relativno ravnopravni. Osobe sa mentalnom retardacijom su otporne samo na one vidove frustracija koje razumeju i na koje mogu adekvatno da odgovore. *Povećana vulnerabilnost kod ove dece se javlja ili kod njihovog naglog izlaženja iz svoje grupe u otvorenu socijalnu „konkurenciju“ u školi ili tržištu rada ili kod prejakih frustracija koje prevazilaze njihove adaptivne mogućnosti, kao što se dešava i sa osobama masovne populacije kada su izložena značajnim uskraćenjima.*

Ovi i mnogi drugi problemi se moraju rešavati i preduslov su uspešnog osposobljavanja hendikepiranih osoba za samostalan i ravnopravan život u društvenoj zajednici.

4. Pokret za samostalnim životom osoba sa hendikepom

Ovaj pokret je počeo da se razvija pre nekoliko decenija, a odnosio se u početku samo na telesne invalide. Danas je proširen na čitav spektar osoba sa različitim tipovima hendikepa i počinje da se provodi već vrlo rano, u detinjstvu osobe sa ustanovljenim hendikepom. Tako se deca sa nerazvijenim sluhom i govorom rano uključuju u programe rehabilitacije sluha i govora, ali i prevencije ili

lečenja već nastalih sekundarnih mentalnih poremećaja, koja se kod ove dece česta. Takođe i deca sa različitim razvojnim poremećajima, kao što su dispraksije, disleksije, disgrafije, disfazije, uključuju se u tzv. tretman reedukacije psihomotorike ili rani logopedski tretman. Ovim pristupom se otklanjaju ili smanjuju nemogućnosti u učenju ove ili teškoće u socijalizaciji koje prate ove poremećaje, a sve ovo bi mogli da nazovemo merama sekundarne ili tercijarne (zavisno od stepena funkcionalne onesposobljenosti) prevencije radi osposobljavanja ove dece sa samostalnjim životom.

Osnovni cilj pokreta za samostalnim životom je da se osobama sa hendikepom pomogne da izađu iz pozicije pasivne i zavisne osobe, koje su upućene na tuđu pomoć i negu. Mnoge hendikepirane osobe žive u izolaciji i isključene iz osnovnih životnih tokova, a da to ne bi bilo tako ove osobe moraju da budu, koliko je to moguće, *samostalne* u životu.

Ovo podrazumeva da imaju mogućnost da:

- ◆ Samostalno zadovoljavaju neke svoje elementarne potrebe;
- ◆ Same prave odgovarajuće izbore;
- ◆ Samostalno donose važne životne odluke;
- ◆ Snose odgovornost za donesene odluke i učinjene izbore;

Osposobljavanje za samostalan život podrazumeva i završavanje škole i odgovarajuće profesionalno osposobljavanje. Deca sa telesnom invalidnošću, ukoliko su normalne inteligencije, obično završavaju školu, ali problemi nastaju kada treba da se zaposle, s obzirom da naša društvena zajednica još uvek nema dovoljno sluha i razumevanja za potrebe ovih lica i dovodi ih u neravnotežan položaj u odnosu na osobe masovne populacije. Borba za prava hendikepiranih predstavlja značajan deo aktivnosti u pokretu za njihov samostalan život.

Deca sa nerazvijenošću sluha i govora, pogotovo ako su udruženi sa mentalnom zaostalošću, sa nedostacima u oblasti komunikacionih sposobnosti (poremećaji govora; duboki emocionalni poremećaji koji onemogućavaju socijalnu komunikaciju – autizam) često i nakon dugotrajnog lečenja i rehabilitacije i dalje imaju veoma niske socijalne performanse i malu mogućnost prikladnog uklapanja u društvenu sredinu, ostaju nedovoljno edukovani i često imaju veoma malo mogućnosti za samostalan život.

Deca sa blažim hendikepima, kao što su razvojni poremećajima čitanja (disleksija), računanja (diskalkulija) i pisanja (disgrafija), kao i deca sa razvojnim hiperkinetskim sindromom (hiperaktivna deca sa deficitom pažnje) ukoliko se na

vreme ne prepoznaju (često se deca sa ovakvim smetnjama u školi doživljavaju kao mentalno zaostala) i ne uključe u tretman imaće velikih teškoće u učenju, neće uspeti da savladaju školsko gradivo, a neretko i ne završe školu.

Ovako nerealizovani kao ličnosti, isfrustrirani i zavisni od svojih roditelja, ove osobe često u *adolescenciji pribegavaju delinkventnim ponašanjima, zloupotrebi alkohola i droga, a u odraslom dobu završavaju kao poremećaji ličnosti, alkoholičari ili narkomani*. Prema tome, veliki je značaj pravovremene i adekvatne pomoći ovim osobama da bi eliminisali problem ili češće da bi im pomogli da prevaziđu ili smanje posledice svog hendikepa, da završe školu i dalje prikladno samostalno funkcionišu u okvirima svojih primarnih sposobnosti.

Kod težih hendikepa, na primer težih oblika telesne invalidnosti, uvodi se služba *personalnih asistenata*, kao pomoć u realizovanju samostalnog života invalida. Asistenti pomažu osobi sa invaliditetom u obavljanju nekih njenih potreba. Korisnik ovih usluga sam zapošljava svog asistenta, obučava prema svojim potrebama i određuje mu vrste usluga koje očekuje od njega.

Da bi ovi različiti aspekti pokreta za samostalnim životom hendikepiranih funkcionisali neohodno je da se stvaraju odgovarajući organizacioni oblici, kakav je **Centar za samostalan život invalida**, koji je osnovan i u Beogradu i namenjen je prvenstveno kao pomoć u realizovanju potreba telesnih invalida.

Osnovni zadaci ovakvih centara su⁵ :

- a) Stvaranje novih oblika vaninstitucionalne zaštite (servisi, personalni asistenti) u cilju realizovanja uslova za samostalan život invalida;
- b) Rad na stvaranju pristupačne životne sredine, stanovanja i transporta;
- c) Rad na ostvarivanju osnovnih građanskih i ljudskih prava invalida;
- d) Sprovođenje aktivnosti koje ističu određene lične potencijale invalida i podstiču jačanju njihovog samopouzdanja i verovanja u sebe;
- e) Prikupljanje informacija i znanja o mogućnostima unapređenja samostalnog života invalida.

5. Iz M. Jovanović MM. Socijalna integracija neuromišićnih bolesnika. Savez udruženja distrofičara Srbije. 2002.

**dr Dušan Petrović
dr Tomislav Sedmak
dr Branko Ćorić**

**METODE
GRUPNOG SOCIJALNOG
RADA**

Četvrto izdanje

**Beograd
2008.**

Predgovor četvrtom izdanju

Biblioteka:

Univerzitetski udžbenici

Urednik:

Prof. dr Ivan Vidanović

Autori:

Prof. dr Dušan Petrović
Prof. dr Tomislav Sedmak
Prof. dr Branko Ćorić

Izdavač:

Autorsko izdanje

Priprema za štampu:

mr Vojin Vidanović

Dizajn naslovnice stranice:

Dušan Mandić

Štampa:

Tiro-ERC – Beograd

Savremeni trenutak u svakodnevici ljudskog funkcionisanja, kada su u pitanju komunikacione nauke i sposobnosti sporazumevanja u praksi, orijentisan je na preventivna umeća i veštine. Tako je u svakodnevnoj dobroj praksi socijalnih radnika upravo jedna od najznačajnijih aktivnosti sprečavanje nezrelih obrazaca ponašanja pojedinaca. To se, između ostalog, postiže i grupnim radom sa klijentima, naročito mladim ljudima koji su sazajno sposobni da se menjaju i prilagođavaju savremenim tokovima društvenih događanja. Ovo tim pre što je socijalna nezrelost u osnovi posledica iskonskih individualnih strahova od samoće pa grupne aktivnosti predstavljaju zaštitni milje naročito u tranzicionim društvima kao što je naše. Najzad, da parafraziramo grupnog terapeuta Slavsona koji ističe da „**demokratija kojoj u ovom trenutku težimo nije trijumf pojedinca već slobodnih grupa ljudi**“.

Grupni socijalni rad se, kao predmet teorijsko – praktičnih, odnosno socioterapijskih aktivnosti, tokom proteklih nekoliko decenija sasvim afirmisao u radu sa studentima socijalnog rada pa i šire. Iz tih razloga neophodno je bilo ponovno preraditi i osavremeniti udžbeničko štivo jer su napredovale i univerzitetske reforme. U suštini građa udžbenika oslanja se i dalje na četiri velika poglavlja ali ovoga puta jasno strukturisanih, prva dva kao teorijski ili osnovni sadržaji, a treće i četvrto sa obiljem podataka iz svakodnevne prakse grupnog socijalnog rada.

Konačno, i ovoga puta imao sam ulogu stručnog urednika ali uz nesebičnu podršku mojih profesora dr Dušana Petrovića i prof. dr Tomislava Sedmaka. Kao i u prethodna tri izdanja, i sada posebnu zahvalnost dugujemo kolegi i saradniku prof. dr Ivanu Vidanoviću čija energija za ovakve stručne poduhvate ne jenjava. U svemu je učestvovao i, u međuvremenu stasao kao magistar nauka, vredni kolega Vojin Vidanović, kome se takođe zahvaljujemo.

Posebno želim da istaknem da se četvrtim izdanjem udžbenika „**Metode grupnog socijalnog rada**“ produžavaju naša nadanja da praćenjem savremene nauke i prakse, dobro prilagođeno, oblikovano i u nastavnoj praksi saopšteno štivo od strane stručnog i odgovornog tima kakav je naš, dobija na vrednosti i traje.

U Beogradu, oktobra 2008.

prof. dr Branko Ćorić

da pretegnu interesi za zadatke spoljnog sveta i centrifugalne sile. Učesnici će se tada orijentisati prema novim "sredinama", odnosno grupama.

GRUPNA DINAMIKA

1. Tendencija prema konvergenciji pogleda i stavova

Kao što smo upoznali objašnjenja Šerifovog eksperimenta, u grupi postoji tendencija da se različita mišljenja učesnika jedna s drugima izjednače. Pri tom je stav nekog člana grupe prema konvergenciji tim jači što su jače pre toga njegovi pogledi i njegovi stavovi odstupali od srednje geometrijske vrednosti grupe. U Šerifovom eksperimentu nisu, doduše, učesnici međusobno raspravljali o svome zadatku, no oni su jedan na drugoga učicali proklamiranim vrednovanjem. Na taj su način oni sebi dali uporište u situaciji koja je sama po sebi bila nesigurna. Konačno su se složili s obzirom na stanje stvari koje objektivno uopšte nije postojalo kao takvo. Svetla tačka je nepomična. Grupa dolazi, tako bi se to moglo formulirati, putem tendencije prema konvergenciji do jedne samostalne predstave o svetu, koja, "grosso modo", važi za ceo kolektiv. Mišljenja, koja se ranije nisu slagala, prilagođavaju se grupnoj sredini. Kad bi se koji član odupro tom naginjanju konvergenciji, teško da bi se mogao održati u grupi. Vidimo i kod klijenata da oni koji ne razvijaju sposobnosti za konvergenciju, zapravo nisu sposobni za grupu, odnosno nisu sposobni za jednu određenu grupu. S druge strane, oni među njima, koji su uvek ili prenamerno skloni konvergenciji, u velikoj su opasnosti da će se uvek ponašati onako kako to sredina zahteva. Te zakonitosti vidimo i kod naših šticećenika koji su sredinom oštećeni i vaspitno zapušteni. Ta se omladina, napr. u klinici često vrlo dobro uklapa u poredak, dokle god ih držimo među bolesnicima druge vrste. Oni su tada marljivi, ljubazni i ne daju povoda ni za kakve teškoće. Ali kada se nađu među drugim vaspitno zapuštenima, pokazuje se ipak kako se brzo mogu odati i jednom potpuno haotičnom životu. To su ljudi slabe volje koji ne mogu pružiti otpor sredini u kojoj se momentalno nalaze i oni joj se bez otpora predaju. Kao da prihvataju "temperaturu sredine" koja ih okružuje. Samo se po sebi razume da je upravo ta omladina najjače ugrožena, i da će propasti u nezaštićenim uslovima koji su za nju nepovoljni. Sa tim naginjanjem konvergenciji ne treba mešati držanje koje se primećuje kod pojedinaca koji su slabo sposobni da se probiju i napreduju, ali su socijalno sasvim prilagođeni. Oni će se prividno prilagoditi grupi, učestvovali će u opštoj konvergenciji, a da zapravo neće moći biti toga svesni. Ne retko će se takvi ljudi osećati

izručeni kolektivu i ugroženi u svojoj individualnosti. Naročito se shizofreni bolesnici zbog slabosti svoga "Ja" mogu osećati izručenim kolektivu.

Katkada, kao što smo već pokazali, može doći do polarizacije mišljenja i stavova uz opasnost raspada čitave grupe. I konvergencija i polarizacija su rezultante raznovrsnih, svesnih i nesvesnih, verbalnih i neverbalnih uzajamnih delovanja, interakcija pojedinih članova, koje se javljaju u grupi. U međusobnom delovanju, članovi grupe se uljuđuju i malo po malo dolaze do takvog ponašanja kojim manje ili više jedni drugima odgovaraju. Ako se pojave inkompatibilnosti između pojedinaca ili delova grupe, to će se ti pojedinci ili delovi odvojiti od grupe i eventualno stvoriti jednu novu grupu. U takvom mogućem zbivanju postoji, doduše, osnovana opasnost za svaki takav krug. No to je manje štetno nego što je propadanje pojedinca u tendencijama grupe prema konvergenciji.

Kad saznamo da se zbivanja kao napr. konvergencija, koja se ispoljavaju u jednoj grupi, zasnivaju na interakciji između članova grupe, s jedne strane, i između pojedinaca i celine, s druge strane, moramo se pitati čime su te interakcije psihološki određene ili ukupno determinisane. Psihološka pozadina grupnih procesa naročito će nas interesovati u delu o "grupnoj terapiji". Tu, na primer, mislimo na raznovrsna osećanja prenosa (transfera) koja sudeluju u oblikovanju uzajamnih susreta u grupi.

Zbivanje koje je prvobitno Frojd definisao kao "prenos", definišemo ovako: "Prenos" označava nesvesnu tendenciju - koja počiva na fiksiranju na majku, oca, braću i sestre ili čitavu dečju porodičnu grupu - da se osećajima naglašena slika sećanja na majku, na oca, na braću i sestre ili porodičnu situaciju, projicira na vođu grupe, na drugove u grupi ili na celokupnu grupu.

Situacija u grupi može se, na primer, u jačem ili slabijem stepenu, identifikovati sa roditeljskom, bratskom ili porodičnom shemom iz detinjstva. Zbog tih individualnih stavova upletenih u interakcije, pojedinci, koji su se okupili u jednoj grupi, pošto su izašli iz neke zajednice, u početku su ipak s obzirom na neka svoje gledišta još daleko jedan od drugoga. U uzajamnim delovanjima članova grupe, oni će, međutim, po pravilu, svesno i/ili nesvesno nastojati da se jedan drugome prilagode, ukoliko im je stalo do toga da budu učesnici neke grupe. Onaj prethodni stav koji se može shvatiti na osnovu ranijih iskustava u grupi, povući će se onda u prilog jednog novog stava koji će biti bolje prilagođen stvarnosti. Tendencije ka konvergentnim mišljenjima i stavovima u grupi

pokazuju da čoveku uopšteno smemo pripisati bitan deo delatnosti u pravcu prilagođavanja. *To uzajamno prilagođavanje grupi pojedincu je već nesvesno olakšano tom okolnošću što su, kako Jung tvrdi, čoveku već iz pradavnih vremena kolektivno svojstveni, a prema tome i zajednički, određeni uzori predstava i držanja. Tom ćemo se činjenicom kasnije opet iscrpnije pozabaviti u delu o "grupnoj terapiji".*

Mogli bi zamisliti da to prilagođavanje čoveka grupi, koja se nesvesno doživljava uvek i kao "Velika mati", (E. Nojman - E. Neumann) ima svoje poreklo u prilagođavanju majci u najranijem detinjstvu ili, govoreći *Lorenčovim* rečnikom, u "prikriivanju" koje se događa u toku prvih godina života uz majku, koja se onda uvek doživljava kao "velika" i moćna.

2. Nastajanje socijalnih uloga u grupi i grupnih normi

Između zaheva pojedinaca i očekivanja kolektiva postoji uvek određena napetost. Pojedinaac ne može doživljavati i izvesti ono što u svojoj mašti zamišlja. On se mora stalno obazirati na to što društvo oko njega i od njega očekuje. Da li će njegova unutrašnja stremljenja ili zahtevi okoline doći više do izražaja, postojaće razlike već s obzirom na pojedinca i na socijalnu, kao i kulturnu situaciju. Prošlost i tradicija koja vlada u toj kulturnoj sredini doprineće ulozu koju pojedinac igra u određenoj grupi. Možemo se, dakle, složiti s Darendorfom (Dahrendorf) kad kaže da se putem položaja (mesta) koje neko zauzima u sistemu socijalnih odnosa, kao i uloga, dovode u sklad te obe stvarnosti, pojedinca i društva. I od vremena zavisi da li težište društvene uloge pojedinca leži u pojedincu ili u grupi. U današnjem, prema drugima usmeravanom društvu pripada grupi glavna uloga. Ranije, u tkzv. iznutra usmeravanom društvu, društvene su uloge - uloge vođa - određivali pre svega pojedinci, odnosno njihova unutarnja zamisao. Ako, međutim, ne dođe ni do kakvog usklađenja između očekivanja društva i zahteva pojedinca, onda pojedinac neće trajno moći participirati na onome što se zbiva u grupi. Jer, zahtevi koje stavlja grupa, uvek su norme koje su se u njoj razvile. Ako, dakle, nekom pojedincu nije moguće da preuzme, odnosno prihvati norme i ciljeve grupe, onda se on nalazi, kao što *Merton* kaže u stanju "anomije". Pri tome, pojedinac dolazi u sukob s normama grupe, on će se izolovati i malo pomalo izgubiti kontakt sa ostalima u grupi.

U zdravoj grupi menjaće se bar donekle društvene norme, o kojima ćemo još morati iscrpnije govoriti, kao i uloge pojedinaca. Ako u nekom

kolektivu uopšte više ne nastupi nikakva promena, onda mu preči opasnost da će izgubiti na unutarnjoj aktuelnosti i da će se raspasti. Grupne norme, naime, imaju svoj uticaj na način shvatanja i reagovanja pojedinaca. Ako se ljudi u grupi zbiju i ako su međusobno u stalnom kontaktu, onda oni, kao što pokazuje *Šerifov* eksperiment, gledaju na stvari pomalo na isti način. Grupne norme jačaju pojedinca time što svi učesnici svoja iskustva ispoljavaju preko grupnih normi. Svaki član grupe pretpostavlja da ostali dele njegova mišljenja i to ga jača u uverenju da su njegovi napori u osnovi ispravni. Slični ili jednaki izveštaji ostalih članova grupe o zapažanju iste pojave primaju se onda po pravilu kao potvrde. Pojedinci dolaze do shvatanja da, ako oni drugi isto tako gledaju kao i oni, njihova su mišljenja ispravna. Što se više razvijaju krute grupne norme, to će sve manje biti mogućnosti razvoja pojedinca i sporazumevanje sa onima koji nisu članovi grupe. Dolazi i do tipičnih razlika u stavovima prema pripadnicima grupe i onima koji su grupi strani, kao i do klasifikacija sopstvene i druge grupe od strane učesnika, do tkzv. "autostereotipova" i "heterostereotipova". To znači da će se suviše statička, suviše normirana grupa, usled sprečavanja pojedinaca koji je sačinjavaju, raspasti ili će se ona sa svojim zakonitostima koje određuju njeno ponašanje pomalo sve više udaljavati od ostalog, ipak uvek dinamičkog društva. No, ako u jednoj grupi postoji još samo dinamika, pojedinci će se osećati isuviše nezaštićeni i izručeni neizvesnosti.

Vitgenštajn (Wittgenstein) razlikuje "grupu-klan" sa kratim socijalnim ulogama i "grupu-kolektiv" sa izmenama uloga. Pri tome, mi se potpuno slažemo sa njime kad naglašava da grupa ljudi, ako treba da stimuliše pojedinca u njegovom razvoju, mora, u pogledu uloga i normi, ostati pokretljiva. Ali, čak i onda, ili upravo onda, moraće pojedinac u grupi paziti na to da svoje zahteve u svojoj socijalnoj ulozi, odnosno u svojim promenljivim socijalnim ulogama, bar delimično može ostvariti. *Grupa bi trebala da ostane instrument za razvoj pojedinca, a ne obratno, da pojedinac bude instrument grupe.* Upravo u današnjem, od spolja usmeravanom društvu, u kome pojedinac već i onako mora mnogo da žrtvuje društvenim normama, grupa bi morala predstavljati okvir u kome će individua i individualnost steći podrušku i biti stimulisani.

3. Organizacija grupe

Kao što smo već izložili, u grupama postoji mreža uzajamnog primanja uticaja, "interakcija". Međutim, svi pojedinci koji sudeluju ne

pokazuju istu frekvenciju odnosa. Neki članovi grupe sjedinjuju u sebi više druženja, obraćanja drugima, odbijanja drugih, nego ostali. Odatle u svakoj grupi dolazi do određenog poretka i određene hijerarhije. Međutim, oni se mogu menjati. Svaki pojedinac mora svoje mesto uvek izboriti. Zimel (Simel) je ovako formulisao to saznanje: "Borbeni karakter koji se prepoznaje u životu pojedinca zahvaljujući neposrednom iskustvu - ta potreba osvajanja koja mu je data u svakom času, potreba odbrane od neprijatelja, odolevanje iskušenjima, ponovnog zadobijanja ravnoteže koja se stalno gubi - nastavlja se, u neku ruku, ispod i iznad duševne egzistencije pojedinca".

Sociometrijskim testovima, koje smo već naveli, trebalo bi kvantitativno obuhvatiti strukturu grupe, ako ih ponovo primenimo, i dinamiku grupe. Grupa se u svojoj strukturi uzdiže iznad mase. U masi su pojedini članovi međusobno ujednačeni. Postoji, kao što smo izložili, samo stepena hijerarhija, vođenih, s jedne strane, i vođe, s druge strane. S tim godinama je stvar kompleksnija. Svaki pojedinac dobija u očima pojedinaca, kao i celine, određen položaj na kome se, doduše, stalno mora održavati. Delimično u vezi s time, delimično nezavisno od toga, javlja se u grupi podeła uloga. U grupama postepeno dolazi do specifične strukture uloga kako bi joj se mogao osigurati opstanak i kako bi mogla započeti delovanjem na realizaciji ciljeva. Bene (Benne) i Šits (Sheats) predlažu klasifikaciju uloga članova u tri dela pri čemu pojedinac tokom vremena može preuzeti možda raznolike uloge, i to:

- Uloge koje se odnose na zadatak grupe,
- Uloge koje se odnose na socijalni sastav grupe,
- Uloge koje se odnose na potrebe pojedinca u grupi,

Kako navode Bene i Šits, u jednoj diskusionoj grupi pokazuju se sledeći odnosi:

1. Inicijator (onaj koji daje prvi podsticaj);
 Koordinator (koji pokazuje put);
 Kritičar, podstrekač;
2. Onaj koji potvrđuje;
 Koji izjednačuje;
 Koji posreduje;
 Koji daje norme;
 Komentator;
 Sledebenik;

3. Agresor;

- Onaj koji sprečava;
- Onaj koji teži za afirmacijom;
- Onaj koji dominira;
- Onaj koji traži pomoć;
- Onaj koji zastupa posebne interese.

Navedene uloge obično utiču na lično zalaganje za ciljeve grupe. Pojedinci pri tome pokušavaju iskoristiti grupu za svoje sopstvene svrhe. I ne događa se retko da se neko priključi nekoj grupi kako bi bolje uz njenu pomoć mogao ići za svojim ličnim ciljevima, a ne za ciljevima grupe. Uloge koje spominju Bene i Šits bile bi samo neke od mnogih koje bi se mogle navesti kao moguće. U raznim tipovima grupa potpuno isti pojedinci razvijaju razne uloge. Pojedinac većinom sudeluje u raznim grupama. On u raznim grupama ima često sasvim različite položaje i uloge.

U procesu strukturisanja i podele uloga sadržana je i opasnost za grupu. Može se izgubiti povezanost takvog kolektiva. U toku razvijanja njene specifične podele uloga, u grupi se mogu pojaviti podgrupe. Unutrašnji kontakt na nekim će se mestima zgusnuti, dok će se na drugim razrediti. Ako pri tome kontakt unutar grupe opadne do gustoće spoljnog kontakta, opstanak grupe je ugrožen. Zato neke određene male i velike grupe paze na to da se spoljni kontakt održava što manje.

Naravno, postoje i u porodici, koja predstavlja grupu, strukturisanja i podele uloga koje su nam poznate iz svakidašnjeg života. Članovi porodice uz to delimično učestvuju i u drugim grupisanjima, napr. u omladinskim grupama, udruženjima za igru i sport, političkim, itd. Ako su roditelji prezaposleni, ili inače pokazuju nedovoljno interesa za svoju decu, postoji opasnost da mlade apsorbuju druge grupe i da porodična grupa opada do beznačajnosti. Porodica može postati podrška za svoje članove samo tamo gde je unutrašnji kontakt veći od spoljnog. Ako, napr. mladi, koji preko dana ostaju potpuno sami sebi prepušteni, naiđu na grupu vršnjaka koji ih fasciniraju, porodice, u kojima je olabavio unutrašnji kontakt, teško da će moći još na nju izvršiti neki uticaj. Izvanredno je, dakle, važno za vaspitanje dece i mladih da porodica pokaže dovoljno unutrašnjeg kontakta, da ne bi postojala još samo prividno. S druge strane, ne sme unutrašnji kontakt biti isuviše intenzivan, jer se inače omladina ne bi priključivala drugim grupama. Ona na taj način ne bi stekla nikakav kontakt sa spoljnim svetom i sa stvarnošću. *Roditelji, dakle, ne smeju decu*

isuviše upućivati na sebe i na porodičnu grupu, jer bi ona postepeno morala urastati takođe u druge grupe u zajednici.

4. Autsajderi u grupi

U svakoj se grupi pojavljuju ljudi koji se ne priključuju tendenciji konvergencije sudova i prema tome se po Mertonu ističu "anomijom". Pri tom se dešava da se u grupama sa jakom koherentnosti nekonvergentna mišljenja i stavovi jače otklanjaju nego u slabo koherentnim kolektivima. Uloga autsajdera u grupi često je vrlo teška, i to tim teža što je grupa čvršće povezana. Grupa, sa svoje strane, može, međutim, da ima koristi od prisustva takvog autsajdera, ako se članovi grupe pozabave njime, odnosno njegovim mišljenjima. Grupa time dobija na unutrašnjem kontaktu i na intenzitetu realnosti. Onaj koji ne konvergira daje na taj način svoj doprinos povezanosti grupe. Na grupnim sastancima sa bolesnicima mogli smo uvek primetiti da se kod labave strukture jednog kolektiva ekstremna izražavanja mišljenja nisu samo tolerisala, već su, šta više, bila korisna za koheziju grupe. Sa nekonvergentnim doprinosima diskusiji ili stavovima, uvek je ceo kolektiv bio centriran na događaje u grupi. Bez tih ekstremnih načina ponašanja, nikada grupa ne bi postigla onu pažnju svojih učesnika koja ju je jedina držala na okupu. Prema tome, za opstanak jedne grupe nije potrebna samo spomenuta konvergencija njenih članova već isto toliko da se pojedinci od njenih učesnika baš ne pridružuju tome mišljenju grupe. Zdrava grupa se mora naviknuti da podnosi odvojena mišljenja i da u objašnjavanju s njima nađe svoje opravdanje. Pri tom joj se pruža prilika da time ojača. Demokratska grupa trebala bi da zna razraditi mišljenja koja odstupaju od proseka. Iz diskusije sa mišljenjem jednog autsajdera proizilazi dobitak za čitav kolektiv. Ne samo što time jača unutrašnji kontakt nego i to što se grupa stalno objašnjavajući sa drugim mišljenjem dovodi do "podziđivanja" ili možda do korekture prosečnog mišljenja. Prema *Kolinsu* (Collins) i *Geckou* (Guetzkow), prepreka predstavlja stimulus za svaku sredinu. Mišljenje i držanje, koje ne odgovara normi, sadrži, prema tome, sledeće prednosti za grupu: Povećava unutrašnji kontakt, i ispravlja prosečno mišljenje.

Međutim, za one koji odstupaju od prosečnog mišljenja grupe postoje teškoće. Grupa ih, bez obzira na njihove ljudske kvalitete, često odbacuje. Taj odbojni stav većeg dela grupe samo mali broj autsajdera, sa jakim osećajem svoga "Ja", može podneti bez posledica, sa ostalima se događa to, da se ili rezignirano povlače ili se potiskuju u još većem broju u

svoju opoziciju protiv norme. Ako se, međutim, jedna grupa poraša tolerantno prema ekstremisti, postoji mogućnost da se i on opet približi grupi. Ako se autsajderu poveri neki zadatak u grupi - koji svakako ne sme biti previše centralan da ne bi ugrozio njezin opstanak - on će često napustiti svoj opozicioni stav i založiti se za kolektiv. Prema tome, u krugu porodice se greši kad se omladina u pubertetu, koja se suprotstavlja normama koje vladaju u tom krugu, suviše stroгим kaznama tera još više u opoziciju ili u rezignaciju koja je nezdrava za njen dalji razvoj. Ako je ponašanje roditelja puno osećanja i razumevanja, tada će se omladina moći razračunati sa normama koje važe u toj porodici, a da ne bude potisnuta u ulogu autsajdera. Iz takvog ponašanja mladih ljudi proizilazi za porodicu zadatak koji doprinosi jačanju njenog unutrašnjeg kontakta i time povezanosti porodice.

GRUPA I VODA

Uvod

Pojedinci sa visokom gustoćom interakcija sačinjavaju vrh grupne hijerarhije. No takav lik vođe ne znači da je grupi nadređen kao u masi. "Vođa" je tu samo "primus inter pares" (prvi među jedinkama). Ako on preraste preko toga položaja, opstanak grupe kao takve postaje ugrožen. Ako grupa ne može zaustaviti zahtev jednog člana na monopol, postoji opasnost da se grupa izrodi u "masu u malome". Zato, na primer, u jednom školskom razredu treba paziti na to da ne uzmogne u svim situacijama preuzimati ulogu vođe u akcijama uvek isti učenik - član razreda. Kad bi se dopuštalo ili čak podsticalo takve tendencije, postojala bi opasnost da taj član razreda postepeno postane vođom, nadređen svojim drugovima i da time nanosi štetu ostalima u njihovoj samostalnosti. Zato nastavnik treba da stimuliše uvek druge članove razreda i da nastoji da oni neusiljeno, izmenjujući se, urastaju u ulogu vođe. Sličan se problem postavlja vođi u terapijskoj grupi. Kao što to u razredu čini nastavnik, tako terapeut u grupnoj terapiji mora paziti na to da se koji pripadnik grupe ne izopači. On bi morao, kao što će se još pokazati, nastojati da pruži mogućnost da raznoliki članovi grupe naizmenice preuzimaju ulogu vođe i time stvore uloge pomoćnih terapeuta.

I u školskom razredu i u terapijskim, kao i ostalim grupama, treba paziti na to da nastavnik, terapeut ili druge vođe grupa ostanu u centru grupe oko koga se okuplja krug vodećih članova grupe, odnosno kome se prolazne vođe kolektiva podređuju. Ako neki pojedinac iz razreda ili neke

druge grupe uraste u trajni nadređeni položaj vođe, biće za voditelja većinom teško da grupu stimuliše u onom smeru koji on želi. Ako bi, međutim, nastavnik, terapeut, odnosno voditelji grupe sami u odgovarajućoj grupi istrajali u suviše nadređenom položaju, oni bi, doduše, možda mogli njima podređene usmeravati u svakom smeru koji oni žele, no nijedan od učesnika ne bi bio podstaknut da na sebe preuzme odgovornost. Naprotiv, dotični bi pre bili skloni da se izvlače iz svih odgovornosti i da ih prebacuju na voditelje. Prema tome bi i otac porodice trebao da pazi na to da ne igra stalno nadređenu ulogu vođe. On, naprotiv, treba da teži za tim da po mogućnosti svi pripadnici grupe koji su s njime povezani u istoj porodičnoj grupi nauče sudelovati u vođenju, na području koje njima odgovara i prema njihovim mogućnostima.

Ako smo rekli da onaj sa najvećom gustoćom interakcije postaje vođa, onda iz toga proizilazi da vođa ni u kom slučaju nije slobodan. On je upleten u sistem odnosa sa finim "vezom" čak i onda kad, kao kod mase, strči iz kolektiva. *Samo onaj postaje vođa sa kojim učesnici mogu najbolje da se identifikuju i za koga osećaju da ih najpre može predstavljati. Dakle vođe postaju samo takvi pojedinci koji se najstrože pridržavaju normi grupe ili u najgorem slučaju, oni koji grupi, koja se pretvorila u "masu", znaju nametnuti svoje sopstvene norme.* Vođa grupe uglavnom postaje i onaj koji, u okviru kolektiva, najjače odgovara onoj "sredini" koja ga sačinjava, cilju grupe, ili ako je stanje stvari nepovoljno, onaj kome uspe da grupi nametne jednu sredinu i cilj prema svome ličnom nahođenju. No u svakom slučaju postoji uzajamna zavisnost između vođe i grupe.

1. Grupa i individualna sloboda

Kao što smo već do sada izložili, pojedinac je u grupi upleten u mrežu uzajamnih odnosa, uticaja i interakcija. Sistem odnosa, koji okružuje pojedinca, sputava, prema tome, do određene mere njegovu slobodu odlučivanja i kretanja. U grupnoj vezi ne može pojedinac preduzeti ništa a da ostali pripadnici grupe ne bi time bili pogođeni. A ako ih pojedinac uvuče u svoja delovanja, onda je samo po sebi razumljivo da oni nastoje uticati na njegova delovanja i na način njegovog ponašanja. Učed toga pojedinac ne može više delovati samo po svome nahođenju, već uglavnom mora da čini ono što ostali mogu prihvatiti ili što drugi od njega očekuju. U grupi, dakle, pojedinac nikada ne uživa neograničenu slobodu. On može da radi i da se prihvata samo onoga što mu dopušta područje koje mu ostavljaju raznovrsne interakcije u okviru jedne grupe. Već je odavno

narodu poznato da u skupu koji ima karakter grupe, iz obzira prema ostalim pripadnicima treba zapostaviti mnoge individualne zahteve, kako bi "crkva ostala usred sela".

Ako čovek u svome detinjstvu i u svojoj mladosti doživi jednu zdravu grupu, centriranu oko roditelja, on će već rano saznati u kolikoj se meri može u okviru takvog kolektiva probiti i iskazati. Ali u tom malom društvenom krugu on će steći saznanja o tome, koliku slobodu kretanja sme da očekuje u većem društvu. Ako se detetu u porodičnoj grupi isuviše uskraćuje, ono će, kad odraste, te svoje ranije doživljaje preneti na veliko društvo. Ono će se prema tome ili povući sasvim i izbegavati socijalni kontakt ili će sebi kao posledicu prekomerne kompenzacije, prisvojiti više slobode nego ostali i bezobzirno poći u prvom redu za zadovoljavanjem svojih vlastitih nagonskih zahteva i ambicija. Od toga kako se čovek u svome detinjstvu i mladosti morao uklapati u svoju porodičnu grupu, kako ga je ona prihvatila i kakvu mu je slobodu kretanja dopuštala, zavisice kako će se on kasnije ponašati u društvu, da li će se moći afirmisati, ali isto tako imati obzira i prema zahtevima drugih. Problem slobode ispoljava se u toj naizmeničnoj igri težnji pojedinog bića i potreba grupe. Ovde jednostavno prepuštamo reč *Gustavu Bejlju* (Gustav Bally), koji između ostalog, kaže "Sloboda se sastoji u savladavanju onoga što joj se suprotstavlja i ona predstavlja obećanje. Ali ako je sloboda proizašla iz borbe protiv pritisaka prirodne prisile, pokazuje se da ona ne može postojati bez reda. Na njenom početku, slobodi se u poretku suprotstavlja jedna prepreka. Samo u tome ograničavanju ima mesta slobodi... Ta dijalektička suprotstavljanja slobode poretku znače potrebu borbe, koja slobodi nikada ne dopušta da postoji nego uvek samo da nastaje. Vidimo da princip poretka postaje neprimetno protivnik slobode tamo gde poredak gubi svoje polarno jedinstvo sa slobodom, a sloboda svoje polarno jedinstvo sa poretkom. U tome raspadanju se gubi sloboda - u njemu ona sama sebe uništava u bezobličju rastrojene dinamike, ili gubi svoj zavičaj u jednom poretku koji zahteva krutu trajnost".

Kako su pojedinci utkali u sistem odnosa koji ih više ili manje usko vezuje sa ostalim pripadnicima grupe, to i oni takđe snose odgovornost za ostale učesnike u grupi, kao i za čitav kolektiv i, prema tome, veću odgovornost nego kad bi bili upućeni samo sami, na sebe. S druge strane, može, ako stvari tako stoje, među učesnicima postojati i sigurnost da se oni ne moraju sami brinuti za sebe te da i na ostalim pripadnicima grupe počiva određena odgovornost za njih. Naročito ovaj osećaj da čovek nije odgovorn samo sam za sebe, daje možda jače osećanje

slobode nego što bi moglo pružiti potpuno odsustvo, svake prepreke. No, ako je individualna sloboda odlučivanja i delovanja potpuno potlačena, to će život pojedinca kao takav doći u pitanje. Pri tome čoveku preči gubljenje individualnosti, a grupi prelaženje u jednu nediferenciranu masu, vođenu jedino afektom i nagonom, u kojoj su učesnici međusobno ujednačeni.

Kao što smo već često mogli primetiti u grupnoj psihologiji, pojedinac može ponekad u grupi steći čak veću slobodu odlučivanja i delovanja nego što to može sam. Tako je već u svim terapijskim grupama jednom možda došlo do situacija u kojima je pojedinac, uz pomoć kolektiva, nasuprot terapeutu nešto hteo sprovesti, i u više navrata je to i mogao. U krugu grupe, pojedinac ima duži krak poluge i, prema tome, više snage nego sam da bi nešto sproveo. Dakle, i sa tog aspekta postiže pojedinac u grupi veću individualnu slobodu nego kad bi bio upućen samo na sebe. Svakako nije to razlog zašto se ljudi današnjice sve više okupljaju u timove kako bi savladali sve veće i svakim danom opsežnije tehničke, privredne, socijalne i kulturne zadatke koji se pred njih postavljaju. Čovek pojedinac oseća se bespomoćnim i nemoćnim suočen sa dimenzijama današnjih očekivanja i zahteva. Tek mu zajednica kao što je grupa pruža samopouzdanje, sigurnost, snagu i slobodu da se uhvati u koštac sa sve obimnijim zadacima i da ih rešava.

Čovek, a pogovoto čovek današnjice, spreman je da uklapanjem u jednu grupu, radi zajedničkog života, žrtvuje nešto od svoje neposredne slobode. Ali, s druge strane, u zatvorenoj grupi, kroz osećaj odgovornosti za sve pripadnike grupe i kroz odgovornost koju deli grupna zajednica za njega samoga, dobija i posrednu slobodu. *Time je slobodna grupa postala bar delimično zamena za sputavanje pojedinca koje je usledilo pod pritiskom savremenih tehničkih, socijalnih i privrednih razvoja.* Verovatno nije slučajnost da grupni terapeut S. R. Slavson (S. R. Slavson), kaže za (savremenu) demokratiju *da ona nije trijumf slobodnog pojedinca nego slobodne grupe.*

Potrebno je još jednom istaći to da na roditelje i druge vaspitače pada taj zadatak da decu i omladinu upoznaju sa tim kakvu slobodu mogu očekivati i, u slučaju potrebe, treba da je brane u zdravoj grupi, u zdravom društvu ali i kakve im se granice u svakom kolektivu postavljaju. Prema tome je, na primer, za učenike jednog razreda bitno kakvo će područje aktivnosti i koliku mogućnost inicijative nastavnik njima da prepusti, a gde će im odrediti granice. Ako se nastavnik u pogledu davanja slobode u okviru razredne grupe ponaša tako da suviše uskraćuje, onda će kod onih koji su mu povereni podstaknuti nesamostalnost i nedovoljnu spremnost za

odgovornost. Ako se, obratno, ponaša previše popustljivo u odnosu na lične slobode u razredu, postoji opasnost da se učenici neće priviće prihvatane nekog reda. *Adekvatni odnos između dopuštanja i uskraćivanja od strane vaspitača navodi učenike na to da se u slobodi...*

2. Preobražaj grupe u masu

U grupi je uvek sadržana masa kao potencijalna opasnost. Ta se činjenica može objasniti činjenicom da grupu što se dalje vraćamo u istoriju čovečanstva, sve manje rukovodi razum, a sve više nagon i afekat. Konačno ćemo doći do jednog kolektiva koji je jedino još povezan afektom i nagonom i kojim još jedino afekt i nagon dominiraju, do mase u smislu naše definicije. Grupa i masa mora da su, dakle, u ranoj istoriji čovečanstva imale zajedničku matrix u prvobitnim grupisanjima ljudi. Okolnosti, u jednu ruku, nisu baš morale biti tako jednostavne kao što ih je *Frojd* smatrao sa svojom pragrupom. Ali njegova izjava da *"kao što je u svakom pojedincu virtualno sadržan pračovek, tako se iz bilo kojeg kruga ljudi može opet uspostaviti pragraupa"*, izražava činjenicu koja se može smatrati tačnom u grupnoj psihologiji.

3. Uspinjanie jednog člana grupe do nadređenog vođe

Ako jedan član grupe u poređenju sa ostalima postane suviše moćan, onda prirodno postoji opasnost da će se uzvinuti do nadređenog vođe. A ako je postigao taj položaj, onda postoji opasnost da će svim silama nastojati da zadovolji svoje lične ambicije i da ostale potisne u podređen položaj u kome oni još samo bezvoljno i bez intelektualnih napora čine ono što vodeći član grupe zahteva. Time su isključena razumna rasuđivanja i kolektiv je vođen još samo osećajem i nagonom. Tada vođa može, ako se u to razume, da apeluje na osećajni svet onih koji su mu odani, može sledbenicima upravljati kako hoće.

U jednoj grupi smo primetili da je jedna vrlo aktivna pacijentkinja u svojoj ulozi stalno podržavana od strane terapeuta. Terapeutu je bilo milo što ga jedna pacijentkinja tako energično podupire i stimulirajući deluje na grupne sastanke, odnosno grupne diskusije. Ali, kada je jednom hteo da sprovede nešto protiv njene volje i kada, u isto vreme, njoj nije odgovarala jedna druga mera koju je trebalo preduzeti s nekom pacijentkinjom koja joj je bila bliska, ona je čitav kolektiv pobunila protiv terapeuta, klinike, pa

čak i čitave psihijatrije. Na odeljenju je došlo do vrlo uzbuđujućih scena koje su, svakako u skromnim dimenzijama, podsetile na istorijske provale masa u bližoj i dalekoj prošlosti. Na odeljenju je zavladao opet mir tek kad je ta bolesnica, koja je vodila glavnu reč, otpuštena. Tu se, dakle, dogodilo da je ta aktivna pacijentkinja stalnim podsticanjem od strane terapeuta urasla u jedan - nadređen - položaj vođe sa koga je mogla grupu da dotera da ponašanja mase.

Takvo izobličene grupe u masu treba na svaki način sprečiti, već i zato što kod onih koje to pogađa izrastaju uvek manje ili više svesni osećaji krivice koja ih pritiska zbog događaja do kojih je došlo u masovnim događajima. Svakako da nije potrebno posebno naglašavati da masovni događaj može bez sumnje značiti opasnost za one koji neposredno i za one koji posredno učestvuju.

4. Skupljanje i potiskivanje afekta i nagona

Ako se učesnici u jednoj grupi ne mogu dovoljno razvijati, dolazi do nakupljanja osećaja neprijatnosti prema instanci koja im se suprotstavljala ili prema sistemu koji ih sputava. Pri dovoljnom intenzitetu i okolnostima u kojima se na zadržavane emocije apeluje odgovarajućim podržajima spolja, mogu onda konačno davno obuzdavani osećaji da postanu dominantni, a grupa može biti uvučena u masovno zbivanje. Pri tome se zanemaruju intelektualna rasuđivanja i kolektivom dominira još samo nagon i afekt, dakle masa sa svim opasnostima koje su u njoj sadržane.

5. Profilaksa stvaranja mase

Stvaranje mase potencijalno uvek predstavlja opasnost ma koliko je grupa koju pogađa mala i može kraće ili duže vreme ustrajati u miru. Tim više to važi za veliku grupu. Ljudi koji sudeluju u masi, odnosno masovnom zbivanju, podvrgnuti su zakonitostima na koje više svesno, svojim intelektom ne mogu uticati. Oni, prema tome, jedva da su još odgovorni za ono što čine ili dopuštaju. Zato treba nastojati po svaku cenu da se spreči stvaranje mase. A realizovanje tog zahteva moguće je jedino ako ljudi zapažaju svoje nesvesne težnje i ako nastoje da ih integrišu u svoj život. Ako ljudi pokušavaju potisnuti svoje nesvesne težnje, ako ih nastoje potlačiti, one će, kad im se ukaže zgodna prilika, još jače izbiti.

Ličnost, koja poznaje svoje nedostatke neće se bezuslovno dati sa ostalima uvući u masovno zbivanje i tako će i profilaktički delovati protiv širenja slepih ideologija.

Ljudi koji na odgovornom položaju imaju posla s grupama, a vaspitači i političari, trebali bi da znaju za te opasnosti koje su u vezi sa stvaranjem mase. Oni bi mogli pomoći da se pravovremeno preduprede ili da upozore na opasnost koja pretila od dominacije ponašanja u nekoj grupi.

6. Grupa i prostor

Kao što Hediger (Hediger) navodi, za ptice, ali i za većinu sisara, postoji usko vezivanje životinjskih grupa za određene teritorije. Ista se činjenica može konstatovati i u primitivnim kulturama. Svaka socijalna grupa, prema tome da li putuje ili je stalna, živi na jednoj više ili manje prostranoj teritoriji čije su granice uglavnom jasno utvrđene za nju i njene susede. Ona u njemu nije samo gospodar i ima napr. isključivo pravo da tamo lovi i ubire plodove. Tlo joj "pripada" u mističnom smislu reči: neki tajanstveni odnos povezuje njene žive i mrtve sa okultnim moćima svake vrste koje nastanjuju ovu zemlju, koje još dopuštaju da tu živi i koje bez sumnje ne bi podnosile prisustvo neke druge grupe. Upravo kao što su, usled neke tajanstvene participacije, stvari, koje su s nekim čovekom u neposrednom i trajnom dodiru – njegovo odelo, njegov nakit, njegovo oružje, njegovo blago – sam taj čovek..., tako je i onaj deo zemlje, na kome živi jedna ljudska grupa, sama ta grupa.

Iako za savremenog čoveka to jedinstvo "grupa – teritorija" nije više tako čvrsto, ipak se još i danas govori o "zavičajnoj zemlji", o "zavičajnom tlu", dakle o teritoriji koja pripada jednoj grupi, uz što kao da još uvek lebdi neki mistični prizvuk.

I kod terapijskog zahvatanja u grupama, u grupnoj terapiji, vidimo stalno da postoji afektivno vezivanje učesnika ne samo za kolektiv nego za prostoriju u kojoj se održavaju grupni sastanci. Ako iz nekog razloga treba promeniti sobu, utvrdićemo opadanje interakcija u grupi i smanjenje uzajamnog poverenja, iako grupa inače pokazuje konstantne odnose, iako je čvrsto povezana. Zato je osobito važno da prostorija, dok god postoji grupa, ostane ista i da se kolektiv uvek tamo okuplja. Tako će osećaj uzajamne pripadnosti učesnika biti mnogo jači nego ako se prostorije za sastanke menjaju.

Ne samo da prostor pripada grupi nego je on zajedno sa pojedinim učesnikom jedan od njenih sastavnih delova. Prema tome da li se grupa

sastaje u jednoj maloj ili u jednom velikoj prostoriji, njena će kohezija biti čvrsta ili labava. Opšte rečeno važi pravilo da mala prostorija pospešuje uzajamnu pripadnost, a velika slabije pridonosi razvijanju grupnog osećaja. Svakako, ako je prostorija premala, pojedinci se osećaju isuviše međusobno izručeni jedni drugima i oni nastoje da se oslobode svoje skučenosti, tada je opstanak grupe takođe ugrožen. Mi bismo, prema tome, mogli postaviti granične vrednosti za maksimalnu, odnosno minimalnu prostranu površinu pri kojoj postoji za grupu opasnost da će se raspasti.

Prečesto menjanje stana, pa čak i mesta stanovanja, a što je vezano za porast urbanizacije i industrijalizacije, dovodi, prema tome, do labavljenja porodičnih veza. Kad deca i omladina ne mogu više doživljavati tu pripadnost jednoj "teritoriji", jednom prostoru koji trajno pripada porodičnoj zajednici, jednoj kući, onda će i porodična veza trpeti štetu. Uz to će omladina koja se razvija težiti za tim da negde drugde dobije ono što ne može dobiti u porodici. Oni će u godinama kada i onako počinju da se odvajaju od roditeljske kuće, pokušati da, zajedno s prostorom koji tome pripada, dožive onu pripadnost grupi koju do tada nisu dovoljno doživeli. Nije čudo da se vaspitno zapuštena omladina sastaje u određenim lokalima u kojima se nada da će naći ravne sebi. Tamo imaju priliku da iskuse zaštitu koju im pruža grupa. No možda im se ispunjava i ona želja za koju se osećaju frustrirani, želja za prostornom pripadnosti u društvu grupe. Oni su sada članovi grupne zajednice, koja ima svoju "teritoriju", većinom nekakav bar, kafanu ili restoran, koji im pruža sigurnost, koja im je očigledno potrebna, a na drugi je način dotada nisu mogli steći. To što se mladi ljudi, koji ne mogu ravnim putem da urastu u društvo odraslih, u takvim lokalima okupljaju se sebi ravnima ukazuje, kao i već spomenuta stvaranja bandi, na to da su oni, bar u pretežnoj većini, sami po sebi sposobni za društvo. Stoga se može smatrati propustom društva odraslih ljudi ako mu ne uspeva da za te mlade ljude nađe mesto gde se na svoj način mogu uklopiti.

Pitanje odnosa grupe i prostora danas je mnogo aktuelnije nego ranije. Ono se u naše vreme ne nameće samo progonom i bežanjem nego postaje aktuelno i usled procesa seobe koji prate spomenuto jačanje industrijalizacije, kao i zbog aglomeracije velikog broja ljudi na tesnom i malom prostoru. Često teško da još preostaje neko mestašće sa kojim bi porodična grupa bila povezana ili mogla biti povezana.

No kako stoji stvar sa grupama kojima ne pripada nikakav određen prostor? U vezi s time, mislimo, na primer, na Jevreje koji su skoro 2000 godina preživeli kao grupa, a da više nisu imali zajedničkih teritorija.

Tome mora da je pridonelo prvo to da je kod Jevreja, s jedne strane, strogi zakon koji je propisivao i (versku) grupnu aktivnost, predstavljao ono tlo, onaj prostor na kome i u kome su se oni kretali. Zakon koji donosi propise može, prema tome, za grupu postati zamena za tlo, odnosno prostor, koji joj nedostaje. Da li možda izraz "na tlu zakona" odražava tu činjenicu? U primeru Jevreja treba kao druge dodati još da su oni, u osnovi - bar u svojim mislima i osećajima - uvek imali jedno tlo, tlo Ciona. Zato su uvek bili vezani uz jedno tlo. Pripadnost grupe nekom prostoru ili teritoriji, dakle, ne mora biti baš uvek vidljiva.

7. Odnosi grupe prema grupi

U društvu ulaze grupe koje ga sačinjavaju, kao i pojedinci, koji u njemu učestvuju, u međusobno mnogostruke odnose. Kad se sukobe grupe, one se ne ponašaju drugačije nego pojedine osobe koje su u međusobnoj interakciji. Grupa koja se ne mora ogledati sa drugom grupnom zajednicom i koja se ne mora u tome afirmisati, gubi na aktuelnosti i interesu kod svojih članova. U međusobnom dovođenju u pitanje, takmičenja i podsticaja odražava se život jedne zajednice. U vezi sa time, *Lit* (Litt) ističe da društveno telo gorućoj dijalektici pojedinaca, kao i odvojenih grupa, u sebi ne daje samo mesta nego u njoj i najizrazitije čuva svoje unutrašnje jedinstvo. Tamo gde uzajamni odnosi među grupama nekog društva slabe, nestaje i interes za samo društvo.

Ako se jedna grupa sasvim izoluje od ostalih grupa, postoji, kao što smo već spomenuli, opasnost, da se u njoj razviju norme koje onda i sekundarno otežavaju kontakt sa ostalim grupama. Ta izjava važi, na primer, za omladinske bande koje se povlače i zatvaraju od svoje okoline i stvaraju zakonitosti koje ih još više udaljavaju od društva. No ponekad su i norme drugih zajednica takve da su kroz to distancirane od ostalih grupa.

Ali neretko se događa i obratno, kao što smo videli u istoriji bliže prošlosti, da neko društvo, sa svoje strane potpuno izoluje jednu grupu. Ono sebi onda stvara o manjini sliku koja nema nikakve veze sa stvarnom činjenicom, ali svakako pojava odbojnosti prema onima koji su se ogradili.

Međutim, frekvencija interakcije između dve grupe ne zavisi samo od društvene distance nego i od prostorne udaljenosti. Samo se na taj način može objasniti da Evropljani i Severnoamerikanci, koji su danas tako reći presiti, mogu biti gotovo apatični prema gladi mnogih miliona ljudi Azije i Afrike. Ako, suprotno tome, dve grupe stupe u bliski socijalni i prostorni kontakt, tada dolazi do određene opasnosti za njihov dalji opstanak kao

U socijalnoj psihologiji postoji danas tendencija kombinovanja raznih metoda istraživanja koje smo spomenuli. Što je mnogostraniji pristup pri istraživanju grupe, to će ona moći biti celovitije obuhvaćena.

TERAPIJSKI ASPEKTI GRUPE

1. Osnove grupnog rada

Uvod

Savremene socio-antropološke nauke kroz grupni rad, a posebno psihijatrija tokom psihoterapijske prakse, istražuje delovanje grupnih procesa u ljudskim skupinama i nastoje da prikažu njihovu jedinstvenu prirodu. Psihijatrija, kroz sagledavanje socijalne dimenzije psihoterapije, teži da poboljša razumevanje životnih situacija njihovim svodenjem na uzroke koji su stalno prisutni tokom delovanja pomenutih procesa. U protekle dve decenije, i kod nas dolazi do širenja grupnih aktivnosti i njihove primene naročito u psihijatriji, a sve češće i u obrazovnim institucijama, radnim organizacijama i drugim vidovima socijalnog rada i to sa različitim uzrastima.

Ako zamislimo situaciju u kojoj bi, sa relativne udaljenosti, mogli da posmatramo odvijanje svakodnevnih aktivnosti u ljudskoj zajednici, pretpostavka je da bi smo uočili različita kretanja većih ili manjih skupina koje sačinjavaju strukturisani objekti. Fenomenološki, to bi delovalo kao prikupljanje ili rasipanje, kao premeštanja pokretljivih čestica unutar gomila ili rojeva, nešto češće tokom dana. I bez spoljašnjeg podsticaja ili prišile, one se prirodno grupišu u okolnostima u kojima često ima slučajnosti. Dužim posmatranjem mogle bi se zapaziti izvesne zakonomernosti u dinamičnom njihovom kretanju. Međutim, ako se u našoj priči vratimo realitetu, lako se da utvrditi da se tu radi o spontanim okupljanjima aktivnih ljudi u datom okruženju, sa više ili manje sličnim ciljevima tokom dužih i kraćih vremenskih perioda.

Iz ovoga slede neke pretpostavke i zaključci. Pre svega, i bez razumevanja onih koji su upleteni, procesi u nekoj grupnoj situaciji i dalje će se odvijati. To znači da je svako socijalno ponašanje, čak i ono koje se dešava izdvojeno od ostalih ljudi, u osnovi usmereno ka grupi. Ono, dakle, može u odnosu na znanje, biti skućeno ponašanje ili pak široka komunikacija. Samo žarište, odabir i jačina pomenutih akcija ne moraju zavistiti od nekog racionalnog izbora ali su svakako posledica iskustava,

direktno ili indirektno naučenih tokom sličnih doživljaja u prošlosti i imaju za cilj održavanje ili jačanje lične sigurnosti u ljudskim situacijama.

Polazeći od pretpostavke da sama bliskost ne čini grupu, jer ona je pre telesna neposrednost, a ističući misaono izražene mogućnosti čoveka pomoću kojih može da ispituje, proučava, kontroliše i vlada u neposrednom okruženju, pozabavićemo se strukturom, procesom, sadržajem i vođom odnosno terapeutom – sa četiri osnovne psihološko-socio-kulturološke odrednice grupe kao životne sredine.

Grupna struktura

Struktura grupe podrazumeva vremensko-prostorni obrazac kada je, gde i ko u određenom socijalnom sklopu prema veličini, bliskosti, učestalosti i trajanju u međusobnom odnosu. Zahvaljujući razvoju terapijske misli, naročito sistemskoj teoriji, mi slobodno možemo grupnu strukturu posmatrati kao procese u dinamičkom odnosu. Oni se odvijaju u zavisnosti od načina grupnog funkcionisanja koji se zasniva na:

- a) Vrednosti učesnika ili članova grupe;
- b) Vrednostima same grupe;
- c) Kvalitetu njenih interakcija sa drugim grupama i zajednicom;
- d) Vrsti postavljenih zadataka;
- e) Psihološkoj strukturi;

Članovi grupe kreiraju dinamiku strukture prema svojim sposobnostima i osobinama ličnosti, motivaciji i položaju unutar grupe. Sama grupa ima jedini cilj a to je **samoukidanje** koje, pre svega, zavisi od njene veličine i kohezivnosti. Bez obzira na odnos posmatrane grupe sa drugim grupama, unutrašnja struktura je uvek solidnija ako se čuva grupna tajna. Postavljeni zadaci indukuju pravila u ponašanju pojedinih članova i zahtevaju prihvatanje odgovornosti i time i mogućih posledica. Peta, široka oblast grupne strukture koja je u vezi sa prethodne četiri, označava još oštiju upotrebu sistema. Ona se odnosi na energetske odnose, sociometrijski izbor, uloge, pravila i čak, grupnu privlačnost. Kroz ove odnose ogleda se psihološka struktura.

Grupni proces i sadržaj

Uopšte uzevši, postoji značajna konfuzija u definiciji ovih bliskih i prožimajućih socio-kulturoloških odrednica grupe. Najčešće se govori o razvoju i promenama u životu grupe. Treba istaći da se grupna struktura

uvek aktivira procesom koji započinje najprostijim jedinicama socijalnog akta, kao što su pokreti ili migovi ili pak osmeh. Ovi začeci primetljivog ponašanja traju sve dotle dok im aktivirana osoba daje subjektivno značenje. U trenutku kada oni postanu poruke ili obaveštenja za drugoga, odnosno razmena između pojedinih delova strukture, nastaje sadržaj koji kroz saopštenja osigurava povezanost, sklad i stalnost unutar grupe. Tako se od pojedinca i prostijih jedinica ponašanja kroz sve složenije međudnose iznose bogatije osmišljeni sadržaji koji mogu podstaći usvajanje navika, stavova, uloga, osećanja i stanja. Time se obogaćuju članovi i grupna struktura.

Drugim rečima, novi doživljaji, različita ponašanja, opažanja i razumevanja su uneti izvana u grupu i stvarani unutar grupe da bi se koristili izvan nje. Ovo, pre svega iz razloga, što ponašanje iz prošlosti na neki način sužava naše sposobnosti jasnog viđenja suštine. Jer, posmatranjem onoga što se odvija u grupama uočavamo mnoge oblasti koje su proživljene a sa njima i stanja koja treba prevazići. Ovo se najčešće ogleda u tzv. terapijskim grupama unutar socijalno psihijatrijskih ustanova. Grupni proces i sadržaj osiguravaju pripadanje i minimum funkcionisanja po ljudskim pravilima ponašanja.

Vođa ili terapeut

Prostor između „jednog i mnoštva” ili pojedinačne slobode i socijalne kohezije, naročito je od interesa u grupnoj terapiji. Činjenica da socijalna i lična struktura mogu biti posmatrane kao značajne, nezavisne ali i među sobom delujuće i zbog toga uzajamno oblikujuće promenljive, nameće potrebu za podešavanjem odnosa ili popunjavanjem pomenutog zjapa. Širenje razumljivih sadržaja zavisi, ne samo od učesnika, već naročito od grupnog terapeuta ili vođe i njegovih sposobnosti za prevazilaženje dihotomija „direktivno/nedirektivno”, i „ka vođi usmereno/na grupu usmereno”. Ono što vođa ili terapeut, kao „katalizator” ili „učesnik i posmatrač”, izabere da istakne i upotrebi ne mora da otkloni posledice koje su nastale zbog zanemarivanja drugih članova ili grupnih naboja, ali može da umanji snagu njihovih uticaja.

Bez obzira na to da li je stil vođe odnosno terapeuta više ili manje direktivan, on mora da poseduje sposobnost uvida da je njegov položaj, pre svega, uloga „najboljeg među jednakima”. To podrazumeva težnju da se

od grupnih aktivnosti podrži pre svega tzv. **radnu grupu**. Među članovima mora da podstiče komunikaciju sa spoljašnjim svetom kroz zadovoljavanje potreba iz realiteta. Psihološki, to znači više govora a manje emocionalnosti. Svoju veštinu vođenja mora da ispoljava kroz autentičnost koja se ogleda u raznovrsnosti i neočekivanim samopromenama. Time će se održati ritam grupnih aktivnosti. Iz ovoga se naziru njegove tri moguće osnovne greške u procesu vođenja:

- Čutanje čime podstiče primarne, nesvesne procese koji oblikuju autistično ponašanje članova grupe;
- Preterano ispoljavanje pozitivnih emocija prema nekom od članova te stvaranje miljenika i privilegovanih unutar grupe;
- Lažna demokratičnost koja ga pretvara u člana bez odgovornosti;

* * *

Pokušali smo da analiziramo grupu kao predmet istraživanja s obzirom da su iznete psihološke i socio-kulturološke odrednice zajedničke praktično svakom grupnom radu. Završetak grupnog života (proces) nastaje po odluci terapeuta i uvek je emocionalan doživljaj. Grupa počinje kao „jutro prošlosti” ali se završava sa nadom u vreme koje nastupa. Tokom grupnog trajanja, težnja je da se članovi među sobom, i u odnosu na terapeuta ili vođu, **dožive kao ljudi**. Dakle, grupni život je pravi odraz ili slika prolaznosti, od detinjstva preko adolescencije do zrelog doba.

2. Grupe osnovnih pretpostavki i radna grupa

Polazeći od brojnih pretpostavki iz literature o iskustvima u radu sa grupama treba istaći osobine takvih saopštenja. Ona se ogledaju, pre svega, u isticanju ličnih utisaka tokom trajanja grupa u kojima su autori učestvovali. To je sasvim prihvatljivo, s obzirom da se dinamika u odnosima među članovima grupe menja u zavisnosti od prisustva ili odsustva lidera i mogućih uloga pojedinih članova. Pre svega, mislimo na buntovnike, miljenike, demagoge, singltona, begunce i druge. Organizovano istraživanje u takvim uslovima je teško pa podaci najčešće potiču iz ličnih doživljaja.

Slobodno se može reći da je naročit trag u svojoj oblasti ostavio značajni engleski psihoanalitičar *W.R. Bijon* (*W.R. Bion*). Radeći u timu vojnih psihijatarata, pred i za vreme Drugog svetskog rata, a kasnije na

klinici Tavistok u Londonu, učestvovao je aktivno u brojnim grupama pa je vremenom pokušao da kroz tekstove, koji su prevedeni i kod nas 80-ih godina, objasni svoje „teorijske“ pretpostavke o dinamici grupnog rada. Njegova istraživanja nastala su, pre svega, na osnovu ličnog posmatranja događanja iz ugla jednog od članova ili pak, vođe. Svoje aktivnosti najčešće je prilagođavao situaciji tako što bi se pojavio pre grupnog sastanka zajedno sa ostalim zainteresovanim učesnicima i ne rekavši ko je, podržavao tekuću dinamiku kroz razgovor o najavljenom vođi.

I pre Bijona, prema psihoanalitičkim pretpostavkama, u ljudskom funkcionisanju postoje dva tipa mišljenja koja se prožimaju:

- **Primarno mišljenje** podrazumeva mentalne procese koji su u izravnom odnosu sa funkcijama nagonskog u ličnosti i osobinama nesvesne mentalne aktivnosti. Primarni procesi se ogledaju u neorganizovanom, nelogičnom mišljenju uz težnju da se postigne neposredno pražnjenje i zadovoljavanje nagonskih zahteva;
- **Sekundarno mišljenje** podrazumeva procese koji su u direktnoj zavisnosti od ega i sa osobinama svesnih i presvesnih mentalnih aktivnosti. Sekundarne procese odlikuju logično mišljenje i težnja da se regulisanjem nagonskih zahteva odloži zadovoljstvo. Oni više vode komunikaciji sa spoljnim objektima;

Međutim, i prvi značajni podaci koje je Bijon objavio odnosili su se na jasno uočljive podgrupe koje su među članovima bile orijentisane na **traženje vođe**. U njima dominiraju primarni procesi mišljenja. Tvrdio je da postoje dve dimenzije, svake grupe. Ervu, već pomenutu dimenziju, nazvao je **grupama osnovnih pretpostavki** ili „basic assumptions groups“. Drugo grupno stanje, u kome su članovi motivisani željom za znanjem, sticanjem uvida i razumevanjem. Bion je nazvao **radna grupa**. U njenim aktivnostima preovlađuju sekundarni procesi mišljenja.

Grupe osnovnih pretpostavki

Odnos između pomenutih primarnih i sekundarnih procesa zavisi od zrelosti i sigurnosti pojedinca. Kod zdravih i sigurnih odraslih ličnosti ovi procesi su integrisani i usklađeni. Takve osobe imaju dobre predstave sebe ali i predstave objekata iz okoline. Osećaju se prisebno i u svojim fantazijama i u okolnom svetu. Naravno, mi nismo u stanju da precizno

merimo snagu takve integrisanosti. To znači da će većina članova grupe ispoljavati i primarno i sekundarno mišljenje tokom prikazanih obrazaca ponašanja. Ipak, prosečno uobičajeno ponašanje i moralnost u skladu sa socio-kulturološkim osobinama sredine, dovoljni su pokazatelji zrele ljudske komunikacije.

Sve tri vrste grupa osnovnih pretpostavki Bion je opisao kao odbranu protiv primitivnih napetosti koje grupa podstiče u svojim članovima. Prema njemu, tri sadržajna cilja osnovnih pretpostavki su: „**zavisnost**“, „**sparivanje**“ i „**borba-bekstvo**“. Grupa uvek traži vođu, spoljašnji objekat koji bi dominirao i čuvao joj homogenost i kohezivnost. Taj obrazac označen je kao **grupa zavisnosti**. Takva grupa ponaša se kao da su članovi bespomoćni i ništa ne znaju. Onda vođa mora biti svemoćan i izvor grupnog opstanka. Grupa sparivanja može imati aktuelno ili duboko simbolično značenje. Takva grupa čeka kao da će ona stvoriti izbavitelja odnosno spasioca koji će rešiti njene probleme. Za to vreme, dvoje ljudi igraju recipročne uloge predstavljajući fokus grupne pažnje, podrške, nade i aktivnosti. Konačno, podgrupa „borba-bekstvo“ predstavlja reakciju grupe koja se susreće sa pretnjom sa kojom se sukobljava ili povlači. Ovaj neposredni pritisak na akciju ili ka impulsivnom delovanju može imati za posledicu grupno ponašanje po tipu „razumne mase“.

Grupe osnovnih pretpostavki zajedničke su svim grupno-terapijskim iskustvima. One određuju istaknute emocije i prirodu međuodnosa u grupi u datom vremenu. U grupi „zavisnosti“ ispoljavaju se emocije krivice i depresije. Ogledaju se u željama i ponašanju članova grupe koji traže vođu radi sigurnosti. Grupa „sparivanja“ je ona u kojoj emocije nade i seksualnosti obeležavaju osnovne teme u trenutnim međuodnosima. Članovi grupe poistovećuju osećanja sa bilo koja dva člana koja čine romantični heteroseksualan par. Najzad, u grupi „borba-bekstvo“ mržnja i ljutnja određuju unutrašnje međuodnose što za posledicu može imati krajnje neprijateljstvo ili fobično napuštanje grupe. Borbeni deo ove grupe ispoljava se kada grupa u celini neprekidno napada terapeuta zanemarujući realitet. Deo koji beži, međutim, uvek se otkriva zbog izbegavajućeg ponašanja koje dominira u grupi. Najčešće, izbegavanje je motivisano strahom i nekom vrstom gubitka ili beznadom.

Prateći dinamiku „grupa osnovnih pretpostavki“, možemo slobodno zaključiti da grupa predstavlja složeni generator pritisaka i odbacivanja,

mržnje i ljubavi, agresije i pasivnosti, hladnoće i topline. Svi, od ovih različitih emocionalnih pravaca oblikovani od strane racionalnog vođe, imaju za cilj ojačanje terapijske kohezivnosti grupe.

Radna grupa

Među okupljenim učesnicima tokom grupne terapije u prisustvu vođe može se zapaziti da deo mentalne aktivnosti biva usmeravan na rešavanje problema od kojih pojedinci očekuju pomoć. Delatnost takve grupe, dakle, usmerena je ka nekom cilju pa je povezana sa stvarnošću i metode koje primenjuje postojeći lider su racionalne. Procesi radne grupe su oni u kojima je cilj ili svrha prepoznata, zadatak određen, a grupna struktura olakšava njegovo izvršenje. Vođe se pojavljuju kada je potrebna njihova pomoć u održavanju takve grupe u skladu sa opstankom same grupe i organizacije kojoj grupa pripada.

Radne grupe, usmerene su na sekundarne procese funkcionisanja koji vođe, kako smo već rekli, komunikaciji sa spoljašnjim objektima. U praksi, razvoj radnih grupa, mnogo je teži nego što se teoretski pretpostavlja. Vođa, dakle, treba da olakša razvoj grupe koja radi na svojim problemima, uz svest o tome da svaki pokušaj biva stalno ometan pojavom grupa osnovnih pretpostavki. U zavisnosti od nivoa vođine sposobnosti da oblikuje emocionalne pravce u nastanku grupe i sprovođenja normi, ciljeva, kohezivnosti i struktuisanja energetskih naboja, zatim od igranja uloga pojedinih članova, možemo očekivati manje ili više dobru terapijsku grupu. Moglo bi se zaključiti da radna grupa prevashodno zavisi od nivoa sposobnosti terapeuta ili vođe.

3. Terapijsko vođenje grupe

Proces socijalizacije započinje napuštanjem primarne porodične grupe što se dešava na različitim uzrastima. Preuzimanje odgovornosti nad sopstvenim ponašanjem zavisiće od kvaliteta uspostavljenih odnosa sa roditeljima. Roditeljstvo pak zavisi od nasleđa i učenjem uspostavljenih obrazaca ponašanja od prethodnih generacija i saodnošenja tokom procesa sazrevanja. Roditeljska uloga koja proističe iz primarne porodične grupe obavezuje na zaštitu, posebno u ranom detinjstvu i usmeravanje tokom socijalizacije deteta. U savremenom društvu, kvalitetni roditelji su najveća garancija za relativno uspešno podizanje i sazrevanje deteta. U poređenju sa ostalim socijalnim ulogama najbliže su im učiteljske, lekarske,

psihoterapijske i uopšte uzev one uloge koje imaju pomažuće profesije. S tom razlikom da roditelji ne mogu objektivno sagledati unutrašnje i spoljašnje potrebe dece jer emocijama ometani, ne poseduju dovoljno prilagodljivu, dramatičnu sposobnost menjanja. Zbog toga se, u slučaju nesnalaženja ili poremećenih porodičnih odnosa, traži pomoć lica koje poseduje osobine i znanja proistekla iz autoriteta struke. Takvo lice, školovani terapeut, mora da poseduje introfekte, slične roditeljskim, ali i krajnju raznovrsnost u procesu samopromene uz kontrolu osećanja naročito u grupi ljudi.

Terapijska veština kreće se od one gde terapeut poseduje totalnu harizmu skoro kao guru, kada deluje kao tumač stvarnosti i "sabirni" centar emocionalnih naboja, pa sve do terapeuta koji deluje kao dirigent odnosno vođa. Dakle, u rasponu od "svemoći do svemoći". Istina je negde na sredokraći. Međutim, malo se zna o terapijskim sadržajima ovih odstupanja od, kada su terapeuti u pitanju, ustanovljene uloge roditelja surogata. Dakle, svako sa roditeljskim iskustvom ili pak, onaj koji poznaje roditeljske uloge, može biti terapeut. Naravno, iako ovo nije isključeno, to nas ne može navesti na opšti zaključak.

Mnogi praktičari, među njima psihijatri, psiholozi i socijalni radnici posmatraju terapijsku grupu kao socijalni sistem i odnose se prema članovima grupe u skladu sa sociološkim, filozofskim i teološkim sistemom mišljenja. Drugim rečima, takav način spoznaje sopstvene uloge olakšava razumevanje problema koji navode pacijenti kada tumače svoje uloge i govore o socijalnim napetostima, pritiscima, nerazumevanju, sukobima zbog nekorektnih odnosa i tome slično. Ako se, dakle, radi o ulogama, onda nije dovoljna samo harizma, ili ponavljanje roditeljskih, odnosno obrazaca osoba značajnih iz detinjstva, već se upliće i proces učenja, u početku jednostavno imitacijom što podrazumeva učenje ponašanja.

Uspešno vođenje terapijske grupe je složeniji proces i predstavlja posedovanje, sticanje i korišćenje određenih sadržaja i sposobnosti koje treba razumeti, oblikovati, obogatiti i primenjivati u različitim *fazama grupnog procesa*. I to sve, zarad sprečavanja mogućeg iznenađenja nastalog iz dinamike odnosa među članovima. Dobar terapeut ne sme da doživi iznenađenje već mora sve da očekuje. U terapijskom procesu usmeravanja sebe prema grupi i delovanjem na grupu sledeći sadržaji određuju aktivnosti vođe terapijske grupe:

- a. Obaveza i odgovornost;
- b. Socijalno značenje uloga;
- c. Znanje i veština;
- d. Opažanje, procene i donošenje odluke;
- e. Poznavanje članova;
- f. Utvrđivanje razlike i sličnosti;
- g. Utvrđivanje granica između pojedinaca članova grupe, grupe i spoljašnje realnosti, kao i utvrđivanje realnosti same grupe;
- h. Određenost sopstvenog delovanja i pretpostavka menjanja u samoj grupi;
- i. Opseg izbora i slobode izbora postupaka;
- j. Svest o ciljevima;

a. Obaveza i odgovornost

Ovi pojmovi se prepliću, jedan drugog dopunjavaju. Proističu iz činjenice da čovek ima obavezu da koristi, troši, primenjuje i usavršava svoje funkcije. Ako radi iz odgovornosti onda možda obogaćuje ličnost. Pre svega, odgovornost ima različito značenje u zavisnosti od pretpostavki koje prati. Odgovornost vođe prema grupi i njenim članovima proizlazi iz obaveze ili dužnosti da učini sve što može i na što bolji način koristeći grupu radi olakšanja članovima. Njegova odgovornost u grupi, naravno, ako je stvažno vođa, sastoji se u tome da bude jasno određen prema ciljevima, pažljiv prema događanjima i spreman da preduhitri štetne posledice. Po tome se vođa razlikuje od ostalih učesnika. U odnosu na članove njegov položaj zavisi od bliskosti i udaljenosti, širine samootkrivanja i nivoa aktivnog učešća. Sve ovo integriše se u vođinu terapeutsku moć iz čega proizlazi da je obavezan na prilagođavanje zarad povoljnijeg položaja u odnosu na grupu. Jer samo tako može da upotrebi sopstvenu moć i ostvari prava i odgovornost.

Međutim, pored prava koja se naslanjaju na autoritet, na terapeutovu moć, na terapijsko vođenje uticaja mogu imati i privilegije, naročito ako se tako uspostavi povinovnje grupe. Komplet terapeuta u kome

dominiraju i želja i volja da bude vođa upravo proističe iz odnosa prava i privilegija. Nasuprot tome stoje obaveza i odgovornost. Uopšte uzevši, kompleti ličnosti terapeuta odnosno vođe u grupnom radu formiraju se između pomenutih sposobnosti. Ima ih koji ne znaju i ne mogu, onih koji znaju a neće a najmanje je onih vođa koji znaju i hoće da se bave ovim aktivnostima. Najzad, treba podvući da, moguće zadovoljstvo i uživanje koje vođenje čini prijatnim, nije uvek terapijsko jer odnosi među ljudima, dakle, stvarnost, traže i odgovornost i razum nasuprot uživanju i osećanjima.

b. Socijalno značenje uloga

Ljudski način života, slozićemo se, u suštini je društven i oslanja se na socijalne uloge. **Socijalno ponašanje se stiče.** Ono ne postoji na rođenju već se *razvija socijalizacijom*. Rana bespomoćnost, bezazleno detinjstvo, burna adolescencija i dugotrajno, ispunjeno obavezama i odgovornošću, i promenljivo odraslo doba, smenjuju se tokom života dok telo i mozak razvijaju, prihvataju ili odbacuju i upotrebljavaju obrasce veština društvenog života. Ponašanje se prilagođava u odgovoru na zahteve i očekivanja od drugih. Možemo reći da je skoro svaki *obrazac* posledica socijalnih relacija i uočava se samo u odnosu sa drugim ljudima. Čak se i osećanja kao ljutnja ili depresija, mada imaju fiziološku podlogu, pretežno izražavaju kao socijalne reakcije, i one se mogu ispoljiti, kontrolisati ili isticati u bezbroj društvenih i kulturnih obrazaca.

Ljudi igraju različite socijalne uloge kroz ponašanje koje se očekuje od osobe na datom položaju a koja je upućena na posebnu grupu. Svakodnevne aktivnosti izgledaju kao prikazivanje niza naučenih uloga, skoro kao glumci kada igraju delove predstave, za koje drugi očekuju da budu uspešno odigrane. Neke od njih su opšte, neke posebne, neke su idealizovane a neke stvarne. Socijalne uloge neke ličnosti su povezane sa njenim položajem ili statusom u društvu i svaka od njih počiva na svojim propisima. Postoje uloge *vezane* za uzrast, pol, društveni status, *poslovne i porodične uloge*. Kao što su na primer stara ili mlada osoba, muškarac ili žena, suprug ili supruga, roditelj ili dete, lekar ili pacijent, prodavac ili kupac itd. Svaka od njih posmatrana kao sistem uloga govori da će se članovi sistema ponašati u skladu sa odgovarajućim sistemom kada to situacija zahteva.

Mada se najveći deo procesa socijalizacije igranjem ili preuzimanjem uloga odvija u detinjstvu, postoji kontinuitet i u nastavku života. Adolescencija predstavlja period prilagođavanja na nove uloge: venčanje nosi obilje takvih, kao i *ulazak* u posao, profesiju ili pak starost kroz prilagođavanje novim ulogama.

Socijalno ponašanje ne *razvija* se samo kroz naše odgovore u odnosu na druge ljude već i kroz socijalne međuodnose u kojima mi pretpostavljamo odgovore drugih prema nama pa ih ugrađujemo u svoje ponašanje. Kada su dve ili više osoba u saodnošenju, sve su, više ili manje, svesne da svaka procenjuje ponašanje onih drugih. U ovom procesu, svaka osoba takođe procenjuje i svoje ponašanje. Socijalna uloga, međutim, naročita je u odnosu na pomenute odnose i sastoji se iz četiri potprocesa:

- prepoznavanje sebe;
- ponašanje u datim situacijama u skladu sa ovim prepoznavanjem;
- povratne uloge ili delovanja drugih osoba koje služe kao podsetnik za posebno prikazivanje sebe;
- procena načina igranja uloge, kako lična tako i od strane drugih učesnika;

Ponašanje jednoga, zasnovano na proceni drugoga kako bi onaj prvi trebalo da deluje, jeste igranje uloge, a nečija zamisao o ponašanju druge osobe je preuzimanje uloge. Sama uloga je dopuna odnosima u ulozi koje osobe imaju zauzimajući poseban društveni položaj kao što je uloga učitelja prema učenicima i prema svima drugima koji su u vezi sa školom. Socijalna kontrola postaje moguća kroz činjenicu da osobe stiču sposobnost da se ponašaju na način koji je u skladu sa očekivanjima drugih. Samokontrola je socijalna kontrola jer osoba vidi sebe iz ugla grupe i na taj način pokušava da održi samopoštovanje kroz ispunjavanje grupnih očekivanja.

Šire gledano, socijalizacija predstavlja učenje uloga. Ona odgovara procesu pomoću kojeg neka osoba stiče veštine, znanje, stavove, vrednosti i motive neophodne za prikazivanje socijalnih uloga. Ona se sastoji iz procesa učenja u kome se jedna osoba, u većim grupama, sprema da

ispuni statusne zahteve koje društvo očekuje u različitim socijalnim situacijama. Očekivano ponašanje (navike, verovanja, stavovi i motivi) su otisci za uloge pojedincima. Često su zahtevani propisi za same uloge. I jedni i drugi se uče u odnosima sa drugim ljudima. *One uloge koje dete nauči u porodici, kao što su uloge muškog i ženskog pola, najvećim delom su posledica kulturoloških obrazaca samog društva.* Onda su grupe *multidimenzionalni sistemi uloga* ili, grupu čini ono što su odnosi između njenih uloga. U relacijama u bilo kojoj grupi postoje raznovrsni odnosi uloga koji obuhvataju odgovore sa jasnim stavovima i ponašanjem među članovima. Pojedini članovi grupe mogu da se menjaju ali grupa živi i dalje kao što je to u slučaju otvorenih terapijskih grupa u dnevnim bolnicama ili među grupama delinkventata gde jezgro osnovne grupe nastavlja sa aktivnostima. U prvom slučaju, zahvaljujući aktivnostima terapeuta, a u drugom, vode devijantne družine. Najzad, postoji više uloga u grupi, to je viša srednja vrednost same grupe koja terapeuta predstavlja prelomnu tačku za podsticanje onih koji nisu, ili pak sputavanje onih članova koji su aktivniji.

Njegove aktivnosti naročito su od značaja u prepoznavanju relativno usađenih obrazaca ponašanja vezanih za strukturu ličnosti članova grupe pa mora da razlikuje monopoliste, nevernike, povučene, buntovnike, demagoge, očajnike koji samo zapomažu s obzirom na onesposobavajuće posledice njihovog delovanja na grupu i grupni proces.

Uloga terapeuta, vođe, možda je najsloženija među različitim rolama koje se otvaraju u grupnom procesu i može zadobiti različite oblike. Od vođe, na primer, može se očekivati da upravlja grupnim aktivnostima, kontroliše njene unutrašnje međuodnose, da predstavlja njeno jedinstvo, preuzima krivicu i odgovornost za neuspehe, da *zauzima* mesto oca članovima tokom života grupe, da presuđuje u njihovim sukobima, oličava stručnjaka za sve i služi kao model za odgovarajuće stavove i ponašanje. Uz to, od njega se očekuje da preuzme punu odgovornost za sadašnji i budući život grupe uživajući pohvale za njene uspehe i osude za neuspehe.

c. Znanje i veština

Osnovni procesi u terapijskom vođenju grupe počivaju na komunikacionim sposobnostima terapeuta. Drugim rečima, da privede

saстанak kraju na prihvatljiv način za sve učesnike. On je, tu u grupi, pre svega, koordinator odnosno stručnjak za komunikaciju koja podrazumeva najvećim delom vođenje razgovora. Dakle, članovi grupe prateće njegove reči i način njegovog reagovanja. S druge strane, način kako terapeut zahvata probleme koji će u grupi izbiti na površinu, **biće putokaz članovima grupe za sopstveni stav prema životnim tegobama. Terapeutova pogodna ličnost je preduslov za terapijsko vođenje grupe** a zasniva se i na njegovoj intuiciji, zrelosti, empatskim sposobnostima i održavanju distance radi nesmetanog donošenja odluka. Naravno je od značaja njegovo podnošenje osujećenja i sprečavanje razočaranja. To se uvek da uočiti kada postoji nesklad između situacije o kojoj govori i onoga što pokazuje.

Naravno, autoritet terapeuta u vođenju grupe posebno zavisi od znanja tako da nije dovoljan samo talenat već i određena školska sprema. Najbolje visoka, fakultetsko i posle diplomsko obrazovanje, zatim, sopstveno iskustvo u okviru grupe terapeuta, pa sudelovanje u grupama kao koterapeut, onda, vođenje grupe pod supervizijom iskusnog grupnog terapeuta i po mogućnosti, individualnu psihoanalitičku ili kliničko-psihološku-psihiatrijsku spremu. Stoga su diplomirani socijalni radnici, psiholozi, defektolozi i pedagozi, oni koji još u toku redovnog školovanja, nasuprot brojnim drugim stručnjacima iz oblasti društveno-humanističkih nauka, imaju teorijsko i praktično iskustvo u načinu obrazovanja i vođenja terapijske grupe i poseduju idealno školsko predznanje za brzo uvođenje u aktivnosti grupnog terapeuta.

Ako počemo od osnovne definicije grupe da je to skup ljudi u datom vremenu i prostoru onda se terapijsko vođenje, zasniva na vođenim sposobnostima izbora tema i održavanja sadržaja. To podrazumeva njegovu veštinu da u proučavanju komunikacije relativno jednostavno zaustavi tok svesti i odmah podstakne ekspanziju sebe sa novim sadržajima. Tako se, na primer, krivica među članovima, u grupi razrešava agresijom u polje. Polazeći od pretpostavki odnosa, vođa grupu doživljava kao "neprijatelja". Stoga terapeut mora da oseti, da zna šta će neprijatelj učiniti da bi delovao pre njega, da bi ga osujetio. Tu se ogleda njegova veština terapijskog vođenja jer selektivno dopušta i zabranjuje aktivnosti u grupi.

Konačno, veština se graniči, bolje reći izjednačava sa autentičnošću terapeuta nastupa. Ova osobina se, pored znanja i iskustva, meša odnosno prepliće sa talentom. Zavisi od više istovremeno prisutnih sposobnosti u komunikaciji. Pre svega, smirenog praćenja grupnih sadržaja i raznovrsnog saopštavanja poruka. Istovremeno, dobro terapijsko vođenje dopušta da tok razgovora oblikuju i neočekivane samopromene kod vođe pa čak da može da prati grupnu situaciju na više kanala. Tako na primer, kada izgovara sadržaje o strahu, a smeje se. To naročito nudi ritam grupi a od terapeuta se očekuje da uvek objasni svoja stanja. On ne sme da dozvoli lažnu demokratičnost koja bi ga pretvarala u člana bez odgovornosti.

d. Opažanje, procene i donošenje odluke

Jedan od klasičnih saznavnih procesa u komunikaciji je operativna odnosno posmatranje koje je naročito olakšano u malim i srednjim grupama, koje se i najčešće koriste u savremenom psiho i socio-terapijskom grupnom radu. Posebno zbog neurofizioloških sposobnosti terapeuta. Sedenje u krug, u položaju licem u lice, značajno olakšava dobro usmerevanje pažnje radi procene saopštavanja i ponašanja koja su posledica unutrašnjih nesvesnih haotičnih sadržaja učesnika u grupnom radu. Jer homogenizacija grupe ne postoji od početka, ona se gradi tokom terapije. Što je manja grupa bolji su neurofiziološki uslovi i za terapeuta ali i za članove.

To naročito važi za uvođenje novih članova. Sam proces započinjanja sa grupnim aktivnostima za novog člana je uglavnom određen problemima kojima je zaokupljen. I, naročito, njegovim odbranama, koje grupa može da razume. Najčešće, proces se završava u neodređenoj poziciji. Ipak, najveći broj novih članova biva procenjivan od strane terapeuta i ostalih članova. Pacijentov način procene potiče iz nerešenih konflikata u detinjstvu. Ako pažljivo pratimo, u stanju smo da kroz njegovo ponašanje otkrijemo transferne osobine ponašanja i njegovu značajnu prošlost što pomaže u objašnjavanju njegovih sadašnjih stavova i teškoća koje pričinjava sebi.

Uopšte uzev, situacija ovde i sada opominje nas na nivo grupne srednje vrednosti koja zavisi od pratećih emocionalnih naboja u ponašanju i saopštavanja samih učesnika terapije. Osnovni komplet posmatranja je sledeći: opažam - izdvajam - odlučujem. On omogućava uočavanje

neverbalnih formi komunikacija. Mogu se pratiti radost, tuga, čuđenje, prezir, ljutnja, bes ili pak ravnodušnost. To je test realnosti koji se odvija kao proces procene usaglašavanja (consensual validation, H.,S., Sullivan) koja predstavlja neprekidno upoređivanje i težnju ka ispravljanju izvrnutih saopštenja u odnosu na prateće emocije članova grupe. Procenom komunikacije i pratećih interpersonalnih emocionalnih naboja jača se kohezivnost ali i podiže srednja vrednost grupnog jezgra. I ne samo to, već i pročišćavaju stavovi terapeuta kome je olakšano da razrešenjem aktuelnih situacija donosi odluke.

e. Poznavanje članova

Činjenica je da većina naših klijenata započinju tretman kao pojedinci, dakle, kroz individualni odnos dijadnog tipa. To znači da više ili manje, terapeuti poznaju mnoge klijente koji donose sa sobom navike koje upražnjavaju i uloge koje obično igraju. Sve dok im se ne odrede nove uloge u grupnom procesu oni pokušavaju da se potvrde kroz stečene navike i manipulišu drugim članovima da bi osigurali sopstvene aktivnosti. Drugim rečima, unose dinamiku svojih mehanizama odbrane s obzirom daje nova sredina uvek delom nepoznata što kod njih podstiče izvestan stepen napete prilagodljivosti bar do uzdržanosti i neizvesnosti. Sam tok grupe prvenstveno je određen različitim strukturama ličnosti članova učesnika. To je i prvi razlog za prethodno upoznavanje klijenta kroz isrepan razgovor i što više značajnih podataka koji su oblikovali prošlost svakog od njih. Naročito je značajan anamnestički istorijat o ponavljanju procesa nastalih poremećajima u ranom okruženju koji su svojim čestim pojavama traumatizovali pacijenta i zaustavljali razvojno napredovanje i tako doveli do prekomerne neprilagođenosti i upotrebe odbrambenih mehanizama.

S druge strane, veoma je značajno prikupiti što više podataka od ostalih učesnika, pre svega, prethodno ili tokom grupe angažovanog osoblja i njihova saznanja o članovima koji su u procesu tretmana. To nam olakšava ispunjenje uloge dežurnog posmatrača koji je zadužen za prepoznavanje onih saveza među članovima, koji zadiru u dublje i nerealizovane ili neizgovorene stavove, a koje je neophodno izbaciti iz sebe. Novi članovi ponekada dolaze u grupu ispoljavajući bes za vreme prvih sastanaka i pre nego što uspostave odnose sa vođom ili nekim od članova. To naročito važi za psihotične klijente. Ovde je značajna aktivnost terapeuta, bez obzira koliko poznaje pridošlicu, jer mora da

objasni da grupa ne funkcioniše na bezličan način, i da insistira na upoznavanju.

Prethodno poznavanje članova grupe, naročito je korisno u slučaju teških i konfliktnih grupa u kojima i terapeut treba podršku zarad održavanja sadržaja i uspešnog završavanja sastanka. Posebno kada grupi prisustvuje nekoliko temperamentnih ili maničnih klijenata. Ili pak, ako su tema odnosno sadržaj grupe teže rešivi, na primer, ljubav, smisao života, suicidalnost itd. Od ranije poznati pacijenti znaju da budu korektni saveznici jer svojim naučenim stavovima i mišljenjem mogu podržati terapeuta i članove sa pozitivnim idejama. Takav odnos dobro poznatih klijenata štiti i terapeuta od anksioznosti koju proizvodi preispitivanje sebe kroz pitanja kao što su: šta će se desiti?, da li ću uspeti?, šta ovaj hoće?, bojim se teme! pa se na taj način sprečava odsustvo ideja ili prazan hod u vođenju terapijske grupe.

f. Utvrđivanje razlike i sličnosti

U procesu vođenja grupe, bolje reći, ispitivanju stvarnosti, osnovni tok se usmerava na utvrđivanje bitnog i nebitnog u odnosima među članovima zarad održavanja sadržaja. U isto vreme, skoro da je nemoguće a da se ne nameću sličnosti i razlike između njih. Naše neurofiziološke sposobnosti tako su komponovane da lakše opažamo ono što se menja. Naravno, iz razloga što promene omogućavaju poređenje i konačno, izbor u komunikaciji. Najteže se primeti ono što se ne menja.

Različitost je posledica procesa nastajanja odnosno obrazovanja i razvoja pojedinačne ličnosti na način da je drugačija od ostatka grupe. Poznato je da se ispoljava tokom individuacije ili procesa koji se oslanja na nečije ostvarivanje odnosno prikupljanje ili sabiranje svih sposobnosti i osobina uz otelotvorenje u jednost. Pored odabiranja članova za grupnu terapiju na osnovu sličnog ispoljavanja poremećenog ponašanja odnosno bolesti, terapeut još jednostavnije utvrđuje sličnosti između posebnih figura među članovima koji se ponašaju po tipu "žrtvenog jareta" dolazeći povremeno u centralnu poziciju grupe kao žrtve koje svojom ulogom štite druge učesnike od personalne krize.

Ako bismo posmatrali grupu kao celinu a ne kao skup pojedinačnih učesnika može se slobodno pretpostaviti da individualnost učesnika slabi. Dakle, dovoljna čvrstina grupne kohezivnosti obezbeđuje utapanje članova u proces i sadržaje grupnih aktivnosti što im umanjuje

raznovrsnost. Još ako se i terapeut svojom pasivnošću, u potpunosti uključi u sadržaj, nema terapijskog vođenja grupe.

Međutim, dobro usmeren terapeut spreman je na utvrđivanje razlike između sopstvene ličnosti i drugih osoba, i posebno razlike između sopstvene ličnosti i bilo kog klijenta odnosno pacijenta. Kroz učenje pristupa pacijentu podstiču se dostupne sličnosti koje on prihvata, a nikako podsticanje nedostupnih razlika koje isključuju mogućnost komunikacije. Ipak, jednostavnije se utvrđuju sličnosti i razlike unutar dinamike nesigurnosti koja se očituje pretećim pogoršanjima ili dužim neprilagođenim ponašanjem među učesnicima.

U osnovi svake personalne krize su unutrašnji konflikti pojedinih članova. Kriza je dakle posledica horizontalnog stanja relativno kontrolisanog haosa u grupnim odnosima. Vidljivost i razlikovanje je upadljivo s obzirom na odbacivanje srednje vrednosti grupnog ponašanja a ispoljava se kroz otpore do sukoba, pa čak i napuštanja grupe. Ove krize javljaju se kao reakcije na grupni pritisak ili bolje rečeno pritisak ka jednoobraznosti u ponašanju koji se javlja u slučaju težnji ka forsiranom povinovanju radi uspostavljanja lažne ravnoteže među učesnicima. Intrapersonalni konflikt dovodi do sazajnog nesklada što ima za posledicu nerazumevanje među učesnicima.

U takvim situacijama, terapeut ima naročitu ulogu. Pre svega, neke vrste "katalizatora koji mora da razblaži atmosferu. Preuzimajući rizik od raspada sistema ili mreže do tada uspostavljenih odnosa između članova koje počiva na sličnostima. To se postiže češćim sastancima, dužom terapijom, izvesnim opuštenim načinom vođenja u atmosferi razumevanja koja odiše sigurnošću i koja omogućava da se zadovolje pojedinačna samopotvrđivanja kod učesnika u grupnom sadržaju i procesu. Time se postiže socijalno olakšanje u kome dominiraju izbegavanja i odlaganja u komunikaciji. Ova aktivnost završava se vraćanjem na stanje kada su pojedinačne razlike i sličnosti sasvim jasne kako u odnosu na ravnotežu tako i na sigurnost unutar grupe.

g. Utvrđivanje granica između pojedinaca članova grupe, grupe i spoljašnje realnosti, kao i utvrđivanje realnosti same grupe

Ličnost ili osoba, najšire je određena kao integrisana dinamička organizacija svojih telesnih, mentalnih, moralnih i socijalnih svojstava kojima se prikazuje ostalim ljudima za vreme davanja i uzimanja socijalnog života. U psihološkom kontekstu baratamo pojmovima ega i selfa. Dakle, postoji teorijski koncept koji se zasniva, pre svega, na odnosima sa objektima. To ličnosti (ego+self) zapravo sugerise prostornost. Ne samo zbog telesne mase već i zbog iskustva u protoku vremena, bolje reći doživljaja sebe kao dinamičke jedinice koja boravi na različitim mestima.

Sporazumevanje uvek počinje iz nesporazuma. Dakle, iz procesa koji se zaustavio u nekom čvorištu. Samo je pitanje ko pokreće odvezivanje. *Naši klijenti, u grupi su uvek iz razloga nemogućnosti rešavanja svojih konflikata.* Proces nametanja i potčinjavanja je u osnovi svake komunikacije među članovima grupe. U početku nema dovoljno podsticaja za jasnije izdvajanje s obzirom da su aktivni uglavnom oni koji lakše ostvaruju kontakte za razliku od povučениh, koji su više okrenuti ka sebi, uz pretpostavku da mogu duže da izdrže posledice dinamike odnosa a da se ne mešaju. *Izravni uticaj vođe grupnog procesa ispoljava se naročito na aktiviranje sputanih ili povučениh i obuzdavanje aktivnih i agresivnih.* Granice između pojedinih članova grupe upravo počinju da se uočavaju kada se čuje njihova izgovorena reč.

Postavlja se pitanje sagledavanja stvarnosti kakva jeste. Činjenica je, međutim, da nam je ona nedostupna, pre svega, našim čulima. Uz pomoć objektivne stvarnosti niko nikog ne razume. U osnovi ovog paradoksa su odnosi: zadovoljstvo - stvarnost, uživanje - odgovornost i emocije - razum. *Naše poimanje, našu subjektivnu procenu odnosa u kojima učestvujemo, diktira kvantitet razumevanja dešavanja u neposrednom okruženju.* A subjektivna ocena se odmerava i usaglašava između pomenutih relacija. Da podsetimo, što je više konflikata, nesigurnosti, nerazumevanja i težnji klijenata da se ne menjaju, dakle, konfuzije, prisutniji je i strah od krivice koji osujećuje njihovo odvajanje. *Najzad, grupna terapija postoji da bi se učesnici razišli kao značajni pojedinci.* U saradnji sa vođom, članovi treba da nauče kada da je

napuste, a da ne budu odbačeni od grupe. Onda je postignuto značajno izjednačavanje terapije sa promenom. Time i približavanje proceni objektivne stvarnosti.

Napredovanje u socijalnim naukama osujećeno je zbog nekih osnovnih pretpostavki o stvarnosti socijalnih pojava. Kada je pažnja pomena ka sagledavanju grupa ljudi i ka socijalnim institucijama došlo je do velike zbrke. Rasprave su podstakle pojmove kao "grupni um", "kolektivne predstave", "kolektivno nesvesno" i "grupna kultura" pokušavajući da razjasne da li ovi pojmovi odgovaraju bilo kom stvarnom fenomenu ili su puke apstrakcije ili analogije. Ubrzo su se izdvojile dve krajnosti. Jedni su smatrali da je pozicija grupa, institucija i kulture sasvim izdvojena od učesnika. Tako je isticano da grupa može da nastavi da postoji i posle kompletne promene članstva i *da ima svoje osobine kao što su pojedini poslovi, sistemi vrednosti i struktura uloga koji nisu svojstveni pojedincima* i da zakoni koji vladaju ovim grupnim odlikama moraju biti i utvrđeni na grupnom nivou. S druge strane, smatra se da su samo pojedinci stvarni a da su grupe samo "skupovi" ideala, misli i navika nastalih u umovima pojedinaca. *"Grupni um" ne predstavlja ništa drugo već srednju vrednost sličnosti između pojedinačnih umova.*

Svako od nas ako se nađe u ulozi vođe najčešće se pita o tome koje promene postoje u normalnom prikazivanju pojedinca u prisustvu drugih ljudi. Drugim rečima nas interesuju osobine pojedinih učesnika u grupnom procesu, odlike skupa učesnika koji se smatraju celinom i saodnošenje koje postoji između članova grupe. Samo tako možemo da razumemo grupnu realnost i prilagodimo potrebama terapijskog vođenja.

h. Određenost sopstvenog delovanja i pretpostavka menjanja u samoj grupi

Svaki pacijent ima različite potrebe u različitim stanjima svog lečenja. Zbog toga, priroda terapeutove intervencije na početku nije u skladu sa njegovim posredovanjem u srednjoj i završnoj fazi grupne terapije. Podjednako pogrešno bilo bi ako vođa primenjuje isti pristup na celu grupu smatrajući da su njihove potrebe identične u bilo kom trenutku. *Jedna od najvećih prednosti grupne terapije je što pruža ne samo simboličko prikazivanje već i realnost u situaciji "ovde i sada".* Ona omogućava učesniku da podeli i da se poistoveti sa drugim

članovima u životnim problemima i da digne svoj glas protiv pravila, autoriteta ili neke socijalne strukture prema kojoj se oseća kao žrtva. Terapeut u takvim okolnostima često postaje meta pacijentovog optuživanja. Umesto retoričkog i besmislenog polemisanja, njegova otvorena komunikacija, bilo pozitivna ili negativna, daje mogućnosti za ispravljanje pacijentovog doživljaja. Drugim rečima, *i prihvatanje klijentovih kontratransfernih reakcija kao što su ljutnja, hostilnost itd. od koristi su ako pomažu njegovoj promeni.*

S druge strane, kurs koji preuzima grupa prvenstveno je određen različitim karakternim strukturama članova učesnika koje su posledice prethodnih poremećaja. Terapeutovi lični kvaliteti menjaju i oblikuju ovaj tok što ne znači da uticaje njegove strukture ličnosti treba zanemariti. Naprotiv, i terapeuti vremenom moraju da koriguju sopstvene nedovoljno prilagođene obrasce ponašanja ako značajno ometaju terapijsko vođenje. To se postiže supervizijom od strane iskusnijih kolega.

Ono što se dešava u grupnoj terapiji pod uticajem je terapeuta. On može da olakša kako ranije iskustvo tako i sada prisutne tegobe. Čak i njegov poseban, ekskluzivan pristup u lečenju, može da osujeti homogenizaciju. *Zahvaljujući povoljnoj strukturi terapeuta, prilagodljiva, raznovrsna terapija, otvara prošle, sadašnje i anticipira buduće puteve pacijentovog razvoja.* Vođa mora da podstakne homogenizaciju realiteta grupe, i srednje vrednosti, štiteći je od regresije. Jer, progresija, dakle, napredovanje grupe, obezbeđuje učesniku heterogenost odnosno individualizaciju, bolje reći promene.

i. Opseg izbora i slobode izbora postupaka

Bilo koji proces lečenja, u praksi je pre određen mogućim i ostvarljivim nego optimalnim pretpostavkama. Kada se radi o psihosocijalnim modelima kao što je naš, optimalni uslovi, pre svega, znače propisnu primenu određenog postupka, određene procedure u povinovanju modelu tretmana zarad promena u ponašanju kod učesnika. Improvizacije koje su česte u grupnoj terapiji obično trpe kritiku jer udaljavaju određenu metodologiju od pravila i negiraju dotadašnje rezultate.

Najzad, aktivnosti koje su promenljive u zavisnosti od strukture ličnosti, veštine i znanja, zatim, stepena samospoznaje i samoodređenja, naslanjaju se na edukaciju i doživljeno iskustvo. Što

povoljnije usvajanje ovih osobina, omogućava i širi opseg izbora i slobode u postupcima vođenja grupa. U potpunoj podređenosti izvršavanju terapijskog zadatka terapeut određuje primljene informacije i stavlja sebe u službu usmerenja i izvršenja terapijske akcije, održavajući sebe na liniji: - čovek u svojoj praosnovi i stručnjak u svom ispoljavanju, sa sposobnošću nijansiranja i biranja iskazanih reči ili osećanja kroz brojne fragmente različitih uloga.

j. Svest o ciljevima

Ako se još jednom vratimo na našu operativnu definiciju grupe da se tu radi o skupu ljudi u datom vremeu i prostoru onda će opšti cilj takve grupe biti da se posle izvesnog vremena i, više ili manje kreativnih aktivnosti, grupa razide. Drugim rečima, težnja svake grupe, s obzirom na značaj inidividuacije i sazrevanja pojedinih osoba, jeste prestanak grupnih aktivnosti. Poznato je da svaka grupa postaje radna zahvaljujući vodi ili terapeutu. U stručnim timovima, gde postoje značajno isprepletane uloge, makar jedna osoba, dakle, vođa tima, mora imati svest o cilju postojanja i delovanja takve grupe ljudi.

Ciljevi kao psihosocijalne strukture su veštačke motivacije za organizovanje aktivnosti. Opšti cilj svesnog terapeuta je što delotvornija upotreba grupe na dobrobit učesnika odnosno članova. Kvalitetno vdenje grupe se postiže terapeutovim aktiviranjem procesa potvrđivanja brojnih izvršnih ciljeva kao što su:

- postići takvo vođenje grupe koje članovima obezbeđuje sigurnost do tog stepena da ostaju u grupi i preuzimaju lične rizike;
- uspešno izbeći raspad sistema grupe;
- delovati prema uspostavljanju grupnih pravila koja je održavaju kao pomažuću sredinu i upotrebljavati grupna događanja zarad posebnih olakšica članovima;
- izbegavati štete članovima grupe ili široj okolini u kojoj grupa deluje prepoznavajući sopstvene greške;

U ovoj relativno novoj oblasti grupnog pristupa u psihosocijalnom radu terapeut ili vođa mora biti preduzimljiv jer postoji mnogo novih odnosa koje treba istražiti. Zbog toga mora da izbegava

dogmatske stavove kako u grupnom tako i u ličnom interesu. Ako je direktivan u nastupu mora da vodi računa da bude i oslobađajući u odnosu na članove. Mora da teži da prihvata sopstvene greške, otvoreno istražujući razloge koji su ih proizveli. Uz to treba da analizira stanja u kojima se greške umnožavaju pri pokušaju da ih ispravi. Sebe će najbolje razumeti ako je spreman da prikaže sopstvene nedostatke kao primer dugim učesnicima grupnog procesa.

Približno polovinu pacijenata čine kvalifikovani i visokokvalifikovani radnici, približno po jedna četvrtina su nekvalifikovani radnici i poluobrazovani ili obrazovani službenici, uključujući i mali broj fakultetski obrazovanih. Nismo u stanju da procenimo da li se na ovaj način realno odražava populacija alkoholičara u celini.

Moguće je da se pretežno pozitivni mehanizmi delovanja terapijske zajednice ispoljavaju kroz grupno i socijalno ponašanje kvalifikovanih radnika, koji predstavljaju većinu pacijenata.

Pokazalo se da se oni najbrže i najneupadljivije prilagođavaju lečenju u terapijskoj zajednici, a da problemi u terapijskoj zajednici u većoj meri dolaze iz ostale dve grupe pacijenata.

Pored navedenih mehanizama, sigurno je da postoje i drugi koji svesno ili nesvesno deluju na funkcionisanje terapijske zajednice. Pritom mnogo na umu mogućnosti koje stoje na raspolaganju osoblju i psihijatru da neposredno ili posredno oblikuje i ponašanje pojedinaca i međusobno ponašanje, kao i ponašanje osoblja prema pacijentima.

Ostaje i pitanje do kog stepena je stvarno moguće preneti autoritet na pacijente i do kog stepena stvarno oni manipulišu njime, a koliko samo slušaju neizgovorena, ili čak i izgovorena usmeravanja psihijataru i osoblja.

Isto je tako sigurno da lečenje u terapijskoj zajednici u psihijatrijskoj bolnici treba shvatiti samo kao prvu fazu lečenja alkoholizma. Kao i za druge hospitalno lečene psihijatrijske pacijente, neophodno je obezbediti dugu saradnju pacijenta za lečenje u dnevenoj bolnici, u klubu i dispanzeru za lečenje alkoholizma. Ne treba da nas brine pitanje zavisnosti pacijenata. Moramo imati na umu da su to pacijenti kod kojih je zavisnost od alkohola bila u tolikom stepenu izražena, da su se lečili u psihijatrijskoj bolnici i po više meseci, u cilju uspostavljanja apstinencije i poboljšanja oštećenja izazvanih alkoholizmom.

Radeći sa ovakvim pacijentima, smatramo da je postignut veliki uspeh ako pacijent dođe psihijatru u stanju pratećeg ili tek započetog recidiva, zato što zna da će biti prihvaćen.

Terapijska zajednica kao način lečenja alkoholičara u velikoj meri olakšava da se kod osoblja razvije humani pristup pacijentu, da se alkoholizam shvati kao bolest sa složenim ispoljavanjima i da se u neposrednim i bogatim komunikacijama sa pacijentima neguje i poboljšava sopstveni optimizam za lečenje alkoholizma.

POPULARNI PACIJENTI U GRUPNOJ TERAPIJI I TERAPIJSKOJ ZAJEDNICI ALKOHOLIČARA

Uvod

Popularni pacijenti u terapijskoj zajednici (u daljem tekstu: TZ) alkoholičara poseduje sposobnost i veštinu da uspostave socijalne komunikacije i zauzmu stavove koji odgovaraju većem broju ostalih pacijenata. Zahvaljujući svojoj socijalnoj veštini oni vode, utiču na druge i manipulišu njima. Tako dominiraju drugima. Oni predstavljaju vrstu ostvarenog ego-ideala drugih pacijenata, koji ne poseduju potrebne sposobnosti i veštinu.

Izbor u savet TZ najvidljiviji je pokazatelj popularnosti određenog pacijenta. Pored ovako ispoljene popularnosti, koja se najčešće podređuje ciljevima TZ, popularnost može usloviti stvaranje neformalnih, često nedovoljno vidljivih grupa, u kojima popularni pacijenti mogu postati vode.

Popularni pacijenti postoje i kada se ne pretpostavlja. Ipak oni su uvek više istureni iz grupe pacijenata. Preuzimaju ulogu posrednika između osoblja, terapeuta i cilja TZ sa jedne, i pacijenata i njihovih individualnih ciljeva sa druge strane. Osoblje i terapeut prvo sa njima uspostavljaju komunikaciju. *Ponašanje i ciljevi popularnih pacijenata mogu biti u skladu sa ciljevima lečenja, ali mogu biti i u potpunoj suprotnosti.*

Komunikacija terapeuta sa popularnim pacijentom predstavlja konkretnu proveru terapeutovih sposobnosti pred drugim pacijentima u psihoterapijskoj grupi i u TZ. Povoljni ishod ovakvih provera olakšava dalji rad terapeuta.

Sociometrijsko ispitivanje u TZ alkoholičara je pokazalo da postoje različiti tipovi popularnih pacijenata. Smatrali smo da je instruktivno prikazati njihove načine komuniciranja, stavove i delovanje u psihoterapijskoj grupi i u TZ posebno kroz uzajamni odnos sa terapeutom.

1. Metod ispitivanja

Sociometrijsko ispitivanje je izvršeno na specijalnom odeljenju za lečenje alkoholizma u Neuropsihijatrijskoj bolnici u Kovinu. Na odeljenju funkcioniše terapijska zajednica od 1968. godine. Pored sastanaka terapijske zajednice i edukacije pacijenata, na odeljenju se odvija i grupna psihoterapija. Grupni terapeut je žena. Sastanci se održavaju jednom

nedeljno. Grupa je otvorena. Pacijenti se uključuju u grupu 10-15 dana posle prijema.

U vreme ispitivanja odeljenje je imalo 40 postelja. Svi pacijenti su muškarci, životnog doba 20-50 godina, stanovnici Beograda. Preovlađuju kvalifikovani radnici, koji čine približno polovinu pacijenata. Po jednu četvrtinu čine nekvalifikovani radnici i srednje i više obrazovani koji obavljaju pretežno službeničke poslove.

Ispitivanje je obavljeno tri puta, obuhvatajući period od tri meseca. U tom periodu je u psihoterapijskim grupama bio 71 pacijent. Primenjena je sociometrijska metoda Morena, uz traženje samo pozitivnih izbora.

Pošto su u to vreme funkcionisale tri psihoterapijske grupe dobijeno je devet popularnih pacijenata. Ispitivanje nije sužavalo mogućnost izbora samo na članove psihoterapijske grupe. Pokazalo se da su pacijenti bili istovremeno popularni i u grupi i u TZ. Ovo se potvrđuje i činjenicom da je svih devet pacijenata birano za članove saveta TZ, a trojica su bili i predsednici saveta.

S obzirom na fluktaciju, samo dva pacijenta su učestvovala u sva tri ispitivanja, pet pacijenata su učestvovali u dva ispitivanja, a dva samo u jednom.

2. Tipovi popularnih pacijenata

a) Tip "demagog"

Predstavnik ovog tipa je profesor matematike, u 48-oj godini života, u drugom braku. Svoju suprugu veoma maltretira. Problemi u braku i na poslu su ga nagnali na lečenje. Ovo mu je drugo lečenje. Prvo je bilo pre četiri godine, a apstinencija je trajala samo tri meseca. Pacijent je bio na odeljenju u sva tri ispitivanja. Između prvog i drugog ispitivanja došlo je do vidljivog skoka, a između drugog i trećeg do maksimalnog pada popularnosti.

On je izrazito nametljiv. Prenaglašava ponašanje dobrog, blagog, sveznajućeg profesora, koji hoće sve da podučava, tj. da druge stavi u položaj učenika, uključujući terapeuta. Za svaku priliku ima svoj prikladan savet. Nudi se da drži kurs iz matematike radnicima. Izabran za predsednika TZ.

Ubrzo se pokazuje da su mu i ponašanje i stavovi nestabilni. Prvo je zloupotrebio poverenje koje mu je ukazao pacijent, saopštavajući mu

neke nepovoljne podatke o sebi. On je sve to saopštio drugim pacijentima. Zatim je recidivirao dok je bio predsednik TZ.

Ponašanjem u grupi ometa terapeuta u vođenju grupnog sastanka. Njegova dobronamernost i nametljivost su unapred obećavali da će postati popularan, posebno zato što nije ispoljavao jasnije oblike agresije. Terapeut nije mogao da interveniše jer bi moglo da dođe do rascepa između terapeuta i pacijenata koji ga podržavaju. U vrhuncu popularnosti pacijent je maltene morao da isključi terapeuta iz grupe da donosi zaključke, prihvatljive za njega i za pacijenta, ali ne i za terapeuta.

Terapeut se osećao razoružan, "nadigran" u socijalnim i komunikacionim veštinama, gotovo ljut zbog nemoći da "otvori oči" drugim članovima grupe.

Pad popularnosti izaziva razočaranje drugih pacijenata ne samo u pacijenta, već i u same sebe. Njihova razmišljanja se odvijaju otprilike ovako: "kada ovako sposoban i pametan čovek ne može da se izleći, šta onda preostaje nama?".

Ni pad popularnosti ne smanjuje terapeutov problem. Ne sme se zloupotrebiti situacija, niti dopustiti osveta nad pacijentom, jer se time podstiče ponavljanje alkoholičarskog ponašanja. Ako terapeut zaštiti pacijenta od napada drugih, može poboljšati odnos sa njim i njegovo učešće u lečenju. Sagledavanje sopstvene agresije prema ovom pacijentu u fazi velike popularnosti olakšalo je terapeutov zadatak u fazi pada popularnosti.

Iskustvo sa ovim pacijentom kasnije se koristilo za "spuštanje na zemlju" sličnih pacijenata i cele grupe koju oni povlače za sobom. Indirektna intervencija terapeuta bila je: "Nedavno je u grupi bio pacijent koji je bio i predsednik saveta TZ. On je sve znao i sve mogao, dok nije izneverio poverenje najboljeg druga i dok nije recidivirao". Na ovaj način se smanjuje konfrontacija sa sličnim pacijentom i sa njegovim sledbenicima u grupi.

Veoma popularni inženjer na direktorskom položaju slikovito dopunjuje tip "demagoga". On stalno govori kako voli radnike, a na sociometrijskom ispitivanju je izabrao samo dva visoko obrazovana pacijenta.

b. Tip "buntovnika"

Antiterapijsko delovanje popularnog pacijenta može imati vidljiviji oblik kroz otpor prema nekim komponentama tretmana, i pored manje

izraženog otpora prema terapeutu na grupnoj psihoterapiji. Kada otpor postane potpun, onda dolazi do prekida tretmana.

Ovaj pacijent je zaposlen, nezavršeni student građevinskog fakulteta (apsolvent). Radi kao poslovođa na gradilištu. U 33-oj godini života, razveden, živi sa majkom. Prvi put lečen pre pet godina hospitalno, a posle toga više puta ambulantski, bez značajne apstinencije. Tokom lečenja je nezadovoljan ishranom, šablonima koji se ponavljaju. Buni se protiv uzimanja tetidisa. Prema sestrama i bolničarima nadmen, a sa lekarima rivalizira. Sa grupnim terapeutom manje rivalizira.

U psihoterapijskoj grupi deluje manje destruktivno no u sklopu TZ. Podseća na adolescenta. Stiče izvesnu naklonost terapeuta. Ispoljava spremnost da kroz grupne komunikacije povoljno izmeni neke svoje stavove. Terapeut ima utisak da ga na grupnim sastancima može držati pod kontrolom i iskoristiti komunikaciju sa njima na povoljno delovanje na grupu.

Popularnost ovog pacijenta je očekivana, s obzirom da alkoholičari ispoljavaju otpor prema autoritetu i samoinicijativno dolaženje na lečenje. U grupi je stvarao parove sa uticajnim pacijentima, i preko njih je pojačavo svoj uticaj na celu TZ. To se nije moglo u potpunosti sagledati kroz njegovo ponašanje u grupi i prema terapeutu. Popularnost je stekao veoma brzo po dolasku i ako se on sam nije adaptirao na TZ. To je olakšalo stvaranje antiterapijske podgrupe čiji je on bio vođa. Opšta popularnost se ispoljila i time što je izabran za predsednika TZ.

Prilikom preseljenja u drugu zgradu pacijent javno pruža otpor i preti da će napustiti lečenje sa grupom pacijenata. U ovoj krizi TZ, on odvodi sa lečenja pet, uglavnom mlađih pacijenata u znak protesta.

S obzirom na ponašanje u grupi i odnos prema terapeutu, može se pretpostaviti da bi u povoljnijoj socijalnoj situaciji vremenom došlo do pozitivnih promena pacijenta i prevazilaženja adolescentnih otpora. Ovo se potvrđuje i njegovim naporom da nastavi lečenje alkoholizma u drugoj ustanovi, posle demonstrativnog napuštanja TZ. bez znanja pacijenata, koji su predvođeni njime napustili lečenje.

c) Tip "rigidnog apstinenta"

Ovaj tip pacijenta može stvarati podgrupu kroz uspostavljanje parova sa korisnijim psihoterapijskim delovanjem. Razlika od prethodnih popularnih pacijenata je i u zanimanju i socijalnom položaju. On je

polukvalifikovani monter sa četiri razreda osnovne škole. Godinama je razdvojen, nerazveden, živi sa sestrom, ima 34 godine.

Napustio je suprugu i sina jer je smatrao da ona želi da ga zadrži "pomoću deteta". Posle rođenja sina nije pio četiri godine. Ovo mu je prvo lečenje. Utvrdio je da nije "dovoljno jak" da sam prekine pijenje.

Od prvog trenutka ispoljava potpuno prihvatanje lečenja i obaveze člana TZ. Aktivno istupa u cilju bolje efikasnosti TZ. Na grupnim psihoterapijskim sastancima nije govorljiv, ali prati i spontano reaguje na sva zbivanja. Izrazito rigidan u stavovima. Dovoljno topao i efikasan u pružanju drugarske pomoći drugim pacijentima. Naglašava da on može biti prijatelj samo sa apstinentima.

Popularnost ovog pacijenta je očekivana, s obzirom da se znatan broj alkoholičara brani od alkoholizma rigidnim stavovima. Rigidno usvajanje principa lečenja ovome pacijentu više vredi od eventualnih transfernih odnosa sa ženom terapeutom. Strah od ženskih objekata uslovljava distancu prema terapeutu, izbegavanje pogleda i upadljive blokove kad hoće da progovori. Ovo su dodatni razlozi za dobronamernu strpljivost terapeuta prema ovom pacijentu.

Njegovo prisustvo u grupi stvara osećanje sigurnosti terapeuta. Terapeut može da računa na njega, da će se saglasti, da će potvrditi, i naročito, da će se jasno suprostaviti antiterapijskim stavovima drugih pacijenata. Pacijent je više popularan u psihoterapijskoj grupi, a manje u TZ. U grupi stvara parove, bez potrebe da bude vođa. On bira samo članove grupe, i isti pacijenti biraju njega. Tako se stvara podgrupa od četiri istomišljenika.

Ovakvi pacijenti su veoma agresivni prema recidivistima. Terapeut ne može da prihvati ovu pojednostavljenu ideologiju lečenja, ali prisustvo pobornika ove ideologije olakšava vođenje grupe. Kada se ovi pacijenti konfrontiraju sa drugima u grupi, onda terapeut olakšano preuzima kompromisni stav, ublažavajući ekstreme. To će olakšati diskusiju i približavanje ekstremnih stavova.

d) Tip "dobrog čoveka"

Još povoljnije terapijski deluje pacijent koji je neprimetno i neočekivano, posle veoma dugog lečenja postigao maksimalnu popularnost u grupi i u TZ, tako da je izabran za predsednika. Glumac sa završenom glumačkom školom, ima 47 godine, razveden (dva braka), sin iz drugog

braka mu je poginuo pred lečenje, sam, bez ikakvih prihoda, bez stana, onesposobljen alkoholizmom za obavljanje svoga posla.

Tokom lečenja je prolazio kroz faze bespomoćnosti, nezainteresovanosti, recidiva i neefikasnog kritikovanja. Skoro neprimetno se menja pacijentovo ponašanje i odnosi prema drugima. *Počinja da se stara za novoprimitljene pacijente, da im se nalazi pri ruci. Ovo je bilo posebno vidljivo za nove članove psihoterapijske grupe.* Na grupnim sastancima im pomaže da se uključe u razgovor, postavlja dobronamerna pitanja da bi se oslobodili i aktivirali. U TZ ulaže napore da se održe dobri običaji i red na odeljenju. *Pri tome nije ni agresivan ni nametljiv. Ne traži dobit, niti se bori za popularnost. Deluje da sve čini radi drugoga, zato što razume i saoseća. Ni jednog trenutka ne zahteva niti određuje, već samo naglašava opšte interese TZ i pacijenata.*

Popularnost se veoma sporo ispoljava. Biraju ga neupadljivi i nesigurni pacijenti, kojima je njegov oblik pomoći i najpotrebniji.

Terapeut je dugo osećao nelagodnost zbog njegovog pasivnog prisustva u grupi. Povremeno bi zadremao na sastanku. Teško je bilo pokrenuti ga da se izjasni. U početku je stavom ispoljavao omalovažavanje terapeuta, zasnovano na ubeđenju u sopstveno bogato životno iskustvo. Vremenom sve vidljivije poboljšava stav prema pacijentima više nego prema terapeutu. Tako, do kraja ne dolazi do uspostavljanja nekog određenog odnosa između njega i terapeuta. Terapeut i dalje ima utisak da ne može da računa na njega u kritičnom momentu. On više deluje na dinamiku grupe time što pomaže novim, zaplašenim pacijentima.

e) Tip "očajnika"

Sociometrija je neočekivano otkrila ovaj tip popularnog pacijenta. To je hronični recidivista kome je ovo četvrto lečenje na odeljenju, za pet godina. Posle prvog lečenja je apstinirao tri godine, a sledeća tri lečenja su bila u periodu od 18 meseci. Po zanimanju je automehaničar, oženjen, ima 47 godina, živi sa ženom i dvoje dece.

Iako je došao samoinicijativno, *od prvog dana ispoljava aktivni otpor protiv svih oblika ličnog učešća u tretmanu.* Raspoloženje jeste depresivno, ali sa agresijom prema drugima. Otpor protiv grupne psihoterapije ispoljava se kroz nedolaske, zakašnjenja, spontane ljutite izjave da su svi sastanci isti i dosadni, da je besmisleno lečiti se, da on samo gubi vreme boraveći na odeljenju. Upušta se i diskutuje o značaju "jake volje" za lečenje alkoholizma, koja njemu nedostaje. *Minira*

optimističku usmerenost grupe prema apstinenciji i povoljnom ishodu lečenja usmeravajući je prema beznadežnosti i očaju.

Ne biraju ga pacijenti iz psihoterapijske grupe, već istomišljenici TZ. On ne bira nikoga. Učestvovao je samo u jednom ispitivanju. Svoju popularnost je veoma brzo stekao. Ovaj primer pokazuje da se mora računati na znatan broj i uticaj očajnika među alkoholičarima u TZ.

Terapeut se oseća razoružan konkretizacijom negativnih stavova i činjenica. Pacijent je najubedljiviji primer neuspeha lečenja. Ne daje priliku za dijalog. Terapeutu preostaje pitanje: "Pa zašto ste onada došli na lečenje?", što je u osnovi neefikasno i projektuje ljutnju i netoleranciju. Pacijent stvara nelagodnost u terapeutu. Atmosfera u grupi je teška. Upravo u to vreme nije bilo starijih apstinenata koji bi poslužili kao dokazi za suprotno. Pacijent ostaje dosledan svojim stavovima. Napušta odeljenje bez otpustne liste i bez javljanja. Pred odlazak je rekao da ga je uvredilo to što mu je neko od pacijenata rekao da je alkoholičar kojeg ne vredi lečiti.

3. Diskusija

Iskustvo u radu sa alkoholičarima potvrđuje da su navedeni tipovi popularnih pacijenata česti i vidljivi u bolnički lečenoj populaciji alkoholičara. Njih biraju pacijenti sa manje diferenciranim i manje vidljivim obrascima ponašanja. Proizilazi da:

Svaki pacijent sa ovakvim obrascima ponašanja i ispoljenim stavovima može računati da će biti popularan;

Ostali pacijenti smatraju da ih popularni pacijent predstavljaju na najbolji mogući način;

Oni bi bili takvi kakvi su popularni pacijenti samo kad bi mogli; Popularnost pacijenta ne proizilazi samo iz njegove sposobnosti i veštine da se ponaša na sebi, svojstven način, već i zato što ga ostali pacijenti pozitivno procenjuju.

Popularni pacijent je stalno u vidnom polju pacijenata koji su ga izabrali. Oni paze šta radi popularni pacijent ali i kako reaguje osoblje i terapeut. Oni žele da budu kao popularni pacijent ali da li će pokušati zavisi od:

- intenziteta želje,
- odnosa sa osobljem i terapeutom,
- stava osoblja i terapeuta prema popularnom pacijentu.

Odnos sa osobljem i terapeutom u znatnoj meri sadrži i spremnost za lečenje, a time i biranje onih obrazaca ponašanja koje osoblje pohvaljuje i nagrađuje.

Popularni pacijent se lakše adaptira od drugih pacijenata. On je spontan u grupi pacijenata i iz grupe dobija pokazatelje da je prihvaćen. To prerasta u manje ili više vidljiv pritisak da on održi i razvije obrasce ponašanja i stavove koji ga čine popularnim. Osoblje, terapeut i opšti principi TZ su "opasniji" za procenjivanje njegovog ponašanja.

Ostali pacijenti se moraju prvo potvrditi u samoj spontanoj grupi pacijenata, u čemu ih ometa nedovoljna sigurnost. Zato im je lakše da se drže po strani, da ne budu vidljivi. Nemajući dovoljno sigurnosti u grupi pacijenata, još više se ustručavaju u komunikaciji sa osobljem i terapeutom.

Dolazi do naizgled paradoksalne konstatacije da je terapijski opravdano obraćati više pažnje nepopularnim pacijentima, a da bi im se pomoglo u adaptiranju u TZ i u komunikaciji sa osobljem i terapeutom. S obzirom na veliku distancu koja postoji između osoblja i manje vidljivih pacijenata, i pored najbolje volje, nije lako pristupiti im.

Popularni pacijenti se više isturaju u prostor između ostalih pacijenata i osoblja u TZ, kao i između grupe i terapeuta. Tako smanjuju vidljivost i ometaju pristup ostalim pacijentima. *Njihov posrednički položaj treba iskoristiti da bi se pristupilo drugim pacijentima. Zato postaje veoma značajan odnos osoblja i terapeuta prema popularnim pacijentima.* Važno je šta im se zabranjuje, šta toleriše, šta pohvaljuje. U skladu sa strukturom ličnosti i opštim stavom prema lečenju, ostali pacijenti mogu da biraju koje će obrasce ponašanja i stavove imitirati, koje će pacijente prihvatiti kao vođe.

Reklo bi se da je za TZ najjednostavnije kada se obezbede popularni pacijenti koji odgovaraju opštim principima TZ. Preterano hvaljenje ovakvih pacijenata može ih pretvoriti u "model" pacijente. Ovim se može suviše naglasiti neprilagođenost ostalih pacijenata, koji su ispoljili neka individualna svojstva. Oni mogu da omrznu "model" pacijente, zato što ih osoblje suviše natura kao primer.

Nije dobro da uz TZ dominiraju "model" pacijenti. To može biti poseban oblik odbrane i osujećenje dubljih terapijskih delovanja. Neophodno je da se prihvati i neguje određeni stepen individualnog ispoljavanja svakog pacijenta. To može biti značajnije za konačni efekat lečenja i za stvaranje stabilnijih, terapijski povoljnijih obrazaca ponašanja posle povratka u socijalnu sredinu.

Poznavanje nepovoljnih obrazaca popularnosti omogućuje preventivno delovanje osoblja i terapeuta da se izbegne popularnost takvog pacijenta i imitiranje članova grupe. Korisno je blagovremeno osujećenje početnih skretanja postavljanjem granica mogućem popularnom pacijentu. Više pažnje prema onima koji mogu da slede nepovoljno skretanje može osujetiti njihovo delovanje.

Opasnost popularnih pacijenata je u tome što terapeut i osoblje lakše uspostavljaju komunikaciju sa njima, bilo da je reč o povlađivanju, o iskorišćavanju ili o suprotstavljanju njihovom ponašanju. Oni bolje manipulišu svim ljudima pa i osobljem. I pored nepovoljnog deviranja oni mogu biti "simpatični", govorljivi, mogu postepeno i neprimetno nametati svoje deviranje tako da osoblje i terapeut ne shvate o čemu je reč i šta se dešava. Zato treba biti veoma oprezan kada se među popularnim pacijentima traže i nalaze pomagači. Moraju se pretpostavljati moguće posledice. Za terapeuta u grupi je naročito važno da iskoristi naveden primer za izoštravanje kontratransferne osetljivosti za početno deviranje budućeg popularnog pacijenta i njegovih sledbenika. Time će se povećati i sigurnost terapeuta na grupnim sastancima.

Grupa alkoholičara je u početku sastavljena od **javnih buntovnika** i od **sputanih i inhibiranih pacijenata**. Delimično olakšanje za terapeuta čine nešto stariji pacijenti u grupi, koji se duže leče. Ipak, kada ima više novih pacijenata postoji i veliki otpor grupe terapijskom vođenju. Preterano ciljani naponi terapeuta da osujeti bunt i da aktivira pasivne mogu da povećaju otor. Onda popularni pacijenti sa svojom sposobnošću komuniciranja predstavljaju rasterećenje za terapeuta, jer sa njima se može razgovarati. Vredost ovog razgovora za grupu je u tome što sve rečeno deluje na sve članove. Taj indirektni pristup lakše prihvataju i pacijenti sa pasivnim i sa aktivnim otporom. U ovim situacijama za grupu najviše vredni pacijent koji podstiče terapijske komunikacije. Među pacijentima, vredni onaj koji je spreman da potvrdi i dopuni stavove terapeuta, manje vredni onaj koji se rivalizuje sa terapeutom, a najmanje vredni onaj koji većim tehnikama nametanja pacijentima isključuje terapeuta iz grupe komunikacije preuzimajući vođenje.

Popularni pacijenti su neizbežni. Oni obezbeđuju raznovrsnost i dinamiku odnosa u psihoterapijskoj grupi i u TZ. Oni u većoj meri utiču na tok lečenja onih koji su ih izabrali. Osnovno je da se ukažu naponi za smanjenje nepovoljnog delovanja popularnih, da se održi njihovo povoljno delovanje, a naročito da se neprekidno podstiče individualizovano učešće svakog pacijenta u sopstvenom lečenju.

SOCIOTERAPIJSKI KLUBOVI U REHABILITACIJI PSIHIJATRIJSKIH BOLESNIKA

Uvod

Savremeno psihijatrijsko lečenje se može grubo podeliti na telesno-terapeutske i psihoterapeutske metode. U ovu drugu grupu spadaju individualna psihoterapija, grupna psihoterapija i socijalna terapija. Svaki se bolesnik vremenom oseti manje vrednim, što postepeno dovodi do povlačenja iz društva i okoline. Pošto nije u stanju da odlazi među ljude, povećavaju mu se osećanja nezadovoljstva i manje vrednosti, što s druge strane dovodi do povećavanja i pojave novih simptoma. Jedan od osnovnih zadataka psihoterapije i socijalne terapije sastoji se u prekidanju ovoga lanca, a socijalno-terapeutske klubovi predstavljaju jedan od metoda za ovo. Oni omogućuju bolesniku sredinu koja će ga razumeti i prihvatiti kao sapatnika. Uz pomoć socijalnog radnika i psihijatra svi ostali bolesnici pomoći će mu i hrabriti ga da primi na sebe izvesne socijalne aktivnosti.

U prijateljskoj i porodičnoj atmosferi, bez pritiska ili neke posebne kontrole, bolesnik lakše uspeva da prevaziđe svoju nesposobnost da bude sa drugima i u stanju je da formira niz novih kontakata i socijalnih aktivnosti.

Socijalna terapija ne predstavlja zamenu ni za individualnu ni za grupnu psihoterapiju, već je komplementarna sa obema. Ona se razlikuje od njih po tome što deluje više dinamicizirano socijalnog porekla i koristi iskustvo svakodnevnog života i prirodne grupe iz koje bolesnik potiče.

Kod najvećeg broja bolesnika socijalna terapija je korisna komplementarna terapeutska metoda koja je u stanju da potpomogne psihoterapeutske metode povećavajući efekat i skraćujući njihovo trajanje.

Isto tako, doskora je bilo uobičajeno da se psihijatrijski bolesnik nakon dužeg ili kraćeg bolovanja ostavlja bez kontrole i pomoći, prepušten samom sebi i stihiji svakidašnjice, bez mogućnosti da ponovo preuzme odgovornost za svoj život i budućnost.

Koristeći prethodno iskustvo organizacija AA (anonimnih alkoholičara) i sličnih, koji su organizovani tridesetih godina u anglosaksonskim i zapadnoevropskim zemljama, kao i prihvatajući činjenicu da psihološki uticaji među ljudima postaju mnogo efikasniji ako u sebi sadrže primese socijalnih odnosa, naročito u II svetskom ratu i posle

njega, došlo je do razvoja nove forme socijalne terapije: socijalno-terapeutskih klubova.

Šezdesetih godina u radu sa alkoholičarima prvi put smo započeli socijalno-terapeutske rad u velikoj grupi, u obliku društva za borbu protiv alkoholizma. Šest godina rada sa homogenom grupom bivših alkoholičara dalo je niz pozitivnih i negativnih iskustava. Sve je ovo iskorišteno u proširenju ovakvog načina rada i na druge grupe psihijatrijskih bolesnika. Organizovanu formu ovoga ostvarili smo tek marta 1963, godine nakon formiranja Zavoda (instituta) za mentalno zdravlje u Beogradu.

U sastavu socijalno-rehabilitacionog odeljenja osnovani su socijalno-terapeutske klubovi naših bivših bolesnika.

U početku su formirana dva kluba na čelu sa po jednim socijalnim radnikom i psihijatrom. Nazivi klubova su "Socijalno-terapeutske klub petkom u 18 časova" i "Socijalno-terapeutske klub Subotom u 18 časova". U nazivu klubova naznačeni su dani i časovi kada se održavaju sastanci. Dok je klub subotom sastavljen od bivših bolesnika alkoholičara koji su lečeni na stacionarnim odeljenjima, dotle je klub petkom obuhvatio sve odrasle ostale bivše bolesnike sa stacionarnih odeljenja.

1. Organizacija socijalno-terapeutskih klubova

Klubovi obuhvataju sve one bolesnike koji su nakon završenog stacionarnog lečenja ili u toku dispanzerskog lečenja radno nesposobni ili delimično sposobni, te su zbog toga ostali bez kontakta sa svojom socijalnom sredinom i bez svog mesta u društvu. Isto tako, članovi klubova su oni bolesnici koji su već radno sposobni ali imaju smetnji zbog nedovoljno vere u sebe, nedovoljne sigurnosti i teškoća u interpersonalnim odnosima. Najzad, članovi klubova predstavljaju i zdrave osobe koje su zbog svojih porodičnih ili ličnih prilika ostali van svoje socijalne grupe, sami osećaju veću sigurnost i zadovoljstvo kada su u grupi bivših bolesnika, te time prihvaćeni u klubove iste koriste kao preventivnu meru kako za same sebe tako i za sredinu iz koje dolaze. U ovu grupu spadaju i članovi porodica i prijatelji bolesnika. Svi oni imaju mogućnost da budu u nezvaničnom i prijateljskom kontaktu sa svojim lekarima, socijalnim radnicima i sestrama.

Socijalni radnik deluje kao stimulator klubskog života i pomaže bolesnike u samostalnom i samoinicijativnom ostvarivanju raznih socijalnih uloga. Isto tako socijalni radnik vodi evidenciju o dolasku u klub i odgovoran je za organizaciju.